

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
«ПЕДАГОГИКА» КАФЕДРАСИ

ЎЗБЕК ПЕДАГОГИКАСИ АНТОЛОГИЯСИ

Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри
(*I жилд*)

«О‘QITUVCHИ» НАШРИЁТ-МАТБАА ИЖОДИЙ УЙИ
ТОШКЕНТ — 2010

„Китобхон аҳлига“ мақоласи муаллифлари Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги **И. ИСКАНДАРОВ**,
педагогика фанлари доктори, профессор **М. ҲАЙДАРОВ**

Тузувчи муаллифлар: педагогика фанлари номзоди,
профессор **К. ҲОШИМОВ**,
педагогика фанлари доктори,
профессор **САФО ОЧИЛ**

Тақризчилар:
фалсафа фанлари доктори, профессор **К. Ж. ТУЛЕНОВА**,
педагогика фанлари доктори, профессор **М. ОЧИЛОВ**.

Таҳрир ҳайъати:

К. ҲОШИМОВ (раис), **И. ИСКАНДАРОВ**, **Ф. И. ҲАЙДАРОВ**,
Р. МИРЗАЕВ, **С. МИРЗАХЎЖАЕВ** (котиб), **Н. ОРТИҚОВ**,
М. ҲАЙДАРОВ, **С. НИПОПОВА**, **Ф. ЮЗЛИКАЕВ**.

Мазкур китоб «Ўзбек педагогикаси антологияси»нинг тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нaшри бўлиб, унда ўзбек диёрида зардуштийликдан кейин то XX аср бошларигача бўлган даврдаги таълим-тарбия тўғрисида фикр юритилади. Шунингдек, Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Форобий, Ал-Беруний, Ал-Чағминий, Ибн Сино, Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Алишер Навоий, Отаҳий, Нодиранинг сингари ашломаларнинг ҳаёти, ижоди ва улар яшаб ўтган даврнинг илму фан тараққиёти, маданий-маърифий қарашларидан сабоқ берилди.

Антологиянинг маъно-мазмунини Шарқ маданияти тарихи билан боғлиқ бўлиб, унда ўзбек маърифатининг тараққиёти хронологик тарзда тадқиқ этилган.

Ҳ 430200000—69
353-04-2010 Катъий буюртма—2010

ISBN 978-9943-02-290-4

© „Ўқитувчи“ нашриёти, 1995 й.

© „O'qituvchi“ ИМИУ, 2010 й.

КИТОБХОН АҲЛИГА

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришуви миллий маданиятимиз тарихини ўрганишга, у ҳақда ҳолисона фикр билдиришга катта имкониятлар яратиб, қадриятларимизни тиклашга, қадимий бой тарихимизни объектив баҳолашга, ҳур фикрлиликка шароит туғдирди.

Республикамиз истиқлол йўлига кирганлиги муносабати билан Ўзбекистон халқи ўз бошидан янгиланиш ва ривожланиш, глобаллашуви, яъни ҳаёт суръатларини беқиёс даражада тезлашуви асосида ўз тарихий тараққиётининг янги босқичи — давлат тузумининг янги эрасига қадам қўйди.

Истиқлол туфайли муқаллас меросларимиз: миллий қадриятлар, тарихий анъаналар, миллий маданият, умуминсоний маънавий бойликлардан фойдаланишга кенг йўл очилди.

Ўтмишда ота-боболаримиз, буюк алломаларимиз, юксак маърифат соҳиблари бахт-саодатни озодлик, эркинликда деб билганлар, шунингдек, Ватан ва халқ истиқболи, бахтиёр турмуш, фан ва маданият тараққиёти билан бевосита боғлиқ экани ҳақида таълим берганлар.

Зотан, таълим ва тарбияда ҳикмат кўп. Шунинг учун Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, аз-Замахшарий, Имом Бухорий, Улуғбек, Алишер Навоий сингари кўплаб даҳолар илм ва фан, адабиёт ва санъат, умуман, маданиятни ривожлантиришга беқиёс ҳисса қўшганлар.

Халқимизнинг мард ва қаҳрамон фарзандларидан Жалолиддин Мангуберди Хоразмшоҳ, Амир Темурларнинг ҳаёти, уларнинг босиб ўтган йўли, бутун фаолияти бугунги ва келгуси авлод учун ибратли эканини ҳамиша ёдда тутиш лозим. Чунки ўша фан арбобларию, халқ қаҳрамонларининг фаолияти ҳар томонлама тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Юқорида айтиб ўтилган буюк ва суюқ инсонларнинг мероси илмий-назарий жиҳатдан озми-кўпми ўрганилди. Бироқ ўша мероснинг педагогик қирралари атрофлича, мукаммал тадқиқ қилинмади, десак янглишмаймиз. Ҳолбуки, эндигина мустақилликка эришган халқимиз мафкурасини пухтароқ тарбиялашда илмий ва

маданий анъаналар, урф-одатлар, миллий қадриятларни кенг қўламда тарғиб ва ташвиқ этиш ниҳоятда муҳимдир. Ўзини миллатпарвар ва ватанпарвар деб ҳисоблаган ҳар бир зиёли худди шу нарсага эътиборни қаратиши керак.

«Ўзбек педагогикаси антологияси» китоби маъно ва мазмуни билан уйғунлашган олижаноб мақсад йўлида қўйилган илк қадам ва шу муборак вазифани амалга ошириш иштиёқида қилинган эзгулик нишонасидир. Асар хронологик тарзда яратилган бўлиб, у ўзбек халқига кўпроқ таълим-тарбиявий жиҳатдан илмий ва амалий ахборот бериши билан қимматлидир.

«Ўзбек педагогикаси антологияси» зардуштийлик давридан бошлаб то Ислом динининг вужудга келишигача, шунингдек, мусулмонлар дунёси даври имон-этиқод силсиласидан таълим беради. Қуръони Карим таълимотию Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари тарғиботчилари, шунингдек, одоб ва эътиқод илми йўлида фидойилик кўрсатган улуғ зотлар тўғрисидаги саҳифалар киши руҳига илиқлик бахш этади. Чунки улар ўзбек миллий тарбияшунослик илми ва амалиётининг асосини ташкил этади.

Хулоса қилиб айтганда, мазкур китоб фақат илм аҳлига эмас, балки мактаб ўқувчисию муаллимга ҳам, оддий меҳнаткашу олимга ҳам хизмат қилишга қодир.

Академик И. ИСКАНДАРОВ,
педагогика фанлари доктори,
профессор М. ҲАЙДАРОВ.

ЎЗБЕК МИЛЛИЙ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯСИ АНЪАНАЛАРИ ТАРИХИДАН

Ҳар бир ижтимоий тузум келажаги, инсоният истиқболи, кишиларнинг ҳаёт ва турмуш даражаси фан ва маданият тараққиёти билан бевосита боғлиқдир. Фан ва маданият ривожланиши таълим-тарбия ишларининг қай йўсинда олиб борилишидан келиб чиқади. Бу фалсафий ақида давлат аҳамиятига эга бўлган ижтимоий қонуният ҳисобланади.

Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши-нинг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳам таълим-тарбия масаласига алоҳида ўрин ажратилган. Чунончи, Қомуснинг 41-моддасида шундай дейилган: «Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан кафолатланади. Мактаб ишлари давлат назоратидадир». Бу сермазмун ва пурмаъно қонун 42-моддада янада ривожлантирилади.

«Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади».

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин таълим-тарбия соҳасида, миллий ахлоқ-одобни қайта тиклаш борасида, миллий урф-одатлар, турли-туман анъаналар, миллий қадриятларни янада ривожлантириш хусусида жуда кескин ва буюк бурилишлар бўлгани барчага аёндыр. Айниқса, «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат» деган шиорнинг ҳаётга жорий қилиниши республикаимизнинг ҳар соҳада мустақкамланиши зарурлиги йўлини белгилаб беради. Давлатнинг буюк келажаги, албатта, ёшларни чуқур билимли ва покиза ахлоқ-одобли қилиб тарбиялаш билан бевосита боғлиқ эканини ёддан чиқармаслик лозим.

Биз юқорида «қадрият» сўзини келтирдик. Бу кенг қамровли, пурмаъно, ҳикматли сўздыр. Зотан, ўз қадрини билмаган киши бошқалар қадрига етмайди. Худди шунингдек, ўз миллий қадриятларини ҳурмат қилиб эъзозламаган, ривожлантириш ҳақида ўйламаган инсон ўша халқ вакили деган улуғ унвонга сазовор эмас. Чунки миллий қадрият халқ ўтмишига, бугуни ва келажагига, фан ва маданият тараққиётига, миллий ахлоқ-одобга нисбатан юксак ҳурмат билан белгиланади. Шунингдек, дину диёнат ва аждоқларимиздан мерос

бўлиб қолган турли-турли анъаналарга, чунончи, «Рўза ҳайит», «Қурбон ҳайит», «Наврўз» сингари маросим ва байрамларни нишонлаш каби фазилатлар миллий қадриятларимизнинг яна бир мўътабар томонидир. Республикамизда мустақиллик тантанаси туфайли миллий қадриятларнинг юксалиши учун кенг йўл очилди.

Умуман олганда, халқ турмушининг яхшиланиши, ривожланиши билан бевосита алоқадор бўлган фан ва маданият тараққиётини таълим-тарбиясиз тасаввур этиш мумкин эмас. Бу — аждодларимиз томонидан исбот қилинган илмий-назарий, фалсафий-тарбиявий ҳақиқатдир.

Ўзбек халқи тарихан таълим-тарбия соҳасида ўзига хос дорилфунун яратган. Ҳатто, ҳозирги ўзбек халқи яшаб турган заминда зардуштийлик дини кенг ёйилган даврда ҳам некбин педагогик мафкура ҳукм сурган. Шу нарса зардуштийлик динининг муқаддас китоби — «Авесто»нинг бизгача етиб келган айрим саҳифаларида ўз ифодасини топган.

Бироқ, муборак исломгача ўтган давр тарбияшунослиги, фан ва маданияти тарихини ёритиш имкони кам. Чунки, Қутайба раҳбарлигида араб истилочилари олиб борган қирғин-барот жанглар, талончиликлар, вайронгарчиликлар туфайли ўша даврга тегишли деярли барча асарлар, манбалар ёқиб юборилган. Бу — халқнинг оғир ва аянчли қисмати.

Тарихий қисмат қисматлигича ўтиб кетди. Лекин исломдан кейинги мавжуд педагогик қарашларни, миллий таълим-тарбияга оид анъаналарни, қадриятларни, халқ педагогикасини илмий ўрганиш, пухта таҳлил қилиш ва ҳаётга татбиқ этиш бугунги куннинг муҳим ва долзарб муаммосидир.

Зотан, ўзбек маданияти, чунончи, шарқона миллий тарбия назарияси ва амалиёти мозийгача бориб етган тарихий илдизлар орқали озиқланади. Унинг тарбиявий ғоялари ўтган ҳар бир тарихий давр ва босқичлар давомида ижтимоий-сиёсий жараёнлар моҳиятини ўзида мужассамлаштирган ҳолда томир отди.

Ўзбекистонда педагогик тафаккур ва таълим-тарбия тараққиёти тарихини шартли равишда асосан уч даврга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Октябрь тўнтаришигача бўлган давр (1917 йилгача).
2. Шўро тузуми даври (1917 йилдан 1991 йилгача).
3. Мустақиллик даври (1991 йилдан кейин).

Биринчи давр, аввал қайд қилганимиздек, зардуштийлик динининг чуқур илдиз отиши ва шу диннинг муқаддас китоби «Авесто»нинг Ўрта Осиё ва Эрон каби мамлакатлар халқлари ўртасида ёйилиши билан бошланади. VI—VIII асрларда Ўрта Осиё минтақасида яна муҳим бир тарихий воқеа рўй бердики, бу — Ислом динининг кириб келиши, кенг тарқалиши, унинг халқ томонидан тез қабул қилиниши билан изоҳланади. Бу ҳодиса Араб халифалигининг тугган ташқи сиёсати, энг асосийси, Ислом динини тарғиб этиши, халқлар онгига у ёки бу йўсинда сингдириши билан бевосита боғлиқдир.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида уқтириб ўтиш лозимки, бирор динга нисбатан эътиқодни кенг халқ оммасига мажбуран сингдириш қийин. Тарғиб қилинаётган дин халқ руҳига мос тушса, унинг ўтмишдаги эътиқоди, қадрияти ва ахлоқ-одоб ҳамда тарбия анъаналарига монанд бўлсагина қабул қилиниши мумкин. Бу фикримиз Ислом динининг «Авесто»да ўз ифодасини топган ғояларга яқинлиги, ҳар томонлама мукамаллиги, халқпарварлиги, инсонпарварлиги билан изоҳланади.*

Шуни таъкидлаш керакки, Ислом динининг Ўрта Осиё халқлари ўртасида мустаҳкамланиши билан бирга, бу заминга араб тили ҳам кириб келди. Натижада араб маданияти кенг қулоч ёзди. Бу асосан, қадимий карвон йўли — Буюк ипак йўли билан боғлиқдир. У Ўрта Осиё, Хитой, Византия, Ҳиндистон ва бошқа Шарқ ўлкалари халқларини боғлаб турувчи мавқега эга бўлиб, ўша даврда қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик маҳсулотлари ва шу қабила орқали иқтисодий, савдо-тижорат алоқаларини ўрнатишда муҳим аҳамият касб этди. Иқтисодий, савдо-тижорат алоқалари, биринчи навбатда, халқлар ўртасидаги маданият соҳасида яқинлашувга замин ҳозирлади ва бу яқинлашув аста-секин мустаҳкамланиб, таълим-тарбиянинг ривожланишига самарали таъсир қилди.

VII—XII асрлар давомида Ўрта Осиёда маданият, илм-фан беқиёс ривожлана борди. Айниқса, аниқ фанларга қизиқиш кескин орта бошлади. Ўша тарихий даврда Ал-Хоразмий, Ал-Киндий, Закария ар-Розий, Ал-Беруний, Ал-Фарғоний, Ибн Сино, Ал-Замахшарий сингари қомусий олимлар дунёга келди. Улар билан ёнма-ён дунёвий илмлар туғилди. Ўша улуг мутафаккирлар инсон маънавий ва тафаккур дунёсини бойитишда, инсоният онгини, маданий-маърифий қарашларини ўстиришда ўз даврида ва кейинги даврларда ҳам асосий ва муҳим ишларни амалга оширдилар.

Дейлик, Ал-Хоразмий риёзиёт илмига асос солди. Риёзиёт илмининг барча табиий фанларни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этиши барчага аён. Ал-Беруний, Ал-Форобий, Абу Али ибн Сино каби даҳолар кўнгина аниқ фанлар пойдеворини қуриш билан бирга, ўша фан намояндалари эришган ютуқларни умумлаштирдилар, улар асосида инсон камолотига доир беқиёс таълимотларни яратдилар.

XV—XVI асрларга келиб туркий халқлар (қадимий Туркистонни назарда тутаетирмиз) жаҳонга Қозизода Румий, Улуғбек, Али Қушчи, Ҳайдар Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Лутфий, Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Бобур, Абулғозий Баҳодирхон сингари алломаларни вояга етказди. Бу даврда Ўрта Осиё шаҳарларида қатор маданий ва илмий марказлар вужудга келди. Қадимий ва навқирон Хива,

---

* Шўро тузуми ҳукмронлик қилган 70 йил давомида Ўрта Осиё халқи христиан динини умуман қабул қилмади. Қолаверса, Ислом динига қарши қанча кураш олиб борилмасин, уни сиқиб чиқариш, халқни ундан воз кечдириш мумкин бўлмади.

Бухоро ва Самарқанд музофотларида қурилган мадрасалар, илмий кузатиш ва тажриба иншоотлари алоҳида таҳсинга сазовордир.

Шўролар тузуми даврида Ўрта Осиё халқлари шаънига етмиш йил давомида «ўтмишда маданиятсиз, саводсиз бўлишган» тарзидаги бўхтонлар ёғдирилди. Бу хилдаги фикрларнинг уйдирма эканини кичик бир далил орқали тўла-тўқис рад этиш мумкин: Октябрь тўнтаришидан олдин, яъни 1900—1917 йилларда фақатгина Хива хонлиги ҳудудининг ўзида 130 та мадраса, 1636 масжид ёш авлудга таълим-тарбия берган. Шунингдек, шу воҳада 1500 мактаб бўлиб, уларда 45 мингдан зиёд талаба илм-сабоқ олган.*

Қолаверса, хонлик таълим-тарбия ишларини давлат миқёсидаги вазифа деб билиб, унга жуда катта маблағ ажратган. Биз ҳали асримиз бошида Кўҳна Самарқанд, Бухоро, Кўқон хонликлари ҳудудидаги фан ва маданият тараққиёти, мадраса ва масжидлардаги қайноқ фаолиятлар, таълим ва тарбиянинг гуркираб яшнагани тўғрисида тўхталмадик. Шунингдек, Ал-Хоразмий, Ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Улуғбек, Абулғозий Баҳодирхон яшаб ижод этган даврлардаги илм-фан тараққиёти, мадраса ва масжидлар фаолияти, илмий обсерваториялар тўғрисида сўз очмадик. Уларнинг барчасини педагогик таҳлил нуқтаи назаридан ўрганилса, қанча-қанча жилд асарлар вужудга келиши қуёш каби равшан бўлади.

Демак, Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбек халқи ва унинг маданий-маърифий тараққиёти асрлар давомида мисли қўрилмаган даражада ривожланган. Қолаверса, ахлоқ-одоб, педагогика фанлари бутун жаҳонга ўрнак бўларли маъно ва мазмун касб этган.

Тарихий манбалардан маълумки, Ўрта Осиё ҳудудидаги мадраса ва масжидларда, эски усулдаги мактабларда диний таълим-тарбия етакчи ўринни эгаллаган. Қуръони Карим, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари пухта ўргатилган, миллий ахлоқ-одоб қарашларини ўз ичига қамраб олган, миллий тарбия масалаларини илмий-назарий ва амалий жиҳатдан пухта ўрганишга бевосита ёрдам берадиган диний йўсиндаги асарлардан сабоқ берилган. Бу бежиз эмас, албатта. Инсон, айниқса, ёш бола юксак ахлоқ ва одоб мезонини билмай ва уни пухта эгалламай туриб, бошқа илмларни эгаллаши қийин. Бу асрлар давомида ота-боболаримиз томонидан қанча-қанча тажрибалар асосида синалган ҳақиқатдир.

Мусулмон мактабларида, мадраса ва масжидларида байналмиал тарбияга ҳам алоҳида эътибор берилган. Чунки, бу масалага муқаддас Қуръони Каримда ҳамда Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларида алоҳида урғу берилган. Шу ўринда эски ўқув юртларида тиллар ўрганишга бўлган эътиборни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Ал-Хоразмий, Аз-Замахшарий, Ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Улуғбек, Алишер Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Огаҳий каби улуғ зотлар араб, форс ва

---

* Давлатёр Раҳим, Шоҳназар Матрасул, Феруз. Тошкент, 1991, 100-бет.

бошқа тилларни кунт билан ўрганишган ва ўша тилларда эркин ижод қилишган.

Жуда кўп йиллар мобайнида мусулмон мактабларида табиий ва аниқ фанлар ўқитилмасди, улардан сабоқ бериш ман қилинган эди, деган фикрни халқ онгига сингдиришга ҳаракат қилинди. Агар шу фикр ҳақиқатга жиндай тўғри келса, риёзиёт, фалакиёт, ҳандаса сингари фанларга ва улар билан боғлиқ бошқа фанларга Ўрта Осиё ҳудудида асос солинармиди?! Ваҳоланки, ўтмишда табиий ва аниқ фанлардан сабоқ бериш ва сабоқ олиш маданияти, одоби диний таълим билан ёнма-ён ривожлантирилган ва такомиллаштирилган.

Мусулмон мактабларида таълим-тарбия тизими икки босқичдан иборат бўлгани кўпгина манбаларда қайд этилган. Чунончи: ибтидоий ва ўрта асрлар даври мадрасалар таълими. Шу ўринда ўз устида тинмай ишлаган, иқтидорли, пешқадам муллавакчалар тенгдошларидан ўзиб кетиб, илм чўққиларини эгаллаганини ва юқори даражага эришганларини таъкидлаш лозим.

Ўтмишда мактабга қабул қилинадиган ўқувчиларнинг ёши аниқ белгиланмас, баъзи ота-оналар фарзандларини 5 ёшда, айримлари эса 6—8 ёшда ўқишга беришарди. Хуллас, мактабга бериш ва қабул қилиш ёши аниқ белгиланмаган. Шунингдек, шаҳарларда ўғил болалар 15—17 ёшгача, қишлоқ жойларида эса 13—15 ёшгача ўқитиларди.

Ўқув дастурлари ва дарс жадвали мунтазам бўлмасдан, ўқувчилар синфларга ажратилмас эди. Ўқувчилар ўқитилаётган фаннинг мазмуни ва соҳасига қараб гуруҳланарди. Масалан: «тахтахонлар» — домла томонидан тахтачага ёзилган ҳарфларни ўрганувчилар, «абжадхонлар» — абжад ҳисобидан таълим олувчилар, «ҳафтиякхонлар» — ҳафтиякни билувчилар, «қуръонхонлар» — Қуръони Каримни ўзлаштирувчилар, «бедилхонлик» ва ҳоказолар.

Ўқувчилар синфдан-синфга кўчирилмай, босқичма-босқич ўқитиларди. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу хил ўқитиш тизимида асосий мақсад — савод чиқариш ва ахлоқ-одобни таркиб топтиришга, такомиллаштиришга қаратилган эди. Таълимнинг 4-ёки 5-йилига келиб, талабаларга диний ва бошқа маросимларда ўз билимларини намойиш этиш, амалда синаб кўриш учун имкониятлар яратиб берилган. Бу хилдаги ўқитиш усулида илмга ташна, иқтидорли ва истеъдодли болалар кўзга яққол ташланган, бошқалардан ажралиб туришган. Худди шундай ёшлар марказий ўқув юртларида, мадрасаларда ўқишни давом эттиришган.

Русия Ўрта Осиёни босиб олганидан кейин ўз-ўзидан рус тилини ўрганиш мажбурияти вужудга келтирилди. Шунинг учун ўтган асрнинг охириги йилларига келиб, рус-тузем мактаблари ташкил қилинди. Уларда, асосан, рус тили ўргатиларди, шунингдек, бошқа табиий фанлардан ҳам сабоқ бериларди.

Октябрь тўнтаришидан кейин, яъни 1917 йилдан бошлаб Туркистон минтақасида яшин тезлигида Шўро ҳокимияти ўрнатила

бошланди. Бу тузум коммунистик фирқа мафкурасини тарғиб ва ташвиқ қилди.

Шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида Туркистонда янги мактаблар очилиш ва уларни мустаҳкамлаш вазифалари қўндаланг қўйилди. Унда ёшлар онгига янги жамият ғояларини сингдириш, шу мақсадни амалга оширишга йўналтирилган педагогик ходимлар тайёрлаш масаласи ўз ифодасини топган эди. Шу ишларни амалга оширишда Россия халқ таълими йўналиши ва тизими раҳбарлик қилган. Тарихдан маълумки, қайси давлат ёки мамлакат ҳукмрон бўлса, тобе мамлакат ва халққа ўз мафкурасини, маданиятини, ахлоқ-одоб ақидаларини сингдиришга ҳаракат қилган. Шўро ҳокимияти раҳнамолигида шу йўлдан борилганини илғор фикрли инсонларимиз ва зиёлиларимиз жуда яхши тушуниб етганлар.

1918—20 йилларда Россия ҳукумати ва коммунистик фирқа томонидан қатор қарорлар қабул қилиндики, улар тезлик билан ижро қилина бошланди. Эски, яъни миллий руҳдаги мактаблар, мадрасалар тугатилиб, янгича мафкура асосига қурилган мактаблар, ўрта таълим ва олий ўқув юртлари ташкил қилинди. Дастлаб, бошланғич мактаблар, сўнг етти йиллик ва кейин эса ўн йиллик мактаблар очила бошланди.

1924 йил октябрида Туркистон парчаланиб, миллий маданият йўли аста-секин тўсила бошланди. Асрлар оша амалда қўлланилиб келинган, қомусий илмлар битилган ёзувдан маҳрум бўлиш шу фикрнинг ёрқин мисолидир. Аввал лотин ҳарфлари, кейин рус ҳарфлари асосига қурилган ёзувга ўтилди. Бу Ўрта Осиё халқларини ўз маданияти ва тарихини ўрганиш имкониятидан маҳрум этди.

Араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида битилган асарлар мажбуран йўқ қилина бошланди. Бу ёзув ва шу ёзувда яратилган нодир китоблару қўлёзмаларга турли мудҳиш ёрликлар ёпиштирилди. Бу миллий маданиятнинг ривожланишига раҳна солди, миллий қадриятлар, анъаналар, миллий ахлоқ-одоб йўриқлари оёқости қилинди.

Мактабларда дунё фанини ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшган ўзбек фани ва маданиятининг асосчилари, мусулмон оламининг улуғ зотлари эмас, балки ўзбек халқи камолотига алоқаси бўлмаган шахслар фаолияти ўргатилди. Аҳмад Яссавий, Бедил сингари сўз усталари ва тафаккур гулшани боғбонлари халқ таълими тизимидан сиқиб чиқарилди.

Мусулмон дунёсининг муқаддас китоби Қуръони Карим, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари таъқиб остига олинди, йўқотилди. Наҳажда ўзбек халқи миллий ахлоқ-одоб ва тарбия анъаналаридан маҳрум бўла бошлади. Бу йўқотиш ўзбек фани, маданияти ва педагогика таълими фанлари вакиллари бошига оғир мусибатлар келтирди.

1991 йилга келиб Ўзбекистон халқи мустақилликка эришди, миллий байроғи, гербига ва мадҳиясига эга бўлди, ўзининг миллий

Комусини қабул қилиб, шу асосда яшай бошлади. Бу билан ўзбек миллий маънавияти, фани ва маданияти, педагогика фани намояндалари бошига бахт қуши қўнди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгунига қадар миллий фан, маданият, таълим-тарбия, ахлоқ-одоб асосчилари, алломаларининг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган педагогик руҳдаги антология яратилмаган эди. Мазкур «Ўзбек педагогикаси антологияси» асари Ўзбекистон мустақиллигининг шарофати билан яратилган илк педагогик мажмуадир. Бу асар педагогика фани илк уриниш ва биринчи тажриба бўлгани учун унда айрим қусурлар, камчиликлар бўлиши табиий ҳолдир. Шу ишга самимий ва беғараз муносабатда бўлувчи китобхон ва ўқувчиларга олдиндан ташаккур айтиб, миннатдорчилигимизни билдирамиз.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ

«Ўзбек халқ педагогикаси» қамрови ниҳоятда кенг, бағоят серқирра ва сержило тушунча бўлиб, у шу халқ пайдо бўлган бутун даврни ўз ичига олади.

Халқ донишмандлиги ва одобномасининг бу нодир соҳаси ижтимоий ва маиший-ахлоқий ҳаётнинг барча томонларини, халқ оғзаки ижоди, қадршунослиги, удумшунослиги ва маросимшунослигининг етакчи йўналишларини, диний-ахлоқий таълимотни қамраб олиши билан характерланади. У халқимизнинг асрлар давомида тўпланган бой тажрибаларини, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, фалсафий, маърифий, эстетик, маънавий ҳамда жисмоний стуклик бора-сидаги қарашларини, тажриба-хулосаларини лўнда, аммо бағоят теран, донишманднамо тарзда ифодалайди. Илк бор яратилаётган «Ўзбек халқ педагогикаси»ни доно халқимизнинг таълим-тарбия, ахлоқ, одоб, инсон қадриятлари ва унинг маънавий устуворлиги, имон-этиқод бутунлиги соҳасидаги дунёқараши, амалий фаолияти, усул-методлари, анъаналари табаррук исломнинг одоб-ахлоқ, илму фан ҳақидаги таълимотига боғлиқ ҳолда, муқаддас Куръони Карим ва Пайғамбаримиз Муҳаммад Расулulloҳ (с.а.в.) нинг муборак ҳадиси шарифларига суянган ҳолда ёритиш мўлжалланган. Тадқиқотда Оллоҳнинг илоҳий мўъжизаси — ҳаёт сарвари Инсоннинг она қорнида пайдо бўлишидан тортиб то туғилгунига қадар, илк тарбиясидан тортиб то вояга етгунича ҳамда оила қургунга қадар, ёш-ни яшаб то омонатни топширгунгача бўлган ахлоқий, ақлий, эстетик, меҳнат, экологик тарбияси, шунингдек, жисмоний чиниқиш билан боғлиқ ўйинлар, халқ педагогик анъаналарининг ҳозирги замон ёш авлод таълим-тарбиясида тутган ўрни ҳамда аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Шу билан бирга, ўзбек анъанавий, оммавий байрам-сайиллари, расм-русумлари, одатлари ва удумларида акс этган ахлоқий қарашлар, уларнинг ўзига хос одобномаси, ибратномаси каби бағоят долзарб мавзуларни ёритишга ҳам ҳаракат қилинади.

Маълумки, халқнинг педагогик қарашлари узоқ асрлар давомида шаклланган ва улар бизга алоҳида қўлланма — дастур ёхуд дарсликлар шаклида етиб келмай, балки, асосан, халқ оғзаки ижодига кирувчи турли жанрлардаги асарлар, элшунослик, қадршунослик, удумшуносликлар қатида сақлаб қолинган ҳамда Оллоҳнинг сўзи билан битилган Куръони Карим ва Пайғамбаримизнинг ҳадисларида ўз ифодасини топган. Демак, халқ педагогикаси ҳозиргача яшовчанлиги, асосан, оғзаки тарзда бўлиб, ҳар бир авлод унга ўз тажрибасини, қарашларини, фазилатларини қўшган ҳолда бизгача етиб келган. Бугунги кунда эса шу узоқ асрлар давомида таълим-тарбия қўлланмаси, воситаси бўлиб келган халқнинг педагогик қарашларини тўплаш, ўрганиш ва чоп этиш вазифаси турибдики, бу вазифани бажариш йўқолиш арафасига келиб қолган миллий қадриятларимиз, ахлоқимиз, урф-одат, расм-русумларимизни, удумларимизни, анъаналаримизни асраб қолиш ва тиклаш учун ниҳоятда зарурдир.

«Ўзбек халқ педагогикаси анъаналари» ўқув қўлланмаси узоқ йиллик илмий, педагогик изланишлар, амалий фаолиятлар натижаларидан келиб чиққан ҳолда жонли, илмий-оммавий тилда ёзилган. Халқнинг оилавий-маиший ҳаёти, таълим-тарбиявий, ахлоқ-одобга оид ҳаётий йўл-йўриқлари, усуллари, ибратли тажрибаларига оид турфа мисоллар — достонлар, эртақлар, мавсумий меҳнат маросимлари қўшиқлари, асотирлар, нақллар, ривоятлар, афсоналар, мақоллар, маталлар, ҳикматлар, қайроқи сўзлар, афоризмлар, топишмоқлар, тез айтишлар, болалар ўйинлари, аллалар, тўй қўшиқлари, айтимлари, олқишлар, суюш-эркалаш қўшиқлари, эркаламалар, овутмачоқлар, қизикмачоқлар, ялинчоқлар, ҳукмлагичлар, чорламалар, чеклашмоқчалар, гулдур-гуплар, санамалар, ўйин-кулгулар билан боғлиқ лапар, айтишув, ўлан, термалар, болалар тарқалиш, чорлаш қўшиқлари — рамазон, бойчечак, ёмғир, қўш, юлдуз сув айтимлари, чандишлар, тегишмачоқлар, масхараламалар, «Наврўз», «Меҳржон», баҳор, куз, қиш, ёз айтим-қўшиқ ашулалари, деҳқончилик, чорвадорлик, касб-хунармандчилик билан боғлиқ насрий ва назмий асарлар; инсон, табиат ва ҳайвонлар дунёсига оид намуналар ҳамда мифологик тасаввурлар акс этган асарлар билан бойитилган. Куръони Карим, ҳадис ҳамда Шарқ мутафаккирларининг ахлоқ-одобга оид қарашларига доир парчалар ҳам мазкур қўлланманинг саҳифаларини безаши табиийдир. «Ўзбек халқ анъанавий педагогикаси»га оид материалларни бамисоли уммонга қиёс қилиш мумкин. Биз ушбу тадқиқотни фақат дебоча деб билиб, шу уммондан олинган қатралар орқали халқимизни, унинг айрим саҳифалари билан таништиришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик. Кўп жилларга ва кўп йилларга мўлжалланган — «Ўзбек халқ педагогикаси» катта кучни, жамоа меҳнатини талаб қилади...

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, халқ наздида, инсон она қорнидан яхши ё ёмон бўлиб туғилмайди — у бирдай туғилади. Яхши-ёмонга айланиши тарбиядан, даставвал, ота-она, оила, маҳалла-қўй,

қишлоқ-овул, қолаверса, жамият-тузумдандир. Бунда ажлодлар қолдирган отамерос — оилавий педагогика, халқ педагогикаси, шунингдек, удумшунослик, қадршунослик, элшунослик анъаналари, жамиятнинг бу соҳадаги саъй-ҳаракатлари ҳал қилувчи ўрин тутади. Халқ таъкидлашича, бола бошдан тўғри, ҳаққоний тарбияланса — у келгусида яхши инсон бўлиб етишади, эгри йўлда тарбияланса — ёмон кишига айланади. Зеро, «кўчат бошдан, бола ёшдан» мақолига амал қилиш халқ анъанавий педагогикасининг бош йўналишидир. Шу боисдан, халқ педагогикасида тарбиянинг майда-чуйдаси, яъни бирламчи-иккиламчиси бўлмайди: ҳамма нарса ҳисобга олиниши, ҳеч бир соҳа четда қолмаслиги, аynи чоғда тарбиянинг ниҳоятда нозик, инжиқ, мураккаб томонлари эътиборга олинган ҳолда, етти ўлчаб бир кесишга амал қилинади. Эътиборлилиги яна шундаки, халқ тарбияда кеча, бугун ва эртани ўйлаб иш тутади, яъни тарбияни ўтмишни унутмаслик, бугунни қадрига етиш, келажакка умид асносида олиб боради...

Халқ педагогикасининг яна бир ибратли жиҳати бор. Бу — ҳаёт, табиат ва жамиятдаги ҳар бир воқеа-ҳодиса, предмет, кўриниш, қисқаси жонли-жонсиз неки бор, ундан мукамал фойдаланишидир.

Кези келганда халқ анъанавий педагогикасида ишонтيريш, исботлаш, таъсир, ибрат намунаси, тажриба натижалари, тасдиқлаш ҳам алоҳида ўрин тутишини айтиб ўтиш зарур. Буни, айниқса, довдарахт, тоғ-тош, парранда-даррандага бағишланган фольклор намуналарида яққол кўриш мумкин. Халқнинг бундай қарашлари тағ-заминида тўрт унсурни асраш, авайлаш, яъни экологик тарбияни англаш қийин эмас.

Халқ бисотидаги энг яхши, табаррук сўзлар — дуо-олқишлар ҳам тарбияга қаратилади. Дарвоқе, халқ анъанавий педагогикасида яхши сўз, дуо-олқишнинг таъсир кучи, тарбиявий аҳамияти, инсон маънавий устуворлиги, имон-этиқод бутунлиги, қисқаси кишиларнинг ҳар томонлама мукамал камолоти борасида тутган ўрни ва ролига алоҳида аҳамият берилади.

Эл-юрт учун ҳар томонлама мукамал инсонни тарбиялашга қаратилган «Ўзбек халқ педагогикаси» ҳам айрим шахслар ёхуд бир-икки жамоа (улар қанча иқтидорли-истеъдодли бўлишмасин) томонидан яратилмаган, албатта. Уни халқимиз бошидан ўтказган асрлар билан ўлчанувчи бой ҳаётий тажрибалари, фарзандлар камолоти борасида тутган тутимлари, саъй-ҳаракатлари, йўл-йўриқлари, ақл-заковатлари билан яратган. Айни чоғда «Ўзбек халқ педагогикаси» ўз ривожига, бойиб, мукамаллашиб боришида илм-фаннинг бошқа соҳаларидан, яъни мумтоз адабиёт, санъат, оғзаки ижод, элшунослик, удумшунослик, қадршунослик, одатшунослик, руҳшунослик каби соҳалар бағрида шаклланиб, улар билан бевосита алоқада бўлади, энг яхши намуналарини ўзига қабул қилиб олади...

Ҳамиша сафарларда бўлиб, ўзга юрт кишилари билан мулоқотларда бўлиш, изланишлар олиб боришдан толиқмаслик каби

хислатлар ўзбек халқи табиатига хос фазилатлардандир. Инсонпарварлик, байналмилаллик, ҳушёрлик, зукколик, топқирлик, билимдонлик, уқувлиликни ўзига эътиқод қилиб олган ўзбек халқ педагогикаси айни чоғда Шарқ одобномаси, ибратномасидан доимий равишда баҳраманд бўлган, шарқона халқ педагогикаси бойликларидан озиқланган ва унинг энг гўзал намуналарини ўзига қабул қилиб олган.

Шундай қилиб, ўзбек халқ педагогикаси туркий халқлар — ота-боболаримиз узоқ мозийда яратган ва кўз қорачиғидай асраб-авайлаб, сақлаб келган отамерос, Шарқ халқларининг бой ва бетакрор одобнома ва олатномаси, халқ педагогикасидаги энг яхши намуналар, алломалару адабиёт ва фольклор ижодкорлари — ижрочиларининг бу борадаги саъй-ҳаракатлари, яратган асарлари билан қўшилган ҳолда шаклланганлиги, ривожлантирилганлиги ва бойитиб борганлигини эътироф этиш бирдан-бир тўғри йўлдир.

Халқ педагогикаси асрлар давомида яшаб келди. Аждод-авлодларнинг ахлоқий, маърифий шаклланиши ва камолотида, жисмоний баркамоллигида ҳал қилувчи роль ўйнади. Оддий инсонларми ёхуд буюк алломалар, шунчаки, фуқароми ва ё юрт султонлари, кичик суворими, ёки улуғ саркардами, барибир халқ томонидан яратилган, амалда бўлган халқона тарбия аъёнларига тўла амал қилган, унга суянган, таянган ҳолда яшаган, фаолият кўрсатган бўлса кам бўлмаган, эл-юрт назарига тушган, олқишига сазовор бўлган.

Халқ педагогикасининг бунчалик таъсир кучи, аҳамияти нимада? Яшовчанлиги, «умри»нинг шунчалар узоқ муддатлар билан ўлчаниши, уни ҳеч қандай куч-қудрат билан тенглаштириб бўлмаслигининг боиси қерда? Ўзбек халқ анъанавий педагогикасини узоқ ўрганишимиз, ҳар бир нуқталарига чуқур диққат-эътибор берганимиз оқибат-натижасида шундай хулосага келдик. Халқ педагогикасининг асрлар давомида шаклланиб, ривожланиб, бойиб боришининг, фуқаро, Ватан тақдирида ҳал қилувчи ролининг боиси, *биринчидан*, унинг ҳаётийлиги, таъсирчанлиги, серқирра, сермаънолигида бўлса, *иккинчидан*, унинг бевосита халқ томонидан мавжуд ҳаёт жараёнида жонли анъаналарда яратилиши, яшаши, ҳаёт, инсон муаммоларини қамраб олиши, тарбиянинг энг долзарб масалалари ечимини ҳал қилишга қаратилгани, *учинчидан*, умуминсоний йўналишга, умумбашарий ғоя-мақсадларга қаратилган бўлганлигидир. Шу боис, бошқа дунёқараш, мафкура, маънавият омиллари каби, халқ педагогикаси тарих тўфонларию ур-йиқитларига, тўс-тўполонларга бардош бериб, тажриба-синовлардан муваффақият билан ўтиб, тобланиб, сайқаллашиб, ҳеч бир пайт, ҳеч бир даврда — у қанчалик оғир, мураккаб, қийин бўлмасин, барибир ўз «фаолиятини» тўхтатмасдан, аксинча фаол хизмат қилиб, авлодлар тарбияси, камолоти борасида ҳал қилувчи ролни ўйнаб келди.

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, халқ педагогикаси бамисоли жонли организм, қайнар булоқ, ўлмас, ўчмас, доимо бойиб, кўпайиб борувчи илоҳий, мўъжизавий тарбия соҳаси-

дир. Халқ бор экан, эл яшар экан, бу соҳа яшайверади, ўзининг авлод-аждолларга беминнат «хизмати»ни ўтайверади. Зеро, халқ орзумиди, қувонч-ташвишлари, ғам-ғуссаси, армонлари, шодлик, бахтиёрлик онларию қадр-қимматлари, маънавий-маърифий, бадиий-эстетик қараишлари, дунёқараши, фалсафий-ахлоқий тушунчалари, ҳаётий, таълим-тарбиявий хулосалари халқ педагогикасида зухур этилади. «Ўзбек халқ педагогикаси» ўзининг йўналиши, ибратли хулосаларга бойлиги, бсбаҳо асарлари, маъно-мантиқ жиҳатдан мукамаллиги, терапийи, услуби, одобномаси, одатномаси, ибратномаси билан ҳар қандай миллат, эл ҳавас қилса арзийдиган буюк меросдир.

Мустақилликка эришиб, ўзимизнинг ёрқин миллий истиқлолимизга эга бўлгач, умуминсоний ва ўзбекона қадриятларни ҳар томонлама чуқурроқ аниқлаш бошладик. Мустақил Ватанга ҳар томонлама етук, мукамал, ахлоқий пок, маънавий устувор, имон-этиқоди бутун, ўз халқи, ўз она-Ватанига фидойи, жисмоний баркамол авлодни ўстириш учун уларнинг ахлоқий-жисмоний тарбиясига алоҳида аҳамият бера бошладик. Дарҳақиқат, Ватан тақдири, халқ равнақи, мустақил юртнинг келгуси бошқарувчиси — янги авлод тарбияси биринчи ўринга чиқди. Жуда қийин, ўта масъулиятли, катта ғайрат-шижоат, куч-қувват, меҳнат талаб этадиган бу вазифани уддалашимизда оғзаки ижод, мумтоз ва ҳозирги замон адабиёти, элшунослик, удумшунослик, қадршунослик, маросимшунослик қаторида халқ педагогикасининг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир. Халқ педагогикаси ҳаётнинг, тафаккурнинг, одоб-ахлоқ, таълим-тарбиянинг ҳамма жабҳасини, барча муаммоларини қамраб олиши билан ифодаланadi. Унинг олдида қўйган мақсад-вазифаси аниқ, равшан, аини чоғда хайрли, савобли ва илоҳийдир: ҳаёт гули, сарвари, эгаси — инсонни юксак фазилатлар руҳида тарбиялашдир.

Ҳар қандай бойликнинг ниҳояси бўлади, олтин, зар, зарбобга ўралишнинг умри қисқа. Осмонўпар бинолар қулаши, сулоалар келиб-кейтиши, авлодлар кетидан янгилари келиши табиий, аммо халқ педагогикаси ҳайқириб оқувчи дарёдай уйғоқ, мусаффо чашмадай бетиним, қуёш тафтидай иссиқ, ой нуридай нурафшон, ҳаётнинг ўзидай гўзал, бедор инсонлардай уйғоқ ҳолда авлодлар тарбиясида ҳаммаша ўз вазифаси — айтилгандек, инсон одоби, хулқи, камолоти борасидаги хизматини ўтайверади, ҳеч қачон «толиқмайди», «чарчамайди».

Биз халқ педагогикасининг шарқона ва туркона анъаналари, оилавий-маиший йўналишлари, халқнинг ўзига хослигининг миллий тўйларимиз, оммавий байрам-сайиллари, маросимлар, урф-одатлар ва удумларда ифодаланиши, халқ спорти, жисмоний тарбиянинг тутган ўрни, миллий мактаб муаммолари каби шу кунларда жуда долзарб, зарур ва керакли масалалар ҳақида қисқача тўхталиб ўтишни лозим деб топдик.

Булар: халқ оғзаки ижодида ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялаш ва тарбия усуллари, инсоний қадриятлар ва юртсеварлик тарбияси; дўст-биродарлик, аҳиллик, меҳнатсеварлик, касб-ҳунарга муҳаббат, яхшилик ва ёмонликнинг, яхши ва ёмон сўзнинг оқибати, ҳалоллик, тўғрилиқ, олижаноблик тарбияси, адолат, инсоф ва инсофсизлик, дўст-биродарлик, оға-иничилик ва қон-қардошликнинг аҳамияти, ботирлик ва қўрқоқлик, одоб-одобсизлик, меҳмон ва меҳмондўстлик, саҳийлик, бахиллик ва камтарлик, сабр-қаноат ва сабрсизликнинг оқибати, қадр ва қадрсизлик, муҳаббат, вафо ва бевафолик, тажрибакорлик, калтабинлик ва ишончсизлик, ор-номус ва номуссизлик, самимийлик ва носамимийлик, андиша ва андишасизлик, фаросат ва фаросатсизлик, тежамкорлик ва исрофгарчилик, режа ва режасизлик, меъёр ва меъёрсизлик, масъулият ва масъулиятсизлик, вақт ва фурсат, фойда ва зарар, соғлом тарбия, тозалик ва озодалик, табиатни эъзозлаш, деҳқончилик ва чорвачилик қадриятлари, ҳайвонлар, қушлар, ер-сувни эъзозлаш, каттага ҳурмат, ёшга меҳр-шафқат, йўл ва йўлдош, севинч ва ғам, тўй ва мотам, фарзанд ва фарзандсизлик, кийиниш, сўзлашиш, юриш-туриш, саломлашиш, кўча одоби, овқатланиш маданияти, муомала, саёҳат қоидалари, ухлаш, ювиниш, жамоат ва катталар олдида ўзини тута билиш, китоб ўқиш маданияти, катталарга қарашниш, уй юмушларини бажариш, дарс тайёрлаш, ўзбек тўйлари — ахлоқий, ақлий ва жисмоний мактаб эканлиги каби қадриятлардир. Шунингдек, ўзбек халқ педагогикаси анъаналарида фарзандларни эстетик идроки, ҳиссиёти ва тасаввурларини ривожлантириш ҳамда мукаммаллаштириш; болаларнинг бадий-ижодий қобилиятларини шакллантириш ва камол топтириш, эстетик дид асосларини шакллантириш ва такомиллаштириш; эстетик тарбияда болалар ўйин фольклорининг ўрни ва аҳамияти, болалар фольклор-этнография дасталари — эстетик тарбия маркази эканлиги, ворислик, устоз-шогирдлик анъаналарининг педагогик, ахлоқий-эстетик аҳамияти, ёшларни шахс сифатида шакллантириш ҳамда бадий-эстетик тарбиялашда халқ оммавий томоша санъати — цирк, дорбозлик, бахши-шоирчилик, дostonчилик, эртақчилик, қизиқчилик, тақлидгўйлик, маддоҳлик, қироатхонлик, қиссахонлик, отинлик, воизлик, бўзахўрлик алёрлари каби санъатларнинг тутган ўрни ва педагогик-тарбиявий аҳамияти, халқ анъанавий спорти, бадантарбия — фарзандлар жисмоний бакувватлиги ва етуклигининг кафолати эканлиги, чаққонлик, эпчиллик ва ҳар томонлама уйғун ривожланишнинг синалган воситаси эканлиги, болалар ўйин фольклорининг педагогик-тарбиявий аҳамияти, халқ педагогик тарбиясида сайёҳлик ва саёҳатнинг, савдо-сотик ва тижоратнинг ўрни, жисмоний тарбия ва спорт кўникмаларида халқ қизиқарли томоша санъати, ахлоқ-одоб ва таълимнинг уйғунлиги ва ўзига хослиги; халқ спорти ва жисмоний тарбиясида жинсий тафовутларга аҳамият беришнинг ахлоқий-ақлий аҳамияти; халқ анъанавий педагогикасида табиат ва инсон уйғунлашуви муаммолари,

табиат ва тарихни эъзозлаш, сақлаш ва қадрлашнинг аҳамияти, ҳайвонлар дунёси, қушлар олами ҳамда дов-дарахтлар, ўсимликлар ва гиёҳларга, ер, сув, борлиқ-атрофга инсоний муносабат — халқ педагогикасининг экологик тарбия замирининг асоси эканлиги, одатлар, удумлар, расм-русумлар, маросимлар, ирим-сиримлар, қарғиш ва олқиш-дуолар, табиат, диний байрамларнинг таълим-тарбиявий аҳамияти, халқ оммавий байрам-сайиллари «Наврўз», «Меҳржон» «Рўза ҳайит», «Қурбон ҳайит» ва бошқа байрамларнинг, боланинг дунёга келиши, қулоғига азон айтиш, тиш чиқиши, илк қадами, бешикка солиш, биринчи кийим-бош кийдириш, беш, етти кун, ўн бир кунлиги, бир йиллиги, уч, тўрт, беш йиллигининг алоҳида байрам қилиниши, мактабга бориши, суннат қилиниши, кокил қўйиш, кокил олдириш, мўйлов оши, уйланиш — никоҳ тўйи, биринчи фарзанд кўриш, қирқ, эллик, олтмиш ёшлар тантаналари, Пайғамбар ёши, етмиш, саксон, тўқсон йиллик юбилейлари, қумуш тўй, олтин тўй, марварид тўй ва бошқа байрам-сайиллар, тўй-томошалар, одатлар, удумлар, маросимлар ва анъаналарнинг таълим-тарбиявий, педагогик йўналиши ва аҳамияти ва шу қабилар.

Санаб ўтилган ва бошқа юзлаб удумлар, расм-русумлар, одатлар, маросимлар, анъаналар, бошқача ибора билан айтганда, қадриятлар, халқ педагогикасининг қирралари нақадар кўп ва ҳўблигини тақозо этади.

Оллоҳ ўн саккиз минг оламини бунёд этгандан сўнг унга сарвар қилиб инсонни — Ҳазрати Одаматони яратган экан. Одамато қовурғасидан Момоҳавони яратиб, заминда одам уруғини кўпайтирган, урчитган экан. Айтишларича, одамнинг кўнглига уч нарса урмас, яъни инсон уч нарсадан асло безор бўлмас, доимо ардоқлар экан. Дастлабкиси, эр учун аёл, аёл учун эр. Чунки, аёл Одаматонинг қовурғасидан, яъни бир вужуддан яралган. Вужудда эса ошиқча аъзо йўқ. Ҳеч ким бирон аъзосидан воз кечолмагани каби аёл жинси эрдан, эр жинси аёлдан айри ҳаёт кечири олмас экан. Инсон кўнглига урмайдиган иккинчи нарса ризқ-рўз, яшаш омили бўлган нон экан. Мана неча минг-минг йиллар ўтса ҳам Одамато ва Момоҳаво илк бор таъмини татиб кўрган бугдой ҳамон уларнинг авлодлари насибаси бўлиб хизмат қилиб келаётир. Дунёдаги не бир ширинликлар, таомлар нон ўрнини босолмаслиги барчага аён. Башарият фарзанди учун учинчи улуғ нарса бу — китоб экан. Зеро, Қуръондаги дастлабки оят «Икра» эканлиги, улуғ Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам ўқишни ўрганиб, Оллоҳнинг сўзларидан хабардор бўлиб, уларни халққа етказгани, муслимлар дилига сингдиргани маълумдир.

Китобнинг муқаддаслиги яна шундаки, одамлар у орқали фикран бойийдилар, ақлдан ўсадилар, ахлоқий камол топадилар, қандай сўзлаш, қандай яшаш зарурлигини, имон-эътиқодни асрашни

биладилар. Шу боисдан ҳам ўзбек халқ педагогикаси анъаналари саҳифаларидан асосий ўринни ёруғ оламнинг гултожи — Инсон, унинг ризқ-рўзи — Нон ва ақл-идроқи маҳсули — Китоб одобномаси ва ибратномасининг ўрин олиши бежиз эмас.

Биз бу ўринда Оллоҳнинг ердаги уч муқаддас, улуғ неъматлари ҳамда бошқа инсон, ҳаёт беағзи улуғ хислат-фазилатлар, одобнома ва ибратномаларнинг ўзбек халқ оғзаки ижодида, педагогикасида акс этган намуналарига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Даставвал шунини айтиш керакки, ўзбек халқ оғзаки ижодидаги ҳар бир жанр бир олам, одоб, таълим-тарбиянинг ўзига хос дарслиги дейиш мумкин. Дарҳақиқат, фольклорнинг ҳар бир жанри намунаси тарбиянинг умумий жиҳатларини акс эттиришидан ташқари, яхшилик, эзгулик ва одамийликни гўзал, ибратли мисолларда тасдиқлаши, даъват этиши, юктириши билан бирга, аниқлик ҳам касб этади.

Чунончи, эпик ижод намунаси — қаҳрамонлик, ишқий-романтик, тарихий дostonлар кўпроқ ишқ-муҳаббат ва вафо аслида қандай бўлишлиги, инсон ўзлигини таниш, ор-номус, бурчни англаш, имон-этиқодли бўлиш, инсон ва ҳайвонот дунёси, масалан, от ҳамкорлиги, қийинчиликлар, тўсиқлар ва мушкул аҳволларни мардона енга олиш, мақсад йўлида қатъият кўрсатиш, ирода, матонат кабилардир.

Қўшиқлар (лирик, маросим, мавсум қўшиқлари, «Ёр-ёр»лар, «Алла»лар, йиғи-йўқловлар, соғим, ўрим, янчиқ, байрам-сайиллар қўшиқлари, болалар фольклорининг намуналари ва бошқалар) гўзаллик, самимият, меҳр-шафқат, орзу-умид, қувонч-шодлик, ғам-ғусса, армон, қисқаси маҳзун ва маъсум туйғуларни тараннум этиш орқали ҳар қандай кишида чуқур инсоний туйғуларни ўстиради, ҳаётга, табиатга, инсонга чексиз муҳаббат, камол топтиради. Эртақлар орқали кишилар сирли-сехрли олам билан танишади, бу борадаги билими, тушунчалари бойийди, яхши одамлардаги яхши хислатлар, ёмонлардаги бадхулқлар билан хабардор бўлиб, яхшиликка меҳри тобланади, ёмонликка нафрати ортади. Халқ донишмандлигининг юксак бадиий тимсоли, қисқа, содда, аммо ҳар бирининг маънолари катта-катта китобларга жо бўла оларли — мақоллар, маталлар ҳикматлар, қайроқи сўзлар, афористик иборалар ҳам халқ педагогикаси анъаналарининг заррин саҳифаларидандир. Бундай одобнома, ибратнома, қадршуносликка оид саҳифалар орасида кишини ақл-заковат, удабуронлик, топқирлик, фикр-мулоҳазага ўргатувчи топишмоқлар, яхши кайфият, тетиклик, бардамлик, умидворлик уйғотувчи, умрига умр қўшишда муҳим таълим-тарбиявий ролни ўйновчи латифалар, аския, қизиқчилик намуналари ҳам ўзига хос одобномалардир. Асотирлар, афсона ва ривоятлар эса донолар донолиги, ибрати, шунингдек, табиатни асраб-авайлаб, қадрига етиш, сақлаш, чиройига чирой қўшишга бўлган иштиёқни ўстириш, экологик тарбияни йўлга қўйиш, камол топтиришда муҳим

манбалардан бўлиши, педагогик тарбиянинг етакчи соҳаларига айланиши табиийдир.

Шундай қилиб, халқ педагогикаси анъаналарида маълум ўрин тутувчи инсон одоби, таълим-тарбиясида ҳал қилувчи ролни ўйновчи, халқимизнинг асрлар бўйи ўз орзу-умидлари, дард-аламлари, қувонч-шодликлари, ғам-ғуссаларию армонлари, яхши кунлар орзуси, мустақиллик даври кишиларининг ахлоқий қарашлари, умуминсоний ва миллий қадриятлари акс этган фольклор намуналари муҳим тарбиявий аҳамият касб этади.

«Ўзбек халқ педагогикаси» ҳақида сўз борар экан, шўролар тузуми, комфирқанинг сароб сиёсати туфайли унинг «бошига» тушган кулфатларни ҳам эслаб ўтиш фойдадан холи бўлмас. Дарҳақиқат, бошқа ўзбек қадриятлари қаторида халқ педагогикаси анъаналари бошига ҳам беқиёс кулфатлар тушди: улардан бир қисми — эскилик қолдиқлари социализмга хизмат қилмайди, деб қораланган бўлса, бошқасига динни тарғиб-ташвиқ қилади деб, уларга «реакцион» деган тамға босилди. Бошқаларига хос икки тамға босилиб, улар ёш авлод тарбиясида зарарли, деб топилди. Шу боисдан, қадим-қадимда яратилиб, халқ таълим-тарбияси, одоб-ахлоқида муҳим ўрин тутган халқ анъанавий педагогикасининг катта бир қисми унутилди, қолганлари халқ орасида сочилган ҳолда яшаб келди. Йўқолиб бораётганларини сақлаб қолиш, сочилиб ётганларини тўплаб, кундалик таълим-тарбияда фойдаланиш хусусида ҳеч ким қизиқмади. Оқибат-натижада замонавий одобнома, таълим-тарбияда халқ педагогикаси намуналари мутлақо четлаб ўтилди, дейиш мумкин. Ваҳоланки, ҳозирги замон таълим-тарбиясида, кишиларни маънавий устувор, имон-этиқодда мукаммал қилиб тарбиялашда таълим-тарбиянинг бошқа манбалари каби халқ педагогикасининг анъаналари ҳал қилувчи, жуда зарурий муҳим манба бўлиб хизмат қилиши мумкин эди.

Бу хато қанча тез тузатилса, шунча фойдали иш қилинади. Бугунги долзарб вазифа — мактаб, махсус ўрта ва олий таълим дастурларида, педагогикага оид қўлланмалар ва дарсликларда, қисқаси одоб-ахлоқ, таълим-тарбия ишларимизда «Ўзбек халқ педагогикаси анъаналари»дан мақсадга мувофиқ тарзда кенгроқ фойдалана билмоқдир. Қолаверса, миллий истиқлол мафкурасини яратишимизда ҳам ўзбек халқ педагогикасидан унумли фойдаланиш мумкин, чунки оғзаки ижод, халқ педагогикаси анъаналари миллий истиқлол мафкурасининг асосий манбаларидандир. Яна бир муаммо. Миллий истиқлол мафкураси кишилар онгига жуда эрта, ҳатто оилада, болалар боғчаларидаёқ сингдирилмоғи, ёшларни халқимиз оғзаки ижодиёти, педагогик анъаналари, қадршунослиги хулосалари асосида тарбиялаш, ахлоқий, маърифий-эстетик руҳда камол топтириш ҳар қачонгидан кўра ҳам долзарброқ муаммолардан бўлиб қолмоқда. Хўш, бу соҳадаги асосий муаммолар, амалга оширилиши ниҳоятда зарур бўлган амалий ва назарий ишлар, ташкилий изланишлар нималардан иборат?

Биринчидан, ёш авлодни миллий одоб-ахлоқ йўлида тарбиялашда фольклор, шунингдек, қадимий қадриятларимизда ифодаланган миллий ва умумбашарий хислат-фазилатлар мужассамланган тарбияга эришиш.

Иккинчидан, мактаб, олий ўқув юртлари тизимини бутунлай ўзгартириб, уни халқимизнинг миллий таълим-тарбияси, миллий анъаналари асосида бутунлай қайта қуриш; чунки, ёшларни ахлоқий-мафкуравий ва жисмоний стуклик, имон-этиқод борасида илк таълим-тарбия берувчи бошланғич, ўрта ва олий таълим олийгоҳлари бўлиб, улар ўз фаолиятларини миллийлаштирмасалар, амалий кундалик ишларидан тортиб, ўқиш-ўқитишларигача халқимиз педагогикаси анъаналари асосида қурмасалар, сўз бораётган соҳада мустақиллигимиз талаб қилган даражадаги ютуқларга эришиш амри маҳол.

Учинчидан, халқ оғзаки ижоди том маъноси билан одобнома, халқ педагогикасининг ажралмас қисмидир. Чунки, халқ оғзаки ижодининг қайси шакли бўлмасин, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, халқ ахлоқий қарашларининг у ёки бу жиҳатлари ўз ифодасини топган бўлади. Демак, халқ оғзаки ижоди одобномаси, унинг таълим-тарбиявий томонларидан кундалик ҳаётимизда ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ фойдалана билиш — давримиз, истиқлолимиз талабларидандир.

Тўртинчидан, «Ўзбек халқ педагогикаси» ўқув қўлланмаси ва унинг кўп жилдли тарихини яратишнинг вақти келди.

Бешинчидан, илмий-назарий тадқиқотлар ва амалий фаолиятда «Ўзбек халқ педагогикаси анъаналари»нинг нафақат ахлоқий, маърифий-эстетик жиҳатларидан фойдаланиш, балки унинг улкан қисми — халқ анъанавий спорти, жисмоний тарбия ва фольклор ўйинларининг, шў жумладан, байрам-сайилларининг фарзандлар жисмоний, ақлий тарбияси, бақувватлилиги, чаққонлиги, эпчиллиги, қисқаси, ҳар томонлама ақлий-жисмоний ривожланишининг синалган анъаналаридан мақсадга мувофиқ фойдалана билиш.

Демоқчимизки, боғча-ясилар, мактаб, олий ўқув юртлари жисмоний тарбия ва спортга оид фаолиятларини миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида қайта қуриш, эрлар ва қизларни алоҳида-алоҳида ажратиб ўқитиш, жисмоний чиниқишнинг миллий кураш, тош кўтариш, узоққа чопиш, узоққа сакраш, «Чиллак», «Тўптош», ошиқ ва тош ўйинлари, «Овуш», «Қоп кўтариш», «Том ёпиш», «Чавандозлик», «Камонбозлик», «Сузиш», «Сув остида туришлик», «Кулоқ чўзма», «Тепа кураш», «Товон тепарлик», «Эшакминди», «Отда чопиш», «Айиқ-айиқ», «Бўри ва қўйлар ўйини», «Дарахт қулатиш», «Рўмол олиш», «Олтин қабоқ», «Куч синашлик», «Тўп ўйини», «Беллашув», «Тортишув», «Зув-зувлаш», «Бекинмачоқ», «Ер олиш», «Меҳмон-меҳмон», «Холага чиқиш»,

«Арқон тортиш», «Соч ўриш», «Толпопук», «Ё рамазон», «Бойчечак», «Гаплашиш», «Дарра уриш», «Пиёда кўпқари», «соққа», «тухум уриштириш», «ланка» каби юзлаб фольклор ўйинлари — етуклик мактаби анъаналаридан қўллана билиш ва ҳоказолар.

Шундай қилиб, ўзбек халқ педагогикаси анъаналари, шу жумладан, унинг ажралмас қисми — оғзаки ижод намуналаридаги одоб-ахлоқ, таълим-тарбия борасидаги пандномалар бағоят ҳаётий, халқчил ва ибратлидир. Хусусан, анъанавий халқ достонлари ва эртаклари, кўшиқлар ва мақоллар — одобнома дарслари эканлигини, фольклорнинг бошқа катта-кичик жанрлари бошдан-оёқ пандномалигини унутмаслигимиз керак. Дарҳақиқат, ҳақиқий инсонни шакллантирувчи одоб-ахлоқ ҳақидаги халқ қарашлари, халқ оғзаки ижоди асарлари, хусусан, достонларда яшаб келади, уларда одоб-ахлоқ мавзуси ўта донишмандлик билан кенг ишланганига гувоҳ бўламиз.¹

Бунинг учун биргина Жанубий Ўзбекистон достончилигига оид Қодир бахши Раҳимовдан ёзиб олинган ва нашрга тайёрланган машҳур «Гўрўғли» силсиласига кирувчи «Зайдикон» достонига назар ташлаш кифоя. Ушбу достонда машҳур баҳодир ва юрт бошлиғи Гўрўғлининг болалиги ва илк орзу-умидлари, доимий ҳамроҳи ва йўлдоши Фиротга эга бўлиб, ор-номус, қадр-қиммат ва шаън учун бошдан кечирган дастлабки ғаройиб баҳодирликлари, кўрсатган шижоат-жасоратлари юксак бадиий савияда акс этган.

Баҳодир Гўрўғли ҳали болалигида ҳаётнинг аччиқ-чучуги, баланд-пастини, яхши-ёмонни, хиёнат-диёнатни, разолату адолатни, ёвузлигу эзгуликни, росту ёлғонни, тўғрилигу айёрликни ҳамиша фарқлай олмайди. Унга буларни ўргатиш учун мураббий даркор. Аммо, асосий тарбиячилар — ота-она йўқ. Шу сабабли бу вазифани бажариш ҳомий — *Хизр ва 40 чилтон* зиммасига тушади. (Айни шу қаҳрамонлар образларининг қўлланиши туфайли ўзбек бахши шоирлари ва достонлари «бошига» коммунистик ахлоқ тарафдорлари томонидан озмунча тошлар отилмади, кулфатлар солинмади.) Дарвоқе, мислсиз қаҳрамонликлар кўрсата оладиган, жасурлик, довжурлик, марду майдонликнинг тимсоли бўлган, яхшилик, эзгулик ва одамийлик, эл-юрт учун мардонавор кураша оладиган бўлғуси эпик қаҳрамоннинг тарбиячилари, халқ достонлари анъанасига кўра, фавқулодда донишмандлик фазилатларига, бениҳоя куч-қудрат ва илоҳий хислатларга эга бўлмоғи лозим. (Анъанавий достонлардаги айни шундай ўринларнинг ёшлар ахлоқи, таълим-тарбиясида айрича аҳамияти борлигини ёддан қочирмаслик керак.)

Қирқ насиҳатда инсонни севиш, ардоқлаш, қадрлаш, эъзозлаш, унинг бахт-саодати учун курашиш зарурлиги қабилар қирқ чилтон насиҳати, дуо-олқишларининг асосий мағизини ташкил этади.

---

¹ А. Эргашев, Р. Ҳакимов. Достонлар — одобнома дарслиги. Ўзбек халқ донишмандлиги сабоқлари. Т., 1993, 120—125- бетлар.

Кишиларга муҳаббат, даставвал, бири ақл, бири идрок бўлмиш ота ва онага сидқидилдан муҳаббатдан, ҳаёт бағишлаган азишларни иззат-ҳурматини жойига қўйишдан бошланиши инсоний бурч эканлиги уқтирилади, инсонга инсоннинг ҳурмати, садоқати, меҳр-муҳаббати ифодаланади.

Қирқ насиҳат — дуодан бир-иккитасинигина келтирамиз:

Ота билан яшар ушбу башорат,
Фарзанд учун ота олтин иморат,
Ёмон бўлса ҳамки ота улуғдир,
Кетган бўлса қил қабрини зиёрат.

Она кўрсатади жаҳон юзини,
Олтинга бит ҳар бир айтган сўзини.
Бириси ой бўлса, биридир қуёш,
Тавоб айла босиб кетган изини.

Осмонга тош отсанг бошингга тушар,
Ўлимтик қушни кўр маслиқни¹ тишлар.
Бир марднинг изидан қулиб камситма,
Қўлингдан келарми ул қилган ишлар.

Меҳнат билан топсанг молинг қилар маст,
Киши моли билсанг юқмас бир нафас.
Бошинг эсон давлатингни кам дема,
Хизмат қилган роҳат кўрмасдан қолмас.

Зилзиладан чиқар тоғнинг нидоси,
Ҳеч киши бўлмасин ғийбат фидоси.
Силаганман ёби бўлмас тулпор от,
Мақтагандан номард бўлмас асло мард.

Хулоса тариқасида шуни алоҳида таъкидлаб ўтишни истар эдикки, «Ўзбек халқ педагогикаси» ва унинг асосий манбаларидан бўлмиш оғзаки ижод — фольклорнинг инсон маънавий устуворлиги, имон-эътиқодининг бутунлиги, ватанпарварлик, дўст-биродарлик, яхшилик, эзгулик, аҳиллик, қадр-қиммат ва инсон шаънини улуғловчи саҳифалари ранг-барангдир. Бу саҳифаларнинг ҳар бири Одобнома, Ибратнома деб баҳоланишга тамомила асослидир.

Ҳозирги замон таълим-тарбияси, истиқлол мафкураси ана шу меросдан озиқланса, унинг энг яхши саҳифаларини, қоидаларини қабул қилса, ўз олдига қўйган мақсад-вазифаларини шараф билан бажариши мумкин. Чунки, халқ одобномаси ва ибратномасининг бу

---

¹ Маслиқ — ҳаром, ўлиб қолган ҳайвон гўшти.

икки теран, бой, сермаъно, мазмунли соҳаси — халқ оғзаки ижоди ва халқ педагогикаси анъаналари — инсонни ҳар томонлама тарбиялаш, камолга етказиш, маънавиятларимизнинг устувор, имон-этиқодларимизнинг бутун бўлишини, юксак қадриятларимизнинг эъзозланишининг кафолатидир.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ПЕДАГОГИКАСИ НАМУНАЛАРИДАН ЛАВҲАЛАР

Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки босқичини ўтаётган шу кунларда ёшлар тарбияси масаласи, тарбияда халқ педагогикасининг тутган ўрни, унинг миллийлик ва умуммиллий (байналмилал)лик касб этиши долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Хусусан, республикамиз халқ таълими тизимини инсонпарварлаштириш, халқчиллаштириш асосида қайта қуриш, миллий мактаблар барпо қилиш, мавжуд мактабларнинг ўқув-тарбия жараёнини миллийлаштириш босқичида халқ педагогикаси stackчи ўринда туриши шубҳасиздир.

Халқ педагогикасининг ижодкори ва шу асосда авлодаждолларимизни баркамол кишилар қилиб тарбиялаб келган биринчи ва тўнғич педагог — халқ — ўқитувчидир. Бироқ, афсуски, шўро тузуми даврида (қарийб бир аср давомида) ўзбек халқи ўз маданиятининг ажралмас қисми бўлмиш халқ педагогикасидан ажралиб қолди.

Мамлакатимиз ижтимоий ҳаётининг барча соҳасида ҳукм сураётган танглик маориф соҳасига ҳам жиддий салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу танглик республикамиз халқларининг тарихан қарор топган умумбаъшарий қадриятларидан, бола тарбияси борасидаги педагогик қарашлар, ғоя, урф-одат, расм ҳам анъаналардан ажраб қолиш билан боғлиқдир.

Маълумки, миллат ўз тарихини унутса, унинг миллий педагогикаси ҳам ўз заминидан ажралиб қолиши табиий ҳол. Илғор демократия, инсонпарварлик асосида шаклланган халқ педагогикасидан ажраб қолиш умумтаълим мактаблари, ўрта ва олий педагогика ўқув юртлари, оила ва кенг жамоатчиликнинг тарбия борасидаги фаолиятига жиддий зиён етказди. Халқ Она сути билан кириб, унинг қон-қонига сингиб кетган миллий одоб-ахлоқ анъаналаридан маҳрум бўлди. Натижада, ёшлар ўртасида турли кўринишдаги ахлоқсизлик, жиноят, маънавий қашшоқликлар тобора кучайиб борди.

Маълумки, «халқ педагогикаси» деганда халқ оғзаки ижодиётининг барча жанрларида акс эттирилган тарбия борасидаги қарашлар, ғоя, урф-одат, расм-русум ҳамда анъаналар йиғиндиси тушунилади. Демак, халқ педагогикасининг асосий манбаи фольклордир. Худди шу жиҳатдан халқ педагогикаси мумтоз педагогикадан фарқ қилади. Фольклор ҳамиша буюк мутафаккирларнинг диққат марказида бўлиб келган.

Халқ педагогикасининг қамрови кенг бўлиб, уни муайян халқ тарихи, фалсафаси, психологияси, этнографияси ҳамда халқ табобатидан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. Фольклор — халқ педагогикасини, яъни халқ оммасининг тарбия борасидаги қарашлари, ғоя, урф-одат ҳамда анъаналар йиғиндисини ифодалайди. Шунингдек, тарбияни амалга оширишда қўлланиб келинган усул, восита, кўникма ва малакалар бирлигини ҳам ўз ичига олади.

Бироқ, афсуски, шу пайтгача халқ педагогикасини ўрганиш ва уни замонимиз нуқтаи назаридан қайта ишлаб улгурмадик ва амалий фаолиятда қўллай олмадик. Ўзбек халқининг беқиёс даражадаги бой педагогик фикр ва қарашлари илдизи кароматли «Қуръон» ҳамда Муҳаммад алайҳиссалом ҳадисларига бориб тақалади.

Бола тарбияси борасидаги анъаналар ўзбек мумтоз адабиётида ўз аксини топа борган. Жумладан, IX—XII аср алломаларидан Низомулмулкнинг «Сиёсатнома», Носир Хусравнинг «Саодатнома», «Рўшноинома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул ҳақойиқ», Кайковуснинг «Қобуснома» каби асарлари жаҳон олимларининг эътиборини ўзига тортган ва улардаги педагогик ғоялар салмоқли ўринни эгаллайди.

Ҳозиргача нашр қилинган халқ оғзаки ижоди намуналари ва фольклор материалларида бевосита болалар (ёшлар) иштирок қилмаган ёки қаҳрамонининг ёшлиги тасвирланмай қолган асар кам учрайди. Болалар бевосита иштирок қилган халқ ижоди намуналарида эса, қай даражада бўлмасин, халқ педагогикасининг тарбиявий анъаналари четлаб ўтилмайди. Демак, халқ оғзаки ижоди қадим замонлардан буён жаҳон халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқ педагогикасининг ҳам ягона тарбия воситаси бўлиб келган ва у бизнинг замонимизда ҳам ўз қимматини йўқотмаган.

Ўзбек халқ педагогикаси бола кўриш, тарбия жараёни ва унинг жамиятда тутган ўрни, халқ педагогикасида тарбиянинг таркибий асослари (ақлий, ахлоқий, жисмоний, меҳнат ва нафосат тарбияси), миллий тарбияни амалга ошириш усул ва воситалари, ёшларни дастлабки оилавий одоб қоидаларига одатлантириш ва уни амалга ошириш йўллари, ёшларни дастлабки оилавий дастёрлик меҳнатига одатлантириш, уни амалга оширишда фойдаланиладиган усул ва воситалар, халқ педагогикасида мактаб ва ҳунар таълими, шунингдек, бошқа шу каби тарбиявий тадбирларни қамраб олади. Буларнинг ҳаммаси халқ оғзаки ижодида акс этиб келган. Илмий педагогика, ўз навбатида, ана шу омиллар заминида шаклланган.

Илмий педагогиканинг бош мақсади ва вазифаси — ҳар жиҳатдан тўла камолотга эришган, баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказишга қаратилади. Баркамоллик эса ёшларни ақлий, жисмоний, ахлоқий, меҳнат ҳамда нафосат жиҳатдан етукликни ўз ичига қамраб олади.

Бас, илмий педагогика халқ педагогикаси билан чамбарчас боғлиқдир. Халқ педагогикаси эса халқ оғзаки ижодида намоён бўлишини алоҳида таъкидлаш лозим. Маълум маънода, ўзбек халқ оғзаки ижоди тўғридан-тўғри бола тарбиясига таъсир этиш воситаси бўлиб хизмат қилган ва хизмат қилиб келмоқда.

Чунончи, тез айтиш — болалар нутқини ўстиришга, топишмоқ — болаларнинг топқирлигини тарбиялашга, мақол — болаларнинг одоб-ахлоқ тарбиясига, қўшиқ— болаларнинг нафосат тарбиясига, дoston ва эртаклар — боланинг турли томонлама тарбиясига ижобий таъсир қилиб келган.

Тез айтиш

«Ғани ғилдиракни ғизиллатиб ғилдиратди».

«Олим Олимадан олма олдим, Олима Олимдан олма олдим?»

«Эшик олдида булоқ, булоқдан сув ичар улоқ, узун қулоқ».

«Тўп-тўп кўк копток, ҳар тўп кўк коптокда биттадан катта копток», каби тез айтишлар орқали гапдаги сўзлар маъносини тез англаб олиш, урғуларни ўз ўрнида ишлата билиш, болаларда нутқни тўғри ва бурро талаффуз қилдира олиш малакаларини ҳосил қилишда катта роль ўйнайди.

Топишмоқ (жумбоқ) қадимдан давом этиб келаётган ва халқимиз орасида, хусусан, ёшлар ўртасида энг кўп тарқалган жанрлардан биридир:

Тоғдан келар лўк-лўк,
Бўйни узун, кўзи кўк.
Ҳай-ҳай унинг юриши.
Ғамза билан туриши.

Узун-узун минора,
Ҳар шоҳида бир лола.
Лоласидан олибман,
Балосига қолибман.

Йўргакланган маликам,
Сочлари ҳам бир тутам.

Икки ажиб қулоғи бор:
Бири тинглар, бири сўзлар.

Бир отаси, бир онаси,
Неча юз минг боласи.

Болаларнинг топқирлигини тарбиялаш ва зеҳнини ўткир-лаштиришда, фикрлаш қобилиятларини ўстиришда топишмоқлар муҳим аҳамият касб этади. Ўз хусусиятига кўра, топишмоқларни топиш икки ва ундан ортиқ болалар ўртасида мустақил фикрлаш йўли билан, қизғин савол-жавоб усулида, тортишувлар, баҳслар орқали олиб бориладиган топқирлик мусобақаси жараёнидир.

Топишмоқ болаларнинг тобора кўпроқ нарса ва буюмларни, табиат ва унинг ҳодисаларини идрок қилишига ёрдам беради.

Мақоллар одамларнинг ҳаёти ва турмуши жараёнида тўплаган тажрибалари, дунёқарашини, ўзи яшаб турган ижтимоий ҳаётга бўлган муносабати, ўтмиш ҳаёти ва унинг ибратли сабоқлари, шахснинг руҳий ҳолати, умид ва орзуларини ифодалайди. Шунинг учун ҳам улар бола тарбиясида, хусусан, ахлоқ ва одобига ижобий таъсир этишда самарали таъсир кўрсатишга қодир.

Мақолларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ўзбек мақоллари, асосан, иккинчи шахс — тингловчига нисбатан ўғит-насиҳат йўси-нида, бадиий ўхшатишлар орқали айтилади:

Яхши бола ёғ келтирар,
Ёмон бола доғ келтирар.

Яхши бола — тўрга тортар,
Ёмон бола — гўрга.

Одоб — кишининг зебу зийнати.
Одоб — олтиндан қиммат.

Сўз кишининг ўзаги,
Одоб кишининг безаги

каби мақолларда одоб-ахлоқнинг қиммати ҳақида гап юритилса,

Олтин олма, дуо ол.
Дуо олтин эмасми.

Онангга бошингни ҳам қил,
Отангга гапингни кам қил

сингари мақолларда ўғит-насиҳат биринчи даражага кўтарилади.

Қўшиқ жанри ёшларнинг нафосат тарбиясида алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбек халқ қўшиқлари асосан «Алла», «Ёр-Ёр», «Ўлан», «Азайиғи» каби бир неча турда шаклланган.

Бола, даставвал, она «Алла»сини эшитди. Бинобарин, бола кўриш бахтига муяссар бўлган оналарнинг қай даражада бўлмасин, «Алла» айтолмасликларини тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳатто, кўғирчоқ ўйнашни уddaлай олган жажжи қизлар ҳам «Алла» айтиш билан гўё кўғирчоқларини овунтирадилар ва шу орқали қўшиқ оламига илк бор қадам қўядилар.

Она «Алла»сининг тарбиявий аҳамияти муҳимдир. Х аср Ўрта Осиё халқларининг машҳур мутафаккири ва тиббиётнинг буюк сиймоси Абу Али ибн Сино она «Алла»сининг тарбиявий аҳамияти ҳақида болаларнинг талабини қондирмоқ учун унга икки нарсани қўлламоқ кераклиги, чунончи: бири — болани секин-секин тебратиш, иккинчиси — уни ухлатиш учун одат бўлиб қолган мусиқа — алла-лашдир, деган фикрни илгари сурган.

Эртақ ва дostonлар болани ҳар томонлама етук қилиб тарбиялашда асосий омилдир. Ўзбек оиласида эртақ айтиб бермай бола ўстирган ота-она ва катталарни ёки эртақ эшитмай улғайган ёшларни тасаввур қилиш қийин. Буни тарихда ўтган илм-фан вакиллари, шоир ва адиблар, жамоат арбоблари эътироф этадилар. Шулар жумласидан Ҳ. Олимжон болалик кунларида тинглаган эртақлари ва уларнинг таъсир кучини хотирлаб, шундай деб ёзади:

Болалик кунларимда,
Уйқусиз тунларимда,
Кўп эртақ эшитгандим,
Сўзлаб берарди бувим.

Бувимнинг ҳар қиссаси,
Ҳар бир қилган ҳиссаси
Фикримни тортар эди,
Ҳавасим ортар эди.
Тинглар эдим бетиним,
Узун тунлар ётиб жим,
Сеза олардим кучин.

Эртақ ва дostonларнинг тарбия учун муҳим томони шундаки, унда халқ оғзаки ижодидаги топишмоқ, мақол, кўшиқ каби жанрлар жамланган бўлиб, улар педагогик ғояларнинг мукамалроқ, таъсирчан бўлишини таъминлайди. Эртақ ва дostonларда бола тарбиясининг деярли ҳамма таркибий қисмлари: жисмоний ва ақлий камолот, илм ва ҳунарга муҳаббат, меҳнатсеварлик, маънавий сифат ҳамда нафис дидларнинг таркиб топишига оид кўпдан-кўп педагогик маълумотларни учратиш мумкин.

Масалан, «Қорасоч пари» эртагида Нодир жуда ёш чоғида отадан етим қолади. Унинг онаси — доя Қамбар. У Нодирни сафарга жўнатиш олдидан бағрига босиб: «...Менинг уч насиҳатимни қулоғингдан чиқарма, биринчи — бировга хиёнат қилма, иккинчи — бировнинг дилини оғритма, учинчи — қайси шаҳарга борсанг энг аввало, ўша шаҳарнинг қариялари билан суҳбатлашиб иш кўр!» деб насиҳат қилади ва бола умрининг охиригача она насиҳатига амал қилиб, мурод-мақсадига етади. Шунга ўхшаш «Эрали ва Шерали» дostonида Эрали билан Шералининг домласи шогирдларини кузатар экан, қуйидагича насиҳат қилиб қолади:

Яхшиликдан ажратмагин дилингни,
Ҳам яхшилик устун қилар қўлингни.
Мискинларга сарф айла, бер пулингни,
Мен сенинг қурбонинг бўлай Эрали.

Куч-қувватни ғойиблардан тилагин,
Ғарибларнинг манглайини силагин.

Сен улардан олтин —дуо тилагин,
Дуо олтин бўлур, билгин, Эрали,
Мулла Ҳайдар, берди шу насиҳатни.
Сен ҳам бўлдинг менинг бир фарзандим.
Қулоғингда турсин шу насиҳатим,
Минг яшагин, асло ўлма, Эрали.

Демак, юқорида кўрсатиб ўтилганидек, фольклор намуналари тўғридан-тўғри тарбия воситаси сифатида хизмат қилади.

Ўз фарзандини «саломлашиш»га одатлантиролган ота-она улуғланади:

Қизил-қизил олма тердим, тепа шохдан эгилиб,
Қизларжон ўтиб борадир сочбоғи ерга тегиб.
Салом берсам, алик олди тол хипчиндек эгилиб,
Ўстирган онангга раҳмат, ўлмагайсан кўз тегиб.

Билъакс, ота-она қаттиқ қораланади. Ота-она турли таъна ва иснодга қолади:

Икки юзинг пишган олма,
Ноз этиб ҳаргиз буралма.
Ишдан ҳеч бўйин товлама,
Чиройлисан кўрдик келин.
Онанг сени ўстирган хом,
Сўзларимни уққин тамом.
Катталарга бергин салом,
Шунда қадринг ортар келин.

Шу билан бирга қўшиқларда «саломлашиш» ёшларнинг одобли ёки одобсизликларини белгилайдиган омил эканлиги ҳам кўрсатилади:

Ховличадан ўтаман,
Эгри-бугри йўл солиб.
Бир сўзим бор айтаман,
Кўнглингизга қўл солиб.
Ака, ёрингни кўрдим,
Далада юрган экан.
Қайрилиб салом берсам,
Тили йўқ, ҳайвон экан.

Демак, қўшиқ асосан нафосат тарбияси воситаси бўлса ҳам, айти пайтда одоб-ахлоқ тарбияси воситаси сифатида муҳим аҳамиятга эга.

Ахлоқий тарбия усуллари жумласига: тушунтириш, намуна кўрсатиш, одатлантириш (ўргатиш, машқ қилдириш), илтимос қилиш, тилак-истак билдириш, маслаҳат бериш, ундаш, маъқуллаш,

рахмат айтиш, дуо қилиш, олқиш (оқ йўл тилаш) кабилар киради. Тақиқлаш, таъна (гина, ўпка) қилиш, масхара (мазах) қилиш, мажбур қилиш, танбеҳ бериш, койиш, қарғаш, қўрқитиш, узр сўраш, лаънатлаш, уриш, калтаклаш сингари тарбия усуллари ҳам кенг тарқалган.

«Уста Нишон» эртагида Нишон ўз қишлоғига кета туриб, йиғилганларга қарата: «Оталар, акалар, мен арзимаган сабаб билан сизнинг қишлоғингизга келдим. Тузингизни ичдим, иззат-хурматингизни кўрдим. Мени деҳқончилик қилишга, боғ тутишга ўргатдиларингиз. Сиздан мен жуда-жуда хурсандман. Энди менга ижозат берсаларинг, ўз қишлоғимга, ота-онам олдига кетсам. Сизлардан оқ фотиҳа сўрайман», дебди. Йиғилганлар: «Ўғлим, биз сиздан жуда хурсандмиз, бизнинг мушкулимизни осон қилдингиз, боғ-роғларимиз қайта кўкарди. Сиздан ҳеч ёмонлик кўрмадик. Отангиз чақиртирган экан, иложимиз қанча. Ота-онангиз олдига боринг, умрингиздан барака топинг, яхши қаллиқ учрасин, бола-чақали бўлинг. Отангизга, волидангизга биздан дуо денг», деб жавоб берадилар. Бу эртақни ўқиган болада яхши хулқли бўлиш, дуо олиш, ота-онага раҳмат келтириш иштиёқи уйғонади. Энди қуйидаги манзарага эътибор беринг:

Сен, жувонмарг, эшит менинг тилимни,
Нега сен йиғлатдинг менинг улимни?
Нега урдинг эчки боқар калимни?
Сен-да одам, билиб юргин йўлингни!

Боймамат ҳурмати, сийлаб турайин,
Бундан бўлак теккин қани, кўрайин,
Э жувонмарг, билганимдай қилайин,
Қараб тургин, сен ҳам мени биласан,
Эчки боқар калга тегсанг ўласан.

Бу парчада қоралаш усулининг қарғиш шакли ишлатилган. Шу сатрларни ўқиган болада ёмон йўлдан юриш, одобсиз бўлишдан кечиш туйғулари пайдо бўлади.

Ўзбек халқ педагогикасида юқоридаги каби фольклор жанрлари билан бир қаторда, бола яшаб турган муҳит-шароитнинг воситачи роли ҳам мавжудки, булар ёшларнинг маънавий фазилатларини шакллантиришда катта ва самарали тарбия манба ҳисобланади.

Шулар жумласига: болалар ўйинлари (кўп турда), чойхўрлик (чойхона гурунги), болалар гапи (гап айтиш), болалар мажлиси, меҳмондорчилик, ҳашар кабиларни киритиш мумкин. Қолаверса, халқнинг миллий урф-одатлари, турли анъаналар, байрам ва маросимлар болалар тарбиясида муҳим аҳамият касб этади. *Чунончи:*

а) тўй маросимлари — бешик тўйи, суннат тўйи, никоҳ тўйи, ҳовли тўйи;

б) сайиллар — дала сайли, гул (бинафша) сайли, қовун сайли;
в) йиғин (томоша, туғилган кунни нишонлаш), йигит базми, қиз базми (мажлиси), келинсалом, улоқ (қўпқари), пойга, кураш, турли шаклдаги мусобақалар;

г) аза маросими, маъракаси;

д) сафарга чиқиш, овга бориш; бизнинг замонимизда: кино, театр, истироҳат боғи, оммавий йиғину томошаларга бориш ҳамда байрамлар («Рўза ҳайит», «Қурбон ҳайит», «Наврўз»).

Бундай давралар ёки йиғинларнинг тарбиявий таъсири катта бўлган ва ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Масалан: «Дурадгорнинг ўғли» эртагида хон ўрдасига тезроқ етиб бориш учун шошилаётган ота ўғлига қараб: «Ўғлим, мени қачон қайтишим номаълум бўлиб турибди, балки бугун-эрта қайтмасман. Меҳмонларга яхши қараб тур. Ўринларидан туриши билан жойларини йиғиштир, юз-қўлларини ювгани сув бер, сочиқ тут, сўнг салом бериб яхши ётиб турганликларини сўра, сут, қаймоқ билан нонушта бер. Керак бўлса, отларига ем-хашак тушириб бер, ҳурматларини қил. Башарти, бугун кетишадиган бўлиб қолишса, мендан дуо айт, келолмас-лигимнинг сабабини айтиб, узр сўра. Кутишмай кетишса, кузатиб қўй. Кўз илғамайдиган бўлгунча орқаларидан қараб тур», деб тайинлайди.

Шу йўсинда ота меҳмон билан қандай муносабатда бўлишни уқтиради. Шунга ўхшаш термалардан бирида:

Дўмбирамнинг қопқоғи тутдан,
Мен айтайин арзи доддан.
Устоз кўрмаган шогирддан,
Мажлис кўрмаган йигитдан,
Ақлли ҳайвон яхшироқ.
Ақлсиз бўлиб ўсган қиздан,
Мажлисидаги қўпол сўздан,
Индамай кетган яхшироқ.

Шундай қилиб, ўзбек халқ педагогикасида илмий педагогикадагидек „ақлий“, „ахлоқий“, „жисмоний“, „меҳнат ва нафосат тарбияси“ каби атамалар учрамайди. Аммо халқ донишмандлигида — педагогикасида, ўзбек мумтоз педагогикасида айнан шу тарбия таркиблари назарда тутилганлиги яққол намоён бўлади. Бугина эмас, ўзбек халқ педагогикасида илмий педагогикада қўлланадиган тарбия усул ва воситалари ҳам акс эттирилганки, бу педагогик тушунчалар, ёшлар иштирок қилган ёки ёшларга қарата айтилган рамзий ўғитлар барча фольклор жанрларида яққол кўзга ташланади.

Зардушт

(Эрамизгача бўлган 589—512- йиллар)

Абулқосим Тусий Фирдавсий «Шоҳнома»нинг алоҳида боблари ҳамда „Гуштасп“ достонида Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг Исломгача бўлган дини зардуштийлик ҳамда унинг асосчиси Зардушт ҳақида меҳр билан ёзади, уни мўъбадлар мўъбади — донишмандлар пешвоси, Пайғамбар деб таърифлайди, у асос солган Қомусий китоб — «Авесто»ни кўп тилга олади. Ҳақиқатан ҳам, Зардушт Шарқнинг биринчи файласуфи, нотиғи, шоири, донишманди, халқ доҳийси ҳисобланади.

Чет эл ва ўзимизнинг шарқшунослардан Ян Рипка, К.В. Тревер, Е.Э. Бертельс, С.П. Толстов, И.С. Брагинский, Б. Фафуров, М. Дьяковнов, Ҳ. Мирзозодаларнинг тадқиқотларидаги мулоҳазаларга қараганда, Зардушт эрамиздан олдинги VI асрда яшаган. У Хоразм ҳокимлигига қарашли вилоятда чорвачилик билан шуғулланган Спитама уруғидан бўлган. Отасини Пурушасп, онасини эса Дугдова деб аташган. Болалигиданоқ, от ва туя боқиш билан шуғулланган Зардушт чорвадор қавмлар орасида юриб, уларнинг урф-одатлари, дину удумларини ўрганган, ҳар хил эътиқоддаги кишилар пешволарининг суҳбатларида бўлган. (Биз ушбу матнларни ёзишда юқорида тилга олинган олимларнинг асарларидан, «Авесто»нинг «Маориф ва маданият» рўзномаси, «Садои Шарқ», «Помир» ойнومаларида эълон қилинган матнидан фойдаландик — Ҳ. Ҳ.)

Маълумки, қадимги ота-боболаримиз турли-туман динларга топинган, у билан боғлиқ кўплаб расм-русумларни бажарганлар. Ана шулардан бири ҳар бир қабиланинг ўз Худосига қурбонлик қилиш одатидир. Чорвадорлар орасида кезиб юриб, мўйсафидлар гурунгида бўлган Зардушт кўп қурбонлилик натижасида борган сари молларнинг камайиб, қирилиб кетаётганини кўриб азият чекади, бунинг оқибати хунук бўлишини кўра билади; қабилалар орасида тез-тез содир бўладиган низо, қирғин урушларнинг негизи ҳам мана шу одат билан боғлиқлигини ҳис этади.

Турфа дунёқарашдаги кексалар билан бўлган суҳбат, баҳслар натижасида Зардушт кўпхудоликнинг зарарини тўла тушуниб етади ва йигирма ёшида ўзининг нор туясига миниб (Зардушт — сариқ

тўн эгаси демакдир) қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар кезади, яккахудолик ғоясини тарғиб этади; уч ўғли, уч қизи билан оиласини хавф остида қолдириб бўлса-да, бу йўлда фидойилик кўрсатади. Натижада, ўн йилдан кейин ягона Худо — Аҳурамаздани кашф этади ва қабила, уруғчилик эътиқодларига қарши яккахудолик ғоясини тарғиб қилишни асосий мақсад қилиб қўяди. Бу ишда у инсон руҳиятига яқин турадиган халқ шеъриятидан усталик билан фойдаланган. Зардушт илгари сурган ғоянинг негизини икки нарса ташкил қилади: мутлақ ғоя — Хурмузднинг яккаю ягоналигини тан олиш; яхшилик билан ёмонлик, ростгўйлик билан ёлғончилик, зулмат билан нур ўртасидаги доимий кураш ҳақидаги таълимот — борлиқни иккига бўлиб қараш — дуалистик қарашга содиқ қолишдир. Зардушт камбағал бўлган. У, оту туяси камлиги, ўз ақидаларини ёйиш йўлида маблағсизлигидан шикоят қилади, нолийди.

Зардушт таълимоти тобора халққа таъсир ўтказаётганини сезган мухолифлари унга қарши қатъий курашга киришадилар. Ҳаёти хавф остида қолган Зардушт бир гуруҳ тарафдорлари билан Хоразмдан Эронга қочиб ўтади ва ўз таълимотини узил-кесил шакллантиради.

Зардушт шоҳ Гуштаспнинг вазири Фрашаштранинг қизи Ҳавовига уйланиб, Иставатр, Уруватр, Пуручитра исмли уч ўғли ҳамда Фрини, Трини, Пуручисто исмли уч қизи бўлган. Доро I ҳукмронлиги даврида (эрамиздан олдинги 522—486- йиллар) ахоманийлар сулоласининг расмий дини зардуштийлик бўлган.

Фирдавсий ва Берунийнинг тавсифича, Зардушт биринчи бўлиб ўз динини Эрон шоҳи Виштаспга асослаб кўрсатиб унинг эътирофини қозонади. «Шаҳристонҳои Эрон» китобида Виштасп фармонига кўра Зардушт 1200 бобдан иборат панднома — «Авесто»ни олтин тахтачаларга ёзиб, шоҳнинг оташкадасига топширган», деб ёзилган. Шундан сўнг шоҳ Пайғамбарнинг тарафдори сифатида янги диннинг фаол тарғиботчисига айланди. Бу орада Амунинг икки соҳилидаги юртларнинг ҳокими Аржасп акаси Виштаспни аждодлар эътиқодидан қайтганликда айблаб, унга қарши лашкар тортади. Тенгсиз муҳорабада Аржасп ўлдирилади. Натижада Эрону Туронда оташпарастлик — зардуштийлик дини тўла жорий этилади. Зардуштнинг хоҳиши ва Виштаспнинг фармонига мувофиқ барча шаҳарларда оташкадалар — ибодатхоналар қурилади. Ана шундай оташкадалардан бири — энг улкани Балх шаҳрида қад кўгаради.

Зардушт 77 ёшида ўша олтин суви билан зарҳалланган бинода ибодат пайтида кўпхудолик тарафдори Братарвахш томонидан чавақлаб ўлдирилади. Аммо унинг таълимоти, асос солган дини Ажам ўлкаларида Ислом мажбуран қабул қилдирилгунга қадар муқаддас эътиқод бўлган.

Ҳозир ҳам Жанубий Ҳиндистонда юз мингдан зиёд, Шимолий Эронда бир неча минг киши зардуштийлик эътиқодидадирлар.

Ўрта Осиё халқлари орасида турли маросимларда, баъзи удумлар юзасидан шам ёқиб қўйиш, тўйларда гулхан ёқиб, унинг атрофида базм уюштириш, кўчага гулхан ёқиб, келинни унинг атрофида бир айлантиргач, уйга олиб кириш; чавандозларнинг катта гулхан алангасидан ошиб ўтишлари, йўргакланган чақалоқни гулхан устидан у ёқ-бу ёққа отиб олиш ва бошқа анъаналар ҳам оташпарастликнинг ҳамон сақланиб келаётган удумларидандир.

«Авесто»

«Авесто» зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, уни илк саҳифалари Зардушт томонидан 548—529- йиллар орасида, Амударё соҳилларида яратилган. Кейинчалик Жанубий Эронда оташпарастлик динининг уламо-қоҳинлари томонидан тўлдирилиб, такомиллаштирилган. Бу китоб 12 минг ҳўкиз терисига битилган!

Македониялик Александр Шарқни забт этганда унинг нодир нухасини Элладага элтиб, ўзига керакли жойларини таржима қилдирган, қолганини эса ёқтирган. Эрамизнинг биринчи асрида ашконийлар ҳўкмдори Валагес Ариакид ва учинчи асрда ҳамда Хусрав Парвиз, Шопури Хурмузд даврида «Авесто» бир неча бор қўчирилган, қайта тикланган. Кейинги вақтларга қадар «Авесто» нинг ватани хусусида олимлар ўртасида жиддий баҳслар бўлиб келарди.

80- йилларнинг ўрталарига келиб, барча тадқиқотчилар «Видёв-дал» да учрайдиган Марв, Бақтрия, Ҳирот, Сўғд, Нисо, Хоразм, Сейистон, Амударё, Сирдарё каби географик атамаларга асосланиб, «Авесто» нинг ватани Ўрта Осиё ва унга чегаралош юртлардир, деган қатъий хулосага келдилар. Ҳақиқатан ҳам, «Авесто»даги географияга доир маълумотлар бу хулосани тўла тасдиқлайди. Зероки, унда икки дарё ҳудудидаги жойлар, тоғлар, яйловлар ҳақида мулоҳазалар қўн.

Араблар VIII асрда Эронни забт этганда зардуштийликка садоқатини сақлаган бир неча минг маҳаллий аҳоли Жанубий Ҳиндистонга қочиб ўтадилар. Улар қадимги маданият, адабиёт ва эътиқодга доир ёдгорликларни ҳам ўзлари билан олиб кетадилар. Жумладан, «Авесто» нинг тўртдан бир қисмининг энг нодир нухасини ҳам ўзлари билан сақлайдилар.

1723 йили инглиз олими Жорж Боуже «Авесто» нинг бир нухасини Ҳиндистондан олиб келиб, Оксфорд коллежининг кутубхонасига топширади. Шундан сўнг бир неча йил оташпарастлар орасида юриб, уларнинг қадимги тилини ўрганган француз олими Анкетиль Дюпперон 1771 йили «Авесто» нинг бир қисмини сўз боши, асл матн ва таржимаси билан нашр эттиради. Бу иш туфайли Фарбий Европада «Авесто» га қизиқиш ва ўрганиш авж олади.

Ҳозир ана шу дастхатлардан бири Бомбайдаги Кома шарқшунос-лик илмгоҳида сақланади. Бу илмгоҳ зардуштийларнинг маданий маркази бўлиб, шу жамоа маблағи ҳисобига ишлайди. Китоб 1615 йилда парфиёний ёзувдан қўчирилган бўлиб, 672 бетдан иборат.

Бизга қадар «Авесто»нинг қуйидаги қисмлари стиб келган:

1. *Ясна* — ибодат пайтида ижро этиладиган матнлар. 72 бобдан иборат бўлган бу қисмнинг 17 боби Зардушт қўшиқлари — Готмадҳиялардан иборат.

2. *Яшт*—оташпарастларнинг Оллоҳни тавсиф этадиган махсус оҳанглар асосига қурилган мадҳиялари.

3. *Вендидод* — девларга — зулмат тимсолига қарши қонунлар мажмуаси. Мазкур бўлимда диний қонунлар матни, қадимги дostonлар, мифларнинг мазмуни, парчалари сақланган мифологик қаҳрамонларнинг номлари келтирилган.

4. *Виспарад* — бутун борлиқ Оллоҳники. Ибодатлар тўплами, ибодат йўсинлари.

«Яшт» ҳамда «Вендидод» да Зардуштнинг шахсияти, руҳий олами, ижтимоий келиб чиқишига оид далиллар, зардуштийликнинг тарқалиш йўлидаги зиддиятлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

«Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, илм-фан, ҳаётнинг барча соҳалари бўйича мукаммал маълумот берадиган улкан, энг кўҳна манба ҳисобланади. Грек олими Плиний «Авесто»ни 2 миллион байтдан иборат (эрамиздан олдинги 3- аср) деган эди. Биз ундан Ўрта Осиё, Эрон ва Озарбайжон халқларининг энг қадимги маросимлари: урф-одат, эътиқод, ибодат пайтида қироат қиладиган оятлари, диний маросимларда ижро этиладиган қўшиқлари, минглаб халқ оҳанглари ҳақида маълумот оламиз. Бундан ташқари, китобда қадимги халқ оғзаки ижодига тааллуқли ягона сюжетлар — дostonлар, парчалар мавжуд; Жамшид, Қаямарс, Митра, Анахита, Ардивиссура, Заҳҳок, Фаридун, Баҳром сингари кўплаб мифологик тимсоллар, ривоятлар билан боғлиқ атамалар тилга олинади; «Мавзун сухан»— алоҳида ҳижо (бўғин) ва «қофияли шеър» ҳақида маълумот берилади. Чорвадорлик, деҳқончилик, савдо-сотиғу хунармандчилик билан боғлиқ жуда кўп лавҳалар, мулоҳазалар баён этилади. Масалан, Зардушт қурғоқчилик юз бериши билан деҳқончиликка завоқ келиб, яйловлар камайиб, чорва моллари қирилиб кетаётганидан Хурмуздга илтижо билан мурожаат этади.

Бундан ташқари, «Авесто»да эрамиздан олдинги икки мингинчи йиллардан тортиб то олтинчи асрларгача бўлган даврдаги Ўрта Осиё ва Эрон халқлари тарихига доир, Сирдарё ва Амударё соҳилларида яшайдиган халқларнинг ижтимоий турмушига оид маълумотлар бор. Чунончи, китобда шу заминларда истиқомат қилган халқларнинг касб-кори, савдо-сотиғи, қўшни халқлар билан муносабатлари баён қилинган: ҳар бир касб-хунар эгасининг жамиятда тутган ўрни алоҳида қайд этилган. Деҳқонлар билан чорвадорлар жамият моддий неъматларини яратувчилар сифатида таърифланган.

Бундан ташқари, мазкур обида иқтисодий ҳаёт, жуғрофия, фалакиёт, илми нужум, ижтимоиёт, биология, фалсафа ва тиббиётга

доир кўп қимматли маълумотлар мавжуд. «Авесто» даги тиббий далиллар ота-боболаримизнинг табобатга доир қарашлари рим, юнон ва араб табобатидан кўҳнароқ ва узоқроқ тарихга эга эканлигини кўрсатади.

Ундаги тиббий маълумот кўпроқ «Вендидот»нинг турли жойларида учрайди. «Авесто» даги тиббий фикрларни тахминан қуйидагича тасниф этиш мумкин:

1. Ташреҳ (анатомия) ва мизои (физиология).
2. Беморликларнинг олдини олиш воситалари.
3. Касалликлар ҳақидаги маълумотлар.
4. Беморларни даволаш йўллари.
5. Табибларнинг ахлоқи ва табобатга оид баъзи қонун-қоидалар.

«Авесто»да инсон аъзолари, мушак, суяк, тери, мия, асаб, бадан юнги, томир ва қонга (асаб ва мия — ерга, бадан туки дарахтга ўхшатиш), бадандаги томирлар қора қонли томирлар, қизил қонли томирлар ва оқ, яъни қонсиз томирлар (асаб) га бўлинган.

Баданнинг қуввати эса жон, виждон, равон (тан), идрок ва азалий (қадимий) руҳ каби 5 қисмга бўлинган, «Жигар қон манбаи бўлиб, ўнг томонда жойлашган» дейилади.

«Авесто»да ер, сув, замин, хона, бадан, кийим-кечак, озиқ-овқатларни тоза тутиш ва сақлашга алоҳида эътибор берилган. Унда гўристонларни шаҳар ва қишлоқлардан йироқда ташкил этиш, уни ўраб қўйиш, мурдашуйларни махсус тозаликка риоя қилиши, мурда теккан либос, ерларни қатрон қилиш хусусида фикрлар мавжуд. Инсон ёки ҳайвон ўлиги тушган сой, ариқ, ҳовуз, қудуқларни бир неча марта қатрон қилиш (сувга тўлдириб бўшатиш, ёмғир суви билан ювиш, тўлдириб бўшатиш) таъкидланади. «Унинг (сувнинг) устида уч ҳайвон ичадиган сувга айланади». Ахурамазда жавоб берди: — Ўт-ўланлар ҳамда мевали дарахтлар экилган, сувлари ҳаминша равон бўлган замин энг яхши ердир. Аёл ва фарзандлари сарсон ва саргардон юрадиган (ғизо тополмайдиган) ер энг ёмон заминдир. Ерни ифлос қилган ва уни асраш қоидаларини бузган шахслар «400 қамчи уриш жазоси»га гирифтор қилинади. Инсон яшаётган хонадаги обрезахонада ювиниш ва чўмилиш қатъиян ман этилган. «Авесто» даги муҳит тозаллигини сақлаш ва касалликларни олдини олиш воситаларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ахлатларни бекитиш, ифлосланган жойларни тупроқ, тош, кул билан кўмиб ташлаш. Шу йўл билан микроблар ўлдирилган ёки камайган.

2. Оташ, иссиқлик ва совуқлик йўли билан йўқотиш. «Авесто» да оташ — покловчи ва офатни кетказувчи восита. У билан ҳатто кийим-кечақлар зарарсизлантирилган.

3. Кимёвий йўл: кул, сирка, шароб, турли гиёҳлар (исфанд, михак, садаф, пиёз, алоэ, сандал) тутатиш йўли билан: буларнинг

қўпи ҳозир ҳам микроқушдир. «Вандидод» нинг 5- бобида шамол, ҳайвон, парранда, папша орқали турли касалликларнинг тарқалиши қайд этилган. Касаллик тарқатадиган ҳайвон ва ҳашаротларни йўқотишга даъват этилган ҳолда, «Авесто»да уй жониворларини эҳтиёт қилишга даъват кучли бўлган. «Вандидод» да «...сув ёки (ов) итини ўлдирган киши 10000 барсум, 10000 руҳиятни тетиклаштирадиган ўсимлик барги бериши лозим. Шунингдек, у 1000 эчкемар, 1000 та сув қўнғизи, касал тарқатувчи папшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим», дейилган.

«Вандидод» нинг 5- ва 17- бобларида доимий бадантарбия билан шуғулланиш, кунда юз-қўлларни бир неча марта ювиш, сочни тоза тутиб, тирноқларни тез-тез олиб туриш тавсия этилади. Инсон меъёри билан доим тўқ юриши, кўпроқ гўшт истеъмол қилиши лозимлиги уқтирилган.

«Авесто» да иссиқлик, совуқ ҳаво, очлик ва порахўрлик, руҳий изтироб, бузилган таомни ейиш, тозалikka риоя қилмаслик; Ариман юборган қурт, папша ва бошқа ҳашаротлар, ёмон ҳаво касалликларнинг асосий манбаи дейилади. Унда 9999 касалликни Ариман пайдо қилди, дейилади.

Эркак зурриёт қолдириш қобилиятига эга бўлса-ю, аммо уylanмаса, унга тамға босишар ёки белига занжир боғлаб юришга мажбур қилишарди. Баъзан эркакни қопга солиб калтаклашган. «Авесто»да қариндошларнинг ўзаро оила қуриши ман этилган. Қавм ва уруғ қонини тоза, авлодни бенуқсон сақлаш учун шундай қилинган. Кўп болали оилаларга давлат ҳисобидан нафақа тайинлаш лозимлиги қайд этилган, бир йўла 2—3 та туққан аёллар мукофот олишга сазовор деб уқтирилади.

«Вандидод»да касалликларни режим, парҳез, дуо, дори, жарроҳлик йўллари билан даволаш айтилади ва доривор ўсимликларнинг номи берилган: шира, барг, дон, гул, мева, бута, гиёҳ илдизи ва ҳоказо. Улар заъфарон, коски, кунжут, кўкнори, сипонд, зира, пиёз, сиёҳдона (седана), савсан, қатрон, найшакар, турп, хурмо, сабзи, беҳи, шакар, асал, зайтун мойи ва бошқалардан тайёрланган. Жарроҳликда асл шаробга наша қўшиб бериб, беҳуш қилиб кесишган; Букротнинг табиблар қасамёди ҳақидаги фикридан бир неча аср бурун «Авесто»да табибларнинг махсус қасамномаси келтирилган; табобат раман — илон заҳар сочаётган идиш — жом тасвири ҳам илк бор шу китобда тасвирланган. Унда қадимги кишиларнинг ўртача умри 800—900 йил бўлиши, айрим одамлар яшаш шароити, муҳитга қараб 1400 йилгача умр кўриши мумкинлиги уқтирилган.

Хуллас, қадимги ажлодларимиз яратган «Авесто» дунёдаги энг қадимий, ноёб билимлар хазинасидир. Унда оламдаги барча — диний, дунёвий, табиий фанлар бўйича теран мулоҳазалар мавжуд.

«АВЕСТО» ДАН НАМУНАЛАР

Тарбия — ҳаётнииг энг муҳим тиргаги (таянчи) бўлиб ҳисобланиши лозим. Ҳар бир ёшни шундай тарбиялаш зарурки, у аввало яхши ўқишни ва сўнгра эса ёзишни ўрганиш билан энг юксак поғонага кўтарилсин.

* * *

Мен зардуштийлик динига содиқ бўлишга ваъда бераман, мен яхши фикрлар, яхши сўзлар, яхши ишларга ишонаман...

* * *

Болалар ёш пайтиданоқ дарахт кўчати ўтқазиш, уй-рўзгор қуроллари яшаш, ерга ишлов бериш ва чорва билан шуғулланишга ўргатилиши шарт.

* * *

Яхшилик ва эзгулик яратиш учун киши меҳнат қилиши, ўз қўллари билан моддий ноз-неъматлар яратиши лозим.

* * *

Инсон чорванинг кўлайишига, яйловларнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берган тақдирдагина, деҳқончилик ва суғориш ишларида иштиёқ билан меҳнат қилгандагина Худонинг иноятига ноил бўлгусидир.

* * *

Порсо инсон уй тиклаб, оловга ва оиласига, хотин ва фарзандларига, подаларига ўрин ажратиб берса, ем-хашаги кўп бўлиб, чорваси ва итлари тўқ яшаса, уйида ноз-неъматлар муҳайё бўлиб, хотин ва фарзандлари фаровон яшаса, уйида эътиқоди собит, олови алангали, бошқа нарсалари ҳам мўл-кўл бўлса, ўша манзил муҳтарамдир.

* * *

... Меҳнат қилмайдиган одам! Сен ҳақиқатан ҳам тиланчилар қаторида, ёт эшикларга таъзим қилиб, абадулобад бош эгиб туражаксан! Ҳақиқатан ҳам, сенинг ёнингдан турли хил зироатларни олиб ўтадилар, бу ноз-неъматларнинг барчаси меҳнат қилаётган, тўқ ва фаровон яшаётган хонадонга насиб қилади. Абадулобад шундай бўлажак!

* * *

Дон эккан киши, тақводорлик уруғини экади, у маздага ихлосмандлик эътиқодини олға суради, у имонни озиқлантириб туради...

* * *

Буғдой ўстирила бошланса, девларни қора тер босади, совурилган буғдой тайёр бўлса, девлар заифлашиб қолади, ун тайёр бўлгач эса

девлар нола-фигон чекишади... Девларни мағлуб этиш учун хонадонда ҳамиша унли овқат бўлиши лозим — бу овқатни егандан сўнг улар жуда қизишиб кетишади ва қоча бошлайди.

* * *

Еб-ичмайдиган инсоннинг тоат-ибодат қилишга кучи бўлмайди, эр-хотинлик вазифасини адо этишга қуввати етмайди, бола туғдира олмайди.

Озиқ-овқат яхшиланиши билан халқнинг ахлоқ-одоби ҳам кучаяди. Овқат мўл-кўл бўлса, илоҳий сўзлар яхшироқ идрок этилади.

* * *

Яхши кун кўриш учун даркор бўлган нарсалар мўл-кўлчиликдадир.

* * *

Ерга ўғит ташлаган ва экин эккан деҳқон эса аёлни фарзандли қила олган эркакка ўхшайди. Аёл ва фарзандлари сарсон-саргардон юрадиган (ғизо тополмайдиган) ер энг ёмон заминдир.

* * *

Ўт-ўланлар ҳамда мевали дарахтлар экилган, сувлари ҳамиша равон бўлган замин энг яхши ердир. Қаровсиз қолган ер эса, гўё турмуш қурмаган қиздай...

* * *

Инсон бутун умри давомида сув, тупроқ, олов, умуман, дунёдаги жамики яхши нарсаларни пок ва бус-бутун асрашга бурчлидир.

* * *

Ер, сув, ҳаво, оловни асраш қоидаларини бузган киши 400 қамчи уриш жазосига маҳкумдир...

* * *

Ҳар бир инсон ўзи ўсиб-улғайган (заминни) мамлакатни энг яхши ва гўзал мамлакат деб тушунмоғи керак.

* * *

Ҳар бир инсон (зардушт), кунига беш марта ювиниб, покланиб, куёшни олқишлаб сифиниши шарт.

* * *

Агарда қарз олган одам қарзини вақтида қайтариб бермаса, барибир у тунда бировнинг уйига ўғрилиқка кирган одамга ўхшайди.

* * *

Агар мурдани қушлар олиб кетса, у художўй одамдир. Агар мурдани ҳайвон ёки ит олиб кетса — бундай одам ҳурматга сазовор

бўлмаган кишидир. Агар ҳеч қандай жонзот мурдага яқинлашмаса — у ниҳоятда бахтсиз кишидир.

Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман. Мен яхшиликдан иборат Мазда қонунига шон-шавкат бахш этаман.

* * *

Яхши фикр илоҳий қонун руҳидаги, яқин кишисига меҳрибон бўлиш, муҳтожлик ва хавф-хатар остида қолганда кўмаклашишга шайлик, ёвузликка қарши, кишилар бахт ва саодати учун фаол курашишга шайлик, ҳамма билан аҳил ва тотувликда, ўз маслакдош биродарлари билан дўстлик ва ҳамжиҳатликда яшашга интилишда руҳидаги ниятлар ва фикрлар мусаффолиги тушунилади. Инсон ўз фикру хаёлида бошқаларга ҳасад қилмаслиги лозим; яхши ниятли киши дарғазаб бўлмайди ва бошқа жаҳолатларга берилмайди, аммо бундан ўзгача ҳолатида у яхши ниятини йўқотади, бурч ва адолат ҳақида унутади ва ножўя ҳаракатлар қилади.

* * *

Кимки менга содиқ бўлса, энг яхши нарсаса мушарраф бўлади, кимки содиқ бўлмаса, унга энг ёмон нарса насиб этади, менинг ақл-идроким ва менинг фикримнинг аҳду қарори ана шундай! Кимки мени — Заратуштрани қувватласа, бунинг эвазига истаган барча нарсалари билан биргаликда бир жуфт соғин сигир ҳам олади!

* * *

Яхшилик таълимини ва садоқатини амалга ошириб... яхши ҳокимлар ҳукм юритаверсинлар! Одамларга ва уларнинг авлодларига бахт-саодат келтирадиган таълимни амалга оширсинлар!

* * *

Чиндан ҳам сен (ўз бахтингдан) ўзингдан баҳраманд бўлганинг учун ҳам роҳат-фароғатдасан... Уларнинг (яъни бахтли кишиларнинг) уй-жойлари шинам, чорваси мўл, узоқ-узоқ вақтларгача мўл-кўлчиликда яшайдилар... Уларнинг қизлари қўлларига билагузуклар тақиб, белларига камарни маҳкам боғлаб ўтирадилар.

* * *

Чорвадорлар тўқ бўлсин учун чорвани муттасил парвариш қилмоқ лозим.

* * *

Ҳозирги яхшилик ва ёмонлик ўртасида йўқиланиб турган кимса қиёмат кунида яхшилик учун ҳам, ёмонлик учун ҳам жавоб беради.

* * *

Тақводор киши ўт-олови ва сут-қатиғи, ичида хотини, болалари ва яхши чорваси бўлган уй қурган жой — чиндан ҳам энг яхши

жойдир. Бундай уйда чорва мўл, хотинлар мўл ва болалар мўл, ўт-олов мўл ва хилма-хил рўзгор буюмлари мўл бўлади. Ҳақиқатан ҳам шундай жой — Спитама Заратуштра, кўпроқ ғалла, ўт-олов, экин-тикин, мева-чева етиштириладиган, ҳаммадан ҳам кўпроқ чорва боқиладиган жой энг яхши жойдир.

* * *

Экин экиш — демак, ердаги ёвузликни йўқотишдир, чунки дон етилганда девларни тер босади, тегирмон пайдо бўлганда девлар гангиб қоладилар, ун чиққанда девлар саросимага туша бошлайдилар, нон пайдо бўлган пайтда девлар қўрққанларидан зўр бериб дод соладилар.

* * *

Чорвадор яхши ният учун курашади, чорвадор бўлмаган киши бундай ниятдан йироқдир.

* * *

Тақволи чорвадор ўз туриш-турмушида одил, оқил ва ҳурматга сазовор бўлса катта подага эга бўлиши мумкин.

* * *

Эзгу ўй, эзгу сўз ва савоб ишлар билан эзгу ўй, эзгу сўз ва савоб ишни алқайман. Ўзимни бари эзгу ўйларга, эзгу сўзлар (айтиш)га, яхшилик ишлар амалига бахшида қиламан, барча ёмон ўйлардан, ёмон сўзу ёмон ишлардан юз ўгираман.

* * *

Топинчим ва мақтовларим, эзгу фикрим ва сўзим, (савобли) ишларим танамдаги жоним билан бирга Сизларга бўлсин, ўлим билмас Валийлар.

* * *

Ҳақиқат — энг олий неъмат.

АРАСТУНИНГ ИСКАНДАРГА НАСИҲАТИ

Юнон подшоҳи Филипп (Филипп II — эр.авв. 382—336- йиллар). Александр Македонский (Искандар)нинг отаси. Эр. авв. 359-йилдан Македония подшоҳининг касали оғирлашиб, ўғли Искандар (Александр Македонский — эр.авв. 356—323- йиллар) буюк жаҳонгир (эр.авв. 336-йилдан Македония подшоҳи) салтанат тахтига ўтирганда, Арасту (Аристотель — эр.авв. 384—322- йиллар), қадимий юнон файласуфи, Афлотун (Платон)нинг шогирди (Александр Македонскийнинг мураббийси) унга шундай лебди: «Бирор кимса тўғрилиқ ва яхшилик билан амр этса, фақат шунинг ўзи учунгина буйруғига бўйсунган кишидан бахтлироқ эмас. Билимдоннинг илму

донишдан оладиган баҳраси талаба олган баҳрадан ортиқроқ эмас. Бирор одам панду насиҳат қилса-ю, насиҳати қабул қилинса, у ўғитларини эшитган кишидан кўра кўпроқ ҳамду санога сазовор эмас.

Тангри таоло бандаларига ўзи ихтиёр этмаган нарсани ихтиёр қилмайди. Чунончи, уларга раҳмдил бўлишни буюрган, ўзи уларга раҳм айлаган. Уларга содиқ ва ростгўй бўлишни амр этган, ўзи ҳам уларга нисбатан садоқат ва ростгўйлик билан иш тутган. Эҳсон қилишни фармойиш этган, ўзи ҳам уларга эҳсон қилган. Афву этишни тайинлади, ўзи ҳам уларга бахшида этиб, марҳамат кўрсатди. Шундай бўлгач, (Тангри таоло) бандаларидан ўзи уларга ато этган нарсадан бошқасини қабул қилмайди ва уларга ўзи ато этган хулқу атворга хилоф иш тутишларига рухсат бермайди. Бинобарин, қўл остингдаги фуқаро билан ўзинг улардан интиқ бўлиб кутаётган раҳм-шафқат, афву мурувват билан иш тутгил. Ишончинг комил бўлсинким, агар қўл остингдагиларга меҳрибон бўлсанг, Оллоҳнинг буюк инояту муруввати сенинг барча ишларингда мадад бўлгай. Билгинким, сендан яхши ном ва Парвардигорнинг розилигидан ўзга нарса сақланиб боқий қолмагай¹.

Агар Тангрига таянсанг, сени ўзгалар зараридан омон сақлагай. Агар ундан ўзгага таянсанг, замон офатларини ўзингдан дафъ этолмайсан ва ҳеч бир бошқа одам ҳам балою қазони сендан дафъ қилолмайди. Шуни билгилки, ўзинг бузуқ ва фосиқ бўлсанг, раияту фуқарони ислоҳ қилолмайсан.

Агар ўзинг адашган гумроҳ бўлсанг, уларга йўлбошчилик қилолмайсан. Агар нотўғри йўл (залолат)да бўлсанг, уларни тўғри йўлга бошлай олмайсан. Ахир ўзи кўр бўлган одам, қандай қилиб кўрга йўлбошчилик қилсин? Ўзи қашшоқ бўлган одам, ўзгани бой қила оладими?²

Кимки, ўзи хору залил бўлса, ўзгани қандай қилиб машҳуру азиз эта олсин?³

Билгилки, ислоҳ этишни истаган ҳеч бир кимса, ўзини ислоҳ қилмагунча, ўзгаларни ҳам ислоҳ эта олмайди. Агар ўзи бузуқу фосиқ бўлмаса, бошқа бир кишини фасод ишга тортолмайди. Агар қўл остингдагиларни ислоҳ этишни истасанг, ислоҳ қилишни

---

¹ Саъдий, ҳеч қачон ўлмайди никном,
Мурда улким, тиригу лаънатлар мудом. (Саъдий)

Яхши ҳам, ёмон ҳам қолмайди мудом,
Яхшиси олиб кет бундан яхши ном. (Саъдий)

² Қуруқ булут, суви қуриган,
Сув берганин ўзи ким кўрган?

³ Айт, эй Оллоҳ, сен подшоҳларнинг подшоҳисан, истасанг подшоҳ этиб тайинлайсан, истаганингни подшоҳликдан туширасан, истаганингни улуғлайсан, хоҳлаганингни пасту залил этасан. Барча эзгуликлар сенинг қўлингдир. Сен барча ишга қодирсан.

ўзингдан бошлагин. Агар ўзгалар айбини йўқотишни хоҳласанг, аввал ўзингни айблардан ва хунук хулқ-атвордан поклагин. Ҳеч қачон ўйлаган фикринг сенга фириб бермаслиги лозим¹.

Агар сўзларинг гўзал, қилмишларинг эса хунук бўлса, ишлари гапларига тескари, зоҳири ботинини акс этгирмайдиган ваъзхон бўласан, қоласан.

Билгилки, сенинг замирингда турли хислатлар мавжуддир. Улардан баъзилари маъқулдир, бошқалари эса лаънатга лойиқдир. Сенинг энг ёмон душманларинг полойиқ хислатларингдир. Сен учун энг яхши нарсалар эса, сенинг таҳсинга сазовор хислатларингдир. Шундай бўлгач, баъзи ёмон хислатларингни бошқалари ёрдамида ўзингдан узоқлаштиргин. Ғазабу аччиғингни сабру чидамлилиқ билан, нодонлигингни илму дониш билан, ғафлату аромушкорликни хотирлаш ва диққат қилиш билан ўзингдан узоқлаштиргин.

Билгилки, агар замона ҳукмдорлари солиҳ бўлсалар, халқ учун улардан яхшироқ одам йўқ. Агар ҳукмдорлар бузуқу фосид бўлсалар, халқ учун улардан ёмонроқ кимса йўқ. Ҳукмдор (валий)нинг фуқарога нисбатан тутган ўрни, руҳнинг бадандаги мақоми, бошнинг инсоннинг бошқа аъзоларига нисбатан тутган мавқеига ўхшайди. Руҳсиз бадан ўлими муқаррар, бошсиз инсоннинг бошқа аъзолари ҳам сақланиб турмайди.

Раият ҳукмдорни ислоҳ қилишга эҳтиёж сезгани каби, ҳукмдор ҳам ўз мақомининг анча устунлигига қарамай, раиятни ислоҳ этишга эҳтиёж сезади. Бирининг куч-қуввати ўсса, бошқасининг ортишига сабаб бўлади. Бирининг куч-қуввати заифлашса, бошқасиники ҳам заифлашишига сабаб бўлади. Агар ҳукмдор ўз раияти ичида бузуқлигу фасод тарқалганлигига қарамай, ўзини ислоҳ қилишдан узоқ бўлса, мисоли боши ўзга аъзоларидан узилиб қолган инсоннинг баданига ўхшайди ва унинг ҳалокати муқаррардир. Бироқ, фуқаро ўзининг фосиқ ҳукмдорини тузатганидан ёки солиҳ ҳукмдорининг бузуқ томонларини ислоҳ қилганидан кўра, ҳукмдорнинг ўзи фуқаросини ислоҳ этса, мақсадга мувофиқроқдир. Зеро, унинг куч-қуввати кўпроқ, фуқаронинг нуфузи ва қуввати эса камроқдир. Шоир Ҳўмер шундай деган экан: «Замон пешволари ўзларига эргашган кишиларни куч-қудратлари соясида ислоҳ қиладилар, бироқ, эргашувчи одамлар ўз пешволарини ислоҳ эта олмайдилар»².

Сен ҳирс ва тамадан сақланишинг керак. Сени ислоҳ эта оладиган ва ўзингнинг ёрдаминг билан тузалишингга сабаб бўладиган куч — тўғрилиқ, порсолик ва тақводорликдир. Тақводорлик имон воситасида камол топади. Имон эса фикру андиша соясида ҳосил бўлади. Бу дунё ҳақида ўзингча бир фикр қилиб кўрсанг, уни улуғлаш мақсадида

¹ Ўйларинг ва гапларинг қилмишларингга зид бўлса, ўзингни алдаган бўласан.

² Ҳўмер (Гомер — қадимги юнон афсонавий шоири). Машҳур «Илиада» ва «Одиссея» асарларини унинг қаламига мансуб деб ҳисоблайдилар.

нариги дунёни хор тутмоғинг нолойиқ иш эканлигини тушунасан. Зеро, бу дунё ранжу хонаси, турумсиз муваққат манзилдир. Шоир Хўмер демишким: «Ҳар бир зиддиятли нарса ўз зиддиятига қаршидир. Заволу йўқолиши яқин бўлган нарсанинг яхшилиғи фойласи йўқдир».¹

Ўзингнинг номаъқул хулқ-атворингни тузатгил. Зероки, агар ёмон ахлоқ дунёвий майлу истаклар билан бирлашса, худди оловга ўтин ёки балиққа денгиз муносиб бўлгандек бўлади. Агар номаъқул хулқ-атворни ўзингдан узоқлаштирсанг ва ул нафсоний истакларнинг йўлини тўссанг, олов ўтин йўқлигида ўчганидек, балиқ денгиз бўлмаганида ҳалок бўлганидек, сенинг номаъқул хулқ-атворинг ҳам йўқола бошлайди. Агар бойлик тиласанг, уни қаноатдан изла. Зероки, ким қаноатсиз бўлса, молу дунёси қанчалик кўп бўлмасин, унга ёру мадакор бўлолмайди. Хўмер шундай деган экан: «Кимки, қаноат қилишни тарк этса, у бадавлат бўлолмайди. Қаноатли бўлмаган шахс фойда ҳам ололмайди. Билгилки, бу дунё ишлари билан машғул бўлмоқлик ва ҳаёт кечирмоқликнинг аломатларидан бири шулким, унинг бир чеккасини хароб этмагунигча, иккинчи чеккасини тузата олмайсан».² Бинобарин, бу дунё айшу сурурини излаган одам учун зиллат ва хорликдан ўзга йўл йўқ. Бойликка етишиш учун, фақирлик ва ҳожатмандликдан бошқа чора йўқ.

Билгилки, гоҳида дунё ақлли бўлмаган ва узоқни кўра олмай-диган, диний нуқтаи назардан имтиёзли бўлмаган кишига кулиб боқади. Шунинг учун сен хато йўлда бўлсангу, бу дунёда иқболнинг кулиб боқса ёки сен тўғри йўлда бўлсангу, бу дунёда бахтинг чоп-маса, бахту дунё сендан юз ўгирганлиги учун ҳеч вақт ҳақоратланмаслигинг ва ранжимаслигинг лозим. Бу сени яна хато йўлга қайтишга ва тўғри йўлдан чиқишга мажбур қилмаслиги керак».

Сен хоҳлаган нарса бошқаларда бор бўлса, уларга ҳасад қилма ва ўзинг ёқтирмаган нарсани ўзгаларга раво кўрма.

Ўз нафсингни ўткинчи ҳаваслардан тийгил, шахватингга эрк берма, қалбингдан ҳасадни чиқариб ташла. Истаку майлларинг ва орзуларингнинг чеку чегараси бўлсин. Зеро, агар орзуларингга кенг йўл очиб берсанг, қалбинг қаттиқлашиб, шафқатсиз бўлишига сабаб бўлади ва охират фикрини қилишингга тўсқинлик этади.

Ҳазаб ўтини сўндиришингда сенга ёрдам бера оладиган воситалардан бири шуки, сен ушбу нарсани билишинг керак, ҳеч бир кимса ҳаётда сийпаниш ва хато қилишдан холи эмас. Айнан шу боисдан дўстинг хатога йўл қўйгандир ёки бўлмаса, душманларингдан бири уни сийпанишга ва хато қилишга мажбур қилгандир. Шунинг

---

¹ *Абул-Аъло Маърий* (файласуф-шоир демишким). Ҳаёт турган-битгани машаққатдир. Бунинг ажабланарли сри йўқ. Ўлим соатида бўлар ғамлик. Туғилиш соатида ортади шодлик.

² Амир ал-мўминин Али розияллоху анху хутбаларидан бирида айтган гапи.

учун ҳам, агар сенга нисбатан бирон айб иш қилган биродарингга қарши нафсу ҳавойингга эргашиб, душманлик қилсанг, бу билан ғанимингни ўз устингдан ғолиб этган бўласан. Душманингни қўллаб-қувватлашинг билан унга ўз манфур мақсадини амалга ошириши учун имкон яратасан. Шу тариқа ўз биродарингнинг бадном этилишига сабабчи бўласан. Бас, шундай экан, эй, Искандар ушбун билмоғинг нечоғлик таҳсинга сазовор ва жоиздир. Итоат этишинг ҳалокатингга сабаб бўлувчи, унга бўйсунмаслигинг эса саломатлигинг боиси бўлса-да, сени ғазаблантирувчи нарсa — бу сендаги нафсу ҳаводир.

Эй, Искандар, балки сен жинойтчини жазолашга буюриб, бунинг қилган гуноҳи учун берилган жазо ёки унинг тўғри йўлга киришига сабаб бўладиган тadbир деб ҳаёл қиларсан. Агар шундай иш қилишга жазм қилган экансан, аввало, ўз қалбингга мурожаат қилгин. Бунинг сабабини қалбингнинг ташқарисидан, сиртқи қисмидан эмас, балки тубидан, замирингдан излагин. Жинойтчига жазо белгилашдан мақсадинг яхши ном чиқаришми ёки қаҳру ғазабингга таскин беришми, шуни аниқлагин. Агар бу ишдан кўзлаган мақсадинг қасос олиш бўлса, билгилки, қаҳру ғазаб аччиқдир, аччиқ дарахт эса ширин мева бермайди. Агар жазони белгилашдан мақсадинг, сенинг нуқтаи назарингдан ҳам, жинойтчи учун ҳам тузалиш бўлса, у ҳолда жинойтчини молу мулкидан маҳрум этсанг ёки таҳдид қилиб, кўрқитсанг, бу сени аччиқ устида ғазаб билан оғир жазолар белгилашдан халос этади.

Зиндонга ташлашнинг ўзигина етарли бўлган кимсага нисбатан шамшир ишлатиш ёки таҳдид, дўқ-пўписанинг ўзи кифоя қилган кишини зиндонга ташлаш лойиқу шойиста иш бўлмайди. Чунки, бир хилдаги жинойтлар учун жазо белгилашда жинойтчилар ахлоқининг ҳар хиллигини назарда тутиш керак.

Билгил, агар ҳакамлик қилган чоғингга, жазо белгилай туриб ҳаддан зиёда қаттиққўллик қилсанг ва белгилаган жазоларинг ҳақиқатга хилоф бўлса, мақсадинг жинойтчини тўғри йўлга солиш бўлмаса, у ҳолда жазолаш орқали ўзингга етказган зараринг, жазоланувчига етказган зарарингдан кўпроқ бўлади. Шундай бўлгач, қозилик қилганингга диққат ва синчковлик билан иш тутгил, токи бегуноҳ одамлар сенинг шамширинг ва қамчинингдан ноҳақ балога гирифтор бўлмасин.

Жинойтини шамшир ва қамчисиз тузатиб бўлмайдиган одамлар, сендан омонлик топмасин.

Шаҳвоний ишлардан парҳез қилгил. Шаҳватни тарк этишда қуйидаги ҳикматни ёдда тутсанг сенга ёрдам беради. Билгил, шаҳват ақлни емиради, фикрни қоронғилаштиради, шахснинг обрўйига доғ туширади ва унинг буюк ишлар қилишига тўсқинлик этади. Зеро, шаҳвату фасодга етакловчи куч — кўнгилхушлиқдир (лаҳву лаъб). Қаерга лаҳву лаъб йўл топса, у ерда жиддий иш амалга ошмайди. Диний ва дунёвий ишлар эса жиддий ишларсиз узоқ сақланиб турмайди.

Агар нафсу ҳавойинг сени шаҳвоний ишларга ва лаҳву лаъбга тортса, у сени энг ёмон ва паст ерларга итаради. Сени тубанликка ва маънавий қулашга етаклайди. Агар нафсинг сендан гўзал одобу ахлоқ қоидаларига зид нарсани талаб қилса, у билан аёвсиз курашгин ва у истаган нарсани бажаришдан сақлангил. Сен нафсу ҳаво йўлидан ҳақиқатга қайтишинг даркор. Зеро, агар ҳақиқатни тарк этсанг, ундан ботил ва ёлғон йўлга кириш учун юз ўғирасан. Агар тўғри йўлни тарк этсанг, ундан хато йўлдан юриш учунгина воз кечасан.¹

Ўз нафсингни майда орзу-ҳавасларга эргашишга одатлантирмагин, зеро, кўнглинг тама истаб қолади. Жуда катта орзу-ҳавасларга эргашсанг ҳам шундай бўлади. Ҳеч қачон кичик хато қилгач бепарво бўлмагил, зеро, ҳар бир хатонинг зиёни бордир. Агар ўзингни кичик хатоларга одатлантирсанг, у сени катта хатоларга итаради.

Умрингни Ҳақдан ўзгага бағишлаб бекорга ўтказма ва мол-мулкингни зарур бўлмаган нарсалар учун беҳуда сарфлама. Куч-қувватингни фақат мамлакат бойиши йўлида сарфла, ўй-фикрларингни тўғрилиги — ростликдан ўзга нарсаларга йўналтирма. Тангри ато этган неъматлардан тўлалигича фойдаланган ҳолда асрагил, айниқса, азиз умрингни авайлагилки, ҳаётда ҳамма нарсани қўлга киритиб бўлади, уни эса йўқ. Агар нафсингни бирор лаззатли ишга машғул қилишга мажбур бўлсанг, у ҳолда оладиган лаззатинг донишмандлар мажлисидан, фалсафаю ҳикматга оид китоблар мутолаасидан бўлсин. Зероки, шаҳвоний лаззатланишнинг энг аълоси ҳам сени бирор юқори даражага ёки мақомга етказмайди. Бироқ, донишмандлар хизматида бўлиш ва уларнинг китобларини ўқиш сени олий даражаю мақомларга етиштиради ва сенга тўлиқ шодлигу саодат бағишлайди. Агар шунга қарши иш тутсанг, бу дунёда олишинг мумкин бўлган иззату ҳурматни нариги дунё заҳматлари билан алмаштирасан. Нафсоний истагу майллардан энг муносибу лойиғини билиб танлаган кимса, одамларнинг энг бахтлисидир,

Мағрурланиб кетишдан ва гердайишдан сақлангил, чунки нимадан ва қаердан пайдо бўлганингни ўзинг биласан ва қаерга боришингни ҳам яхши тушунасан².

Агар шаҳватга нисбатан сабру чидамли бўлсанг ва таркиби йўқолувчан, заволга мойил, чирийдиган ва бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтувчан нарсалардан иборат бўлган вужудингга назар ташласанг, охир-оқибатда борлигингни сўнгги йўқлик бўлган жойга боришини, сенинг жисминг ўсиб, ривожланиб камолотга етгач, парчаланиб чирий бошлашини кўрасан. У ҳолда ҳар иккиси ҳам йўқ бўлувчи кибру ҳаво ва гердайишдан қочасан.

Ёлғондан сақлангил. Зеро, ёлғон нафснинг заифлигидан, фикрнинг сустлигидан ва кетини ўйламай иш қилишдан келиб чиқади.

---

¹ Оллоҳ таоло айтган: «Ҳақ йўлдан ўзгаси залолатдир».

² Сизлар яралдингиз Ундан, яна Унга қайтасиз ва яна такрор Ундан қайтасизлар.

Ёлгоннинг зарари ёлгончига тегали ва ёлгоннинг энг кичкина зиёни ҳам ёлгончининг ўзини мақсадидан четлатади. Ёлгончининг ҳолатини Шарққа боришни истаб, лекин Ғарбга кетаётган кимсага ўхшатиш мумкин. Хўмер демишким: «Ёлгондан пастроқ нарса йўқ ва ёлгончи киши бефойдадир».

Билгилки, яхши ишлар қилувчи кишилар бир-бири билан учрашганда, худди ёмғир суви тезда дарё суви билан қўшилиб кетгани каби, бир зумда иноқлашиб, келишиб оладилар. Бироқ, бузғунчилар узоқ вақт қўшилишга ва мушоират қилишга уринсалар ҳам, худди узоқ муддат бирга яшаб, бир-бирига илтифот қилмаган тўрт оёқли ҳайвонлар мисоли жуда кеч ўзаро келишиб оладилар.

Билгилки, мамлакат молиявий аҳволини ислоҳ қилиш, девон ходимлари ва вазирларнинг қай йўсинда иш юритишига боғлиқ. Агар молиявий ишларни ислоҳ этишни истасанг, ходимлар ва вазирларнинг тўғри иш тутаётганлиги хусусида ишонч ҳосил қилишинг лозим. Уларга нисбатан лутфу иноят қилгин. Кўп сонли ходим ва вазирлардан тўғри иш тутадиган оз қисминигина танлаш билан кифоялангин. Зеро, гавҳар вазни енгил бўлса ҳамки, қимматбаҳодир, тош эса оғир бўлгани билан камбаҳо бўлиб, қадрланмайди.

Бундан кейин солиху тўғри амалдорларни танлашга ҳаракат қилгин. Зеро, амалдор ўз валийси (ҳукмдори) учун худди жангчи кишига қуроли аслаҳадек керакдир. Агар иш кўзини биладиган амалдор ўз валийсидан узоқлашса, валий жанг майдонида қуроли яроқсиз қолган шижоатли аскар ҳолига тушиб қолади.

Бажарилиши лозим бўлган ишларга киришишдан илгари, даставвал, қиладиган тадбиринг шу бўлсинки, халқ қилаётган ишларингни Тангрининг қўллаб-қувватлаши билан бўлаётганини, унинг ҳимоясида қилинаётганини билиши керак. Бузғунчи ва фосиқлар қалбида сенинг қаттиқ жазойингдан қўрқув ҳисси бўлиши лозим. Фақат шу ҳолдагина сенинг салтанатинг барқарор туради ва оқилу тадбиркор подшоҳ ҳисобланасан.

Бироқ, ишларни бажаришда саъй ва кушиш қилганинг билан сийпаниш ва хатога йўл қўйишдан омонликда бўласан деб, тўла ишонч билдира олмайман. Агар хатойинг ҳақиқатни ўрнатиш бўлса, сенинг узру тавбанг қабул қилинади. Яхшиси, агар ишларинг чигаллашиб, қоронғилашиб кетса, донишмандларга мурожаат қилишинг керак. Келгуси улуғ ишларининг тўғри бўлиши учун, ҳозир қўлга киритишинг керак бўлган кичик натижалардан бири шундан иборатки, ишга киришишдан аввал фикр қилиб, тугал қарорга келишинг даркор. Зотан, олимнинг жоҳилдан устунлиги ҳам айнан шу нарсадир, у бўлгуси ишнинг хатари ва ўзи йўл қўйиши мумкин бўлган нуқсонларни олдиндан ойдинлаштириб олади.

Афлотун демишким: «Чироқнинг нури тун зулматини ҳайдагани каби, ишлардаги ноаниқлик ва қоронғилик ҳам оқил кишилар аҳдининг ёғдуси билан ойдинлашади ва ошкор бўлади».

Шояд, ўйлаб-ўйлаб, агар донишмандлардан мадад сўрасанг, баъзиларнинг сенга ҳақоратли қарашига ёки мазкур донишмандларнинг наздида хору зор бўлишинга сабаб бўлади, деб натижа қилурсан. Қачонки, бундай фикрлар қалбингда қўрқув уйғотса, уни тезда ўзингдан узоқлаштиргин. Зероки, илму дониш билан бажарган ишларинг ва нодон шахсларга қарши курашиб ғалаба қилганингнинг нафи ва аҳамияти, бошқа ҳар қандай йўл билан эришган натижадан юқорироқ туради ва улуғроқдир. Яна шуни ҳам билгинки, икки гуруҳ одамлар мавжуд. Бири олимлардир. Илм истовчилардан бўлсанг, улар наздида мақоминг юқорироқ бўлади. Бошқаси, жоҳиллардир. Улар билан келишиб бўлмайди.

Билгилки, ҳеч ким айб ва фазилатдан холи эмасдир. Бинобарин, бирор кимсанинг айби унинг яхши хислатларидан фойдаланишда тўсқинлик қилмаслиги керак. Шунга ўхшаш, бирор кимсанинг фазилати, сени унинг айбларини ахтаришга мажбур қилмаслиги керак. Билгилки, ёмон ёру дўстларинг борлигининг зарари, яхши ва содиқ ёру дўстларинг бўлмагандан кўра каттароқдир.

Билгилки, адолат буюк ва қудратли Худонинг ер юзидаги ўлчовидир. Унинг ёрдамида заиф бўлган ҳақ одам, кучли бўлган ноҳақдан ўз ҳақини олади. Кимки Оллоҳ бандалари орасида ўргатган илоҳий адолат ўлчовини бузса ва ундан четлашса, катта нодонликлар қилиб, хатоликларга йўл қўяди. Ўз ишларингда икки сифатни эгаллашга интилгин. Бири, дилларни асир этиш. Бошқаси, ишда саботли ва пойдор бўлиш. Ишларни амалга оширишда сустлик ва пайсалга солишдан сақлангил. Чунки, ишларни бажаришда сусткашлик ва тамагирлик уларнинг янада кўпайиб кетишига сабаб бўлади ва шундан сўнг ишларни бажаришга фурсат тополмай қоласан. Агар уни бошқа кишига топширсанг, ишинг янада оғирлашиб, катталашиб кетади ва кейин уни бажариб бўлмай қолади.

Билгилки, ишлар икки хил бўлади. Бири кичиклари бўлиб, уларни ўзинг бажаришинг муносиб эмас. Бошқалари эса каттадир ва уларни ўзгаларга ишониб топшириб бўлмас. Агар кичик ишларни шахсан ўзинг бажарсанг, сени катта ишлардан қолдиради. Агар катта ишларни ўзгаларга топширсанг, ишни тартибга солишдан кўра кўпроқ бузғунчилик қилган бўласан. Бу эса яхшиликдан кўра кўпроқ фасодга сабаб бўлмай. Ўзи учун адолатни ихтиёр қилган ва уни бандалари орасида барқарор қилиш, тарқатишни амр этган ва қудратли Тангрига илтижо қиламанки, сенинг қалбингни адолатли бўлишга илҳомлантирсин ҳамда сени адлу инсофга эргашувчилардан бири этсин. Сени ўзингга тобе бўлганлар орасида ва бутун ер юзида адолат усулларини ижро қилишга эриштирайсин.

Бу рисола таржимасининг таҳририни Абу Абдуллоҳ шаъбон ойининг пайшанба куни... тугатди. 1340 ҳижрий — 1922 милодий йили.

**Бисмиллаҳир роҳманир роҳим
Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу
алайҳи васаллам пайғамбарнинг
қисқача таржимаи ҳоли**

(570 — 632)

Муҳаммад алайҳиссалом Пайғамбарнинг насл-насаби, ҳаёти, турмуш тарзи, у яшаган даврдаги диний мазҳаблар тўғрисида жуда кўп тадқиқотчи олимлар ва муҳаддислар шуғулланишган. Ул зоти олий зикр қилган ҳадисларни тўплаш, уларни шарҳлаш каби муборак ишлар элдошларимиздан Имом Бухорий, Имом ат-Термизий, Аз-Замахшарий сингари мўътабар инсонларнинг доимий машғулотига айланган.

Кейинги йилларда, яъни Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг ўзбек мусулмонларининг Расулуллоҳ таржимаи ҳоли ҳамда Ислом тарихини ўрганиш, тадқиқ этиш каби улуғвор йўлга тушиб олишгани қувонарли ҳолдир. Куръони Карим ва ҳадисларни чоп этиш каби муаммолар аста-секин ҳал бўляпти.

Пайғамбаримизнинг отаси Абдуллоҳдир. Онаси Омина бўлиб, у Қурайш қабиласига мансуб. Муҳаммаднинг ота-боболари, она-момолари халқ ҳурматини қозонган, турли томонлама ибратли. Расулуллоҳнинг насл-насаби пухта ўрганилса, улар пок, мўътабар ва нуфузли инсонлар бўлишганига қаноат ҳосил қилинади. Пайғамбарнинг насл-насаби Иброҳим алайҳиссаломнинг ўғли Исмоилга бориб тақалади. Қурайш аёллари ичида энг зоти покиза бўлиб, Омина Абдуллоҳга турмушга чиқади ва Пайғамбар алайҳиссаломга ҳомиладор бўлган. Эри Абдуллоҳ иш билан Шомга жўнайди ва оғир дардга чалиниб, йўлда Мадинада бандаликни бажо келтиради. Унга ўғлини кўриш насиб қилмайди.

Омина ахлоқ-одобда мислсиз, илм-маърифатда ягона, эътиқоди ва имони покиза ўғил туғади. Бу қувончли хушхабар 570-йилнинг баҳорида тарқалди. Унга Муҳаммад деб исм қўйишди. Унинг энагаси Абдуллоҳнинг чўриси ҳабаш Умму Айман Барака бўлиб, Муҳаммадни унинг амакиси Абдулаҳаднинг чўриси Сувайба биринчи бўлиб эмизган. Лекин Муҳаммад алайҳиссаломга сут оналик бахти Абуҳабша деган чорвадорнинг хотини Ҳалимага насиб этади.

Болани тоза ҳавода ўстириш, яйратиш учун Ҳалима уни ўз қишлоғига олиб кетади. Бу оила фақирона кун кўрарди. Бироқ ўша гўдак уйга қадам қўйиши билан қут-барака ҳам кириб кела бошлади.

Муҳаммад Ҳалиманинг уч ўғли билан бирга ўйнарди. Улар ўйнаб юришганда оқ кийимли икки киши ғойибдан пайдо бўлиб, Муҳаммаднинг кўкрагини ёриб, улар қора нуқта (шайтон васвасаси) ни олиб ташлашади. Бу воқеани болалар Ҳалимага келиб айтиб берганда, бу аёлнинг эс-ҳуши чиқиб кетади ва қаттиқ кўрқиб қолади, болани онасига беш ёшдалигида қайтиб беради.

Шу орада Омина эрининг қабрини зиёрат қилиб келиш мақсадида Мадинага боради. Қайтиб келар экан, у йўлда вафот этади. У илгари, эри ўлгандан сўнг юрак хасталигига дучор бўлганди. Кейин бобоси Абдулмуталлиб Муҳаммадни ўз қаноти остига олади. Бир йил ўтгач, бобоси Абдулмуталлиб ҳам оламдан ўтади ва Муҳаммад тоғаси Абу Толиб тарбиясига ўтади. У болага оталик меҳрини қўйиб, сидқидилдан тарбиялайди.

Пайғамбар алайҳиссалом биринчи марта ўн икки ёшида тоғаси билан Шом сафарига боради. Улар Шомдан қайтиб, Бусро деган бир жойга тушадилар. Бу ерда яҳудий уламоларидан Боҳейро деган бир роҳиб Муҳаммаднинг боши узра бир парча булут уни Куёш тафтидан асраётганини, бошқа бир дарахтни болага бир оз эгилиб, оҳиста-оҳиста тебранаётганини сезиб қолади. Боҳейро илгариги муқаддас китоблардаги Муҳаммад Пайғамбарнинг дунёга келиши ҳақидаги башоратни эслайди ва шу чоғда унинг тоғасига болани асраб-авайлашлари лозимлигини уқтирган.

Муҳаммад ўн беш, йигирма ёшларига етган йилларда қабилалар ўртасида тез-тез урушлар бўлиб турарди. Бундай жанжаллар туфайли Пайғамбар алайҳиссалом руҳан азоб чекарди. Аксарият ҳолларда қабилалар ўртасида иттифоқ тузилишига сабабчи бўларди.

Расулulloҳнинг ғоят жасурлиги, поклиги, адолатпарварлиги, тўғрисўзлиги, тантилиги учун уни «Ал-Амин» (ишончли) дейишарди, ҳеч қачон ёлғон гапирмагани учун эса «Содиқ» (садоқатли) деб чақиришарди. Бу далил Муҳаммаднинг одамлар ўртасида беқиёс ҳурмат қозонганини, ардоқли бўлганини тақозо этади. Шунингдек, ул зоти олийнинг ваъдасига вафодорлиги, дўстпарварлиги каби фазилатларини унинг ҳар бир хатти-ҳаракатида кузатиш мумкин эди.

Муҳаммад айни йигитлик ёши — йигирма бешга етганда бой савдогар аёллардан Хадича унинг самимийлигию ростгўйлигидан ва уни қабиладошлари Амин (ишончли) деб аташларидан хабар топади. Бу аёл хизматга энг лаёқатли, тadbиркор одамларни жалб этиб, тижорат ишларини олиб борарди. Хадича бону Муҳаммадни ишга тақлиф этади ва амакиси Абу Толиб рози бўлганидан сўнг уни қарвонларга бош қилиб савдо ишларига юборади. Расулulloҳ тижорат ишларида қатнаша бошлаганидан сўнг Хадича бонунинг давлати кундан-кун орта боради ва у Муҳаммаднинг хосиятли йигит эканини сезади.

Кейин Муҳаммад Хадича бону таклифига биноан, у билан оила куради. Шунда Хадича ойим қирқ, Муҳаммад эса йигирма беш ёшда эдилар.

Муҳаммад алайҳиссалом таржимаи ҳоли тўғрисида зикр қилинар экан, унинг Каъбанинг қайта қурилиши, Байтуллоҳнинг ислоҳ қилинишида бош-қош бўлганини эслатиб ўтиш лозим.

Унинг болалиги, ёшлиги қийин аҳволда ўтди. Отаси ва онасидан жуда ёшлигида етим қолди, тирикчилик ва илм олиш учун зарур бўлган мерос қолмади, эмиқдош оға-инилари билан пода боқди, Маккада ҳам кишиларнинг қўйларини боқиб, чойчақа олди, текин бойлик, мол-давлат изидан қувмади.

Муҳаммад алайҳиссаломнинг феъл-атвори ниҳоятда ёқимли, дўсту биродарларга садоқатли, одамгарчилик жиҳатдан барчага намунали, муомала-муносабати ширин, қўни-қўшнилар билан алоқаси мустаҳкам, қўнгли юмшоқ, каттаю кичикнинг чексиз ҳурматиға сазовор инсон бўлган. У киши ҳамиша ростгўй бўлган. Расулуллоҳ алайҳиссалом ўттиз ёшларда эканида Ҳиро тоғидаги горға бориб ибодат қилиб ўтирганида бирдан, унинг атрофини, вужудини бир ажиб сирли шуъла қуршаб олади.

Қирқ ёшида ўша горда ўй-тафаккурға берилиб, Худони ёдлаб ўтираркан, унга ғойибдан «Ўқи!» деган сеҳрли овоз эшитилади. Муҳаммад эса: «Мен ўқий олмайман», деб жавоб қилади. Чиндан ҳам Муҳаммад ўқиш ва ёзишни билмасди. Шунда Жаброил Пайғамбар алайҳиссаломни бағриға олди ва қаттиқ қисди-ю, Муҳаммад куч-мадори кетиб, бўшашди. Шу пайт Жаброил «Ўқи!» дейди. Муҳаммад эса яна: «Ўқишни билмайман», деб жавоб беради. Сўнг Жаброил Муҳаммадни қўйиб юбориб: «Ўқи!» деб буюради. Расулуллоҳ эса яна: «Ўқий олмайман», деб жавоб қайтаради. Жаброил Муҳаммадни учинчи гал қаттиқ қисиб ва дарҳол қўйиб юбориб, Оллоҳ сурасининг 1—5-оятларини айтади. Бу сирли воқеаларни у Хадичаға айтиб беради. Хадича беҳад суюнади.

Яна бир кун Жаброил Муҳаммадни кўради ва дейди: «Ё Муҳаммад, Сиз чиндан ҳам Расулуллоҳсиз». Шундан сўнг Каъбаға бориб тоат-ибодат қилаётганда ҳам унга Худонинг Элчиси экани билан боғлиқ овозлар эшитилади.

Муҳаммадға биринчи бўлиб Хадича, кейин Али, Зайд ва бошқалар имон келтиришган. Фаришта Жаброил унга намозни Қуддус томонға қараб ўқишни таъкидлайди. Энди Муҳаммад аста-секин одамларни Ислом диниға даъват этишни бошлайди. Лекин бу йўлда жуда катта қийинчиликлар бўлади, Муҳаммад қаттиқ таъқиб ва тазйиқларға дуч келади.

Расулуллоҳ қавмининг кўпчилиги уни поклиги, оқиллиги, хушмуомалалиги, одамгарчилиги, меҳр-оқибатлилиги, адолатли бўлгани учун қаттиқ ҳурмат қилади. Шунингдек, бошқа одамлар ҳам унга эргаша бошлашади. Бу эса Ислом дини ғанимларига, Муҳаммадға қарши кишиларға ёқмайди. Шунинг учун улар

Расулуллоҳни дўст-биродарлари, муштарийлари билан ораларини бузиш қасдида ҳеч нарсадан қайтишмайди. Ҳатто уни шаҳзодаю давлат арбобларига чақишади, унга қарши турли иғвою фитналар уюштиришади. Муҳаммадни гоҳ сеҳргарликда, гоҳ афсунгарликда айбламоқчи бўлишади.

Мажусий шаҳзода Ҳабиб ибн Маликнинг қизи Сатиҳа оғир дардга чалиниб, кар, кўр, оёқ-қўллари шол бўлиб қолади. У қизини Каъбага олиб келиб, тоат-ибодат этиб, соғайишини тилаб юради. Шу пайтда Муҳаммадни кўролмайдиган амакилари Абу Сўфён билан Абу Жаҳл шаҳзодага Муҳаммадни чақиб, унинг ёрдамида ўлдириб юбормоқчи бўлишади. Доно Ҳабиб эса Муҳаммадни ҳузурига чорлаб олади. Ҳабиб Расулуллоҳни очиқ чехрасига, нурланиб турган юзига беихтиёр термилиб, қараб қолади.

Ҳабиб: «Оллоҳ сени *Пайғамбар қилиб юборганмиш, шу ростми?*» деб сўрайди. Расулуллоҳ: «*Рост, инсонларни ҳақ йўлига бошлаш учун Оллоҳ мени Пайғамбар қилиб юборди*», деб жавоб қилади. Ҳабиб эса далил талаб қилади ва чодирда ким борлигини ва уни бу ёққа нима учун олиб келганини айтиб беришни сўрайди. Шунда Муҳаммад: «*Илоҳо, бизга шифо берил*», дейдилар. «*Ё Ҳабиб, чодирингда қизинг бор. У кўр, кар, шол. Сен унга шифо истаб, бу ерга келтиргансан. Бор, чодирингга кир, қизинг билан гаплаш*» — дейди. Ҳабиб чодирга кирса, қизининг кўзи очиқ, қулоғи эшитади ва соппа-соғ эди.

Ҳабиб Муҳаммаддан яна мўъжиза кўрсатишни талаб қилади. Ўша чоғ Расулуллоҳ Илоҳга яна ибодат қилгач, ҳамма ёқ қоронғилашиб, ой чиқади. У бармоғини осмонга қадайд. Шунда ой нақ иккига бўлиниб, яна бирлашади. Ўша ерда турганлар ва Ҳабиб бундан жуда ҳайрон қолишади. Бу чоғ Ҳабиб ва тўрт юз етмиш киши Муҳаммадга имон келтиришади.

Бироқ бунга чидай олмаган, кин ва адоват тўнини кийиб олган Муҳаммаднинг ганимлари таъқибни давом эттиришади, хўрлашади. Уни жисман йўқотиш пайига тушишади. Шундай бўлса-да, ҳақиқат ва адолат йўлида унга доимо Оллоҳнинг ўзи ҳамкор ва кўмакчи бўлаверади, Ислом йўлидаги ишлари бароридан келаверади.

Бир куни чарчоқдан кейин Расулуллоҳ донг қотиб ухлайди. У тушида Тангрининг тахтини кўради. Расулуллоҳ уйқудан уйғонгач, ўз тарафдорлари ва дўст-биродарларига айтадиган ўғитлари аён бўлади:

1. Сиз ёлғиз Тангри — Ягона Оллоҳга сизгининг.
2. Ота-онангизга ҳамиша меҳрибон бўлинг.
3. Қариндош-уруғларга ёрдамлашинг, бева-бечоралар ва мусофирларга мадаккор бўлинг.
4. Хасис бўлманг, лекин исрофгарчиликка ҳам йўл қўйманг.
5. Болаларингизни фақирлик туфайли ўлдирманг.
6. Ҳаёсиз, ахлоқсиз бўлманг.
7. Бекор-беҳудага қон тўкманг.
8. Етим-есирларнинг моли ва пулига кўз тикманг.
9. Тоат-ибодатни канда қилманг.

10. Савдогар бўлсангиз, тўғри ўлчаб, тўғри тортинг.

11. Эшитган ҳар гапга кўр-кўрона ишонаверманг.

12. Такаббур, шуҳратпараст ва мақтанчоқ бўлманг.

Мусулмонларнинг беш вақт намоз ўқиб, бир йилда бир марта рўза тутишлари ҳам шунда айтилган.

Мушрикларнинг Муҳаммад алайҳиссаломга нисбатан таъқиби, тазйиқи, таҳдиди тобора кучайиб боради. Шунинг учун Расулуллоҳ Исломни тарғиб қилиш каби ишларини махфий равишда олиб борарди. Шу орада Ҳижр сурасининг: «Сенга буюрилганини ошкора ўртага ташла, мушриклар билан тенг бўлма», деган 94- ояти нозил бўлади. Шундан сўнг у Оллоҳнинг ҳимоясига ишониб, мусулмонлик ва Ислом динига ўтишга очиқ-ошкора даъват эта бошлайди.

Муҳаммад алайҳиссалом дини Ислом йўлида ошкора ҳаракатга тушганидан сўнг мисли кўрилмаган таъқиб ва тазйиқлар туфайли хўрланди. Унинг учун Байтуллоҳга бориб намоз ўқиш ўлим билан баробар бўлиб қолди. Уни тўхтовсиз таъқиб қилиб юрувчилар, «*ўғрилар қоронғида топншади*» деганидек, қабих ният билан бир гуруҳга бирлашдилар ва Муҳаммадни очикдан-очиқ ҳақоратлаб, масхаралай бошладилар. Бир куни уларнинг бошлиғи Абу Жаҳл жамоа орасида шундай деди: «Муҳаммад динимизни камситяпти, илоҳларимизни сўкяпти, бизларни ақлсизликда, ота-боболаримизни залолатда қолганликда айблаяпти. Оллоҳга қасам ичиб айтаманки, эртага бир катта тошни олиб, Муҳаммадни пойлаб ўтираман. Намоз пайтида саждага бош қўйганида бошини янчиб ташлайман»¹.

Пайғамбар алайҳиссалом намоз ўқиётганида Абу Жаҳл улкан бир тошни юксак кўтариб, Расулуллоҳга яқинлашаётганда унинг ранги бўзариб, орқага чекинди, қўлидан тош тушиб кетди. У ўз одамларига Муҳаммадга яқинлашиб энди ураман деганида катта кўрқинчли эркак туя унга қараб келганини, шу туфайли мақсадига эришолмаганини айтиб беради. Бироқ, Абу Жаҳл ва унинг тарафдорлари бу билан ўз қабих ниятларидан воз кечишмади, Расулуллоҳ изидан қолишмади.

Имом Бухорий Муҳаммад алайҳиссалом намоз ўқиётганида Абу Жаҳл тарафдорларидан Ақаба ибн Абу Муайд тозаланмаган туя қорнини унинг устига ташлайди. Лекин ифлос қоринни кўрққанларидан унинг устидан олиб ташлашга ҳеч ким ботинолмайди, Расулуллоҳ эса унинг устидан қоринни қизи Фотима келиб олиб ташламагунга қадар саждадан бошини кўтармайди. Ўша қабих одамларни Муҳаммад алайҳиссалом дуоибад қилади. Кейин улар Бадр урушида битта қолмай ҳалок бўлганлар.

Бундай разиллик ва ваҳшийликлар жуда кўп такрорланади. Бундай қабихликлар, разилликлар, ҳатто қувғинлар Расулуллоҳни тўғри ва адолат йўлидан қайтаролмади, дини Исломни тарғиб қилиш каби

¹ *Муҳаммад Ҳузарий*. Нур-ул яқин. Тошкент, «Чўлпон» — «Камалак», 1992, 36- бет.

мўтабар ишдан чалғитолмади. Билакс, Худо ёрлақаб, унинг омади келаверди. Одамлар эса унга эргашаверди. Мусулмон динига кирувчилар, Муҳаммадга имон келтирувчилар сони кундан-кунга ўсаверди. Бу, Оллоҳнинг инояти, кўмаги биландир. Расулуллоҳ алайҳиссаломнинг ҳасадгўйлардан, ғанимлардан кўрган хўрлик, азият ва риёзатларнинг чегараси йўқ эди. Муҳаммаднинг ўзига туҳмату иғволар уюштирилади, оиласини бадном қилишга уриниб кўришади. Бироқ Муҳаммад доимо ақл билан иш тутади, душманлар гапларига, иғволарига учмайди ва ишонмайди. У бошқаларни ҳам шундай қилишга даъват этади. Ўзи эса доимо ақлининг нақадар тиниқлиги, сабр-тоқатли, қаноатли эканини амалда исбот қилади.

Шу ўринда Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг оиласига уюштирилган туҳматлардан бирини эслаб ўтишни лозим топдик. Юқорида эслатилган разил ва қабиҳ воқеалардан янада оғирроғи — унинг умр йўлдоши — Ойшага нисбатан қилинган туҳматдир. Воқеанинг ҳақиқий қисқа тафсилоти қуйидагича: «Мусулмонлар бани Мусталиқ ғазотидан қайта туриб, Мадина яқинидаги бир кўналғага тушишди. Пайғамбар алайҳиссалом ярим кечаси кўшинни йўлга отлантирдилар. Бу пайтда ҳазрат Ойша зарурат учун чеккароққа кетган эди, манзилгоҳига кела туриб, бўйнидаги маржони тушиб қолганини билиб, дарров изига қайтади. Бу орада отланишга буйруқ келиб, кажавани кўтарадиган хизматчилар унинг ичида ҳазрат Ойша бор деган ўйда, туяга ортишади. Ҳазрати Ойша ёш, озғин, енгил бўлгани учун кажаванинг ичида бор-йўқлиги билинмаган... Ҳазрати Ойша мунчоғини топиб келганларида кўшин юриб кетган; у кишининг йўқлигидан ҳеч ким хабар топмагани учун бирон кимса қолдирилмаган эди. Ойша барибир излаб келишади, деган ўйда илгариги жойига ўтиради-ю, кўзи илинади. Кўшиннинг орқасидан қолиб кетган, йўқолган нарсаларни йиғиштириб юрган Сафвон ибн Муаттал исмли саҳоба мизғиб ўтирган ҳазрат Ойшани кўриб қолади. У Ойшани мастура бўлишидан аввал билгани учун таниб, баланд овоз билан: *«Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиун»* (Биз Оллоҳнинг илкидамыз, яна Оллоҳнинг даргоҳига қайтиб борамиз) дейди. Ҳазрат Ойша уйғониб юзини ёпади. Сафвон бир оғиз сўз қотмай туяни чўктиради, ҳазрат Ойша ҳам чурқ этмай минади. Сафвон туяни етаклаб кўшиннинг орқасидан етиб келганда одамлар тушлик овқатдан кейин дам олишаётган эди. Дарров шивир-шивир бошланди, ғийбатчилар эса ҳайиқмай бу иккови ҳақида оғзига келганини бемалол алжий бошлашди».

Расулуллоҳ, аввало, Ойшанинг чўрисидан у ҳақда сўраб-суриштиради, ўзи билан суҳбатлашиб, Ойшанинг поклигига ва бу душманларнинг туҳмати эканига тўла қаноат ҳосил қилди. Демак, иғвогару туҳматчилар, ҳасадгўйлар, чақимчилар, миш-мишчилар фитналари барбод бўлди. Туҳматдан Парвардигорнинг ўзи асрасин!

Кўпгина манбаларда кўрсатилишича, Муҳаммад алайҳиссалом йигирма олтита катта-кичик жангда иштирок этади ва дини Исломни, ватанни ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатди. Бу унинг ватанпарварлигидан, инсонпарварлигидан, эътиқодининг бутунлигидан далолат беради. Умуман олганда, унда ўзидан олдин ўтган Пайғамбарларнинг яхши фазилатлари мужассам эди. Чунончи: Одаматонинг яхши хулқ-атвори, Сифнинг илму донишлиги, Нуҳнинг жасорати, Иброҳимнинг шафқати, Исмоилнинг фасоҳати, Исоқнинг камтарлиги, Лутнинг фаросати, Ёқубнинг топқирлиги, Юсуфнинг ҳусн-жамоли, Мусонинг сабот-матонати, Юнуснинг ҳалимлиги, Довуднинг хайрихоҳлиги, Илёснинг олижаноблиги, Яҳёнинг мусаффолиги, Исонинг тақводорлиги унда мужассам эди.

Пайғамбар бир куни намоз ўқиётганида Оллоҳдан аҳли мусулмон учун қиблани Каъба томонга ўзгартириш тўғрисида ваҳий келади. Дарҳол у намозни қиблаи Каъбага қараб ўқий бошлади. Шундан эътиборан қибла Каъбага қараб ўзгартирилди.

Қурайшларнинг Пайғамбар алайҳиссалом ва унинг тарафдорларига зуғуми, етказган зиёни маълум. Муҳаммад қурайшлар катта карвонининг Шомга кетганидан ва орқага қайтаётганидан хабар топган эди. Кейин у ҳам саҳобаларини унга қарши юборди. Бироқ баъзи боқибегамлар Расулulloҳ урушмайди, деган хаёлга бориб, сафарга ҳозирлик кўришмади ва келишмади. Пайғамбар эса уларни кутмасдан йўлга чиқди, тўғрироғи, у, қурайш мушриклари етказган озорлар, беҳисоб кулфатлар учун ўч олиш мақсадида юриш қилган эди. Зотан, Расулulloҳ: «Кишининг ўз ҳаққи ҳимоясида ўлмоғи ҳам яхши ўлимдир», деб каромат қилган.

Беқиёс қийинчиликлар, Расулulloҳнинг тинимсиз меҳнати, матонатли курашлари туфайли Ислом динининг жуғрофий доираси кенгайди, қўшни мамлакатлар халқлари ҳам Ислом динига ўтиб мўмину мусулмон бўлишди. Шундан кейин Муҳаммад алайҳиссалом кўпчилик иқлим подшоҳларига мактублар йўллади, элчилар юборди. Хатлар учун кумушдан махсус муҳр ясалиб, унга «Муҳаммадун расулulloҳ» деган сўзлар зарб қилинди. Ўша мактублар подшоҳлар қўлига тегиши билан уларнинг кўпчилиги мусулмон динига имон келтирардилар. Бу, Исломнинг халқчиллигидан, кўпчилик мамлакат халқлари ўртасида қозонган ҳурматидан далолат беради.

Чунки ер юзидаги барча мавжудотни энг ардоқлиги, икки дунё ҳожаси, Оллоҳнинг суюкли ҳабиби бўлмиш Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам халқни зулмат, жаҳолату қабоҳат дунёсидан саодатли йўлга стаклади. Парвардигорнинг марҳамати ила ул зоти олий йигирма уч йил мобайнида Ислом динини оммалаштирди, тарғиб ва ташвиқ қилди, Қуръони Каримни халққа машъал қилиб тортиқ этдики, бутун аҳли Ислом ҳозиргача ундан баҳраманддур.

Қолаверса, Муҳаммад Пайғамбаримиз шундай мўъжизалар яратдики, санаб саноғига етиш қийин. Уларнинг барчаси инсоният бахт-саодати, камолоти учун хизмат қилди ва ҳозир ҳам хизмат қилмоқда.

Ул ҳазрати олий 632- йилда охириги гал ҳажга боради. Бу гал Маккага келганда Муҳаммад алайҳиссалом Каъбани етти марта айланиб чиқади. Ҳазрати Иброҳимнинг хотини Ҳожар сув қидириб юрган йўллардан ўтади, Сафо ва Маъво тоғлари бошига чиқиб, теварак-атрофни кузатади. У ёруғ дунёдан кетишини сезганди.

Бу воқеадан икки ой кейин Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам касалга йўлиқади. Боши қаттиқ оғрийди, ҳарорати кўтарилади. Бироқ, масжидга чиқишни ва намозгўйларга имомлик қилишни қанда қилмайди. Бора-бора аҳволи оғирлашади. 632- йил ўрталарида, яъни 6-ойнинг 8-куни Муҳаммад алайҳиссалом 63 ёшида бандаликни бажо келтиради.

АХЛОҚ-ОДОБГА ОИД ҲАДИС НАМУНАЛАРИДАН

Мунофиқлик белгиси учтадир: ёлғон сўзлаш, ваъдасининг ус-тидан чиқмаслик ва омонатга хиёнат қилиш.

Одамлар ичида Тангрига ёқимсизроғи — ашаддий душманлик қилувчидир.

Қўй боқинглар, чунки у баракадир.

Тангридан қўрқинглар ва фарзандларингизга бир хил меҳрда бўлинглар! (Уларга кийим ва таомларни баробар тақсимланглар.)

Икки кишига Тангри қиёмат куни раҳмат назари билан боқ-майди: 1. Қариндош-уруғидан узилиб кетган кишига. 2. Ёмон кўшнига.

Ҳалоқатга олиб борувчи етти хил гуноҳдан сақланинглар:

1. Тангрига ширк келтирмақ¹.

2. Сеҳр ишлари билан шуғулланмоқ.

3. Бировни ноҳақ ўлдирмоқ.

4. Судхўрлик.

5. Етимлар молини емоқ.

6. Ватан мудофааси учун бўлаётган урушдан қочмоқ.

7. Эрли, мўмина, ифбатли аёлларни фоҳиша деб ҳақоратламоқ.

Тангри наздида энг яхши гап — рост гапдир.

Тангри наздида энг маъқул жиҳод² — зolim подшоҳга айтилган ҳақ сўздир.

Тангри наздида уйларнинг яхшироғи — етимлар иззат қилина-диган уйдир.

Ўзингга ёққан нарсани бошқаларга ҳам раво кўр!

Дўстингни енгилроқ севгинки, куни келиб душман бўлиб қо-

---

¹ Тангрини бирдан ортиқ демоқлик ва ундан бошқаларда ҳам ило-хий куч бор деб билмоқлик.

² Жиҳод — жанг.

лиши ҳам мумкин. Душманингга ҳам енгилроқ адоват қилгинки, куни келиб дўст бўлиб қолиши мумкин.

Икки жағингиз ва икки оёғингиз ўртасидаги аъзоларингизни тийинг!

Отангиз вафотидан кейин унинг дўстлари билан алоқани давом эттиринг. Улар билан алоқани узсангиз, Тангри сизнинг нурингизни ўчиради¹.

Амирнинг совға олиши ҳаром ва қозининг пора олиши диндан чиқишдир.

Қайси бирларингга қозилик лавозимини ўташлик тўғри келиб қолса, жаҳлу ғазаб келганда ҳукм чиқарилмасин, хусумат билан келганларга қарашда, уларни ўтқизишда ва уларга имо-ишора қилишда баробар бўлинсин.

Зиёратингизга келган одам ҳурматини жойига қўйинглар.

Кимники, Тангри дўст тутиб қолса, одамларнинг унга ҳожати тушадиган қилиб қўяди.

Қайси бир аёлга уйланиш дилга тушиб қолса, олдин уни бир кўриш ёмон эмас.

Қачонки, ҳаёлингиздан бирор шубҳали фикр ўтса, уни тарк этинг!

Савобли иш қилганингизда хурсанд бўлсангиз, гуноҳ иш қилганингизда эса хафа бўлсангиз, демак, сиз ҳақиқий мўминдирсиз.

Қайси бирларингиз ўзингиздан бойроқ ёки ахлоқи покроқ одамни кўриб қолсангиз, дарҳол ўзингиздан камбағалроқ ва ахлоқсизроқ одамлар ҳам борлигини эсланг.

Дунёдан ўтиб кетганларнинг фақат яхши сифатларини ёд этинглар. Ёмон сифатларидан тилингизни тийинглар.

Одамларга кенг қалбли бўлинглар, шунда одамлар ҳам сизларга шундай бўлулар.

Бу дунёда одамларга қаттиқ азоб берадиган кишиларни Тангри қиёмат куни қаттиқ азоблайди.

Беш хил хислатга кафил бўлинглар, токи мен ҳам сизлар учун жаннатга кафил бўлай: 1. Меросларингизни тақсимлашда бир-бирларингизга хиёнат ва зулм қилманглар. 2. Одамларга ўзларингизча инсоф қилинглар. 3. Душман билан бўладиган жангларда қўрқоқлик қилманглар. 4. Ўлжа тақсимоотида хиёнат қилманглар. 5. Зулм қилувчилардан мазлумлар ҳақини ундириб беринглар!

Гарчи Хитойда бўлса ҳам илмга интилинглар, чунки илм олишга ҳаракат қилиш ҳар бир мўминга фарздир.

Яхшилиқни чехралари очик, хушрўй одамлардан кутинглар.

Учрашганда қайси бирларингиз биринчи бўлиб салом берсангиз, ўша одам Тангрига ҳам итоатлироқдир.

Хотинларнинг баракалироғи — сарф-харажатни камроқ қиладиганидир.

---

¹ Обрў-эътиборингизни пасайтиради маъносида.

Имоннинг афзали — сабр ва кенг қалбли бўлишдир.

Садақанинг афзали — мўмин киши илм ўрганиб, сўнг бошқа мўмин биродарларига ҳам ўргатишидир.

Бойларнинг уйига камроқ киринглар, акс ҳолда Тангрининг сизларга берган неъматларини писанд қилмаган бўласизлар.

Узр сўрашни¹ камроқ қилинлар.

Гуноҳнинг каттаси: Тангрига ширк келтирмоқлик², ноҳақ қон тўкмоқлик, ота-онага оқ бўлмоқлик ва ёлгон гувоҳлик бермоқлик.

Авалло онангга, яна онангга ва яна онангга, сўнг отангга яхшилик қил.

Тангри афв этувчидир ва афв этувчи кишиларни дўст тутади.

Тангри сахийдир, сахийларни дўст тутади. Ахлоқи олий кишиларни ёқтириб, ахлоқсизларни ёқтирмайди.

Тангри ғам-ташвишли одамларга ёрдам берадиганларни дўст тутади.

Тангри аксиришликни ёқтиради, эснашликни ёмон кўради.

Бахтли одам фитна-фасодлардан четлаб юрувчи ва мусибатга сабр қилувчи кишидир.

Тиламчилик қуйидаги уч тоифадан биригагина жоиздир:

1. Хун тўловчига. 2. Оғир қарздорга. 3. Мискин-қашшоқ кишига.

Ўлим — даҳшатли ҳодисадир. Қачонки, тобутни кўрсаларинггина дарҳол (ҳурмат юзасидан) ўринларингиздан туринглар.

Имонли одам ваъдага вафодор бўлади.

Кишиларнинг молини ноҳақ ейишга ўч одамлар қиёмат куни дўзахга маҳкумдирлар.

Берган нарсасини қайтариб оладиган киши гўё ит қайт қилган нарсасини яна қайта еявериши билан баробардир.

Икки заиф тоифа, яъни етим ва аёл ҳаққини смоғликни сизларга ҳаром қиламан.

Амирлик (подшоҳлик) нималигини сизларга айтсам, у биринчидан, маломатга қолиш, иккинчидан, пушаймонлик, учинчидан қиёмат кунидаги азобга қолиш. Одил подшоҳлар бундан мустасно.

Экмоқ ниятида қўлингизда кўчат турган пайтда, беҳосдан қиёмат-қойим бўлиб қолиши аниқ бўлганда ҳам, улгурсангиз уни экиб қўяверинг.

Мен етимнинг кафиллигини олган одам билан жаннатда бирга бўлурман.

Қўшни билан яхши алоқада бўлинглар!

Сизларга кимлар жаннат аҳли бўлиши тўғрисида хабар берайми? Улар заиф бечоралар ёки Тангрига қасамёд қилсалар, албатта устидан чиқадиганлар. Дўзах аҳлидан хабар берсам, улар қаттиқ хусумат қилувчи, мутакаббир одамлардир.

¹ Узр сўраладиган ишни.

² Тангрини бирдан ортиқ демоқлик ва ундан бошқаларда ҳам илоҳий куч бор, деб билмоқлик.

Ораларингизда энг кучлиларинг кимлигини айтайми?! У газаби келганда ўзини тутиб тура оладиганингиздир.

Гумондан сақланинглар! Зеро, у ёлғон гапдан иборатдир. Бир-бирларингизни текшириб, жосуслик қилманглар. Мол-дунё учун мусобақа қилманглар. Ўрталарингда ҳасад, адоват ва аразлаш бўлмасин. Тангрининг ўзаро биродар бандалари бўлинглар. Биров кўйган совчи устига, то улар ўзаро битишгунча ёки тарк қилишгунча, совчи юборманглар.

Одамлар орасида чақимчилик ва бўҳтон гапларни тарқатишдан сақланинглар.

Қайси бир одам ҳалол касб билан молу дунё топиб, ундан ўзининг, Тангрининг бошқа бандаларининг озиқ-овқати ва кийим-кечаги учун сарф қилса, шуларнинг ҳаммаси унга садақа ҳукмида ёзилади.

Қайси бир қавм бошлиғи ўз қўл остидаги одамларга хиёнат қилиб, уларни алдаса, у қиёмат куни дўзахга маҳкум бўлади.

Оила нафақасидаги тежамкорлик тирикчиликнинг ярмига тенг. Одамлар билан дўстлашиш ақлнинг ярмига тенг. Савол сўраш одобларини билиш илмнинг ярмига баробар.

Ислом, яъни мусулмончилик ошкора нарсадир, имон эса дилдадир.

Сабр ва бардош Тангридан, шошқалоқлик эса шайтондандир.

Закотини адо этувчи, меҳмондўст ва мусибатли кишига ҳамдард бўлган одам бахиллик ва қизғанчиқликдан халосдир.

Тўйда мискинлар қолиб, фақат бойларгина еб кетадиган таом ёмон таомдир.

Ростгўйликда хавфу хатар кўрсанглар ҳам фақат рост сўзланглар. Шунда нажот топасизлар. Гарчи фойда кўриб турган бўлсангиз ҳам ёлғондан сақланинглар. Чунки, барибир ёлғоннинг охири вой.

Бир-бирларингизга хайр-эҳсонли, меҳр-оқибатли бўлиб, қўл бериб сўрашиб юринглар, шунда дилларингиздаги гиллу ғашлик кетади.

Уч хил сифат бордирки, кимда-ким уларга эга бўлса, Тангри қиёмат куни уни ҳимоя қилиб, ўз жаннатига киргизур:

1. Заифлар билан хушмуомала бўлиш.
2. Ота-онасига шафқатли бўлиш.
3. Қўл остидагиларга ҳимматли бўлиш.

Уч хил кишилар борки, уларнинг обрўсини тўкиб ҳақоратлаш мумкин:

1. Фисқ-фасод ишларни ошкора қилувчи одамни.
1. Золим подшоҳни.
3. Бидъат-хурофот ишлар қилувчи одамни.

Уч тоифа кишилар борки, Тангри қиёмат куни улар билан сўзлашмайди ва раҳмат назари билан ҳам боқмайди, гуноҳларини ҳам кечмайди, балки уларни қаттиқ азоблайди:

1. Кекса бўла туриб, зино ишларидан қайтмаган одам.

2. Ёлғончи подшоҳ.

3. Мақтанчоқ камбағал.

Саккиз тоифа кишилар қиёмат куни Тангрининг махлуқлари ичида энг ёмони ҳисобланурлар:

1. Ёлғончилар.

2. Мутакаббирлар.

3. Қалбларида мўмин биродарларига нисбатан адоват сақлаган ҳолда, уларни кўрганларида мулозамат қилувчилар.

4. Тангри ва Расулининг даъватини секин, шайтоннинг буйругини эса тез бажарувчилар.

5. Ноҳақ бўлса-да, қасам билан дунёдан тама қиладиган кишилар.

6. Чақимчилар.

7. Дўстларни бир-биридан айиришга ҳаракат қилиб юрувчилар.

8. Гуноҳсиз, пок одамларга ноҳақ бўҳтон қилувчилар, мазкурларнинг ҳаммасига Тангрининг ғазаби ёғилур.

Бозорларимизга четдан мол олиб келиш гўё Тангри йўлидаги жиҳод кабидир. Бозорларимиздаги нарсаларни уйида яшириб сақловчи одам гўё Тангрининг китобидаги Худосиз кабидир.

Мўминларнинг бир-бирларида олтита ҳақлари бор: салом бериш, чақирса бориш, маслаҳат сўраса бериш, аксирса жавоб айтиш, касал бўлса бориб кўриш, ўлса бориб дафнида қатнашиш.

Мўмин кишида қуйидаги икки хислат бўлмаслиги керак: бахиллик ва ахлоқсизлик.

Беш хил гуноҳ кечирилмайди: 1. Тангрига ширк келтириш. 2. Ноҳақ қон тўкиш. 3. Мўминларга нисбатан бўҳтон уюштириш. 4. Жангдан қочиш. 5. Қасам ичиб, бировнинг ҳақини ноҳақ ўзлаштириш.

Хотинларнинг яхшиси эрининг кўзини қувонтирадиган, амрига итоат қиладиган ва у ёқтирадиган нарсасини ёқтирадиган, ёқтирмайдиганини ёқтирмайдиган бўлади.

Ота-оналарининг кексалик вақтида ҳар иккисини ёки бири бўлмаганда бошқасини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин!

Пора берувчи ҳам, уни олувчи ҳам дўзахга маҳкумдир. Ўлиб кетганларни ҳақорат қилувчи одам ҳалокаатга яқиндир.

Бева хотинларга ва мискин-бечораларга ёрдам берувчи киши гўё Тангри йўлида жиҳод қилувчи ёки кечалари ибодат қилувчи, кундузлари рўза тутувчилар билан баробардир.

Ёлғон гувоҳлик берувчининг оёқлари ердан кўзғалмай туриб Тангри унга дўзахни раво қилиб қўяди.

Кишидаги энг ёмон хислат — ўта бахиллик ва ўта қўрқоқликдир.

Қарзини узмай дунёдан ўтган одам, то ўша қарзи узилмагунча қабрида кишанланган ҳолда ётади.

Отага итоат қилиш — Тангрига итоат қилишдир. Унинг олдида гуноҳ қилиш Тангри олдида гуноҳкор бўлиш билан баробардир.

Бир соатгина илм ўрганиш бир кечалик ибодатдан яхши, бир кунлик эса уч ой тугилган нафл рўзадан афзалдур.

Илм ибодатдан афзалдир, тақво динни тутиб турувчи (устун)дир.

Икки хил қозилар борки, улар дўзахга маҳкумдирлар, бир хиллари эса жаннатийдирлар. Ҳақни билса-да, ноҳақ ҳукм чиқарадиган ёки умуман илми йўқ бўла туриб, ўз хоҳлаганича ҳукм чиқарадиган қозилар дўзахийдирлар.

Илмга нисбатан гўё чўпон каби посбон бўлинглар, лекин илмни фақат ривоят қилувчи бўлманглар!

Жаноб Пайғамбаримиз қачонки ёш болалар олдидан ўтиб қолсалар, улардан олдин салом қилиб ўтар эдилар.

Пора берувчини ҳам, уни олувчини ҳам, иккаласининг орасида турувчини ҳам Тангри лаънатласин!

Ота-онаси қаргаганни Тангри қарғайди. Тангридан бошқага атаб жонлиқ сўювчиларни Тангри лаънатлайди.

Мабодо, мен далил-исботсиз тошбўрон қилишим мумкин бўлганда, мана шу фоҳиша аёлни тошбўрон қилар эдим.

Юриб кетаётганга — отлиқ, ўтирганга — юриб кетаётган, кўпчиликка — озчилик салом берсин! Саломга алик олса яхши, борди-ю олмаса, салом берувчига зарари йўқ.

Кураш тушиб йиқитган эмас, балки ғазаби келганда ўзини босиб олган одам кучлидир.

Одамларни сулҳга келтириш, аразлашганларни яраштириш учун гапирилган ёлғон гапнинг зарари йўқдир.

Ирим қилувчи ёки ирим қилдирувчи, фолбинлик қилувчи ёки фолбинга боровчи, сеҳр қилувчи ёки сеҳр қилдирувчилар бизлардан (яъни мўмин) эмаслар.

Ҳасадгўйлик, чақимчилик ва фолбинлик қилувчилар мендан эмаслар, мен ҳам улардан эмасман.

Кимки ҳаётда тежамкор бўлса, зинҳор қашшоқликка тушмайди.

Қайси бир одам бирор мўмин биродарининг бошига мусибат тушиб, обрў ва ҳурматига путур етиб турганда ёрдам қўлини чўзмаса, ўзининг бошига кулфат тушиб, нажот тилаганда Тангри ҳам унга ёрдам бермайди. Агар, аксинча, унга ёрдам қўлини чўзса, Тангри ҳам унинг ҳожатига мададкор бўлади.

Ўн киши ва ундан ортиқ одамларга бошлиқ бўлган киши қиёмат куни икки қўли бўйнига боғлиқ ҳолда қўпгай. Агар у одил бўлган бўлса, адолати келиб қўлларини ечади. Борди-ю, золим бўлган бўлса, зулми қўлларини маҳкамроқ боғлайди. Амалдорликнинг боши — маломат, ўртаси — надомат, охири — қиёмат шармандалигидир.

Тангрининг наздида тўғри сўздан ортиқ салақа йўқдир.

Қайси бир халқнинг ичида жиноят ва гуноҳ иш қилувчилардан

кўра қилмайдиганлар кўп ва кучли бўлатуриб уларни тийиб қўймасалар Тангрининг офати ҳаммаларига баробар бўлади.

Кимки отасининг вафотидан кейин ҳам унга яхшилик қилишни истаса, унинг ёру биродарлари билан алоқани узмасин.

Бировнинг уйига берухсат эшик ёки тешикдан мўралаган одамнинг кўзини ўйиб олиш жоиздир.

Бир мўмин кишини гийбат қилаётганда унинг обрўсини ҳимоя этишга қодир бўла туриб, буни қилмаса, Тангри уни бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам хор этур.

Ўзи билимсиз бўла туриб, турли низо ва муҳокама ишларида қатнашиб юрадиган одам то бу ишидан қайтмагунча Тангрининг газибада бўлур.

Сизларнинг қай бирингиз бирор жиноят ёки гуноҳ иш қилаётган одамни кўрсангиз, уни аввало қўл билан қайтаринг. Бунга имкони бўлмаса, тил билан қайтаринг. Бунга ҳам қодир бўлмасангиз, дилингизда нафратланиб туринг. Лекин бу учинчиси одамнинг имони заифлигига далолатдир.

Икки қиз фарзандни боқиб, тарбиялаб вояга етказган одам билан мен жаннатда бирга бўлурман.

Кимки мусулмон мамлакатада яшовчи бошқа динга мансуб кишини ҳақорат қилса, қиёмат куни ўтдан ясалган қамчи билан урилади.

Бу дунёда иккиюзламачи бўлган одамнинг қиёматда ўтдан ясалган икки тили бўлади.

Золимнинг золимлигини билиб туриб, унга ёрдам бериш учун у билан бирга юрган одам исломдан чиқиб қолади.

Кимки учта қиз фарзандни ўстириб, тарбиялаб, вояга етказиб, муносиб жойларга узатса, унинг мукофоти жаннатдир¹.

Ўз ҳақини ҳимоя қилиш йўлида қурбон бўлган одамнинг ўлими нақадар яхши ўлимдир!

Раҳм қилмаганга раҳм қилинмайди, кечирмаганни кечирилмайди ва бировнинг узрини қабул қилмаганнинг тавбаси ҳам қабул қилинмайди.

Расулуллоҳ қабр устига бирор нарса ёзиб қўйишни ҳам ман этганлар.

Кофирларни ҳақорат қилиб, мўминлар бошига улардан бирор кулфат етишига сабабчи бўлиб қолманглар!

Ўлиб кетганларни ёмонлаб ҳақорат қилманглар, чунки улар қилмишларига яраша мукофот ёки жазо оладиган жойга кетганлар.

Ўлганларни ҳақоратлаб, уларнинг тирик қариндошларини ранжитиб қўйманглар!

Мозорларга, азиз-авлиёларга атаб қурбонлик қилиш исломда йўқ.

Уч кундан ортиқ аразлашиб юриш исломда йўқ.

---

¹ 580- рақамли ҳадисга қаранг.

ҚАДИМГИ ЎРТА АСРДА ЎЗБЕК ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАКТАБИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ (VI—VIII АСРЛАР)

**Абу Абдуллоҳ Муҳаммад
ибн Мусо ал-Хоразмий**

(780(3) — 850)

Маълумки, VII—IX асрларда Хоразм ободончилик, қурилиш иншоотларининг юксалиши жиҳатдан Шарқ мамлакатлари ичида катта мавқега эга эди. Қўшни давлатлар ва халқлар билан савдо алоқасининг мустаҳкамлиги туфайли унинг маданияти ҳам тезкорлик билан ривожланиб бораётган эди.

Қутайба бошлиқ араб истилочилари 712- йилда Хоразмни забт этди. Ривожланган маданияти топталди, мавжуд китоблар йўқ қилинди, фан ва маданият арбоблари қиргинга учради.

Ана шундай тарихий даврда Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий тахминан 780- йиллар бошида Хоразмда дунёга келди. У бутун дунё илм оламини забт этган қомусий олимдир. Унинг риёзиёт ва фалакиёт илмига асос солгани ўз замонида ҳам, ҳозир ҳам тан олинган.

Ал-Хоразмий илмга жуда ёшлигидан меҳр қўйди. Ўз-ўзидан аёнки, дастлабки хат-саводни туғилган кентда чиқарди, мадраса-ларда таълим олди, тинмай мутолаа қилди. Бўлғуси йирик олим мантиқий фикрлаш малакасини оширган, асосий эътиборни тил ўрганишга қаратган. Натижада Хоразмий тили билан бир қаторда, турк, араб, форс, санскрит, яҳудий тилларини пухта эгаллаган.

Худди шу даврда, яъни 1813 йиллар арафасида Ал-Маъмун халифалик қилган даврда истеъдодли қомусий олим Ал-Хоразмий Бағдодга лутфан таклиф қилинади. Олим бу таклифни қабул қилади, у ерда илм эгаллаш ва уни шогирдларга ўргатиш билан машғул бўлган. Унинг бу фаолияти, инсон сифатида ҳам, олим сифатида ҳам бағри кенглиги жуда катта обрў келтирган.

Ал-Хоразмий Бағдоддаги илм маркази (Донишмандлар уйи, кутубхоналар, обсерватория ва бошқа илм-маърифат тармоқлари)

ни бошқарган. Маҳаллий олимлар билан бир қаторда, Шарқ мамлакатларидан ташриф буюрган Аҳмад ал-Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий сингари етук алломалар Ал-Хоразмий раҳнамолигида кенг қўламдаги илмий тадқиқот ишларини олиб боришган.

Ал-Хоразмий арифметика, алгебра, фалакиёт, Ҳандаса, жуғрофия, тарих ва бошқа фанлар бўйича жиддий илмий кузатишлар олиб борди. Олимнинг «Китоб ал-мухтасар фи ҳил-жабр вал-муқобала» («Ал-жабр вал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»), «Зиж фи ила ал-фалак» («Астрономия Зижи»), «Китоб сураат ал-арз» («Ер сурати»), «Китоб ат-тарих» («Тарих китоби») сингари ўнлаб асарлари жаҳон илм хазинасини бойитди.

Ал-Хоразмий алгебрага оид китобининг Ҳандасага бағишланган қисмида шаклларни ўлчаш (бурчак, учбурчак, тўртбурчак, кўп-бурчак, конус, пирамида ва шу кабилар) масалаларини тадқиқ этган. Бу геометрик чизма билан бевосита боғлиқ, албатта. Олим тадқиқ қилган ўлчаш усуллари ҳақидаги таълимот чизмачилик фани тараққиётида муҳим аҳамият касб этди.

Хулоса қилиб айтганда, Ал-Хоразмийнинг илмий мероси фақатгина илм дорилфунуни учун эмас, балки ҳозирги таълим-тарбия, маърифий-маданий мактаблар тараққиётида жуда катта аҳамиятга эгадир.

АЛ-ХОРАЗМИЙ ИЖОДИДА МАТЕМАТИК ФАНЛАР

Буюк математик, астроном ва географ, «ҳозирги замон алгебрасининг отаси» Муҳаммад ал-Хоразмий VIII аср охири — IX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этди. Олимнинг тўлиқ исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ал-Мажусийдир. Бу ерда исмнинг «Абу Абдуллоҳ Муҳаммад» қисми исломга янги ўтганларга бериладиган анъанавий исмдир. «Ибн Мусо» «Мусонинг ўғли» демакдир; «ал-Мажусий» тахаллусига кўра, Хоразмийнинг аجدодлари мажусий қоҳинларидан, яъни муғлардан бўлиб, исломни отаси қабул қилганлигини кўрсатади.

Олимнинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳамда ҳаёт йўли ҳақида аниқ маълумот сақланмаган. У туғилган йилни 783- йил деб тахмин қилинади. Хоразмийнинг бошланғич таълими, шунингдек, Хоразмни қандай шароитда ташлаб кетганлиги ҳам фан учун ҳозирча номаълум. Маълумки, мажусий қоҳинлари қадимий диний урф-одатларидан хабардор бўлган, ерли халқ ёзувини билган ҳамда диний ва илмий адабиётлар уларнинг қўлида сақланган. Шунга кўра, Хоразмий бошланғич маълумотни ўз уйида олган деган хулосага келиш мумкин.

Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, Бағдодда астрономия билан шуғулланишга туртки бўлган сабаблардан бири бағдодликлар ҳиндларнинг билимидан хабардор бўлганликларидир. Бу далил ҳақида ва Хоразмийнинг унда тугган ўрни ҳақида XIII асрнинг тарихчиси Ибн ал-Қифтий (1172—1248) қуйидагича хабар беради:

«Ибн Одабий деб маълум бўлган ал-Хусайн ибн Муҳаммад ибн Ҳамид ўзининг «Терилган маржон» деб аталган катта зижда ҳикоя қиладики, бир юз эллик олтинчи (милодий 773) йили Халифа ал-Мансур олдига Ҳиндистондан бир киши келди. У ёритқичларнинг ҳаракатлари, уларнинг чорак даража учун ҳисобланган кардаражалардан тузилган тенгламалари ва ёритқичлар билан бўладиган бошқа самовий ҳодисалар, чунончи, тутилишлар эклиптика (даражаларининг) чиқишлари ва бошқалар ҳақидаги Синдҳинд деб аталувчи ҳисобдан хабардор эди... Булар бир неча боблик китобда келтирилган эди. У (Ал-Хусайн) айтадики, ўша (ҳинд) китобни ҳинд подшоҳларидан бўлмиш Фигар исмли подшога мансуб кардаражалар ҳисобига қисқартирган, бунда кардаражалар минутлар учун ҳисобланган бўлди.

Ал-Мансур, араблар сайёралар ҳаракати (масалаларида) асос қилиб олсинлар деб, бу китобни таржима қилиш ва унга кўра китоб ёзишни буюрди. Бу (ишга) Муҳаммад ибн Иброҳим ал-Фазорий киришди ва шу (китоб) асосида бир китоб ёзди, у астрономлар орасида «Катта Синдҳинд» деб аталади. У замон аҳли то халифа учун Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий қисқартириб, ўз зижини тузди, бу (зиж) ислом мамлакатларида машҳур бўлди. Бунда у Синдҳиндаги ўртача (планеталар)га таянади, лекин, тенгламалар ва (Куёш) оқиши (масаласида) унга муҳолиф бўлди. Шунинг учун у тенгламаларни форслар мазҳабига кўра, Куёш оқишини эса Птолемей мазҳабига кўра аниқлади. Унда у тақрибий (ҳисоблашнинг) ажойиб навларини ихтиро қилди, гарчи бунда унинг геометрияда заифлигидан далолат берувчи муайян хато бўлса ҳам, у замон аҳлининг Синдҳинд тарафдорлари бу китобни маъқулладилар ва уни тезда мамлакатларга тарқатдилар. Замонимизнинг синчков кишилари унга тузатиш киритиб, ҳатто ҳозирги кунда ҳам фойдаланиб келмоқдалар».¹

Шундай қилиб, Ибн ал-Қифтий келтирган хабар Хоразмийнинг Бағдодга келган даври ҳақидаги энг илк ва аниқ гувоҳликдир. Хоразмий Бағдодга келиб, у ердаги Қутраббул маҳалласида яшаганлиги ҳақида хабар бор². У «Байт ул-ҳикмат»нинг кутубхонасига мудирилик қилади³.

¹ *Ибн ал-Қифтий*. Китаб ахбар ал-улама би-ахбар ал-Ҳукама. Қоҳира 1326 ҳ. (1908 м.), 177—178- бет.

² *Салье М.* Мухаммед аль-Хорезми — великий узбекский ученый. Ташкент, 1954, 5- бет.

³ *Ибн ал-Қифтий*. Ўша асар. 187- бет.

Хоразмий Маъмун академиясида олиб борилган илмий кузатишларда фаол қатнашади. Хусусан, Бағдоднинг Шаммосия маҳалласи расадхонасидаги астрономик кузатишлар Хоразмий ва Яҳё ибн Абу Мансур бошчилигида олиб борилган¹.

Хоразмий «Байт ул-ҳикмат»нинг илмий фаолиятида узлуксиз ва бевосита иштирок этиб, унинг энг фаол аъзоларидан бири бўлган. Хоразмий халифалик тарихидаги муҳим бир давр — уйғониш даврининг бошида ижод этди.

Олимнинг ижоди ҳақидаги маълумотлар ҳам унинг ҳаёти тўғрисидаги маълумотлар каби жуда кам. Сақланган маълумотларга кўра, унинг қаламига мансуб асарларнинг сони ўндан ортиқдир:

1. Арифметик асар, лотинча *Algoritmi de numero indarum* («Алгоритми ҳинд ҳисоби ҳақида») номи билан маълум. Асарнинг арабча нусхалари сақланмаган.

2. Ал-китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр вал-муқобала («Ал-жабр ал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»).

3. «Зижи ал-Хоразмий» («Хоразмий Зижи») арабча нусхада сақланмаган. Асарнинг 1007 йили испаниялик араб астрономи Маслама ал-Мажритий (X—XI) қайта ишлаган нусхасидан XII асрда Аделард Бат бажарган лотинча таржиманинг нусхалари мавжуд.

4. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг ажойиб ишларидан, устурлаб ёрдамида азимутни аниқлаш («Зара иф мин⁶ амал Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий та риф ас-самт би-л-астурлоб»), ягона арабча қўлёзмаси Истанбулда Аё Сўфиё кутубхонасида 4830/ 13 рақамли инвентарь (198^b—200^a варақлар, ҳижрий 620 йили кўчирилган) рақам билан сақланади. Русча таржимаси нашр этилган.

5. Мармар соат ҳақида китоб (Китоб ар-руҳама).

6. Тарих китоби (Китоб ат-тарих).

7. Абу Маслама ал-Мажритий ўзининг «Фоят ал-ҳаким» номли асарида Хоразмийнинг астромагик маънога эга асаридан кўчирма келтиради². Бу асар сақланмаган.

8. Яҳудийларнинг эралари ва байрамлари ҳақида рисола (Рисола фи истихрож та рих ал-йаҳуд ва а ёдиҳим), тақвимга тааллуқли. Бу китобни муаллиф таржима қилган.

9. Сурати-л-арз китоби (Китоб сурати-л-ард) — Хоразмий «География»си, бу асар ҳам муаллиф томонидан таржима қилинган.

10. Устурлаблар билан амал тутиш ҳақида китоб (Китоб ал-амал би-л-астурлобот).

---

¹ Sayili A. The islamik observatories, S. 78.

² Sergin F. LAS. Bd. VI. S. 143.

ХОРАЗМИЙ АРИФМЕТИКАСИ ВА ЎНЛИК ПОЗИЦИОН ҲИСОБЛАШ СИСТЕМАСИ

Хоразмийнинг арифметик ва алгебраик асарлари математика тарихида янги даврни — ўрта асрлар математикаси даврини бошлаб берди ва математиканинг кейинги асрлардаги ривожланишига беқиёс таъсир кўрсатди. Улар кўплаб тадқиқотлар учун таянч вазифасини ўтади: уларни кўплаб муаллифлар шарҳлади ва уларнинг қисмлари бошқа асарлар таркибига кирди, асрлар давомида бир неча авлодлар математик маълумотларни шу асарлардан олди. Олим ўзининг математик асарларида кундалик ҳаёт талаби ва эҳтиёжларини эътиборга олган ҳолда олимлар учун ҳам, ҳунармандлар учун ҳам энг керакли бўлган маълумотларни тўплади ҳамда сермазмун ва содда иборалар билан қисқагина баён этди.

Ўзининг арифметик асарида Хоразмий араб тилида биринчи бўлиб ўнлик позицион ҳисоблаш системасини ва унга асосланган амалларнинг баёнини келтиради.

Сонларнинг ҳинд рақамлари билан ўнлик позицион системада ёзилишини ва «О» га ўхшаш кичик доирача¹нинг ишлатилиши ҳақида муфассал сўзлаганидан сўнг Хоразмий катта сонларни айтишни ўргатади ва бунда у фақат бирлар, ўнлар, юзлар ва мингларнинг номларидан фойдаланади. Мисол тариқасида Хоразмий мана бу (қўлёзмада кўрсатилмаган) 1180 073 051 492 863 соннинг ўқилишини кўрсатади, у бундай ўқилади: мингта минг минг минг минг беш марта ва юз минг минг минг минг минг тўрт марта ва саксон минг минг минг минг минг тўрт марта ва етмиш минг минг минг уч марта ва уч минг минг минг минг уч марта ва эллик бир минг минг икки марта ва тўрт юз минг ва тўқсон икки минг ва саккиз юз олти миш уч¹. Сонларнинг бундай ноқулай ўқилиши Шарқда ҳам, Европада ҳам узоқ муддатгача сақланиб, ўнлик позицион система узил-кесил ғалаба қилгандагина йўқолади.

Хоразмий икки барабарлаш ва иккилаш, яъни яримлаш амаллариға муҳим аҳамият беради.

Бундан кейин Хоразмий бутун сонларни бир-бирига кўпайтиришга ўтади. Бунинг учун у 9 ни 9 гача кўпайтириш жадвалини ёддан билиш кераклигини айтади.

Хоразмий бутун сонлар устида амалларни тугатгач, каср сонлар устидаги амалларга ўтади. Каср сонлар рисоланинг лотинча таржимасида $\frac{1}{2}$ дейилган бўлиб, бу сўз арабча «каср» — «бўлак» («касара» — «синдирмоқ, майдаламоқ») сўзининг таржимасидир. Кейинчалик деярли барча Европа тилларидаги «каср» маъносини англатувчи сўзлар шу лотинча номдан тарқалади. Хоразмий арифметик рисоласининг лотинча таржимасида ҳам касрларнинг атилишида араб тилига хос бўлган хусусият сақланган.

---

¹ Таржима, 104- бет.

Хоразмий «олтмишлик касрлар» тушунчасини киритишда бирни олтмиш бўлакдан иборат деб қараб, бунинг ҳар бир қисмини «дақиқа», бунинг олтмишдан бир қисмини «сония», бунинг олтмишдан бир қисмини «солиса» ва ҳ. к. дейилишини айтади. Лотинча таржимада бу номлар сўзма-сўзига «минута», «секунда», «терция» ва ҳ. к. деб таржима қилинган. Бутунни эса Хоразмий «даража» деган, лотинчага у «градус» деб таржима қилинган. Хоразмий кўпайтишни биринчи ўринга қўяди. Аввал у олтмишлик касрларни кўпайтишда кўпайтманинг мартабасини аниқлаш қондасини айтади. Касрларни ва аралаш сонларни ўзаро кўпайтишда кўпайтма қуйи мартабадаги соннинг мартабасида бўлишини таъкидлайди. Бўлиш амалида бўлинувчи ҳам, бўлувчи ҳам улардаги энг қуйи мартабада ифода ланади: агар бўлинувчининг шу мартабадаги бирлари бўлинувчи- никидан кичик бўлса, уни яна битта қуйи мартабага ўтказилади¹. Кейин Хоразмий олтмишлик касрларни қўшиш, айириш, икки барабарлаш ва иккилаш амалларини баён қилади.

Европада ўнлик позицион ҳисоблаш системасининг ва рақам- ларнинг тарқалишида XII асрдан бошлаб арабча арифметик асарларнинг ва, айниқса, Хоразмий рисоласининг лотин тилига қилинган таржималари катта аҳамият касб этади.

АЛ-ЖАБР ВАЛ-МУҚОБАЛА — АЛГЕБРА

Хоразмийнинг алгебрага оид рисоласи унинг арифметик рисоласидан аввал ёзилган. Олимнинг рисоласида арифметик алгебрасини эслаши бунга далил бўла олади². Рисоланинг таржима- мизга асос бўлган 1342 йили кўчирилган ва Оксфорд университети- нинг Бодлеян кутубхонасида сақланадиган арабча нусхада 34 варақни ташкил қилади. Рисола уч қисмдан иборат: 1) алгебраик қисм (16— 15 *а*- бетлар), охирида кичик бир бўлим — савдо муомаласига оид боб келтирилади; 2) геометрик қисм, алгебраик усул қўллаб ўлчаш- лар ҳақида (15 *а* — 18 *б*- бетлар); 3) васиятлар ҳақидаги қисм. Хоразмий уни алоҳида ном билан «Васиятлар китоби» деб атаган (18 *б* — 34 *а*- бетлар). Хоразмий рисолада ҳеч қандай белгилашларни келтирмайди ва мавзунини бутунлай сўз билан баён этади ва шакллар келтиради.

Рисола бошида ҳамду санодан кейин бу китобни ёзишдан мақсади нима эканлигини қуйидаги сўзлар билан айтади: «... Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи «Ал-жабр вал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»ни таълиф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва аллия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда,

---

¹ Таржима, 108- бет.

² Юқорида. 102- *а* бетга қаранг.

ва шунингдек, ер ўлчашида, каналлар ўтказишда, геометрияда ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир»¹.

Олимнинг бу сўзларида, рисолада ўз олдига қўйган комплекс масалалар акс этган. Шу билан бирга, Хоразмий халифаликда кун тартибида турган хўжалик эҳтиёжлари, ислом ва шариат догматикасига кўра юзага келадиган масалалар, меъморчилик ва ирригация билан боғлиқ бўлган масалаларни ҳал қилишни ҳам кўзда тутганлигини билдиради. Умуман олганда, Хоразмий алгебраси — сонли квадрат ва чизиқли тенгламаларни ечиш ҳақидаги фандир.

Хоразмий асосий алгебраик мавзуга ўтишдан аввал ўнлик позицион ҳисоблаш системаси, унинг қулайлик ва афзаллиги ҳақида қисқача тўхталиб ўтади.

Хоразмий айтишича, алгебрада уч хил сонлар билан иш кўрилади: илдиз (жизр) ёки нарсa (шай), квадрат (мол) ва оддий сон ёки дирҳам (пул бирлиги)². Яна унинг айтишича, илдиз — ўзини ўзига кўпайтириладиган миқдор, квадрат эса илдизни ўзига кўпайтиришдан ҳосил бўлган катталиқдир. У аввал рисолада кўриладиган олти та чизиқли ва квадрат тенгламанинг таснифланишини келтиради. Бундан кейин конкрет мисоллар билан бошқа ҳар қандай тенгламалар рисола моҳиятидаги асосий амаллар ал-жабр вал-муқобала амаллари ёрдамида олти каноник кўринишга келтирилиши кўрсатилади.

Рисоланинг кўрилган бобларида алгебраик ҳисоб ҳақида бошланғич маълумотлар келтирилган бўлиб, Хоразмий уларнинг бирида «квадрат иррационаллик» тушунчасини ишлатади ва уни «жизр асамм» деб атади³.

Хоразмий «иррационаллик» тушунчасини ишлатган бўлса ҳам, иррационал миқдорлар билан кўп иш кўрмайди.

Хоразмий ясси шакллардан учбурчаклар, тўртбурчаклар ва ўткир бурчакли ва ўтмас бурчакли учбурчаклар билан иш кўради. Уларни аниқлаш учун Хоразмий уларнинг катта томонининг квадрати билан қолган икки томони квадратларининг йиғиндиси орасидаги тегишли тенглик ёки тенгсизликни келтиради. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу маълумотлар Героннинг асарларида ва Евклид «Негизлар»нинг I—II китобларида бордир. Евклиднинг асари эса Хоразмийдан бир оз аввал араб тилига таржима қилинган эди. Пифагор теоремасини Хоразмий хусусий ҳолда тенг ёнли учбурчак учун исботлайди⁴.

Хоразмий тўғри призма, цилиндр, пирамида, конус ҳамда баландлиги ва асослари маълум квадратдан иборат кесик пирамиданинг ҳажмларини топиш қоидаларини ҳам келтиради. Бу кейинги ҳажмни у иккита тўлиқ пирамида ҳажмларининг айирмаси деб қарайди ва аввал уларнинг баландликларини аниқлайди.

¹ Таржима, 1- бет.

² Таржима, 2- а бет.

³ Таржима, 6- б бет ва 55- изоҳ.

⁴ Таржима, 16- а бет.

Хоразмий алгебрасининг геометрик қисмида у Герон асарларига ёндашган адабиётлар билан ва ҳинд геометрик назариялари билан таниш эканлиги сезилади. Геометрик қисми ҳажми жиҳатидан кичик бўлса ҳам, ўша давр ҳунармандлари учун жуда зарур бўлган маълумотларни ўз ичига олган ҳамда содда ва раво тил билан баён этилган эди.

Хоразмий алгебрасининг васиятномаларга бағишланган учинчи бўлимидаги масалаларнинг деярли барчаси чизиқли тенгламалар билан ифодаланadi. Бу бўлимда келтирилган қатор масалаларда аниқмас ва, кўпинча, бир жинсли тенгламалар билан иш кўрилади.

Хоразмий алгебрасининг фан тарихидаги роли ниҳоятда улкандир. Алгебрада у бошлаб берган йўналишни кейинги давр математиклари давом эттириб, юқори поғоналарга кўтардилар. Умар Хайём Хоразмий бошлаб берган алгебрадаги йўналишни давом эттириб, геометрик алгебра усулини янада чуқур ўрганиб, такомиллаштиради. У конус кесимлар ёрдамида кубик тенгламаларни ечиш усулини Шарқ алгебрасига киритади ва тенгламаларнинг Хоразмийдан тўла таснифланишини келтиради. Хоразмийда каноник кўринишлар 6 та бўлган бўлса, Умар Хайём уларни, кубик тенгламалар ҳисобига, 25 тага етказadi.¹ Машҳур математик ва астроном Жамшид Коший (XIV—XV аср) эса ўзининг 1427 йилда ёзилган «Мифтоҳ ал-ҳисоб» номли асарида бу усулни янада такомиллаштиради.² Шу билан бирга, Коший ижодида Хоразмий бошлаб берган Шарқ алгебраси ва, умуман, математикаси ўзининг энг юқори поғонасига кўтарилади.

МУҲАММАД ИБН МУСО АЛ-ХОРАЗМИЙНИНГ «ВАСИЯТЛАР КИТОБИ»ДАН

Нақд ва қарз ҳақида боб

Вафот этган кишидан икки ўғил қолган ва у молининг учдан бирини бошқа одамга васият қилган. У нақд ўн дирҳам ва ўғилларидан бирининг (улушига тенг) қарзга бергани қолдирган. Қоиласи: қарздан олинадиганни нарса деб қабул қил ва уни нақдига, яъни ўн дирҳамга қўш. Ўн ва нарса ҳосил бўлади. Бундан учдан бирини айир, чунки у молининг учдан бирини васият қилган, бу учу учдан бир дирҳам ва нарсанинг учдан бири. Олтию учдан икки дирҳам ва нарсанинг учдан иккиси қолади. Буни ўғиллар орасида тақсимла. Шунда ҳар бир ўғилнинг улуши — учу учдан бир дирҳам ва нарсанинг учдан биридир. Бу олинадиган нарсага тенг. Шу ерда нарсанинг учдан бирини нарсанинг учдан бирига рўпара қўй. Қолгани: учдан икки дирҳамга

¹ Омар Хайям. Трактаты, 73—74- бетлар.

² Джамшид Гиясэддин ал-Каши. Ключ арифметики. Трактат об окружности. М., 1956, 9—262- бетлар.

тенг уч дирҳам ва нарсанинг учдан иккисидир. Сен нарсани тўлдиришга муҳтожсан (бунга унинг ярмига тенгини қўш ва учу учдан бирга унинг ярмига тенгини қўш, беш дирҳам ҳосил бўлади. Мана шу нарса бўлиб), у қарздан ҳосил бўлади.¹

Васиятлар ҳақида бошқа боб

Вафот этган кишининг хотини, унинг битта ота ва онадан икки укаси, икки синглиси қолган ва у бошқа бир одамга ўз молининг тўққиздан бирини васият қилган. Қоидаси бундай: агар сен мероснинг бўлақларини қирқ саккиз қисмдан иборат десанг, унинг (саногини) аниқлаган бўласан. Сен биласанки, агар молнинг ҳаммасидан тўққиздан бирини айирсанг, саккиздан тўққизи қолади ва айрилаётган қолаётганнинг саккиздан бирига тенг. Тўққиздан саккизга унинг саккиздан бирини қўш ва қирқ саккизга унинг саккиздан бирини, бу олти, қўш, бу билан сенинг молининг тўлиқ бўлади. Эллик тўрт ҳосил бўлади. Тўққиздан бири васият қилинган киши бундан олтисини, яъни бутун молнинг тўққиздан бирини олади. Қолганини, яъни қирқ саккизни меросхўрлар орасида уларнинг улушига кўра тақсимланади.²

(Тақдир) айланишидаги ҳисоб.³

Касалликда уйланиш ҳақида боб

Бир киши ўладиган касал бўла туриб, бир аёлга юз дирҳамга уйланди ва унинг бундан бўлақ моли йўқ эли, аёлининг ўзи баравар маҳри⁴ ўн дирҳам эди. Сўнгра аёл ўлди, у молининг учдан бирини васият қилган эди. Кейин эри ўлди. Қоидаси, у аёлдаги юздан унинг маҳрини, яъни ўнни айир. Унда тўқсон дирҳам қолади, васият қилинганни ана шундан ҳисобланади. Васият қилинганни нарса деб ол ва уни шундан айир. Нарсасиз тўқсон қолади. Аёлининг қўлида ўн дирҳам ва нарса қолади. У ўз молининг учдан бирини, яъни учу учдан бир дирҳам ва учдан бир нарсани васият қилган. Олтию учдан икки дирҳам ва учдан икки нарса қолади. Бундан эри меросининг ўзига қайтадиган — ярми, яъни — учу учдан бир дирҳам ва учдан бир нарса. Эрининг меросхўрлари қўлида нарсанинг учдан иккисисиз тўқсон учу учдан бир дирҳам қолади. Мана шу хотини меросининг икки бараваридир, яъни нарса, чунки хотин эри қолдирган мероснинг учдан бирини васият қилишга ҳаққи бор. Унинг васият қилганининг икки баравари икки нарсадир. Тўқсон учу учдан бирни учдан икки нарса билан тўлдир ва буни икки нарсага қўш. Ҳосил бўлади: тўқсон учу учдан бир дирҳам иккию учдан икки нарсага тенг. Битта нарса шунинг саккиздан учидир, яъни тўқсон учу учдан бирининг саккиздан учи, яъни ўттиз беш дирҳамдир.⁵

(Арифметика)

Алгоризми⁶ деди: Раҳмли ва меҳрибон Тангрига лойиқ мақтовлар айтайлик, унга миннатдорчилигимизни билдирайлик ва уни кўкларга кўтариш билан мақтовни оширайлик, унга ибодат қилайлик, токи у бизни адолат сари бошлаб, ҳақиқат йўлидан олиб борсин ва бизга 92 та ҳарфдан иборат ҳинд ҳисоби ҳақида баён этишга қилган қароримизга ёрдам берсин. Улар ҳар қандай сонни қулайлик ва қисқалик учун арифметикани ўрганаётганларнинг мушқулини осон қилиб, яъни катта ва энг кичик сонни ҳамда уни кўпайтириш ва бўлиш, қўшиш ва айириш ва бошқа барчасини шу (ҳарфлар) ёрдамида ифода этадилар.

Алгоризми деди: Мен ҳиндлар⁷ 9 та ҳарфдан, уларда ўзлари хоҳлаганларича жойлаштиришларига кўра, истаган сонларини тузатишларини кўрганимдан кейин, агар Худо хоҳласа, ўрганаётганларга осонлик учун бу ҳарфлардан нима ҳосил бўлишини кўрсатишни азм қилдим. Агар ҳиндлар худди мана шуни хоҳлаган бўлса ва бу 9 та ҳарфнинг улардаги маъноси менга очилган маънонинг ўзгинаси бўлса, Тангри мени шунга қарата йўллаган. Ёинки улар бу ишни мен айтгандан бошқа сабабга кўра бажарган бўлсалар, у ҳолда менинг баёнимдан бу сабабни ҳам аниқ ва ҳеч қандай шак-шубҳасиз топиш мумкин бўлади ва ҳам кузатувчи, ҳам ўрганувчи учун у осонроқ намоён бўлади.

Шундай қилиб, улар 9 та ҳарф яратганларки, буларнинг шакллари мана бундай...⁸ Ҳар хил кишида буларнинг шаклларида фарқлар бор: бундай фарқ беш ва олти ҳарфларнинг ва шунингдек, етти ва саккизнинг шаклида бор. Лекин бунда ҳеч қандай қийинлик йўқ. Чунки, булар сонларни ифодаловчи белгилардир, фарқланадиган шакллари эса қуйидагилар...⁹: Мен «Ал-жабр вал-муқобала», яъни «Тўлдириш ва рўпара қўйиш китоби»да ҳар қандай сон ҳам тузма сон ва ҳар қандай сон бирлардан тузилган эканлигини кўрсатган эдим. Бу ҳақда арифметикага доир бошқа китобда ҳам айтилган. Бир ҳар қандай соннинг илдизидир ва, демак, у сонлардан ташқарида туради. У шунинг учун соннинг илдизидирки, ҳар қандай сонни у туфайли аниқланади. У шунинг учун сонлардан ташқаридадирки, у ўз-ўзича, яъни ҳеч қандай бошқа сонсиз аниқланади. Қолган сонлар эса бирсиз топилиши мумкин эмас.¹⁰

Чунки, сен «бир» деганингда у ўзининг таърифланиши учун бошқа сонга муҳтож эмас, қолган сонлар эса бирга муҳтож. Шунинг учун сен, агар олдинда бир келмаган бўлса, «икки» ёки «уч» дея олмайсан. Демак, сон бирларнинг йиғиндисидан бўлак нарса эмас ва биз, «агар олдинда бир келмаган бўлса, «икки» ёки «уч» дея

олмайсан», деганимизда сўзлар ҳақида эмас, ишнинг айнаи моҳияти ҳақида гапирган эдик. Чунки агар бирни йўқотилса, икки ва уч мавжуд бўла олмайди. Бир эса иккинчи ва учинчисиз ҳам мавжуд бўлаверади.¹¹ Шундай қилиб, икки иккиламчилик ёки бирнинг иккиланганидан бўлак нарса эмас. Бошқа сонлар ҳақида ҳам шу йўсинда фаҳмлайвер.

«Васиятлар китоби» ва Арифметик китобга изохлар

1. Агар қарзга берилганни x десак, бутун мол $10 + x$ бўлади. Иккала ўғилга ва васият қилинганга тегадиган улушларнинг ҳар

бири тенг бўлиб, у $\frac{10 + x}{3} + x$ бўлгани учун бундан $\frac{10}{3} = -\frac{2}{3}x$ ёки $x = 5$.

2. Исломда мерос улашиш ҳуқуқи шариатга кўра белгиланган бўлиб, унга Куръонда «Нисо» сурасининг қуйидаги оятлари асос қилиб олинган: «Оллоҳ сизларга болаларингиз ҳақида васият қиладики, ўғилнинг улуши икки қизнинг улушига тенг, агар аёллар иккитадан ортиқ бўлса, уларга у (отаси — А. А.) қолдирган молнинг учдан бири; агар аёл битта бўлса, унга ярми ва ота-онасининг ҳар бирига у қолдирганнинг олтидан биридир, агар унинг фарзанди бўлса; агар унинг фарзанди бўлмаса, унинг ворислари ота-онаси бўлади ва бунда онасига учдан биридир. Агар унинг акалари бўлса, онасига у васиятномасида васият қилганидан ёки ота-онасининг ва болаларининг қарзларини тўлаганидан кейин қолганининг олтидан биридир (Куръон, «Нисо», 12-оят). «Сизларга хотинларингиз қолдирганнинг ярмидир, агар уларнинг болалари бўлмаса; агар уларнинг боласи бўлса, уларнинг васиятномасида васият қилганидан ёки қарзлари тўланганидан кейин қолганнинг чораги сизгадир; уларга эса агар сизларнинг болаларингиз бўлмаса, қолдирганингизнинг чорагидир. Агарда сизнинг болангиз бўлса, уларга васиятномангизда васият қилганингиздан ёки қарзни тўланганидан қолганнинг саккиздан биридир» (ўша ерда, 13-оят).

Исломда мерос улашишнинг шаръий ҳуқуқига кўра, онаси молнинг $\frac{1}{6}$ ини, хотини $\frac{1}{8}$ ини олгани учун керакли ёки зарурий

мерос, яъни онаси, хотини, ака-укалари ва опа-сингилларига қолдирган мероси 48 қисмга бўлинади, бундан 8 қисми онасига, 6 си хотинига тегади, қолгани эса ака-ука, опа-сингиллар орасида ула-

шилади. Керакли мерос $\frac{8}{9}$ қисм бўлгани учун бутун мол $\frac{9}{8} \cdot 48 = 54$

қисмга бўлинади, бундан 9 қисми васият қилинган кишига тегади, 8 қисми онасига, 6 си хотинига, қолган қисмлари эса ака-ука ва опа-сингиллар орасида улашилади.

Шариат ва ислом ҳуқуқшунослиги мерос улашишда «ҳам фарз, ҳам қарз» масаласини қонунийлаштиришга уринган бўлса ҳам, аслида, ҳаётда квадрат тенгламаларни ечиш билан боғлиқ бўлган анча мураккаб масалалар юзага келарди. Бундай ҳолларда масалани ҳал қилиш қозиларнинг қўлидан келмай, улар илм мутахассисларига, хусусан, математикларга мурожаат қилишга мажбур бўлардилар. Хоразмий алгебраси, айниқса, унинг «васият китоби» қисми, шундай масалаларни ҳал қилишга мўлжалланган қўлланма деса бўлади. Кейинчалик ислом мамлакатларида васият ва мерос масалалари «Илми фароиз» номи билан аталувчи алоҳида фанга шаклланди. Бу фанга оид «Хулосат ул-ҳисоб» номли энг йирик асарни XVI асрда яшаган суриялик математик Баҳоуддин ал-Омилий ёзган.

3. Биз шундай таржима қиламиз. Матнда сўзма-сўз «давр ҳисоби», бу ердаги «давр» сўзи муддатни билдирувчи давр маъносида бўлмай, балки «давр талаби», «давр тақозоси» ёки «пешона» ибораларида ишлатиладиган ва кўпроқ «тақдир», «пешона» тушунчаларига яқин бўлгани учун шундай таржима қилинди. Бу ерда Хоразмий кўраётган масалаларда «давр тақозоси» ёки «пешоналагига» кўра, масалада иштирок этувчи шахсларнинг ўрни алмашиб қолиши мумкин, яъни васият қилаётган киши кутилмаган сабабга кўра унга васият қилинаётган кишининг ўрнида бўлиб қолиши мумкин. Масалан, ўладиган касалликдаги васият қилувчи киши ўлмай, тўсатдан унга васият қилинаётган киши ўлиб қолиши масала шартларининг ўзгартирилишини талаб қилган. Европада бу турдаги масалалар «дов бўлиниши» ҳақидаги масалаларга олиб келган бўлиб, бу масалалар эҳтимоллик назариясининг юзага келишида муҳим роль ўйнади (қаранг: Майстров Л. Е. Роль азартних игр в возникновении теории вероятностей, Acta Universitatis Debreceniensis, t. VI1/2, 1961, pp. 3—24).

4. Маҳр — ўрта асрларда ислом мамлакатларида уйланувчи киши қалин пулига кирувчи ва аёлнинг «маҳрига тушган» пулни ҳам тўлаши керак бўлган. Аёл «маҳрига тушган» пулни хоҳлаганича сарфлаш ҳуқуқига эга бўлган.

5. Аёл васият қилаётган нарсани x десак, маҳри билан бирга $10 + x$ бўлади, эрининг қарамоғидаги пул эса $100 - (10 + x) = 90 - x$ бўлади. Аёл ўз молининг учдан бирини васият қилиши мумкин, бу

$\frac{1}{3}(10 + x)$ бўлади. Эрига ундан қолганнинг ярми, яъни $\frac{1}{3}(10 - x)$

тегади, қолганнинг иккинчи ярмини аёлнинг ворислари олади. Бошқа

жиҳатдан, хотин эридан қолганнинг фақат учдан бирига эгалик қилиши мумкин бўлгани учун эрининг ворисларига $2x$ тегади. Шунинг учун

$$90 - x + \frac{1}{3}(10 + x) = 2x, \text{ яъни } x = 35 \text{ бўлади.}$$

6. Алгоризми, лотинча нусхада *Algorizmi*. Бу ерда *Algorizmi* сўзи олимнинг тўлиқ номидаги Ал-Хоразмий нисбасининг транскрипциясидир. Бонкомпаньи нашрида бу исм икки марта *Algoritmi*, учинчи ҳолда *algorizmi* шаклида келган, қўлёзмада эса учала ҳолда ҳам бир хил келган. XII асрда яшаган севилиялик Иоанн ўзининг «Алгоризмнинг арифметик тажриба ҳақида китоби» (*Joanni Hispalensis liber algorizmi de pratica arifmetice, Trattati oi Arif-jnetica publicati da Baldas-Sarc Bonsomragni, II, Roma, 1857, pp. 25—90*) асарида бу исмни *algorizmi* шаклида транскрипция қилган, ўша асрда яшаган Магистр А. Аделард Бат) эса «Алгоризмнинг астрономия санъатига кириши китоби» номи асарининг (*Liber us agogatum algorizmi in artem astronomicam a magistro A. Compositus; Curtze M. Über eine Algorismus-Schrift des XII Jahrhundert Abhandlungen Zur der Mathematik, Heft 8, Leipzig, 1898*) қўлёзмасида бу исмни *alchozismi* шаклида транскрипция қилган.

Рисола қўлёзмасида номи келтирилмаган асар «Алгоризми ҳинд ҳисоби ҳақида» (Бонкомпаньида *Algoritmi de numero indorum*) номи билан маълум бўлиб, бу ном рисоланинг биринчи абзацидан олинган.

Ал-Хоразмий исми *Algorismus* ва *Algorithmic* шаклларида Европада ўрта асрларда ўнлик ҳисоблаш системасининг синоними бўлиб қолган эди. Бу ҳисоб билан европаликлар Хоразмийнинг рисоласи орқали танишдилар, унинг номи эса кейинчалик «алгорифм» (ёки «алгоритм») шаклини олиб, бу сўз ҳар қандай регуляри ҳисоблаш жараёнини англатувчи тушунча бўлиб қолди.

7. Қўлёзмада деярли барча рақамлар ўша даврларда Европада кенг тарқалган рим рақамлари билан ёзилган. Шубҳасиз, арабча қўлёзмада ҳинд рақамлари бўлган, чунки Хоразмий рисоласини ёзишининг боиси ҳам ўша ҳинд рақамлари асосидаги ҳисобни баён этиш эди. Биз рим рақамларини араб рақамларига алмаштирамиз.

8. Ҳиндларнинг янги ҳисоб системасини баён қилганликлари ҳақидаги илк маълумот Фрот бўйидаги Дайр Қиннасринда яшаган суриялик руҳоний Север Себохтнинг қўлёзмасида келтирилган. 622-йили ёзилган бу асарида Себохт юнон тилидан фойдаланмайдиган олимларга жирканиб қаровчиларга эътироз билдириб, бундай олимларнинг катта илмий ютуқларига мисол тариқасида ҳиндларнинг ҳисоблаш системасини эслатади: «Мен сурёнийлардан фарқ қиладиган ҳиндларнинг фани ҳақида, уларнинг юнонлар ва бобилликларнинг

кашфийётларига қараганда чуқурроқ бўлган астрономиядаги ажойиб ихтиролари ҳақида ва уларнинг барча тавсифдан ҳам ортадиган ҳисоб системалари ҳақида айтмоқчи эмасман. Балки мен фақат улар ҳисобни тўққизта белги ёрдамида бажаришлари ҳақида айтмоқчиман. Агар фақат юнонча сўзлашишнинг ўзи билан фаннинг барча ниҳояларига етдим деб ўйлайдиганлар бу ҳақда билганларида эди, улар бирор нарсани билувчи бошқалар ҳам борлигини билган бўлардилар» (қаранг: F. Nau, *Netes d'Astronomie syrienne Jorna] Asiatique*, 6-ime s'erie, t. 16, 1910, P. 225).

Ҳинд грамматиги Шанкара 686 йили ёзган бир асарида хабар бериб айтадики, айнан бир белгининг ўзи «турли жойда ўрнатилганида сўз билан бир, юз, минг ва ҳоказо деб ифодаланадиган турлича тушунчаларни англатади» (қаранг: B. Datta, *Early history of the principle of place value* Scientiavol.50, 1931).

9. Лотинча қўлёзмада тўққизта рақамнинг шакли келтирилмаган. Арабча қўлёзмаларда рақамлар ушбу *i, r, g, z* кўринишга эга эди. Ушбу қўлёзмада фақат 1, 2, 3 ва 5 ни ифодаловчи рақамлар келтирилган.

10. Фарқланувчи рақамларнинг турли шакллари қўлёзмада келтирилмаган. Ҳинд рақамлари шакллариининг фарқланиши уларнинг Европада тез тарқалишига тўсиқлик қилди, чунки бу пул ҳужжатларида қаллобчилик қилишга имкон берарди.

11. «Ал-жабр вал-муқобала», яъни «тўлдириш ва рўпара қўйиш киби» — Хоразмийнинг алгебраик рисоласи. «Ал-жабр вал-муқобала», яъни «тўлдириш ва рўпара қўйиш» — лотинчага *algebra et almukabala* шаклида транскрипция қилинган. Бу ерда Хоразмий алгебраик рисоласида айтган қуйидаги сўзларини назарда тутди: «Мен кишиларга ҳисоблашда нима кераклигини текшириб қараганимда, бунинг ҳаммаси сон эканлигини кўрдим. Мен барча сонлар бирлардан тузилишини ва бир барча сонларнинг таркибига киришини топдим» (2- а бет). Хоразмий алгебраик рисоласига ҳавола қилишига қараганда, арифметик рисоласини ундан кейин ёзган кўринади.

«АЛ-КИТОБ АЛ-МУХТАСАР ФИ ҲИСОБ АЛ-ЖАБР ВАЛ-МУҚОБАЛА» («АЛ-ЖАБР ВАЛ-МУҚОБАЛА ҲИСОБ ҲАҚИДА ҚИСҚАЧА КИТОБ») РИСОЛАСИДАН

...Ўтмиш даврларда ўтган халқларнинг олимлари фаннинг турли тармоқлари ва фалсафанинг турли бўлимлари соҳасида асарлар ёзишдан тийилмас эдилар. Бу билан улар ўзларидан кейин келадиганларни назарда тутардилар ва булар томонидан ўзларига (сарф қилган) кучларига муносиб мукофот бўлар деган умид тутардилар

ҳамда шон-шараф билан мукофотланардилар, ростгўй лаблардан мақтовлар айтилади, деб ишонардилар. Чунки, улар бунга нисбатан фаннинг махфий сирларини очиш учун ўз бўйинларига олган қийинчиликлар ва меҳнатларини арзимас бир нарса деб билардилар. Улардан бири ўзидан аввалгилар қилган ишларни амалга оширишда бошқаларидан ўзиб кетади ва уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қилиб қолдиради. Бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини шарҳлайди ва бу билан қийинчиликларни осонлаштиради, табиат сирларини очади, йўлни ёритади ва уни тушунарлироқ қилади ёки бу айрим китобларда нуқсонлар топадиган ва сочилиб ётганини тўплайдиган одам бўлиб, у ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурлик қилмайди ва ўзи қилган ишидан мағрурланмайди.

...Мен арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи «Ал-жабр вал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»ни таклиф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлашда ва адлия ишларида, савдода ва ҳар қандай битимларда, шунингдек, ер ўлчашда, каналлар ўтказишда, ҳандасада ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир.

Мен ал-жабр вал-муқобала ҳисоби учун зарур бўладиган уч хил сон: илдизлар, квадратлар ва квадратларга ҳам, илдизларга ҳам тегишли бўлмаган содда сон борлигини топдим. Квадрат ўзининг бешта илдизига тенг бўлса, унинг квадрат илдизи бешга, квадрати эса йигирма бешга тенг. Квадратнинг учдан бири тўртта илдизга тенг бўлса, у ҳолда бутун квадрат ўн икки илдизга тенг, яъни у бир юзу қирқ тўртга тенг ва унинг илдизи ўн икки. Квадрат тўққизга тенг десанг, у ҳолда тўққиз квадрат, унинг илдизи эса уч квадратнинг ярми — ўн саккизга тенг десанг, квадрат — ўттиз олтига, илдизи эса олтига тенг. Илдиз уч сонига тенг десанг, илдиз — уч, унинг квадрати — тўққиз. Тўртта илдиз йигирмага тенг десанг, битта илдиз — беш, унинг квадрати эса йигирма беш. Илдизнинг ярми ўнга тенг десанг, илдизи йигирмага тенг, унинг квадрати — тўрт юз. Квадрат ва унинг ўнта илдизи ўттиз тўққиз дирҳамга тенг десанг, бу қуйидагини билдиради, агар бирор квадратга унинг ўнта илдизига тенг нарсани қўшсанг, ўттиз тўққиз ҳосил бўлади. Илдизлар (сони)ни иккига бўл, бу масалада беш ҳосил бўлади, уни ўзига тенгга кўпайтир, йигирма беш бўлади. Уни ўттиз тўққизга қўш, олтмиш тўрт бўлади. Ундан квадрат илдиз чиқар, саккиз бўлади. Ундан илдизлар (сони)нинг ярмини, яъни бешни айир, уч қолади. Мана шу (сон) сен излаган квадрат илдиз бўлади, унинг квадрати эса тўққиз. Сен квадрат ва йигирма бир сони унинг ўнта илдизига тенг дейсан, бу эса агар квадратга йигирма бир дирҳам қўшсанг, шу квадратнинг ўнта илдизига тенг бўлади, дегани, унинг қондаси қуйидагича: илдизлар

сонини иккига бўл, беш ҳосил бўлади. Уни ўзига тенг (сон)га кўпайтир, йигирма беш бўлади. Ундан квадрат томондаги йигирма бирни айир, тўрт қолади, ундан квадрат илдиз чиқар, икки бўлади. Бунинг илдизлар (сони)нинг ярмиси, яъни бешдан айир, уч қолади. Бу сен излаган квадратнинг илдизи бўлади. Унинг квадрати тўққиз, агар бу илдизни илдизлар (сони)нинг ярмисига қўшишни истасанг, илдизи, уни квадрати — қирқ тўққиз. Агар сенга шу бобга тегишли масала учраса, унинг тўғри ечимини қўшиш ёрдамида топишга ҳаракат қил, агар тўғри чиқмаса, айиришинг зарур бўлади. Сен учта илдиз ва тўрт сони квадратга тенг десанг, у ҳолда қоида мана бундай: илдизлар (сони)ни иккига бўл, бир ярим ҳосил бўлади, уни ўзига тенг (сонга) кўпайтир, иккию чорак ҳосил бўлади. Тўртга қўш, олтию чорак бўлади. Ундан квадрат илдиз чиқар, икки ярим бўлади. Унга илдиз (сони)нинг ярмисини, яъни бир яримни қўш, тўрт ҳосил бўлади: мана шу квадрат илдиз, унинг квадрати — ўн олти.

Агар нарсасиз ўнни нарсали ўнга (кўпайтир) деса, ўн ўнга — бу юз, айириладиган нарса ўнга — ўнта айириладиган нарса, нарса ўнга қўшиладиган ўнта нарса, айириладиган нарсани нарсага (кўпайтмаси) — айириладиган квадрат, уларнинг ҳаммаси биргаликда — юз квадратсиз дирҳам, дегин. Агар сен икки квадрат илдиз тўққизни уч квадрат илдиз тўртга кўпайтиришни истасанг, сенга ўргатганимиз каби икки квадрат илдиз тўққиздан илдиз чиқар, яъни улар қандай квадратнинг илдизи эканини топ. Уч квадрат илдиз тўрт билан ҳам худди шу ишларни қил, яъни улар қандай квадратнинг илдизи эканини бил ва квадратлардан бирини иккинчисига кўпайтир. Ҳосил бўлганидан чиқарилган квадрат илдиз икки квадрат илдиз тўққизни уч квадрат илдиз тўртга кўпайтмаси бўлади.

Шуни билгинки, кишиларнинг савдо-сотик, айрибошлик ва қарз олиш каби келишувга доир ишларида сўровчи томонидан ўрнатиладиган тўртга сон — ўлчов, баҳо, миқдор ва қиммат қатнашади. Ўлчовга мос сон қийматга мос сон қаршисида, баҳога мос сон эса миқдорга мос сон қаршисида туради. Бу тўрт сондан учтаси ҳамма вақт маълум бўлади, биттаси эса номаълум бўлади.

Агар учбурчак шаклидаги ер майдонининг икки томони ўн газдан, асоси эса ўн икки газ бўлиб, унинг ичида квадрат шаклидаги ер майдони бўлса ва квадратнинг ҳар бир томони қандай деб сўралса, унинг қоида қуйидагича: учбурчакнинг баландлигини бил, яъни асосининг ярмини, яъни олтини унга тенгга кўпайтир, олтини унга тенгга кўпайтирилса, ўттиз олти ҳосил бўлади, уни қисқа томонлардан бирининг ўзига тенг сонга кўпайтирилганидан, яъни юздан айир, олтмиш тўрт қолади; ундан квадрат илдиз чиқар, (у) саккиз, бу баландлик ва у (учбурчак)нинг юзи — қирқ саккиз газ, бунинг учун асоснинг ярми, яъни олтини баландликка кўпайтир. Квадрат-

нинг томонларидан бирини нарса (номаълум) деб оламиз (ва) ўзига тенгга кўпайтирамиз, квадрат ҳосил бўлади; уни ёдда сақлаймиз — сўнгра биламизки, бизда квадратнинг томонлари бўйича иккита ва устида битта учбурчак қолади. Квадратнинг томонлари бўйича жойлашган учбурчакларга келсак, улар тенг, чунки ҳар иккаласининг баландлиги бир хил ва бу иккала учбурчак ҳам тўғри бурчакли. Уларнинг юзи қуйидагича: нарсани ярим нарсасиз олтига кўпайтир, ярим квадратсиз олти нарса ҳосил бўлади, бу квадратнинг томонлари бўйича жойлашган учбурчакларнинг умумий юзи бўлади. Юқори учбурчакнинг юзига келсак, у ҳолда нарсасиз саккизни, яъни (учбурчакнинг) баландлигини нарсанинг ярмига кўпайтир, квадратнинг ярмисиз тўртта нарса ҳосил бўлади. Буларни, яъни квадратнинг юзини ва учта учбурчакнинг юзини қўшамиз. Ўнта нарса қирқ саккизга тенг бўлади, бу кагта учбурчакнинг юзи. Шунинг учун битта нарса тўрт ва бешдан тўрт квадратнинг бурчак томонлари шундай.

Доиранинг юзи диаметрининг ярмини айлана узунлигининг ярмисига кўпайтирилганига тенг (59—78-бетлар).

«ЗИЖ»ИДАН

Агар сен тескари синусни ва (синуслар устунига) кириш лозим бўлган тўқсон градусдан кичик қийматини топмоқчи бўлсанг, бу қийматни тўқсон градусдан айириш лозим, сўнгра (ясси) синусни топиш ва синусни олтмишдан айириш керак. Қолгани, сен қидирган нарса бўлади. Агар биринчи қиймат тўқсон градусдан ортиқ бўлса, тўқсон (градуснинг) ўзига мос ясси синус берилади, унга тегишли қолдиқ, сўнгра эса унга тегишли (синус)ни олтмишга қўшиш керак, буларнинг ҳаммаси биргаликда тескари синус деб аталган бўлади.

Қуёш баландлиги бўйича ихтиёрий жисмнинг ясси сояси қандай аниқланади? Баландлик билан, яъни Қуёшнинг кундузги баландлиги билан синуслар (устунига) кириш лозим, сўнгра баландликни 90 дан айириш ва қолгани билан синуслар (устунига) кириш керак. Бу иккинчи синус ўн иккига кўпайтирилади ва кўпайтма яна юқоридаги сингари бўлинади. Агар ҳар қандай жисм ўн икки бармоққа бўлинган деб олсак, бўлинманинг сони соядаги бармоқлар сонига тенг.

Агар сен соя бўйича баландликни аниқласанг, у ҳолда соя ўз-ўзига кўпайтирилади, сўнгра кўпайтмага 144 қўшилади ва йиғиндининг илдизи, яъни квадратнинг томони топилади. Бу илдиз шу соянинг диаметри. Сўнгра соя 60 га кўпайтирилади ва кўпайтма эслатилган диаметрға бўлинади, (бўлинма бўйича) ёй топилади. Сўнгра топилган ёй 90 дан айирилади. Қолдиқ изланган баландликни кўрсатади.

Ўша баландлик билан синусларнинг ўша устунига (киритилади), сўнгра (баландликни) 90 дан айирилади ва қолдиқ билан яна синусларнинг (устунига) киритилади. Сўнгра биринчи синус иккинчи синусга бўлинади. Агар минутлари бўлса, у ҳолда улар олтмишга кўпайтирилади, кўпайтма юқорида кўрсатилгани сингари бўлинади. У ҳолда биз бўлинмада тескари сояни кўрсатувчи бармоқ ва минутлар ҳосил қиламиз (29—42- бет).

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. *Ибн ал-Қифтий*. Китоб ахбар ал-улама биа ахбар ал-Ҳукама. («Ҳокимлар хусусидаги хабарлар билан олимларни таништириш китоби»). Қоҳира, 1326 ҳ. / 1908 м., Лейпинг (1903).

2. *Салье М.* Мухаммед ал-Хорезми — великий узбекский учёный. Ташкент, 1954.

3. *Омар Хайям*. Трактаты. М., 1961.

4. *Джемшид Гиясэддин ал-Каши*. Ключ арифметики. Трактат об окружности. М., 1956.

5. *Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий*. Танланган асарлар. Тошкент, «Фан», 1983.

6. Куръони Карим.

7. *Абу Райҳон Беруний*. Танланган асарлар, V жилд, I- китоб, Қонуни Маъсудий, 1—5- мақолалар. Таржимон А. Расулов. Махсус муҳаррир А. Аҳмедов. Изоҳларни А. Аҳмедов ва А. Расулов тузган. Тошкент, 1973.

8. *Юшкевич А. П.* Арифметический трактат Мухаммеда бен Муса ал-Хорезми. «Труды института истории, естествознания и техники АН СССР», вып. I, М., 1964.

Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий

(XII—XIII аср)

XII аср охири — XIII аср бошларида ижтимоий тўқнашувлар кескин тус олганлиги, давлатлар ўртасида уруш-жанжаллар кучайгани тарих саҳифаларидан маълум. Айниқса, Хоразмдай буюк давлатга қарши ружу авжига чиққанди. Бироқ, хоразмшоҳлар ўзларининг мустақиллиги учун ақл-заковатини тўғри йўлга солиб, бу ишда матонат кўрсатишарди. Ўша даврда Хоразмда фан ва маданият, адабиёт ва санъат ривожланган бўлиб, муқаддас Хоразмда етишиб чиққан қомусий олимлар риёзиёт, фалакиёт, ҳандаса, тарих, география, тиббиёт, чизма ҳандаса сингари фан соҳаларига асос солганлар ва такомиллаштирганлар.

Қай бир давлат фан ва маданият тараққиётига эришолмаса, у ривожланмайди. Шунинг учун хоразмшоҳлар бу нарсага алоҳида эътибор беришган. Бу исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир.

Тарих саҳифаларига Отсиз ибн Кутбиддин Муҳаммад ибн Ануштегин (1097—1156) Хоразмнинг қудрати ва мустақиллиги учун курашган фидойи шоҳ экани зарҳал ҳарфлар билан ёзилган. Отсиз шоҳлик қилган даврда Жанд ва Манғишлоқ ярим ороли ва Сирдарёнинг пастки қисми, шунингдек, бошқа кўп шаҳарлар Хоразмга қўшиб олинди.

Эл-Арслон, Отсизнинг ўғли Муҳаммад Хоразмшоҳ (тўлиқ исми Алоуддин Такаш ибн Эл-Арслон ибн Отсиз ибн Ануштегин) невараси Алоуддин Такаш, чевараси (Такашнинг ўғли) Султон Муҳаммадлар (Муҳаммад Хоразмшоҳ деб ҳам айтилади — З. О.) шоҳлик қилган даврларда Хоразм жуда катта марказлашган давлатга айланди.

Ўша даврда Хоразмда фан, маданият ва илмга қизиқиш кучайди, тадқиқотлар қўлами ва салмоғи юксак поғонага кўтарилди. Бу ерга бошқа мамлакатлардан олимлар келиб, илмий ишларини давом эттирдилар, кўплари эса хоразмлик олимлардан илм сабоқларини олишди. Уларга ҳам хоразмшоҳлар етарлича шарт-шароит яратиб беришган.

Ана шундай тарихий даврда Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий Хоразмнинг Чағмин деган кентига туғилган (туғилган

йили аниқ эмас). Профессор Ҳамидулла Ҳасанов «Чағмин»ни «Сайёҳ олимлар» номли асарида («Ўзбекистон» нашриёти, 1981, 43-бет) «Жағмин» деб кўрсатади. Бизнингча, Чағмин тўғри бўлса керак. Чунки Хоразм халқи деярли «ж» лаб гапирмайди.

А. Ирисов, А. Носиров ва И. Низомиддиновлар Чағминийнинг туғилган жойи тўғрисида «ўрта осиёлик қирқ олим» рисоласида («ФАН» нашриёти, 1961, 72- бет) «...Бухоронинг Чағмин деган қишлоғига нисбат бериб, шундай атаган деган фикрлар ҳам йўқ эмас» деган фикр билдиради. Қолаверса, «Буни (яъни «Қонунча»ни — З. О.) баъзилар, масалан, «Кашф уз-зунун» нинг муаллифи Котиб Чалабий «Қонун» табиий энциклопедияси (Ибн Сино асари — З.О.) дан олинган деб ёзади» каби сатрларни келтиради. Бу тахминларга қўшилиш қийин. Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад Қозизода Румийнинг Маҳмуд ал-Чағминийнинг «Астрономиянинг қисқа баёни» номли асарига ёзган «Астрономиянинг қисқача баёнига шарҳ»и шу фикримизнинг далили бўлиб хизмат қилади. Чунончи, у шарҳнинг кириш қисмида «асарни Султон ибн Султон ибни Султон Улуғбек ибни Шохрух Амир Темур Кўрагонга бағишланган»лигини айтиб, сўнгра китобнинг муаллифи тўғрисида «Астрономия бўйича ёзилган бу китоб Маҳмуд ибни Муҳаммад ибни Умар Чағминий томонидан ёзилган. Муаллиф исмидаги Чағмин сўзи эса Хоразмдаги кентнинг номидир» сингари фикрни илгари суради. (Қаранг: Ҳ. Сиддиқов. Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ олимларининг ишларида геометрия «Фан» нашриёти, 1991, 184-бет). Кўпгина Европа олимлари ҳам турли мамлакатлар кутубхоналарида сақланаётган қўлёзмаларни талқик этиш асосида юқоридаги каби хулосага келганлар.

Демак, Маҳмуд Чағминий буюк Хоразмнинг Чағмин деган кентига туғилиб, дастлаб Хоразм, кейин Бухоро, Самарқанд мадрасаларида таълим олган, илм сирларини ўрганган.

Маҳмуд Чағминийнинг вафот этган йили хусусида ҳам турли маълумотлар мавжуд. Кўпчилик олимлар у 1221 йилда оламдан ўтган, деган хулосага келганлар. Бироқ вафот этган жойи ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмайди. Биз Чағминий асарлари ва у яшаган тарихий даврни, шунингдек, ҳозирги замон олимларининг фикрларини ўрганиш асосида олим Хоразмда вафот этган деган хулосага келдик. Чунки ўша даврларда Хоразм фан ва маданият ўчоғи бўлгани учун кўпчилик машҳур олимлар у ерда тўпланишган ва фаолият кўрсатишган. Шу боис умрининг охирида Чағминийга бошқа шаҳарга кетиш эҳтиёжи йўқ эди. Хуллас, Маҳмуд Чағминий тўғрисида Шарқ ва Европа олимлари асарларида узук-юлуқ фикрлар билдирилади, лекин улар олим ва педагогнинг таржимаи ҳолини қайта тиклаш учун тўла маълумот сифатида хизмат қилолмайди.

Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам ахлоқ-олобга оид ҳадисларида «Гарчи Хитойда бўлса ҳам илмга интилинглар, чунки

илм олишга ҳаракат қилиш ҳар бир мўминга фарздир» дейди. Зотан, Маҳмуд Чағминийнинг илму фан билан машғул бўлиши, маданият ва таълимга қизиқиши унинг маърифатли ва улуғвор инсонлигини тақозо этади.

Маҳмуд Чағминий тиббиёт, илми фалакиёт ва нужум, риёзиёт, Ҳандаса, чизма Ҳандаса, география сингари фан соҳалари бўйича илмий тадқиқот ишларини олиб боргани тўғрисида унинг мерос қилиб қолдирган мўътабар асарлари гувоҳлик беради. Шунингдек, олимнинг асарлари унинг ўз она тилидан ташқари араб ва форс тилларини пухта билганини ҳам тўла тасдиқлайди.

Олим фан дунёсига фалакиёт ва география илмлари бўйича таълим берувчи (Муллахас фи-л-ҳайъа) («Илми нужум ҳақида қисқача китоб») номли асари билан машҳур ва манзурдир. Бу мўътабар китобга Улуғбек расадхонасида хизмат қилган машҳур олим ва айни чоғда Улуғбекнинг устози Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад Қозизода Румий 1412 йилда шарҳ ёзган экан. Бу далил Маҳмуд Чағминийнинг «Илми фалакиёт ҳақида қисқача китоб» рисоласи ўзидан кейинги олимлар ва талабалар диққат-эътиборида бўлганини ва ҳурматини қозонганини тўла тасдиқлайди. Дарвоқе, ўша шарҳ Улуғбекнинг таклифига биноан ёзилган. Демак, бундан Маҳмуд Чағминийнинг «Муллахас фи-л-ҳайъа» («Илми фалакиёт ҳақида қисқача китоб») номли асарида Улуғбекнинг илми фалакиёт дорилфунунидан фойдаланилган деган мантиқий хулоса келиб чиқади.

Хоразмлик олим ва тарбияшунос (марҳум) Халил Сиддиқовнинг гувоҳлик беришича, Чағминийнинг илми фалакиёт ҳақидаги китоби Қозизода Румийдан ташқари, Абдулҳасан Али ибн Муҳаммад Саййид Шариф Журжоний, Камолиддин Туркманий, Ҳиндистоннинг машҳур олими Муҳаммад Хожа Муқим ва шу кабилар томонидан шарҳланган.

Хоразмлик қомусий олим Маҳмуд Чағминий илми тиббиёт соҳасида ҳам беқиёс истеъдод соҳиби эканини кўрсата олган. У бу илмий мартабага эришиш учун ўзидан муқаддам ўтган олимларнинг асарларини чуқур ўрганди, тинимсиз ўқиди, уларга шарҳлар ёзди. Шу ўрганиш ва илмий кузатишлар туфайли олимнинг «Қонунча» деган асари вужудга келди, у табобат илмини бойитишга, тўлдиришга хизмат қилди. Мазкур китобда инсон аъзолари ва уларнинг тузилиши ҳақида айтилиб, баъзи касалликларни даволаш, шунингдек, озиқалар ва уларни истеъмол қилиш қонуниятлари ва шу кабилар хусусида таълим берилади. Демак, Чағминий, тиббиёт илмини ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан пухта эгаллаган назариячи олим ва шифокор бўлган.

Маҳмуд Чағминий риёзиёт илми билан пухта шуғулланиб «Чағмин илми» деган асар битган. У «ал-Муллахас» номли қўлёзмага

жамланган. Ундан сферик тригонометрияга тегишли «Ҳандаса шакллари» ҳам ўрин олган.

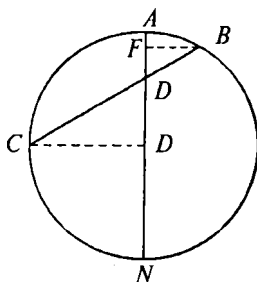
Қайд қилинган ўша тригонометрия ва илми фалакиёт билан боғлиқ шакллар чизмачилик санъати асосида чизилиши ва қоғозга тушириб кўрсатилиши табиий. Демак, Маҳмуд Чағминий чизма ҳандаса ва чизмачилик илмини ҳам пухта эгаллаган олимдир.

Хулоса қилиб айтганда, хоразмлик қомусий олимнинг илмий-иждоий фаолияти ўздан кейинги фан тараққиёти учун катта хизмат қилган. Унинг асарларини ўрганиш, тарғиб қилиш жуда бекқис таълим ва тарбиявий аҳамият касб этади.

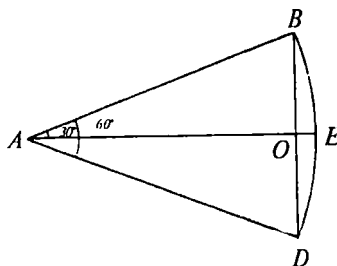
МАҲМУД ЧАҒМИНИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Чағминий ясси тўла тўрт томонликни ҳосил қилиш ғоясини шундай бошлайди: АС ва АВ тўғри чизиқлари бирор А нуқтага кесишсин. Агар уларни учинчи бир тўғри чизиқ билан кессак, у АС ни бирор Е нуқтада кесади. Бу ҳолда Е нуқта АС нинг кесмаси орасида бўлади (1- шакл).

Агар учинчи тўғри чизиқнинг АВ ва АС тўғри чизиқлари билан ўзаро кесишиш тартибини ўзгартирсак, у ҳолда кесишишнинг Е нуқтаси АС орасидан ташқарида ётади (2- шакл).

1- шакл

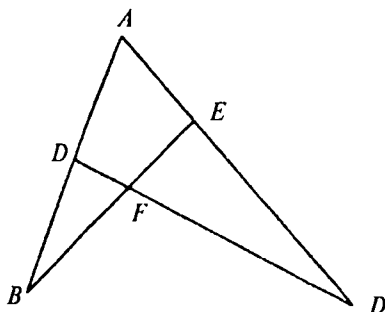
2- шакл

Агар бу уч чизиқнинг ўзаро кесишишларини яна бошқачароқ қилиб ўзгартсак, у ҳолда Е нуқтаси АС орасидан ташқарида қолади; олдинги ҳолда Е нуқтаси С нуқтаси томондан ташқарида қолса, кейинги ҳол учун Е нуқта АС орасида А томондан ташқарида қолади.

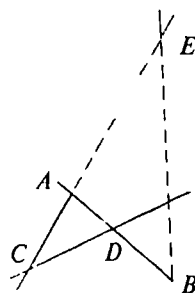
Шунингдек, агар АС, АВ ларни тўртинчи СД чизиғи билан кессак, у ҳолда АС нинг С нуқтада ва АВ ни ташқи Д нуқтада кесганини кўрамиз (3-шакл). Агар учинчи шаклдаги АВ чизиқ билан кесишиш ҳолатини озгина ўзгартиб, СД билан кессак, у ҳолда биз қуйидаги шаклга эга бўламиз. Ёки АВ ва АС нинг кесишишини олсак, СД тўғриси АВ ва АС ларни Д нуқтада шаклдагидек кесади (4-шакл).

АВ, АС, ВЕ, ДС чизиқлари тўлиқ тўрттомонликнинг томонлари дейилади ва бу томонлар б та А, Д, В, Е, С нуқталарда кесишади.

3- шакл

4- шакл

Бу шундай геометрик шаклки, унинг ҳар бир томонида 3 та чизиқ 3 нуқта билан аниқланади.

AB томонда 3 та кесма: AB, AD, DB.

AC томонда 3 та кесма: AC, AE, EC.

BE томонда ҳам 3 та кесма: BE, EF, BF.

DC томонда эса: DC, DF ва FC.

Шундай қилиб, бу шаклда ҳаммаси бўлиб 12 та кесма бор. Шуларга асосан Чағминий бу шаклдаги чизиқларга нисбатан тубандаги нисбатлар тўғри эканлигини кўрсатади:

$$\frac{AB}{BD} = \frac{AE}{EC} \cdot \frac{CF}{FD}$$

Бу тенгликни исботлаш учун Чағминий A нуқтадан DF чизигига параллел ўтказди ва уни BE чизиги билан T нуқтада кесишгунга қадар давом эттиради. У ҳолда ҳосил бўлган учбурчак AET билан учбурчак CEF лар ўзаро ўхшаш учбурчаклар ҳисобланади. Бу ўхшашликдан:

$$\frac{AT}{CF} = \frac{AE}{EC}$$

бўлади (5- шакл).

Учбурчак DFB билан учбурчак ATB нинг ўхшашлигидан эса

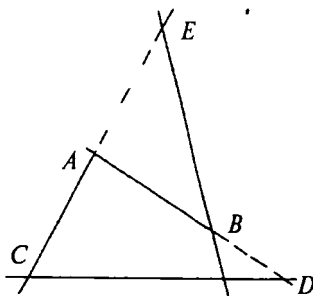
$$\frac{DF}{AT} = \frac{BD}{AB}$$

Агар бу иккала тенгликни бир-бирига мос равишда кўпайтирсак, ушбу тенглик ҳосил бўлади:

$$\frac{DF}{CF} = \frac{BD}{AB} \cdot \frac{AE}{EC}$$

ёки

$$\frac{BD}{AB} = \frac{DF}{FC} \cdot \frac{AE}{EC} = \frac{DF}{FC} \cdot \frac{EC}{AE} \cdot \frac{AE}{EC}$$

5- шакл

Демак,

$$\frac{AB}{BD} = \frac{AE}{FC} \cdot \frac{CF}{FD}.$$

Фараз қилайлик, ABC айланасида иккита ўзаро бўлмаган AB ва AC ёйлари берилган бўлсин ва бу ёйлар A каби умумий нуқтага эга бўлсин. У ҳолда BC ватари AB ва AC ёйлари йигиндисига тенг ёй ватаридир (6-шакл).

A нуқтадан ўтувчи диаметрни A билан белгилайлик. Бу диаметр ватарни бирор D нуқтада кеседи ва бу нуқта орқали ватар BD ва CD каби кесимларга бўлинади. Бундай ҳолда Чағминий

$$\frac{BD}{DC} = \frac{\sin \overset{\cup}{\angle BAC}}{\sin \overset{\cup}{\angle ACB}}$$

тенглик тўғри бўлади, деб кўрсатади. Буни кўрсатиш учун Чағминий AN диаметрига BF ва OC перпендикулярларини туширади. Бу перпендикулярлар BA ва CA ёйларига мос келган синуслар ҳисобланади. Шундай қилиб, ҳосил қилинган учбурчак BDF ва DCOлар ўзаро ўхшаш учбурчаклардир ва $\angle F = \angle O = 90^\circ$ га тенг. Шу сабабли:

$$\frac{BF}{OC} = \frac{BD}{DC} = \frac{\sin \overset{\cup}{\angle BAC}}{\sin \overset{\cup}{\angle ACB}}.$$

Бу билан у исботланиши керак бўлган муносабатнинг тўғрилигини кўрсатади. Шундан кейин Чағминий сферик тўрттомонликларга ўтади. Ясси тўлиқ тўрттомонлик билан сферик тўлиқ тўрттомонликлар орасидаги фарқни у кейингисининг томонлари айлана ёйлари бўлиши кераклигини қайд қилиб ўтади.

Фараз қилайлик, учбурчак ABC да унинг AB гипотенузаси ва $\angle A$ бурчаги берилган. Элементар геометрияга асосланиб, бу берилганлар бўйича учбурчак яшаш мумкин:

$\angle A + \angle B + \angle C = 180^\circ$ муносабатидан $\angle A$, $\angle B$ ларни ҳам аниқлаш мумкин. Лекин учбурчак томонлари билан бурчаклари орасидаги муносабатни юқорида айтганимиз каби ифода қиладиган тенгликни ҳамма вақт ҳам кўрсатиб бўлмайди. Агар берилган учбурчакдан BC катетни топиш керак бўлса, берилган миқдорларга асосан:

$$\sin \alpha = \frac{BC}{AB}$$

каби нисбат олинади. Агар A бурчаги ўзгармаса, томонларининг узунлиги қандай бўлса ҳам, у нисбат ўз қимматини ўзгартирмайди, яъни:

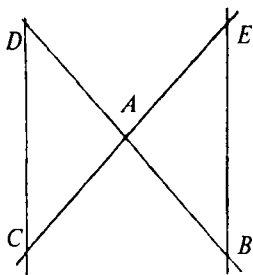
$$\frac{BC}{AB} = \frac{ED}{AE} = \frac{FD}{AD}.$$

Демак, берилган бурчак қаршисидаги катетнинг гипотенузага бўлган нисбати берилган бурчакнинг функцияси бўлади. Шунини алоҳида қайд қилиб ўтиш керакки, элементар геометрия ёрдамида ҳам қадимги олимлар синуснинг баъзи маълум бурчакларига тегишли қийматларини ҳисоблаганлар. Агар $\angle A = 30^\circ$ (7- шакл) ва радиуси $AB = R$ қилиб айлана чизсак ва BC ни айлананинг D нуқтаси билан кесишгунча давом эттирсак, $AC \perp BC$ бўлиб,

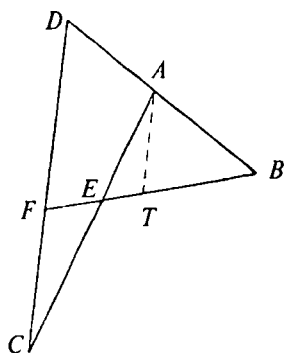
$$\overset{\frown}{CD} = \overset{\frown}{CB} \text{ ва } \overset{\frown}{BE} = \overset{\frown}{ED}$$

бўлади ва $\angle DAE = 30^\circ$, $\angle BAD = 60^\circ$ бўлади.

Демак, BD ватари айлана ичига чизилган мунтазам олтибурчакнинг бир томони ҳисобланади. У ҳолда унинг радиусга бўлган нисбати бирга тенг бўлади. Бундан:

6- шакл

7- шакл

$$\sin 30^\circ = \frac{BC}{AB} = \frac{1}{2}$$

эканлиги келиб чиқади. Лекин исталган бурчакнинг синусига тегишли қийматни бу усулда келтириб чиқариб бўлмайди. Шу сабабли Қадимги Юнонистонда, Ўрта Осиё олимларининг астрономия ва математикага оид ишларида тригонометрия, сўнгра сферик тригонометрияга муҳтожлик туғилди.

Имом ал-Бухорий

(194/810—256/869)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ҳижратнинг бир юз тўқсон тўртинчи йили шаввол ойининг ўн учинчисиди (810 йил, 21.7) Бухорода таваллуд топди. Отаси Шайх Исмоил ибн Иброҳим аҳли муҳаддислардан бўлиб, савдо ишлари билан ҳам шуғулланар эди.

Имом-ал Бухорий ёшлик чоғида отаси вафот этади ва у онаси қўлида тарбия топади. Мактабда ўқиб, саводли бўлгач, Имом Бухорий 10 ёшиданоқ араб тили ва ҳадис китобларини ўқиш ва уларни ёдлашга қунт билан киришади. Кейин у бухоролик муҳаддислар Муҳаммад ибн Салом ал-Пойкандий (161/877—125/839), Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Маснадий ал-Жуъфий (ваф. 239/843) лар ҳузурига бориб, ҳадис дарсларига қатнашди ва кўп ҳадисларни ёд олди. 16 ёши (210/825—826) да Имом ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан ҳаж сафарига отланди. Сафар асносида қайси шаҳардан ўтса, ўша ердаги ҳадис олимларидан озми-кўпми ҳадис ўқимай ўтмасди. Шу тариқа Балх, Басра, Куфа, Бағдод, Ҳижоз, Жибол, Нишопур, Миср, Макка, Мадина каби кўплаб шаҳарлардаги машҳур ҳадис олимларидан шу илм сир-асорини ўрганди.

Имом ал-Бухорий қўли очиқ ва хайр-саховатли киши бўлган-лигидан отаси шайх Исмоилдан қолган мерос молларидан катта қисмини фақир мискинлар ва толиби илмлар эҳтиёжига сарф этар эди. Имомнинг хотираси шу қадар кучли эдики, ривоятларга кўра, қайси бир китобни қўлга олиб, бир маротаба мутолаа қилиб чиқиш билан ҳаммаси ёдида қолаверарди. Имом Бухорий юз минг саҳиҳ ва икки юз минг ғайри саҳиҳ ҳадисни ёд билар экан. Унинг шогирдларидан Амир ибн Фаллос: «Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийга маълум бўлмаган ҳадис, албатта, ишончли ҳадис эмасдур», дейди. Устозларидан имом Аҳмад Абу Абдуллоҳ ибн Ҳанбал ал-Марвазий (164/780—241/855):

«Бутун Хуросондан Муҳаммад ибн Исмоил каби олим чиққан эмас», дер эди. Имом Бухорий билан Басрада ҳадис дарсига қатнашган шерикларидан Ҳошид ибн Исмоил айтади: «Имом Бухорий бизлар

билан бирга дарс эшитарди. Устоз ривоят қилган ҳадисларни биз ёзиб олар эдик, аммо Бухорий фақат қулоқ солибгина ўтирарди. Шу тарзда қанча кунлар ўтиб, орада устоз қарийб ўн беш минг ҳадис ривоят қилди. Шунда биз Бухорийга: «Сен нега ҳадисларни ёзмайсан?» деган вақтимизда: «Сизлар ёзиб бораётган ҳадисларни мен устоз оғзидан ёдлаб олаётирман», деди-да, устоз ривоят қилган ҳамма ҳадисларни бир чеккадан ёддан ўқиб берди. Шундан кейин биз ёзиб олган ҳадисларимиздаги хатоларни унинг ёдлаганидан тузатиб оладиган бўлдик», дейди.

Баъзи ривоятларга кўра, Имом Бухорий 16 ёшга қадам қўйганида Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий (118/736—182/798) ва Вакиъ ибн ал-Жарроҳ (130/747—195/812) ларнинг китобларини батамом ёдлаб олган экан.

Имом Бухорий: «Мен бир минг саксонга муҳаддисдан ҳадис эшитдим. Уларнинг ҳаммалари «Имон, у сўз ва амалдан иборатдир» деган эътиқоддаги кишилар эди», дейди.

Имом Бухорий йигирма ёшидан бошлаб китоб таълиф эта бошлаган. У кишининг шоҳ асари «Ал-Жомий ас-саҳиҳ» («Ишончли тўплам») дан ташқари, йигирмага яқин китоблари бўлиб, кўплари бизгача етиб келмаган. Ўзбекистон Мусулмонлари Диний Бошқармаси қарамоғидаги кутубхонада «Ал-Жомий ас-саҳиҳ», «Ат-тафсир ал-кабийр» («Катта тафсир»), «Ат-таърих ас-сағийр» («Кичик тарих»), «Ал-Қироату ҳалфа-л-имом» («Имом ортида туриб қироат қилиш»), «Рафъу-л-йадайн фис-с-салоти» («Намозда икки қўлни кўтариш») каби асарларнинг қаламий нусхалари мавжуддир. Бундан ташқари, Имом Бухорийнинг «Ал-Адаб ал-муфрад» («Алаб дурдоналари»), «Ат-тарих ал-авсат» («Ўртача тарих»), «Ал-Жомий ал-кабийр» («Катта таянч»), «Китобу ал-хиба» («Хайр-эхсон ҳақида китоб»), «Ал-Муснад ал-кабийр» («Катта таянч»), «Китоб-ул-илал» («Нуқсонли ҳадислар китоби»), «Бирр-ул-волидайн» («Ота-онани ҳурматлаш»), «Китоб ул-ашриба» («Ичимликлар китоби»), «Китоб уз-зуафо» («Заифлар китоби»), «Асо-мий ас-саҳоба» («Саҳобаларнинг исмлари»), «Китоб ал-куна» («Кунялар ҳақида китоб») каби катта ва кичик ҳажмдаги бир қанча китоблар ёзганлиги маълум.

Умрининг охирида у Она ватани — Бухорога қайтди ва бирмунча вақт толиби илмларга ҳадисдан дарс берди. Шу аснода Имом Бухорийга Аббосия халифалигининг Бухородаги амири Ҳолид ибн Аҳмад аз-Зухлий «Бундан буёқ амирлик саройига келиб турунг ва болаларимга (иккинчи ривоятда: сарой аҳлига) «Ал-Жомей ас-саҳиҳ»дан дарс беринг!» деб нома юборади. Имом бу таклифни қабул қилмайди ва: «Мен илмни хорлаб, султон у амирлар эшигига олиб бормайман. Агар амирга илм керак бўлса, болаларини (иккинчи ривоятда: саройдагиларни) уйимга ёки масжидга юборсун!» деб жавоб қайтаради.

Шунинг натижасида ва у зотни кўролмаган баъзи ҳасадгўй шахсларнинг фитна ва иғволари туфайли амир аз-Зухлий Имом Бухорийнинг Бухорони тарк этиши ҳақида фармон беради. Бу воқеадан хабар топган Самарқанд олимлари Имомнинг Самарқандга кўчиб келишини илтимос қиладилар. Имом бу илтимосни қабул қилиб, йўлга чиқади. Лекин Самарқандга 18 км. етмай, Хартанг қишлоғи (ҳозирги Пойарик) ҳудудидаги қариндошларидан Абу Мансур Ғолиб ибн Кибрил деган кишининг уйига тушиб, бир неча кун шу ерда бетоб бўлиб ётиб қолади ва ҳижратнинг 256-йили рамазон ойининг охири куни, шанба кечаси вафот этади (869). Эртаси ҳайит куни жаноза ўқилиб, шу Хартанг қишлоғида дафн қилинади.

Имом Бухорийнинг қабри ва масжиди ҳозирги кунда ҳам обод ва улар дунё мусулмонларининг зиёратгоҳига айланган.

ИМОМ БУХОРИЙНИНГ «АЛ-ЖОМИЪ АС-САҲИҲ» КИТОБИДАН ҲАДИСЛАР

1. Душман билан тўқнаш келишни орзу қилманглар, унинг ўрнига Оллоҳдан тинчлик ва хотиржамлик сўранглар.

2. Ҳеч бирингиз ўз биродарига қурол ўқталмасин, чунки уни шайтон ақлдан оздириб қўйиши, натижада, у қотиллик қилиб қўйиб, дўзахга маҳкум бўлиб қолиши мумкин.

3. Мураккаб ва қутулиб кетишнинг иложи йўқ бўлган ҳолатлардан бири, бу ноҳақ қон тўкишликдир.

4. Мусулмон кишига уч кундан ортиқ ўз биродаридан аразлаб, гина сақлаб, гаплашмай-сўрашмай юриши мумкин эмасдур. Улардан қайси бири биринчи бўлиб саломлашса, ўшаниси яхшироғидир.

5. Бир киши Пайғамбардан: — Исломда қайси иш афзалроқ? — деб сўради.

— Очларга — таом, танишу нотанишларга салом беришлик, — деб жавоб бердилар.

6. Мусулмон киши садақа қилиб туриши керак, дер экан Пайғамбар. Шунда ундан сўрашибди:

— Садақа қилишга нарса топа олмаса-чи?

— Меҳнат қилса, меҳнатида топади; ундан ўзи ҳам ейди, садақа ҳам қилади.

— Буни ҳам қила олмаса-чи?

— Унда ҳожатмандлар ҳожатини раво қилади.

— Унга ҳам ярамаса-чи?

— У ҳолда одамларни яхшиликка даъват қилсин. Борди-ю, унга ҳам ярамайдиган бўлса, лоақал ўзи ёмон ишлардан сақланиб юрсин — бу ҳам садақа ўрнига ўтаверади.

7. Кимки фаровон ҳаёт кечирай ва дунёда яхши ном қолдирай лесса, қариндош-уруғларига меҳрибон бўлсин, уларнинг аҳволидан доимо бохабар бўлиб турсин.

8. Кимки Оллоҳ ва охиратга имони бўлса, қўшнисига озор бермасин.

9. Кимки Оллоҳ ва охиратга ишончи бўлса, меҳмонни иззат-икром қилиб, ҳурматини ўрнига қўйсин.

10. Кимки Оллоҳ ва охират кунига ишонса, фақат яхши сўзлардан гапирсин, акс ҳолда тилини тийиб юрсин, сукут сақласин.

11. Пайғамбардан:

— Исломда қайси амал афзал ҳисобланади? — деб сўрашибди.

Шунда у киши:

— Тилидан ҳам, қўлидан ҳам бошқаларга зарари етмайдиган амал барча амалларнинг афзалидур, — деб жавоб бердилар.

12. Пайғамбар бир гуруҳ саҳобаларга шундай дедилар:

— Оллоҳни ҳеч вақт шериги бор деб билмаслик, ўғрилик ва зино қилмаслик, фарзандларни ўлдирмаслик, бировга қарши бўҳтон гаплар тўқимаслик ва хайрли ишлар қилишлик. Кимки шу келишувга вафо қилса, Оллоҳ унга ажримини бергай, кимки юқоридаги гуноҳ ишлардан қилиб қўйса-ю, ҳаётлик вақтида унинг уқубатини ҳам тортган бўлса, шунинг ўзи унга каффорат бўлиб, унинг гуноҳи кечерилади...

13. Мунофиқнинг учта белгиси бўлур: гапирса ёлғон гапиради, ваъдасига вафо қилмайди ва омонатга хиёнат қилади.

14. Барча қилинадиган ишлар ниятга боғлиқдир. Инсон ниятига яраша ё савоб, ё гуноҳга эришур.

Кимки Оллоҳ ва унинг Пайғамбари йўлида ҳижрат қилган бўлса, шу ниятига яраша савобга эга бўлур.

Кимки ҳижратдан мақсади бойлик орттириш ёки уйланиш бўлса, шу ниятига яраша иш қилган бўлади.

15. Ҳар бирингиз қўл остингизда қарам бўлганларга масъулдир-сиз: подшоҳ ўз фуқаролари олдида, эркак киши ўз оила аъзолари олдида, аёл киши эрининг уйидаги барча ашёларига ва хизматчи ўз хўжасининг молу мулкига масъулдурлар.

16. Золим биродарингга ҳам, мазлум биродарингга ҳам ёрдам қил.

Шунда у кишидан сўрадилар:

— Мазлумга ёрдам бериш масаласи тушунарли, аммо золимга ёрдам беришни қандай тушунмоқ керак?

Расулulloҳ жавоб бердилар:

— Золимни зулм қилишдан қайтаришинг, унга қилган ёрдамнинг бўлади.

17. Оллоҳ нафратига энг лойиқ киши одамлар билан ўта хусумат ва адоватда бўлгувчи кишидир.

18. Ўзи яхши кўрадиган нарсасини ўзгаларга ҳам раво кўрмагунча, киши мўмин-комил бўла олмайди.

19. Расулulloҳ ўз биродарига шарму ҳаёдан панд-насихат қилаётган бир ансорийнинг ёнидан ўта туриб: «Ҳаё ҳам имон белгиларидандир», — деб унинг гапига қўшимча қилдилар.

20. Икки мусулмон қўллариға қилич олган ҳолда тўқнашиб, бири иккинчисини ўлдирса, қотил ҳам, мақтул ҳам дўзахға маҳкумдир. Шунда Расулуллоҳдан: «Биринчиси-ку қотиллик қилди, аммо иккинчисининг айби нима?» деб сўрадилар. Расулуллоҳ: «Чунки у ҳам биродарини ўлдиришға қасд қилган эди», деб жавоб бердилар.

21. Қўйидаги тўрт сифат кимда мужассамланган бўлса, у бешак мунофиқдир... Улар: омонатға хиёнат, ёлғон гапирмоқ, аҳдға бевафолик ва бировларға ҳаддан ташқари хусумат қилиш.

22. Мусулмон кишини ҳақорат қилиш — гуноҳ, у билан уришиш эса кофирликдир.

«АЛ-АДАБ АЛ-МУФРАД» АСАРИДАН

1. Абу Ҳурайра (розияллоҳу анҳу) айтадилар: «Бир киши Расулуллоҳ ҳузурларига келиб: «Ё, Расулуллоҳ! Менинг бир қўшним бор, у менга кўп озор беради», деб шикоят қилди. Расулуллоҳ унга: «Уйингга бориб ҳамма буюм, асбоб-ускуналарингни кўчага чиқариб қўй», деб маслаҳат бердилар». У Расулуллоҳ буюрганларидек, уйдаги нарсаларини кўчага чиқариб қўйди. Одамлар йиғилиб: «Бу нима, нима ҳодиса бўлди?» деб сўрашганда, у бўлган воқеани айтиб берди, одамлар эса: «Ўз қўшнисига озор берган бундай қўшнига Оллоҳ таолонинг лаънати бўлсин!» деб дуойибад қила бошладилар. Бу можародан хабар топган ўша ёмон қўшни келиб унга узр айтди ва: «Юкларингни уйингга киргизиб қўявер, бундан кейин мен сенга сира озор бермайман», деб қасам ичди.

2. Савбон ибн Баждад (розияллоҳу анҳу) айтадилар: «Икки киши бир-бири билан уч кундан ортиқ аразлашиб юриб, биттаси вафот этса ёки иккаласи ҳам ярашиб улгурмаган ҳолда ўлса, албатта иккаласи ҳам Оллоҳнинг қаҳрига йўлиқади. Қайси бир қўшни ўз қўшнисига зулм қилиб, уни ўз ҳовлисидан чиқиб кетадиган ҳолатга келтирса, албатта ҳалокатга учрайди», дедилар.

3. Абу Ҳурайра айтадилар: «Ҳар бир мўмин банда ўз биродарининг кўзгусидир. У биродарида бирор айб кўрса, ўзида бўлган шундай айбни тузатишға ҳаракат қилади (қилиши керак)».

4. Абу Ҳурайра айтадилар: Расулуллоҳ: «Товуш чиқариб қулишни кам қил. Чунки кўп қулиш дилни ҳалок (вайрон) қилади», дедилар.

5. Абдуллоҳ ибн Амр ибн ал-Ос (розияллоҳу анҳу) дан ривоят қилинди, у киши айтдилар. Расулуллоҳ: «Икки мўмин банда бир-бирини кўрмасдан олдин уларнинг руҳлари бир кунлик йўлда учрашади», дедилар.

6. Абу Ҳурайра Расулуллоҳдан ривоят қилдилар: «Бойлик — молнинг кўплиги эмас, балки бойлик — бу қалб саховатидир», дедилар.

7. Убайдуллоҳ ибн Миҳсан ал-Ансорий (тахаллуси, асл исми Абу Исмоил, ибн Муҳаммад Ҳиравий) (1006 — Ҳирот — 1088 — файласуф, шоир, мутафаккир) айтадилар: Расулуллоҳ: «Ким ўз

оиласи ичида тинч, тани соғ бўлиб турса ва олдида шу кунига старли таоми бўлса, у оламга гўё бутун дунё бсрилган ҳисобланади», дедилар.

8. Абдуллоҳ ибн Масъуд (розияллоҳу анҳу) айтадилар: Расулуллоҳ: «Мўмин банда кишиларни таъна қилувчи, уларга лаънат этувчи, ёмон иборалар билан сўкувчи ва озоркунандалик қилувчи бўлмаслиги керак», дедилар.

9. Абдуллоҳ ибн Масъуд (розияллоҳу анҳу) Расулуллоҳдан ривоят қилдилар: «Мўмин киши одамларни таъна қилувчи, уялтирувчи, лаънат этувчи, ёмон иборалар билан сўкувчи ва уятсиз, аччиқ тилли бўлиши ҳам мумкин эмас».

10. Анас ибн Моликнинг амакиваччалари Ҳишом ибн Омир (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди. Бу киши Расулуллоҳдан, «Ҳеч бир мусулмон кишининг иккинчи мусулмон биродари билан уч кечадан ортиқ гаплашмай юриши жоиз эмас. Ҳар иккаласи ҳам шундай ҳолатдаги даврларида ҳақ йўлдан четлашган бўладилар. Улардан қайси бири аввал яхшилик, меҳр-шафқат қилиш томонига ўтса, гаплашмай юрган вақтидаги гуноҳига кафолат бўлади. Улар бундай гаплашмай юрган ҳолича дунёдан ўтиб кетсалар, иккаласи ҳам жаннатга кирмайди. Агар улардан бири салом берса-ю, иккинчиси жавоб қайтармаса, салом берганига фаришта ва жавоб қайтармаганига шайтон жавоб қайтаради», деган гапларини эшитганларини айтдилар.

11. Абу Ҳурайра (розияллоҳу анҳу) айтадилар, Расулуллоҳ: «Мўмин банда дунё ишларида алданувчи, аммо саховатли, мунофиқ эса — алдовчи, маккор ҳамда хасис бўлади», дедилар.

12. Маоз ибн Жабал (розияллоҳу анҳу)дан ривоят қилинди, у киши: «Бир биродарингни яхши кўрсанг, у билан жанжаллашма, ҳар иккала томонга ёмонликни кўзгатадиган ҳаракатни ҳам қилма ва унинг ҳақида ҳам суриштирма, чунки сен суриштирган киши унинг душмани бўлса, йўқ нарсаларни гапириб, ораларингизни бузиб қўйиши мумкин», дедилар.

Имом ат-Термизий

(824 — 892)

Машхур муҳаддис Термизий Абу Исо, Имом Термизий (тўлиқ исми Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Мусо Заҳҳок ас-Сулламий ал-Буғий Термизий) (824 — Термиз — 892) ҳозирги Сурхондарё вилоятининг маъмурий маркази Термиз шаҳрида туғилди. У ёшлик чоғиданоқ илм олишга чанқоқ бўлган ва шу мақсадда ислом олами бўйлаб кўпдан-кўп саёҳатлар қилган. Термизий Ҳижоз (Исфаҳон), Ироқ, Хуросон, Макка, Мадина ва бошқа мамлакатларга қилган сафарлари асносида кўплаб улуғ муҳаддислар билан танишган ва улардан ҳадис илми сирларини ўрганиб, уларни батартиб дафтарига ёзиб борган. Ўзи билмаган ҳадисларни ёзиб келиш учун Термизий ҳар қандай оғир ва машаққатли сафарларга ҳам тайёр эди. Термизийнинг хотираси ўта кучли бўлганлигидан у турли жойларда машхур муҳаддислардан эшитган кўплаб ҳадисларни кейинроқ бўлса ҳам, дафтарига аниқ ёзиб қўяр эди.

Ривоят қиладиларки, Имом Термизий кунлардан бир кун Макка йўлида машхур муҳаддис деб шуҳрат топган бир шайхни учратиб қолади ва ундан: «Мен сизнинг ривоятингиз ила айтилган ўнлаб ҳадисларни ўқувчиларингиздан ёзиб олгандим. Ушбу фурсатдан фойдаланиб, мазкур ҳадисларни ўзингиздан эшитиб текшириб олсам деган умиддаман», деб сўрайди.

Шайх ҳадислар ривоятини тугатгач, Термизий текшираётгандай бўлиб тикилиб турган қоғозга кўз ташласа, унда ҳеч нарса ёзилмаганини кўради ва жаҳли чиқиб: «Нега менинг устимдан кулаётирсан, бу қоғозга ҳеч нарса битилмаган-ку?» дейди. Термизий узр сўрайди ва: «Кечирасиз, ёзилган қоғозларимни уйда қолдирган эканман. Аммо ҳозиргина сиздан эшитган ҳадисларни мен ёллаб улгурдим», деб, ўша ҳадисларни сўзма-сўз, ҳеч бир ўзгаришсиз оғзаки айтиб беради.

Шунда шайх: «Мен ҳаётимда бундай хотираси кучли муҳаддисни биринчи бор кўришим», деб Термизийга тасанно айтган экан.

Умрининг охирида Термизийнинг кўзи ожиз бўлиб қолади. У ҳижратнинг 279- йили (892 милодий) она-Ватани Термизда вафот этди.

Термизий — Имом Бухорий, Имом Муслим, Имом Абу Довуд, Қутайба ибн Саид, Исҳок ибн Мусо, Маҳмуд ибн Файлон, Саид

ибн Абдуррахмон, Али ибн Ҳажар, Аҳмад ибн Мани, Муҳаммад ибн Мусанна каби машҳур муҳаддислардан дарс олган ва ҳадис илми сирларини ўрганган.

Термизийнинг шогирдлари ҳам кўп бўлган. Махҳул ибн ал-Фадл, Муҳаммад ибн Маҳмуд Анбар, Ҳамод ибн Шокир, Абд ибн Муҳаммад Насафий, Ҳайсам ибн Кулайб Шоший, Аҳмад ибн Юсуф Насафий, Абул Аббос Муҳаммад ибн Маҳбуб ал-Маҳбубий ва бошқа муҳаддислар Имом Термизийнинг шогирдларидандир.

Термизийнинг ёзган асарлари ичида энг машҳури илмий манбаларда «Жомъ ат-Термизий», «Саҳиҳи Термизий», «Сунан Термизий» номи ила аталмиш ҳадислар тўпламидир. Термизий бундан ташқари «ал-Илал» («Ҳадислардаги иллатлар»), «ат-Таърих» («Тарих»), «Аш-шамил ан-набий солалаллоҳу алайҳи васаллам» («Пайғамбар алайҳиссаломнинг шакл ва сифатлари»), «Китоб уз-зуҳд» («Зоҳилии») каби бир қатор қимматбаҳо китобларнинг ҳам муаллифидир.

ИМОМ ТЕРМИЗИЙНИНГ «СУНАН ТЕРМИЗИЙ» КИТОБИДАН ҲАДИСЛАР

1. Оллоҳ наздида энг яхши дўст деб одамларга доимо хайрли ишларни қилиб юрувчи кишига айтилади.

Оллоҳ наздида энг яхши қўшни ўз қўшниларига яхшилик қилгувчисиdur.

2. Одамларга шукр айтмайдиган киши Оллоҳга ҳам шукр қилмайди.

3. Одамларга хайрхоҳлигинг — бу сенинг садақанг.

Хайрли ва яхши ишлар қилишга даъват этишинг ва маккорларни зулм қилишдан қайтаришинг — сенинг садақанг.

Адашган кишиларга тўғри йўл кўрсатишинг ҳам — садақа. Ҳатто камбағалларга хушмуомалала бўлишинг ҳам — сенинг садақанг.

Ерда ҳалақит бериб ётган бирор тош, тиканак ёки суякни бир чеккага олиб қўйишинг ҳам — садақа.

Ўз пақирингдаги сувдан бошқаларнинг идишларига солиб беришинг ҳам сенинг садақанг ҳисобланади.

4. Икки нарса борки, кўпчилик уларни қадрига етмайди: бири — соғлиқ, иккинчиси — бўш вақт.

5. Кимда-ким жамоат намозига имомлик қилгудек бўлса, уни қисқароқ ўқисин, чунки жамоанинг орасида болалар, қариялар, хасталар ҳамда юмушдан чарчаб келган кишилар бўлиши ҳам мумкин.

Борди-ю, кишининг якка ўзи намоз ўқигудек бўлса — қисқа ўқийдими ё узун ўқиши ўз ихтиёрида.

6. Чинакам сабр-тоқатли деб мусулмон кишининг мусибат юз бергандаги чидамлилигига айтилади.

7. Яқин кишиси вафот этганда жоҳилият давридаги одат бўлган ёқа йиртиш, ортиқча навҳа тортиб йиғлаш каби одатларга амал қилган зот мусулмон саналмайди.

8. Марҳумларнинг фақат яхши сифат ва қилмишларини сўзланглар. Улган киши ҳақида ёмон сўзлар айтилмасин.

9. Ҳақиқий мўмин деб хушхулқ ва аёлига нисбатан хушмуомала кишига айтилади.

10. Кимда-ким бир кўчат ўтқизса, ё бўлмаса экин экса-ю, улар ҳосилидан одамлар, қушлар ва ҳайвонлар баҳра олса, бу ҳам ўша одам учун садақа саналади.

11. Барча мусулмонлар ўзаро биродардурлар. Улар ҳеч қачон бир-бирларига ёмонликни раво кўрмасликлари керак. Кимда-ким ўзининг мусулмон биродарига ёрдам қилса, охиратда Оллоҳ унга ёрдам қилади.

Кимда-ким ўз биродари ҳолатини енгиллатса, Оллоҳ ҳам унинг охиратини енгил қилади.

12. Кимда-ким мусулмон биродари айбини яширса, қиёмат куни Оллоҳ ҳам унинг хато ва камчиликларини ошкора қилмайди.

13. Пайғамбардан бир киши сўрабди:

— Эй, Расулуллоҳ, мен кимни ҳурмат қилай?

— Ўз онангни, — деб жавоб берибди Пайғамбар. У яна сўрабди:

— Онамдан бошқа яна кимни? Пайғамбар:

— Онангни, — деб жавоб берибди.

Ҳалиги киши учинчи марта сўраганида ҳам «онангни» деган жавобни олибди.

У тўртинчи марта ўз саволини қайтарганда, Пайғамбар:

— Ўз отангни, сўнгра яқинларингни ва қариндошларингни, — деб жавоб берибди.

14. Марҳум отасининг дўстлари билан доимо мулоқотда бўлиб туриш — бу энг олижаноб ишлардандир.

Пайғамбар айтибди: «Хола ҳам худди онадек ҳурмат ва эътиборга муносибдур».

15. Уч хил дуо сўзсиз мустажоб бўлади: мазлумнинг дуоси, мусофир кишининг дуоси ва ота-оналарнинг ўз фарзандлари ҳақидаги дуолари.

16. Қариндош-уруғлар билан алоқани узган киши жаннатга дохил бўлмас.

17. Кимнинг кўпроқ қиз фарзандлари бўлса ва у уларни сабр ва матонат билан тарбият этса, Оллоҳ қиёматда шу иши учун уни дўзах ўтидан фориғ этади.

18. Кимга олиҳиммат берилган бўлса, унга ҳамма нарса берилган ҳисобланади. Кимга у берилмаган бўлса, унга ҳеч нарса берилмаган бўлади.

Аҳмад Фарғоний

(797 — 865)

Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғоний қомусий олим Абу Жаъфар (Абу Абдуллох) Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий замондоши бўлиб, Бағдод расадхонасида илмий ходим бўлиб хизмат қилгани маълум. Унинг «Фарғоний» деган тахаллуси олимнинг асли Фарғонадан эканлигига ишорадир. Бироқ Аҳмад Фарғонийнинг таржимаи ҳоли, болалиги, ёшлиги, ҳаёти ва ижодий фаолияти тўғрисида маълумотлар тўлиқ эмас.

Бутун Туркистон ҳудудидаги кўпчилик шаҳарларда тарихий IX аср билан боғлиқ илмий муҳит ва фанга қизиқиш, масжид ва мадрасалар қурилиши, таълим ва тарбия даражасининг юксаклиги бизга аён. Бу далил Аҳмад Фарғоний бошланғич таълимни Фарғонада олган, деган фаразимишни ёрқинлаштиришга хизмат қилади. Қолаверса, олим асарлари унинг ёшлигида тиришқоқлиги-ю, фанга ва илмга чанқоқлигидан, тартиб-интизомли, гўзал ахлоқ ва одобга эга бўлганлигидан дарак беради. Шундай фазилатларга эга бўлмаган кишидан буюк нарсалару ишлар кутиш қийин.

Олим ва унинг замондошларининг, шунингдек, қадимги ва ҳозирги замон тадқиқотчиларининг кузатишларию хабарларига биноан Аҳмад ал-Фарғоний IX асрнинг дастлабки ўн йиллигида гўзал Фарғонада 797 йилда дунёга келган, Хива — 850, Бағдод — 847 йиллар ичида бандаликни бажо келтирган, деган маълумотлар бор. (Баъзи манбаларда 861 йилда вафот этгани қайд қилинади.)

Унинг унуми ва сермахсул илмий фаолияти араб халифалиги минтақасидаги Дамашқ ҳамда Бағдод шаҳарларида жойлашган илмий марказлар билан боғлиқдир.

Зотан, араб халифаси Маъмун дунёвий фанларга жуда қизиққан. Гарчи у илмга қизиқмаганида ёхуд унинг равнақига аҳамият бермаганида бир фарғоналик кишини ўша даврдаги Аббос ибн Саид, Саид ибн Холид, Яҳё ибн Мансур сингари машҳур аҳли илми фалакиёт ила бирга ишлаш, қолаверса, Дамашқ расадхонасида илмий кузатишлар олиб бориш учун таклиф қилармиди?! Кези келганда

яна бир нарсани таъкидлаш керакки, Аҳмад Фарғоний раҳнамолиги ва иштирокида, дастлаб Бағдод, кейин эса Дамашқ расадхоналари қурилди. Йирик олимнинг асосий илмий фаолияти ўша шаҳарларда камол топиб, баланд-баланд чўққиларга юксалди.

Аниқроғи, Фарғоний ва унинг илмий маслакдошлари сайёра-ларнинг коинотда жойлашиши, юлдузларнинг сирлари, шунингдек, уларнинг ҳаракат қилиш қонуниятларига оид текширишлар билан машғул бўлишди. Худди шу жараёнда улар машҳур грек олими Птолемейнинг юлдузлар жадвалини тажрибалар асосида ўрганиб чиқдилар. Шу кузатувлар натижасида зикр қилинган жадвалда айрим нуқсон ва чалкашликлар мавжудлиги аниқланди ва тузатишлар киритилди.

Дамашқ ва Бағдод шаҳарларида зикр қилинган ва бошқа истеъдодли олимларнинг географик вазиятлар нуқталари ҳақидаги илмий маълумотлар, шунингдек, Халифа Маъмун ар-Рашид (813—833) даврида Бағдод ҳамда Дамашқдаги илми фалакиёт бўйича кузатишлари «Аз-зижул-Маъмун ал-Мумтахана» («ал-Маъмуннинг текширилган жадваллари») номи остида бутун Европа ва бошқа чет эл мамлакатларида маълум. Бу асар ҳақида Аҳмад Фарғоний «Самовий ҳаракатлар ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб»да хабар берган. Шу мўътабар маълумот орқали Европа олимлари «Маъмун жижи» асарининг маъно ва мазмуни, илмий-назарий йўналиши, тадқиқот мақсади ва ҳал қилинган фан муаммоларини билиб олишган.

Аҳмад Фарғоний фалакиёт илми билан муттасил шуғулланди ва қатор илмий-назарий асарлар яратдики, улар илм оламининг диққат-эътиборини тортди. Олимнинг «Китобу амал ар-Рухо-мот», «Китобу илал-ал афлок» («Фалакда бўладиган сабаблар ҳақида китоб»), «Ал-мадҳал ила илми ҳайъат ал-афлок ва ан-ну-Жум» («Фалакиёт ва илми нужум фанига кириш») сингари рисоалари шулар жумласидандир.

Айрим тадқиқотчиларнинг хабар беришига қараганда, Аҳмад Фарғоний фақат илмий кузатувчи ва тадқиқотчи бўлиб қолмай, балки расадхона учун махсус асбоб-ускуналар ҳам яратган. Шу ишлар натижаси ўлароқ, олим ва амалиётчи муҳандис «Ал-комил фи-устурлаб» (Астролобия ҳақида мукамал билимлар), «Фи-санъат ва устурлаб» («Астролобия яшаш санъати ҳақида») каби амалий аҳамиятга эга бўлган икки асар ёзган. Рисолалар мавзу ва мазмунларидан Аҳмад Фарғонийнинг чизмачилик санъати ва сир-синаотини пухта билгани яққол кўзга ташланади. Чунки асбоб-ускуналар дастлаб қоғозга чизма ҳолда туширилади, кейин амалий меҳнат ва тажрибалар орқали жисм сифатида шакллантирилади.

Аниқроғи, Аҳмад Фарғоний «Фалакиёт асослари» номли илмий-назарий жиҳатдан мукамал китоби билан шуҳрат қозонди.

Академик Т. Н. Қори-Ниёзий сўзлари билан айтганда, бу асар «астрономик билимларнинг ўзига хос қомусидир».

Аҳмад Фарғоний Шарқ ва Ғарб мамлакатларида Алфраганус номи билан танилган ва шуҳрат қозонган.

Яна бир нарсани таъкидлаш лозимки, «Фалакиёт асослари» номли асарида муаллифнинг ва бошқа олимларнинг шу соҳадаги намунали ишлари ва уларнинг муваффақиятлари асосли равишда изчил ёритилган. Шунингдек, Аҳмад Фарғоний томонидан муқаддам аҳли илм тадқиқ ишлари қиёсий ўрганилган. Демак, бу рисоладан Аҳмад Фарғонийга қадар яшаб ижод этган олимлар асарлари тўғрисида ҳам тегишли илмий-назарий маълумотлар олиш мумкин.

Аҳмад Фарғонийнинг илмий-назарий ижодини кузатар эканмиз, унинг Птолемейдек буюк олимнинг фалакиёт илмига бағишланган «Алмажистий» деган китобига шарҳлар ёзиб, унга изоҳ ва иловалар қўшганига, шунингдек, тақвим (ислом йилномаси) тузилиши ҳақида маълумот берганига, қуёш соати ясаш йўлини кўрсатганига қаноат ҳосил қилиш мумкин.

Жуда катта истеъдод соҳиби Аҳмад Фарғоний географик илм билан ҳам муттасил шуғулланган. 861- йили халифа Мутаваккил (846—861) Аҳмад Фарғонийни ўз қабулига таклиф қилади ва Нил дарёси сатҳини ўлчаш тўғрисида топшириқ беради. Шундан сўнг олим дастлаб Нил дарёсининг сатҳини ўлчаш учун зарурий асбобни ясашга ва уни ўрганишга Қоҳирада бўлган. Бу далил, биринчидан, Аҳмад Фарғоний география фани бўйича илмий ва амалий масалалар билан шуғулланганини кўрсатади. Иккинчидан, «Аҳмад Фарғоний 861- йилда вафот этган» деган қатъий маълумотни рад этади.

Қомусий олимнинг илмий-ижодий фаолиятини диққат билан кузатар экансиз, унинг, қайси соҳада бўлмасин, илмий ишни бошлашдан олдин шу мақсадни ва вазифани амалга ошириш учун керакли асбоб-ускуналарни тайёрлаб, ўзига амалий шарт-шароит яратишига қаноат ҳосил қиласиз.

Аҳмад Фарғонийнинг фалакиёт илмига доир асари сўнгида жуғрофий жойлар жадвали ўрин олган. Ундан дастлаб шарқий вилоятлар ўрин олган ва улар Шарқдан Ғарбга томон бирин-кетин кўрсатилган: «... биринчи иқлим Машриқдан, Чин мамлакатининг чеккасидан бошланади... Сўнг Қулзум денгизини кесиб ўтиб, Ҳабаш мамлакати ва Нили Мисрдан ўтади... Кейин бу иқлим Мағриб ерлари томон ёйилиб, Барбар мамлакатининг жанубидан ўтади ва Мағриб денгизига етади». Худди шу йўналишда Ал-Хоразмийнинг ҳам жадвали бор. Лекин, баъзилар уни Ал-Хоразмий жадвали билан бир хил деса, айрим олимлар унинг Ал-Хоразмий жадвалидан фарқланиши ҳақида фикр билдиришган.

Умуман олганда, Аҳмад Фарғоний тинимсиз самарали илмий меҳнати ва фаолияти туфайли буюк фалакиётшунос сифатида илми

риёзиёт ва география соҳасида катта обрў қозонди. Қолаверса, у Шарқ мамлакатларида «Ҳожиб» (математик) деган таҳаллус олгани маълум. Бу унга риёзиёт илми бўйича берилган юксак баҳо эди.

Аҳмад Фарғоний асарлари кейинчалик бошқа халқлар тилларига таржима қилина бошлади. II асрдан кейин лотин тилига ўтирилди. Ўша даврларда лотин тили Европада умумий алоқа тили ҳисобланарди. Олим асарлари лотин тили орқали бутун Европага тарқалди.

* 1986 йилда нашр қилинган Ўзбекистон тақвими (288-бет) да қизиқарли маълумот берилган. У «Тошга битилган харита» сарлавҳали кичик мақолага жамланган. Шу мақолани тўлиқ келтирамиз. «Қирғизистондаги Ўш педагогика институтининг филолог олими Лутфулло Жусупаҳматов Олой водийсига қилинган экспедиция вақтида одам яшамайдиган баланд тоғда тошга думалоқ муҳр ўйиб туширилганини эшитди. Ҳақиқатан 4,5 минг метр баландликдаги қоятошда роппа-роса тўртга бўлинган доира чизиқ ичида ҳалқачалар, чизиқлар кўзга ташланиб турарди. Йўсинлар тагидан яна 17 та шундай тасвир чиқди. Ҳар бир доира композицияси ўзига хос. Географ олим К. Матикеев топилма айлана жаҳон харитаси эканини топди. Болқон ва Апеннин, Тяньшань ва Помир, Шарқи-Жанубий ва Ўрта Осиё, Олой тизмалари... аниқ чизилган. Мутахассислар тошга ўйилган хаританинг асл нусхаси IX асрда яшаб ижод қилган осийлик машҳур математик, астроном Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийга тегишли дейишмоқда.

Лекин тошга эски араб алифбосида тарихчиларга номаълум Ласур Аалим ибн номи ёзилган».

Олимнинг ўзи ижод этган даврда, яъни араб халифалиги даврида юнон илмий дунёсига қизиқиш тобора ортиб борарди. Бу, албатта, Аҳмад Фарғоний шарофати билан боғлиқ эди. Халифа Маъмун ар-Рашид (813—833 Бағдод) таржимону олимлар учун махсус «Билим уйи» («Байт ул-ҳикмат») ни қурдиргани маълум. Бу ғамхўрлик Бағдод мулкида таржимачилик ишларининг ривожланишига ва юксак чўққиларга кўтарилишига сабаб бўлди. Ўша таржима марказида шу фаолият учун зарурий қўлланма — тил бўйича араб атама-шунослиги яратилган.

Аҳмад Фарғонийнинг ҳар қандай мақтовларга муҳтож бўлмаган асарлари ўзидан кейинги дунё олимларига қўлланма сифатида хизмат қилди ва хизмат қилмоқда. Худди шу маънода буюк олимни ажиб муаллиф ва педагог сифатида қадрлаймиз.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий «Жолин-ўз-Замон»

(865 — 925)

Розий Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг илғор ижтимоий-фалсафий салафларидан. У табиатшунос, эмпирик материалист сифатида Қадимги Ўрта Осиё, Эрон (зарвонизм таълимоти) ва Юнонистонда вужудга келган содда материалистик ва атомистик таълимотларни ижодий ривожлантирган. Йирик табиатшунос, ҳозирги замон табобат, кимё (фалакиёт) илми фанларининг тамал тошларини қўйган, уларнинг шаклланиши ва ривожланишига жуда катта таъсир кўрсатган вакиллардан бири. Қадимги Ўрта Осиё ва эронлик мутафаккирлар Жобир ибн Хайём (813- йилда вафот этган), Абул-Аббос Эроншаҳрий (875- йилда вафот этган) уларнинг издоши ва шогирди бўлган.

Розий табиатшунослик, хусусан, табобат, кимё илмлари, фалсафа ва динларнинг қиёсий таҳлили бўйича фундаментал асарлар ва таълимотлар яратган. Микроблар, касалликларнинг сув ва ҳаво орқали таъсири, кенг кўламдаги тиббий профилактика тадбирлари, тиб, кимё фанларининг асбоблари, махсус ўтказиладиган тажриба асосидаги илмий ҳақиқат инсон руҳига соғлом психик (руҳий) таъсир, ақл, илм-фан, таълим-тарбия тўғрисидаги пайғамбарлар ҳадисларининг ҳақиқий мақсаллари ва шу кабилар тўғрисида Розий қарашлари ва таълимотлари ана шулар жумласидандир.

Розий жуда катта табиий-илмий, фалсафий ва динларнинг қиёсий таҳлилига бағишланган бой маънавий мерос қолдирган. Гарчи унинг ўзи 200 атрофида китоб, мақола ва рисоалар қолдирганман, деб кўрсатган бўлса ҳам, ўрта аср фан, тиббиёт тарихчилари ва феҳрест муаллифлари Ибн ал-Кифти, Ибн Абу Усайба ҳамда Абу Райҳон Бериунийлар 133 тадан то 236 тагача асарларни санаб келтирадилар. Улар орасида энг машҳурлари «Китоб ал-Ховий», «Китоб ас-Сайдана», «Китоб манофесъ алазия», «ат-Тибби ал-мулукий», «ал-Қутуб ал-исно ашара» («Касалликлар тарихи ва клиник кузатишлар»), «Китоб ус-сир», «Китоб ус-сир ал-асрор», «Китоб тибб ар-руҳоний», «Китоб сийрат ал-файласуфийа», «Мақола фи аморат иқбол вад-давлати» ва бошқалардир.

Кейинги бешта асар бизгача етиб келган ва илмий истеъмолга киритилган. Қуйида Розийнинг педагогикага алоқадор қарашларидан парчалар юқоридаги манбалар асосида келтирилади. Қавс ичидаги биринчи рақам асарнинг манбалари рўйхатидаги ўрнини, кейинги рақамлар эса қисмлар ва бетларни билдиради. Келтириладиган парчалар (4-сон манбадан келтирилган парчалардан ташқари) ушбу бўлим муаллифи томонидан ўзбек тилига ўтирилган ва эълон қилинмоқда.

АР-РОЗИЙНИНГ ЎЗИ ВА БОШҚА МУТАФАККИРЛАРНИНГ У ҲАҚДАГИ ФИКРЛАРИ

Ар-Розий: «... кўзларим ожиз бўлиб қолди, гўштларим осилиб қолди, буларнинг ҳаммаси ҳозир менинг ўқишим ва ёзишимга ҳалақат беради, бироқ, мен ҳозирги ҳолатимда ҳам қўлимдан келганча ёзиш ва ўқишни тўхтатганим йўқ ва мен доимо ўқиб берувчи ва кўчириб берувчининг ёрдамига муҳтожман...

Э, Худо! Сен менга ўта закийлик ва қобилиятлилиқ ато этдинг. Энди менга озгина давлат ато қилсанг эди, мен ўз истакларимга етган бўлур эдим. Бўлмаса, бу закийликни ҳам, жонимни ҳам олу, мени азобдан қутқар... (5—104- бет).

... Гален ўзининг «Манофеъи ал-Ава» китобида ўз обрўйидан фойдаланиб, ўз шогирдларини ўзининг барча қарашларини нотанқидий қабуллашга мажбур қилувчи олимларга қаттиқ таъна қилади. Агар бу улуғ инсон ҳозир тирик бўлганда эди, унинг қарашларини танқид қилганим учун менга таъна қилмас, аксинча, менинг китобимни («Шукук ар-Рази ала калами Жолинус» — («Жолинус қарашлари борасида ар-Розий шубҳалари») бағоят зўр хурсандчилик билан мутолаа қилган бўлур эди...» (3—59- бетлар).

Ибн ан Нодим... У (яъни Розий) одамларга жуда хайрли ва саховатли эди, камбағаллар ва касалларга жуда раҳмдиллик қиларди, уларга доимо хайру садақа қилар ва ҳатто ўзи уларнинг ҳолидан хабар олиб, қараб турарди... (3—58- бет).

Заҳириддин Байҳақий («Татимма Сивон ал-Ҳикма» муаллифи): Абу Бакр Муҳаммад бин Закариё авваллари заргар эди, кейинчалик эликсир (алкимё) илми билан шуғулланди. Эликсирни тайёрлаш жараёнида қўлланиладиган турли дориворлардан чиққан буглар ва тутунлар таъсири натижасида унинг кўзлари оғриб қолди ва у табибга мурожаат қилди. У (яъни табиб) эса даволаш ҳақиға 500 олтин сўради. Ар-Розий бу пулни тўлаб, деди: «Мана ҳақиқий эликсир қаерда экан, мен шу пайтгача шуғулланиб келганим эликсир эмас». Шундан сўнг эликсир илмини қўйди ва табобатни ўрганишга машғул бўлди... (3—58- бет).

Беруний. Муҳаммад Закариё Розий китобларининг рўйхати тўғрисидаги рисола: «...Розий доим илм билан шуғулланган. У чироқни девор тоқчасига қўйиб, унинг олдида ўтиришга одатланган,

бунда у ўз китобини деворга қаратиб шундай тутганки, агар уйкуга кетгудек бўлса, унинг қўлидан китоб тушиб уни уйғотган. Бу унинг кўзининг ишдан чиқиши сабабларидан бири эди; боқило (йирик ловия)ни кўп истеъмол қилиши ҳам шунга олиб келган. Ниҳоят унинг икки кўзи кўр бўлиб қолган. Табаристондан унинг кўзини даволаш учун шогирдларидан бири келади. Катарактани операция қилиш лозимлигини айтган шогирдга Розий ўз ҳаётининг тугаб қолганлигини ва бундай вақтда оғриққа бардош бериш анча қийин эканлигини айтади (4—18- бет).

РОЗИЙ ИЛМ-ФАН, КАСБ-ҲУНАР САНЪАТЛАРИНИНГ АФЗАЛЛИГИ, ИЛМИЙ ҲАҚИҚАТЛАР ВА «ДИНИЙ ҲАҚИҚАТЛАР» ҲАҚИДА

... Минглаб табиблар, эҳтимол, минг йиллар давомида табобатни такомилга етказиш билан шуғулланганлар. Шунинг учун ҳам кимки уларнинг яратганларини астойдил, қунт билан ўрганса, уларнинг маъносини тушуниб етишга берилса, ўзининг қисқагина ҳаётида минг йиллар давомида хастахоналарга югурганда ҳам қўлга кирита олмайдиган даражада кўпроқ нарсани кашф қилади, чунки, бир одам, ҳатто юз йил яшаганда ҳам, агар у ўз ўтмишдошларининг тажрибалари билан таниш бўлмаса, фақатгина ўзининг кузатишлари билангина ҳеч бўлмаганда табобатга оид ҳақиқатларнинг асосий қисмини билиб олиш мумкин бўлмайди.

... Нафақат ўқишнинггина, балки ўқиганини муҳокама қила олиш, ўқиганларини баъзи ҳолларда татбиқ қила олиш қобилиятигига табибни табиб қилади...

... Қани ўша сизларнинг имомларингизнинг заҳар ва озиқ ўртасидаги фарқлар, дориларнинг таъсирлари тўғрисидаги кўрсатмалари? Бу тўғрида ҳеч бўлмаса битта кўрсатмани мисол келтиринг. Ҳолбуки, улар тўғрисида Гиппократ ва Гален китобларидан бир эмас, минглаб парчалар келтиришади ва бу барчага фойда келтирган. Осмоннинг ҳаракати ва бунинг сабаблари тўғрисида биронта имомингизнинг гапларидан ҳеч бўлмаганда ҳали номаълум бўлган ва сизларнинг имомларингиз аниқлаган ҳандасанинг ўзига хос сифатлари тўғрисида хабар беринг-чи...

... Агар сизлар мана шу барча нарсаларнинг асоси сизларнинг имомларингиздан деб айтсангиз, биз айтамизки, бундай даъво нотўғри ва сизлар томондан йўл қўйиб бўлмайдигандир... Бу умумхалқ орасида ёйилган умумий ва хусусий бешармлик, ожизликдир.

... Агар сизлар дориларнинг танага таъсири, осмоннинг ҳаракати ҳақида кишилар қандай билдилар, деб сўрасангиз, биз бунга жавоб беришда ҳам бемалол сизларнинг имомларингизсиз иш кўраверамиз. Буларнинг ҳаммаси халққа маълум бўлган қайдлардан, кузатишлардан, дориларнинг танга таъсирини эмлаш орқали билишдан

олинган; азалдан ва абадиан нимаики қўлга киритилган бўлса, уни билиш, сизларнинг имомларингизнинг ўргатишисиз ҳам ғозлар учун сузиш қанчалик табиий бўлса, шунчалик табиийдир. Сизлар келтирган «исботлар» ана шунинг ўзи билан инкор этилади...

... Кимки фалсафани ўрганиш билан машғул бўлса ва бунга зўр бераётган бўлса, у ҳақиқат йўлидан боришга лойиқдир. Ҳақиқатан ҳам, кишиларнинг руҳи бу дунёнинг чиркинлари ва қоронғиликларидан мусаффо бўлиши ва фароғатга етишиши фақат фалсафа ўрганиш билан бўлади. Агар инсон уни (фалсафани) ўрганса, биз тасаввур қила олишимиз мумкин бўлган даражада оз қисмини бўлса ҳам эгаллай олса, у ўз жонини чиркинлик ва қоронғиликдан тозалайди ва қутқаради... (3—106—107- бетлар).

... Бизга фойдали бўлган ишларда ўзимиз ҳукм юрита билишимиз учун бизга ҳайвонотга нисбатан устунлик ақл билан берилгандир. Ақл орқали биз ўзимизни улуғловчи, зийнатловчи ва ҳаётимизни хайрли қилувчи ҳамма нарсани била оламиз. Ақл билан биз ўз хоҳиш ва мақсадларимизга етамиз...

... Дарҳақиқат, ақл билан биз кемасозлик фанини билиб оламиз... Ақл ёрдамида биз ўз таналаримизга жуда кўп хайрли ва шунга ўхшаш фойдали санъатларни ўзида мужассам қилган табобатни ўрганамиз... Унинг ёрдамида Ернинг шакли, Қуёш ва Ойнинг катталиги, юлдузлар ҳаракати, уларнинг узоқлигини ва оқишини билиб оламиз.

... Агар, бундай эътиқодли (яъни диний эътиқодли) кишилардан улар ўзлари ундаётган масалалар ва ундаги ҳақиқатни исботлашни сўрасангиз, ғазабга келадилар ва буни сўраётган кишиларнинг қонини бекорга тўкадилар. Улар муҳокама қилишни тақиқлайдилар ва ўз рақибларини ўлдиришга даъват қиладилар. Бунинг оқибатида ҳақиқат ниҳоятда чуқур кўмилган ва яшириндир...

... Энди менинг билимга бўлган муҳаббатим, уларни қўлга киритишга ва саъй-ҳаракатимга келсак, мен билан дўст бўлган ва менинг ёшлигимдан бошлаб то ҳозирги вақтгача тўхтовсиз заҳмат чекишим, мен ўқимаган, мен билмаган китоб қўлимга тушгудек бўлса, у китобни ўзлаштириб олмагунча бошқа биронта ишга кириша олмаслигимга гувоҳ бўлган кишига ҳаммаси маълум... (3—99; 100; 104—105-бетлар).

АР-РОЗИЙ ТАЖРИБАГА АСОСЛАНГАН БИЛИМНИНГ АФЗАЛЛИГИ, ИНСОН АҚЛУ ЗАКОВАТИНИНГ ҚУДРАТИ ҲАҚИДА, ЖОҲИЛЛИКНИНГ ЗАРАРИ ТЎҒРИСИДА

... (Розий касалликнинг барча белгиларини ҳисобга ола олмаганлигидан афсусланиб): ... Биз бундан буён, Худо хоҳласа, бундай ҳолларни ғоятда синчиклаб текширишдан ғофил бўлиб қолмаслигимиз керак ...

... Йўлда (сафарда) бизга ҳамроҳ бўлиб, эшак ҳайдаб бораётган Абу Довуднинг кўзи оғриб қолди. (Касали) бошланган вақтда унга томирдан қон олдиришни маслаҳат бердим, лекин у бундай қилмади, фақат қортиқ кўйдирди.

Ўзи билан бирга олиб юрган доридан бир ўқияни қулоғига томизди ва бу ишни ҳалдан ошириб юборди. Мен уни бундан қаттиқ қайтардим, ҳатто аччиқландим, шунга қарамай, айтганимни қабул қилмади. Ўша куннинг эртасига иш улғайиб, кўз оғриғи кучайиб кетди, мен шу вақтгача бундай кўз оғриғини кўрмаган эдим. Мен кўз табақаларининг ёрилишидан ва (кўзнинг) оқиб тушишидан кўрқардим, чунки кўз шиллиқ пардасининг қаттиқ шишиб кетганлигидан кўзнинг мугуз пардасидан битта ясмиқдек қисмигина кўринар эди. (Касаллик) уни уринтириб қўйгач, ундан икки марта уч ритл, балки ундан кўпроқ қон олдим ва кўзларини йирингдан тозаладим. Сўнг кўзларига оқ (элаки дори) сепдим, натижада ўша кунги ухлади ва оғриғи қолди. Ўша куннинг эртасига бутунлай соғайди. Бу ишдан одамлар таажжубланишди...

... Абдулмўъмин заргарнинг ўғли кўз ёши найчасида бўладиган оқма яра (**ғараб**) га учраб қолди. Мен ўзим таркиб қилган **шиёфни** унинг кўзига суртишни ва кўзининг ички бурчагига томизишни буюрдим. У шу ишни қилди ва тузалиб кетди. Мен биламан бу ҳақиқий тузалиш эмас, балки (дори) оқма ярани бириктиради ва қуритади, аммо эт олдириб, битириб юбора олмайди. Мен буни бир неча марта тажриба қилиб кўрганман.

«Наводир»да Жолинуснинг сўзи бор, ўша сўз мени шундай шиёф таркиб қилишимга ундади...

... Тутқаноғи бор Назиф исмли китобфурушни диққат билан кузатган эдим, бир жуфт бўйин кўк томирини тўлган, юзини жуда қизарган ва баданини тўлган ҳолда кўрдим. Табобатни ўрганаётган шогирдга **софин** томиридан қон олишни буюрдим. (Шогирд) унинг томиридан қон олди. Мен касал ҳолини кузатиб турдим. Бир йилгача тутқаноқ тутмади.. (4—86; 88—89; 90—91-бетлар).

Баъзи сўзлар ва ибораларнинг изоҳи ва шарҳлари

Ал-Мажистий — Птолемейнинг машҳур «География» асарининг арабча айтилиши: **арад** — **акциденция**. Аристотель ва Шарқ аристотелчилари, масалан, Форобий, Ибн Сино ва бошқаларда — борлиқ моҳиятидан иборат бўлган қисмга (субстанцияга) ва моҳиятнинг ташқи, тасодифий намоён бўлишидан иборат ўткинчи — арад (акциденция) қисмига бўлинади.

Ал-Арш — мусулмон илоҳиёти космологиясида Оллоҳ борлиқни кузатиб назорат қилиб, ажрим бериб туради, тахт — курсининг номи. Эмишки, тақдири азал китоби ана шу курси остида сақланади.

Буқрот — қадимнинг энг машҳур табиби Гиппократ номининг арабча айтилиши.

Жавҳар — туб моҳият ёки субстанция.

Жолинус — қадимнинг энг машҳур табиатшуноси ва тиб олими номининг арабча айтилиши.

Зиндикже — Ўрта Осиё ва Эрон халқларида Исломдан олдин амалда бўлган диний эътиқод — зароастризмда пайдо бўлган диний ҳурфикрлилик вакилларининг мўмини-ю, мусулмончилик даврида «кофир» маъносида қўлланилган.

Зарвонизм — қадимги Ўрта Осиё ва Эрон халқларида Исломдан олдин амалда бўлган зароастризм қобиғида шаклланган стихияли материалистик ва атомистик таълимот. «Зарвон»ни мутлақ борлиқ, «замон» маъносида тушунишдан келиб чиққан, уларнинг вакиллари «дахрийлар» деб аталганлар.

Иклидус — қадимги юнон олими, (Евомид геометрияси), Эвклид — олим номининг арабча айтилиши.

«Ихван ус-Сафо» — X—XI асрларда Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида шаклланган яширин илмий-фалсафий ва ижтимоий маърифат тарқатишни ўз олдига мақсад қилиб олган ташкилот, биродарлик жамияти.

Манийлик — эрамининг 276-йилида Истахр шаҳрида осиб ўлдирилган диний тарғиботчи, пайғамбар **Моний таълимотига** эргашган ҳаракат номи.

Маҳдий — шиалар, исмоилийларда қиёмат куни оламга қайтадан келиб, адолат ва абадий фароғат барқарор қиладиган яширин Имом.

Мулҳид — мусулмонларда бидъатчи, ҳурфикрли ва кофирларга қўйилган энг оғир лақаб, айбга сазовор бўлганлар, масалан, Ар-Розий, Ибн ар-Равандийлар мулҳид деб таҳаллус олганлар. Айнан маъноси «диннинг сирини фош этувчи».

Ритл — суюқликлар оғирлигини ўлчашда ишлатиладиган ўлчов бирлиги. 340 граммга тенг.

Уқия — порошок — кукун тарзидаги дориларни ўлчашда ишлатиладиган ўлчов бирлиги. 29, 75 граммга тенг.

Шиёф — кўз, бурун, ичак ва бачадон касалликларини даволашда қўлланиладиган дори номи. Хўл ва қуруқ тарзда даволашда қўлланилади.

Қортиқ солиш — тилиб ёки банка қўйиб қон олишдан иборат даволаш усули.

Ғараб — кўз ёшини бурун найчасига туширадиган жойда яллиғланиш натижасида пайдо бўладиган оқма яра номи.

Хаюла — Қадимги Шарқ фалсафасида дунёнинг бирламчи асоси, субстанцияси, яъни бирламчи ибтидо материя Хаюла деб аталган.

Абу Наср Форобий

(873—950)

Форобий — Ўрта аср Шарқининг машҳур мутафаккири, қадимги юнон илми ва фалсафасининг Шарқдаги энг йирик тарғиботчиси ва унинг ривожига ҳисса қўшган олим. У Сирдарё бўйидаги Ўтрор (Фороб) шаҳрида туғилиб, Шош (Тошкент), Бухоро шаҳарларида ўқиди, сўнг Араб халифалигининг маркази Бағдод шаҳрига бориб узоқ йил истиқомат қилди, юнон файласуфларининг асарларини мутолаа қилиш, турли тилларни ўрганиш билан шуғулланди. Ўз даврининг машҳур олиму фозиллари билан мулоқотда бўлди, умрининг сўнгги йиллари Дамашқда ўтди.

Форобий ўз даврининг қатор илмларини чуқур ўрганиб, турли соҳаларга оид илмий асарлар ёзиб қолдирди. У ўз даврининг биринчи файласуфи, мусиқачиси, шоири, қомусий олими бўлиб ном қозонди. У «Ақл ҳақидаги рисола», «Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш керак?», «Субстанция ҳақида сўз», «Фалсафанинг маъноси ва келиб чиқиши», «Мантиқ илмига кириш», «Масалалар моҳияти» каби 160 дан ортиқ рисоалар яратди.

Форобий биринчилардан бўлиб ўз даври илмлар классификациясини яратган ва унга бағишлаб қатор рисоалар ёзди. У ўз даврида мусиқа масалаларига бағишлаб катта асар ёзиб, мусиқа назариясининг тафсилини берди ва Шарқда кенг тарқалган най, ногора, чанг, рубоб, қатор мусиқа асбоблари таърифини ёзиб қолдирди. Унинг бу асари Шарқ мусиқашунослиги тарихида ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади. У ўз даврининг қомусий олими бўлиб, риёзиёт, тиббиёт, араб грамматикаси, алкимё, фалакиёт, мантиққа оид асарлар муаллифидир.

Лекин Форобий, авваламбор, машҳур файласуф — фалсафанинг энг муҳим масалалари бўйича қатор асарларнинг муаллифи сифатида шухрат қозонди.

У Шарқда қадим юнон фалсафаси, айниқса, қадимги дунёнинг қомусий олими Аристотел (Арасту)нинг асарларини ўрганиш, уларга

шарҳлар ёзиш, ғояларини тарғиб этиш ва янада ривожлантиришга улкан ҳисса қўшди. Аристотель «биринчи муаллим» деб ном олган бўлса, бутун Шарқда Форобий «иккинчи муаллим» унвонига сазовор бўлди.

У Аристотелнинг барча фалсафий асарларига яна қадимги юнон олимлари Платон, Гален, Эвклид, Парфарий, Сократ кабиларнинг рисоаларига шарҳлар яратди.

Форобий ўз даврида ижтимоий-сиёсий масалалар бўйича биринчи бўлиб йирик асарлар яратган мутафаккирдир. У ижтимоий ҳаётнинг турли масалалари, айниқса, давлат тузилиши ва уни бошқариш, турли ижтимоий низоларнинг олдини олиш каби ҳамда камолотга эришган ижтимоий жамоани яратиш каби ижтимоий масалаларни олға сурди. Етук жамоани вужудга келтириш комил инсонни яратиш муаммосини ҳал этиш билан боғлиқ эканлигини биринчи бор ўрта аср шароитида Форобий олға сурди. Унинг «Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари», «Идеал жамоа ҳақида», «Бахт-саодатга эришув тўғрисида» каби машҳур асарлари шу масалаларга бағишлангандир.

У оламнинг турли-туманлиги, табиатнинг ниҳоятда бойлигини эътироф этиб, улар асосида 4 элемент (унсур): ер, сув, олов, ҳаво мавжудлигини таъкидлайди, шу билан бирга, оламнинг ибтидоси, бошланиши — бошланғич яратгувчи кучдан нурланиш ёрдамида — поғонама-поғона вужудга келганлигини таъкидлайди.

Унинг дунёқараши шунинг учун пантеистик мазмун касб этади. Форобий фикрича, мавжудотнинг энг буюк ва етук маҳсули — бу инсондир, у ўзининг онги, ақли, сезиш органлари орқали оламни ҳар томонлама ўрганиш қобилиятига эгадир. Ақл ёрдамида инсон уни ўраб олган мавжудотнинг моҳиятини тушунади.

Айниқса, унинг ижтимоий сиёсий таълимотлари ўз даври учун ниҳоятда илғор аҳамиятга эга бўлиб, у инсонпарварлик ғоялари билан суғорилгандир. Ижтимоий ҳаёт асосида инсон, унинг фаолияти, тақомилликка интилиши ётади. Инсонни бахт-саодатга элтувчи жамоа етук жамоа бўла олиши мумкин. Форобий шу етук жамоага эришувнинг йўл-йўриқларини қидиради. Комил инсонни яратиш, уни бахт-саодатга элтиш ҳар қандай давлат бошлиғининг вазифаси бўлмоғи даркор. Олдига қўйган мақсадига қараб, жамоалар бири-бирдан фарқ қилади.

Форобий инсонпарварлиги, унинг таълим-тарбия, инсон шахсиятини камол топтиришнинг йўл-йўриқлари, илм-маърифатга эришувнинг усуллари ҳақидаги фикрлари ижтимоий муаммоларни счиш масалалари билан уйғунлашган. Бу қатор муаммоларни Форобий инсон, инсонийлик, етук инсоний хислатларни яратиш нуқтаи назаридан ҳал этишга интилади. Форобийни ўрта асрдаги Яқин ва Ўрта Шарқда илғор педагогик таълимотларнинг асосчиларидан деб

айтсак мутлақо хато бўлмайди. Чунки у ўз асарларида, дидактика, таълим-тарбиянинг психологик асослари, этика, нафосатнинг муҳим назарий масалаларини ўз фалсафасининг ажралмас қисмлари сифатида таҳлил этади.

Форобий фалсафани назарий ва амалий қисмларга ажратади. Назарий фалсафада мавжудот, унинг яшаш шакллари, оламни билишнинг йўл ва воситалари, унда илм-фаннинг ўрни ва роли каби қатор масалалар ёритилса, амалий фалсафа инсонни камолотга етказиш, таълим-тарбия, ижтимоий ҳаёт муаммоларини ҳал этиш каби кундалик масалалар билан машғул бўлади.

Демак, Форобий педагогика масалаларини ва улар билан узвий боғлиқ бўлган психологик, физиологик муаммоларни фалсафанинг муҳим қисми сифатида талқин этади ҳамда инсонни ҳар томонлама яхлит ва ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан иборат деб ўрганиш тарафдори эканлигини намоён этади.

Форобий мавжудотни билишда илм-фаннинг ролини ҳал этувчи омил деб ҳисоблайди, ташқи оламни ўрганиш, табиат сирларини билишда табиатшуносликнинг ролини алоҳида қайд қилади.

Унингча, инсон танаси, мияси, сезги органлари туғилишда мавжуд, лекин ақлий билими, маънавийлиги, руҳи, интеллектуал ва ахлоқий хислатлари — характери, табиати, диний урф-одатлари, маълумоти бошқа ташқи муҳит, бошқа инсонлар ва шу қабилар билан мулоқотда вужудга келади, инсон ўз фаолияти ёрдамида уларни эгаллайди, уларга эришади. Унинг ақли, фикри, руҳий юксалишининг энг етук маҳсули бўлади. Инсон ўз билимларини, ақлини ривожлантириб, сўнгида мавжудотнинг ибтидоси, боғланиши ҳақидаги илмга бориб этади.

Инсоннинг ахлоқий хислатларини шакллантириш, асосан, тарбия ва тарбиячининг, билимдон муаллимнинг вазифасидир.

Форобий таъкидлашича, тарбиялаш икки хил услуб ёрдамида олиб борилиши мумкин: ихтиёрий ва мажбурий. Агар тарбияланувчи ихтиёрий равишда зарурий, ақлий ва ахлоқий хислатларни, билимли бўлиши ҳамда тўғрилиқ, ҳақиқатни севиш, жасурлик, дўстларга садоқат каби фазилатларни эгаллашга интилдаса, уни тарбиячи, муаллим бундай фазилатларга ўргатиши керак бўлади. Бундай юксак фазилатларга эга бўлиш инсон учун етук бахтга, саодатга элтувчи жамоани яратишнинг муҳим шартидир.

Бунда ҳаммани бахт-саодатли жамоанинг аъзоси қилиб етиштириш, барчани етук фазилатларни эгаллашга рағбатлантириш соҳасида изчил иш олиб боришни талаб этади. Комил инсон ва бахт-саодатга асосланган жамоа бир масаланинг икки томони, яхлит масаладир. Бахт-саодатга элтувчи етук жамоа раҳбари, Форобий таъкидлашича, комил инсон учун зарур бўлган барча фазилатларни

ҳамда етук раҳбар учун шарт бўлган хислатларни эгаллаган бўлиши керак. Акс ҳолда кўзланган мақсадга эришишда турли тўсиқлар вужудга келади.

Лекин бир кишида етук, доно, оқил, адолатли раҳбар бўлиш учун барча зарурий хислатлар бўлмаслиги, етишмаслиги мумкин. Ундай ҳолда бу хислатларни ўзида ифодаловчи бошлиқлар бирлашиб жамоага раҳбарлик қилиши мумкин. Гап бошлиқларнинг сонидан эмас, раҳбарликнинг зарурий хислатларини яхлит ифодалашдир.

Раҳбар ёки раҳбарлар ўз фуқароларига ҳамма жиҳатдан ўрناк ва тарбиячи бўлиши зарур.

Фаробий илғор педагогик қарашлари илк ўрта аср маданиятининг юксалган даврида бу соҳадаги юқори ғояларни ўзида мужассам қила олади. У ўз даврининг тарбия масалаларини ифодалай олади.

Фаробий фалсафаси, жумладан, унинг педагогик ғоялари, хусусан, ижтимоий педагогикаси Шарқ ва Ғарбнинг сўнгги мутафаккир олимларига — Ибн Сино, Беруний, Мискавейх, Ибн Рушд, Ибн Холдун, Роджер Бэкон, Давид, Дидакта, Спиноза кабиларга катта таъсир кўрсатади.

ФАРОБИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

«ФАЛСАФАНИ ЎРГАНИШДАН ОЛДИН НИМАНИ БИЛИШ КЕРАКЛИГИ ТЎҒРИСИДА» АСАРИДАН

Фалсафани ўрганишдан аввал ўзингизни ҳирс-ҳаваслардан шундай тозалашингиз лозимки, сизда маишат ва шахвоният каби нотўғри туйғуларга эмас, балки камолотга бўлган орзу-ҳавас қолсин.

Бунга хулқ-ахлоқни фақат сўздагина эмас, балки ҳақиқатда (амалда) тозалаш орқали эришиш мумкин. Шундан сўнг хато ва адашишдан сақловчи, ҳақиқат йўлини тушуниб олишга бошловчи нолиқ (сўзловчи, фикрлаш маъносида) нафсини (жонини, руҳини) тозалаши зарур. Бу эса исботлаш тўғрисидаги илм билан шуғулланиш натижасида қўлга киритилади.

Исботлаш икки турли бўлади: ҳандасавий ва мантиқий исботлаш.

Шундай қилиб (фалсафани ўрганиш), ҳандаса исботларини татбиқ этиш зарур бўлган даражада ҳандаса илмидан бошлаш лозим ва шундан сўнг мантиқ илми билан шуғулланиш зарур.

Фалсафани ўрганишни истаган одамнинг қайси йўлга амал қилиши масаласига келсак, бу юқорида айтилганларга интилиш ва олий мақсадга эришишдир. Айтилганларга интилиш илм туфайли амалга оширилади ва илмдан олий мақсадга эришиш фақат табиатларни ўрганиш орқали қўлга киритилади, чунки табиатларни тушунишимиз осондир. Шундан сўнг ҳандасани ўрганиш керак.

Амалда мақсадга эришишга келганимизда, буни, аввало, одам ўз нафсини (руҳини) тозалаш ва сўнг бошқаларнинг, бошқа аҳоли ва уйдагиларнинг (нафсини) тозалаш орқали қўлга киритилади.

«МАНТИҚ ТЎҒРИСИДАГИ РИСОЛАГА МУҚАДДИМА» АСАРИДАН

Бизнинг мақсадимиз мантиқ санъатини текшириб кўрмоқдир. Бу шундай бир санъатки, у ҳар доим одам нотиқликда адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор-бир хулоса қилинадиган бўлса, хатоларнинг олдини оловчи нарсаларни ўз ичига олади. Унинг ақлга нисбатан муносабати грамматика санъатининг тилга нисбатан муносабати кабидир. Грамматика одамлар нутқини тўғрилагани каби, у шунинг учун ҳам вужудга келгандир, мантиқ илми ҳам хато келиб чиқиши мумкин бўлган жойда тафаккурни тўғри йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғрилаб туради. Грамматиканинг тилга ва тил ифодаларига бўлган муносабати мантиқ илмининг ақл ва ақлий тушунчаларга бўлган муносабати кабидир. Грамматика ҳар доим тил ифодаларида хатолар келиб чиқиши мумкин бўлганда тилнинг ўлчови бўлганидек, мантиқ ҳам ҳар доим ақлий тушунчаларда хато келиб чиқиши мумкин бўлганда ақл ўлчовидир.

«МАНТИҚ ИЛМИГА КИРИШ» АСАРИДАН

Баъзи нарсалар борки, улар ҳеч қандай далил-исботсиз фикр, мулоҳаза ва муҳокамасиз, хулоса чиқармасдан туриб ўз-ўзидан маълумдир. Баъзи нарсалар борки, улар фикрлаш, муҳокама юритиш, хулоса чиқариш ҳамда дедукция йўли билан маълум бўлади.

Ҳеч қандай далил-исботсиз, фикр қилмасдан туриб билинадиган нарсалар тўрт қисмга бўлинади. 1. Мақбулот (яъни мақбул бўлган фикрлар). 2. Машҳурот (яъни машҳур бўлган). 3. Маҳсулот (яъни сезиш ва идрок натижасида маълум бўлган). 4. Бошланғич маъқулот (яъни билим — тушунчалар — М. Ҳ.).

Мақбулот деб шундай нарсага айтамикки, у ёлғиз бир (ҳурматли ва обрўли) кишининг розилиги ёки маъқуллаши билан қабул қилинади.

Машҳурот эса, барча одамларга ёки уларнинг кўпчилиқ қисмига, ёки улардан энг билимдонларига, ёки шундай кишиларнинг кўпчилигига маълум ва машҳур бўлган фикр — раъй асосида (гарчанд бу масалада бошқалар хилофлик кўрсатмасалар ҳам) қабул қилинади.

Маълум бир илм, касб-ҳунар эгалари ёки уларнинг энг билимдонлари учун машҳур бўлган, масалан, табиблар ва уларнинг энг билимдон арбоблари учун машҳур бўлган фикр-мулоҳаза, иш ва одоб шулар жумласига киради.

Маҳсулот эса беш турли сезги қувватлари (яъни кўриш, эшитиш, ҳидлаш, таъм-маза билиш ва тери сезиши) билан билинадиган ва фаҳмланадиган нарсалар. Масалан: Зайд ўтирибди, мана бу вақт кундуздир — булар бевосита кўриш натижасида вужудга келувчи фикрларга мисолдир.

Бошланғич маъкулот (яъни билим-тушунчалар) шундай нарсак, биз уни танишга ўзимизни гўё бошданок ва туғма ҳолла яратилгандек сезамиз, унга тўла қаноат ва ишонишга, дунёда ундан бошқа тўғри ва чин билимнинг бўлиши мумкин эмаслигини гўё бошданок билгандек бўламиз (гарчанд бундай туғмадек бўлиб кўринган билимларнинг бизда қандай қилиб ва қасрдан ҳосил бўлганини ўзимиз билмасак ҳам, шунга ишонамиз). Масалан, ҳар қандай уч сонининг тоқ ва тўрт сонининг жуфт бўлиши. Шунингдек, бир нарсага бўлак ёки қисм бўлган нарса, албатта, ўша нарсанинг ўзидан кичикроқдир. Ҳар бир бутун ўз қисмидан каттадир. Шунингдек, учинчи бир ўлчовга тенг бўлган икки ўлчов бир-бирларига ҳам тенгдир ва шунга ўхшаш ҳоллар бошланғич билимларга мисол бўлади.

«БАХТ-САОДАТГА ЭРИШУВ ҲАҚИДА» АСАРИДАН

Яна биз ақл нафснинг (яъни жон — руҳнинг М. Ҳ.) ҳолатидан, яъни жисмсиз жинсларнинг ҳам бошланғичи бор эканлигидан хабардор бўламиз. Чунки, ақл ва нафс ўзининг чексиз камолоти билан борлиқда инсон бўлиб гавдаланади. Аммо бу бошланғичлар одамзоднинг шу табиий бошланғичлар таъсири остида камол топиб инсонга айланиши учун кифоя қилмайди, чунки инсон — инсон бўлиб, инсоний камолотга эришуви учун сўзлашиш ва касб-ҳунарга муҳтождир.

Баъзан шундай бўладики, табиатдаги кўпчилик нарсалар ҳам одамга, одамзоднинг тузилишига яқин (ҳамжинс) бўлиб туюлади. Бу масалада киши чуқур тушуниши, шу нарсаларнинг одамзодга қайси жиҳатдан ҳамжинс эканлигини тўла ва яхшилаб тушуниб олиши керак. Бундан эса кишида шу нарсаларни ақлий билиш мақсади — муддаоси ҳосил бўлади. Бу билан эса табиат фанларида ўзлаштириб олган билимимизнинг камолига етамиз.

Лекин, айтиб ўтиш керакки, сўзлаш бошланғичи инсоннинг камолотга эришувига ягона сабаблардан бири эмаслиги ҳам очиқ-ойдин аёндыр. Мана шу ақлий билиш табиий мавжудотдаги яна жуда кўп нарсаларга ва кишининг ўзига ҳам бошланғичдир. Шунингдек, инсон юксак камолотга эришув йўлида ҳаракат қилганидек, ақлий билишга ҳам ҳаракат қилса, у шубҳасиз ўзи интилаётган сўнгги даражадаги бахт-саодатга эришади. Лекин бу эришиш қуруқ интилишгина бўлиб қолмасдан, балки табиий мавжудотдаги жуда кўп нарсалардан фойдаланиш йўли билан ёки шу табиатдан ташқарида бўлган жуда кўп ишларни амалга ошириш йўли билан қўлга киритилади.

Мана шу ўзимизга манфаатли бўлган табиий йўллар орқали олий камолотга эришув йўлига етиб оламиз, шунинг билан бирга, бизга ҳар бир инсоннинг шу камолотга ўз ҳиссасига яраша эриша олиши ҳам очиқ-ойдин маълум бўлади. Чунки кишининг камолотга

эришиш ҳиссаси оз ёки кўп, яъни турлича бўлади. Чунки камолотга бир кишининг ўзи ёлғиз (бировнинг ёки кўпчилиكنинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш, ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш хосияти бор, одамзод жинсида бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу: у ҳар қандай камолотга эришувда бошқаларнинг қўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир.

Шунингдек, ҳайвонларнинг туғма табиатида ҳам ўз жинсдошлари билан бирга ин қўйиш, биргалашиб юриш, бир жойда йиғилиб ётиш хусусияти бор. Ҳайвон икки турли бўлиб, икки хил ном билан юритилади: бири ҳайвоний, иккинчиси маданий ҳайвон ёки инсондир, мана бундан янги бир илм, янги бир назария келиб чиқади.

Энди инсоннинг касб-ҳунар ва санъатидаги фазилатига келсак, бу фазилат туғма эмасдир, акс ҳолда унинг фикрий фазилатида мутлақо куч ва улуғлик бўлмас эди. Агар касб-ҳунар фазилати туғма бўлганда, подшоҳлар ҳам ўзлари истаб ва ҳаракат қилиб эмас, балки подшоҳлик уларга фақат табиий равишда муяссар бўлган, табиат талаб қилган табиий бир мажбурият бўлиб қолар эди. Назарий ва буюк фикрий фазилат, улуғ туғма фазилат ва улуғ касб (касб-ҳунар) фазилати, одат-малака бўлиб қолган одамда бу фазилатлар иродани ҳосил қилишнинг ва одатга айланишининг сабаби бўлади. Бундай одамлар чексиз ва жуда кучли табиат, ирода эгаларидир.

Агар инсонда мана шундай гўзал хусусиятлар ёки фазилатлар бирлашса, уйғунлашса, шундан сўнг у ўзидагидек гўзал фазилат, иродани халқлар ва шаҳар аҳлларида ҳосил қилиш йўлини ўрганиши керак. Лекин халқлар ва шаҳар аҳлларида ахлоқ, одоб, расм-русум, касб-ҳунар, одат ва иродани ҳосил қилиш учун инсондан зўр куч-қудрат талаб қилинади.

Бу икки йўл билан: яъни таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади. Таълим деган сўзлар халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса шу халқлар ўртасидаги туғма фазилат ва амалий касб-ҳунар фазилатларини бирлаштириш деган сўздир.

Таълим фақат сўз ва ўрганиш билангина бўлади. Тарбия эса, амалий иш, тажриба билан, яъни шу халқ, шу миллатнинг амалий малакалардан иборат бўлган иш-ҳаракат, касб-ҳунарга берилган бўлиши, ўрганишидир. Агар улар шу касб-ҳунарга берилган бўлсалар, касб-ҳунарга қизиқсалар, шу қизиқиш уларни бутунлай касб-ҳунарга жалб этса, демак, улар касб-ҳунарнинг чинакам ошиғи бўладилар.

Мақсадни амалга оширишда қасд ва ғайрат қилиш мўлжалланган ишни бажаришда катта таъсирга эгадир.

Назарий билимларни ё устозлар, ёки ҳукуматлар ўргатадилар. Назарий билимларни билиш, аввало, назарий билимлар жинсидан бўлган ёлғиз бир жинс ҳақидаги аввалги муқаддима ва аввалги маълумотни билиш ва таниш, иккинчиси эса, юқорида айтиб ўтилган ҳоллар ва категориялар (яъни мавжудот турлари ва фазилатлар)ни тартибли равишда билиб боришдан иборатдир.

Ёшлар юқорида айтиб ўтилган нарсалар: касб-ҳунар, иш-тажриба, қасд ва ғайратга эга бўлганлари ва шу нарсаларни ўз вужудларида сингдирганларидан сўнг, уларни аста-секин эгаллашда юқорилай борадилар ҳамда юқорида айтиб ўтилган фазилатларни аниқлаб бориб, назарий билимларнинг ҳаммасида мантиқий фикрлаш йўлини ишлатишга одатланадилар. Шу тартибда болаларга ўргатиш йўли билан улар то камолга етгунча, ҳамма шу фазилатлар аниқланали ва тарбия қилинади.

Шундан кейин шу фазилатлардан бирини жузъий раисликка айлантирадилар ва бола етти ёшдан ўн саккиз ёшга етгунча, бу фазилат жузъий раислик мартабасидан аста-секин юқорилаштира борилиб, сўнгра бу фазилатни олий мартабали раис (яъни энг устун фазилат) ҳолига кўтарадилар.

Бу тарбиялаш ва фазилатларни аниқлаш усули шундай кишиларнинг усуллари ёки йўлларини, улар назарий билимларни қаноатланарли равишда билишлари керак ва бу усуллар ўзларига хосдир. Фақат жуда кўп маълумотларга эга бўлгандагина назарий билимларни қаноатланарли равишда қўлга киритиш мумкин бўлади. Бу эса, етиб борган бошланғич ва жисмсиз бошланғични билишдир. Бас, шундай экан, улар умумий предметларни, категорияларни мисоллари билан ва вужудлари билан қаноатланарли равишда фаҳмлашлари керак.

Бундан ташқари, назарий билимни биргина халқнинг ўзи эгаллаши мумкинми ёки ҳамма миллатлар ва ҳамма шаҳар халқлари эгаллашлари мумкинми, шу назарий билимни барча халқларга умумий қилишнинг йўллари қандай ва бу билимнинг ҳар бир халқ томонидан эгаллаш йўллари қайси тартибда — буларнинг ҳаммасини билиш керак. Бу назарий билимларни бир миллатдан иккинчи бир миллатга тарқатиш, бир шаҳар халқидан иккинчи бир шаҳар халқига ёки шаҳар халқининг бир қисмидан бошқа қисмига ёйиш — халқларда назарий фазилатни ҳосил қилиш усулидир.

* * *

Одамларга тарбия бериш усули икки турли бўлади. Аввалги усул (илҳомлантирувчи М. Ҳ) — санъатни ўз рағбатлари билан ўрганувчиларга ишлатиладиган усул. Иккинчи усул (мажбур этиш — М. Ҳ.) эса, мажбурий равишда тарбияланувчиларни тарбиялаш учун

ишлатиладиган усул. Манзил эгаси ёки шогирдлар устида турган ўқитувчининг тутган усули бунга мисолдир. Масалан, ҳукумат (ёки давлат) мазкур мамлакатда яшовчиларнинг муаллими — тарбиячиси бўлганидек, шоҳлар ҳам фуқаронинг муаллими ва тарбиячиси бўладилар. Болалар устида турган одам эса муаллим бўлиб, у (болаларга) тарбия беришда турли тарбия усулидан фойдаланади. Мана шундан маълум бўладики, ҳукумат (давлат) ва муаллим ҳар иккови ўз йўлида, болалар ёки халққа тарбия берувчи устод ва муаллимлардир. Улардан бири болаларга меҳрибонлик ва яхши сўзлар билан тарбия берса, иккинчиси мажбурий равишда тарбиялайди.

Ҳукуматлар (ёки давлатлар)нинг тарбия усуллари ҳам худди шундай: ҳукумат (ёки давлат)нинг тарбияси хоҳ мажбурий (усул билан) бўлсин, хоҳ яхши гап — муомала ва меҳрибонлик билан бўлсин, маълум меҳнат, касб-ҳунар билан шуғулланувчи аҳолига озми-кўпми тарбия беришдир. Улар (яъни ҳукумат ёки давлатлар) таълим ва тарбия беришда худди оила бошлиғи, болалар тарбиячиси ва муаллимдек бўладилар, шаҳар халқи ва бошқа саҳройи халқларни тарбиялашда уларни касб-ҳунарга ўргатиш йўлида ишлатиладиган йўл-йўриқ турлича бўлади, яъни кишиларнинг раҳбарларига қараб мажбур қилиш йўли билан (куч ишлатиб) тарбиялайдилар. Бундай (мажбур эттирувчи) куч эса, айниқса жузъий касб-ҳунарларда ишлатилади. Масалан, бу куч ҳарбий асбоб-ускуналардан фойдаланишда, аскарларни урушга йўллашда, мудофаа ишларида кўриладиган энг нозик тадбирларни қўллашда ишлатилади. Чунки шаҳар халқлари ва саҳройи халқлар одамзодни чинакам инсонлик даражасига кўтарадиган, уни чинакам бахт-саодатга эриштирадиган касб-ҳунарларни эгаллашга ўз ихтиёрлари билан берилмайдилар.

* * *

Зийраклик — бу инсондаги тез фикрлилик, ўйлаган нарсасини дарров топа олиш қобилиятидир.

* * *

Инсон ўз мулоҳазаси, зийраклигини ҳамиша ошириб бориши керак, агар ақл ёмонликка қаратилса, бу хислатлар разиллик, маккорлик, алдамчиликка олиб боради.

Халқ ақли кишиларни доно деб атайди. Чунки улар инсонларга керакли нарсаларни, яъни инсонларга фойдали, зарур бўлган нарсаларни ўйлаб топадилар. Э, Худо, демак, шундай экан, уларни ер юзидаги энг яхши кишилар десак бўлмайдими, агар шунга муносиб бўлмас экан, улар номигагина донодирлар.

«АҚЛ ТЎҒРИСИДА»ГИ РИСОЛАДАН

Ақлли деб шундай кишига айтамызки, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга, фазилати ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг бутун қобилияти ва идрокига яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одамнигина ақлли ва тўғри фикр юритувчи деб аташ мумкин.

Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир муҳокамали, яхши, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишда зўр истеъдодга эга. Ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Шундай кишиларни «оқил» дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топишда зеҳн-идрокка эга бўлганларни ақлли деб бўлмайти, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим.

* * *

Ўзида ўн икки туғма хислатни бирлаштирган кишигина ахлоқли одам бўла олади:

биринчидан, бундай одамнинг барча органлари шу даражада мукамал тараққий этган бўлиши зарурки, у бу органлари билан бажармоқчи бўлган барча ишларини осонлик билан амалга ошира олсин;

иккинчидан, барча масалани, муҳокама ва мулоҳазани тезда ва тўғри тушуна оладиган, унинг маъносини англай оладиган, сўзловчининг мақсади ва айтилган фикрининг чинлигини тезда пайқай оладиган бўлсин;

учинчидан, хотираси жула бақувват бўлсин, кўрган-эшитган, сезган нарсаларининг бирортасини ҳам эсидан чиқармай, ёдида сақлаб қоладиган бўлсин;

тўртинчидан, зеҳни шу даражада тез ва ўткир бўлсинки, бирор нарсанинг аломатини сезиши билан, бу аломат нимани билдиришини тезда билиб олсин;

бешинчидан, сўзлари аниқ бўлсин, фикрини ва айтмоқчи бўлган мулоҳазаларини раво ва равшан баён эта олсин;

олтинчидан, билиш ва ўқишга муҳаббати бўлсин, ўрганмоқчи бўлган билимини чарчашни сезмасдан осонлик билан ўзлаштира олсин;

еттинчидан, овқатланишда, ичимлик истеъмол этишда очкўз бўлмасин, табиати қимор ўйинларини ўйнашдан узоқ бўлсин ва улар келтирадиган хурсандликдан жирканадиган бўлсин;

саққизинчидан, ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган бўлсин, ёлғон ва ёлғончиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин;

тўққизинчидан, руҳи ғурурли ва ўз виждонини қадрлайдиган бўлсин, унинг руҳи ўз табиати билан паст ишлардан юқори ва олижаноб ишларга интиладиган бўлсин;

ўнинчидан дирҳам, динор ва шу каби турмуш буюмларига жирканиш билан қарасин;

ўн биринчидан, ўз табиати билан адолатни севадиган ва адолат учун курашувчиларга, адолатсизликка, жабр-зулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган бўлсин, гўзал ва яхши ҳисобланган нарсаларини барчага тақдим этган ҳолда, одамларни адолатга тарғиб этадиган ҳолда, адолатсизлик натижаларини йўқотадиган, уларга йўл қўймайдиган бўлсин;

ўн иккинчидан, адолатли бўлсин, аммо қайсар бўлмасин, адолат олдида, адолатсизлик, пасткашлик олдида қатъий сўзлик бўлсин, ўзи зарур деб билган нарсасини амалга оширишда қатъийлик кўрсатсин, қўрқмас, жасур бўлсин, қўрқиш ва ожизликни билмасин.

Таълим-тарбия аҳлиари ҳам ўз билимларининг даражасига қараб бир-бирларидан фарқ қиладилар, ортиқ-кам бўладилар. Уларнинг баъзи бирларида кашф, ихтиро қуввати бўлмайди, баъзиларида эса бу қувват камроқ бўлади.

Имом ал-Мотуридий

(тахминан 870—945)

Муҳаммад ибн Муҳаммад Абу Мансур ал-Мотуридий ҳаёти ҳақидаги маълумотларнинг энг дастлабки ва энг муҳимларини Ан-Насафий ёзиб қолдирган (1114—1115 й.й.). У ўзининг «Табсират ал-адилла» рисоласида Ал-Мотуридийга анча кенг жой ажратиб, у ҳақдаги биографик маълумотлар келтирилган ва асарларини батафсил илмий тавсифини бериб, Самарқанддаги илоҳиёт мактабида фаолият юритганини эътироф этган. Ан-Насафий билан бир пайтда Ал-Мотуридий хотирасини Ал-Паздавий (1099—1100 й.й.) ўзининг «Усул ад-дин» рисоласида ёдга олган. Алиб унга қисқагина мадҳия бағишлайди, бунда ҳам кўпроқ ўринни Ал-Мотуридий ҳаётига ажратади.

Ал-Мотуридийнинг таваллуд топган йили тўғрисидаги маълумотларни устозлари ва шогирдлари фаолияти орқали тахминий билишимиз мумкин. Тарихий манбаларда Ал-Мотуридийнинг икки устози бўлгани, улардан бири барча манбаларда исми зикр қилинган Абу Наср ал-Иёдий ва иккинчиси — Абу Бакр Аҳмад ал-Жузжоний эканлигини билишимиз мумкин. Ал-Иёдийнинг ёзишича, унинг Наср Аҳмад Сомоний (878—892- йилларда ҳукмронлик қилган) бошчилигида туркларга қарши юришда ҳалок бўлгани айtilган. Ушбу юриш Наср Аҳмад Сомоний ҳукмронлигининг сўнгги йилларига, тахминан 890- йилга тўғри келганлигини ишонч билан айтишимиз мумкин. Бундан ташқари, Ал-Мотуридий Ал-Иёдийдан ўспиринлик даврида эмас, балки талабалик йилларида, ўз фикри ва маълум мустақилликка эга бўлиб туриб таълим олган, деб тахмин қилишимиз мумкин. Ал-Иёдий ўзининг айнан шу шогирдини кўпроқ қадрлаган ва дарсларни у келгандан кейингина бошлаган. Ал-Мотуридий Ал-Иёдий дарсларини тинглаган пайтда, ёши салкам йигирмада бўлган, демак, у тахминан 870- йилда туғилган деган хулосага олиб келади.

Алломанинг туғилган жойини аниқлаш билан боғлиқ масала мулоҳаза ва тахминларга муҳтож эмас. Унинг нисбасидан аён бўли-

шича, Ал-Мотуридий Самарқанд яқинидаги Мотурид (ёки Мотурит) маҳалласида туғилган ва барча манбаларда таъкидланишича, шу шаҳарда вафот этган. Унинг қабри олимлар дафн этиладиган Чокардиза қабристонида бўлиб, узоқ вақт зиёрат қилинган ва қадрланган.¹

Ал-Мотуридий таълимотида ижтимоий фикрга оид қуйидаги йўналишлар келтирилган:

а) Ал-Мотуридий Мовароуннаҳрда жамоатчилик фикри шаклланишининг ўзига хослигини инобатга олиб, умумий фикрга кишиларнинг онгли тарзда, ихтиёрий равишда бирлашишига даъват этган. Бундай фикр бирлиги исломий эътиқолда ҳам, ҳаётий-ахлоқий соҳаларда ҳам, мафкуравий сиёсатда ҳам инсонларнинг яқдилликда эришишларида намойиш бўлади;

б) Ал-Мотуридий дин исботталаб далилларга эмас, балки Қуръони Каримдаги эътиқод ва ишончга асосланиши лозимлигини ҳар томонлама тавсифлаб, жамиятдаги ижтимоий фикр барқарорлиги ҳам тазйиқ ва куч воситасида эмас, балки ўзаро ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик негизида амал қилиш ғоясини илгари суради.²

АСАРЛАРИ

Ал-Мотуридийнинг бизгача фақат «Китоб ат-Тавҳид» ва «Таъвилот аҳл ас-сунна» асарларининг қўлёзмалари етиб келган. Бонқа асарларидан бирорта парча ҳам сақланмаган, бизга уларнинг номларигина маълум, чунки улар библиографик асарлар таркибига киритилган. Йўқолган асарларидан «Радд усул ал-хамса», «Китоб радда авои ал-адилла ли-л-Каъбий», «Радда китоб ал-имомали ар-равофиз», «Китоб ул-мулоқат» ларни киритишимиз мумкин. Ал-Мотуридийнинг яна бир асари «Китоб ат-тавҳид»дир. У ўз ҳажми, фикр бойлиги ва услубига кўра, Мовароуннаҳрда ўзидан аввал илоҳиёт соҳасида яратилган жами асарларидан устун туради. Бу асар имоннинг асосий ақидаларини жамлаб, уларга қулай таърифлар бериш билан чекланмайди. Унинг мақсади — бутун ислом илоҳиётини тафтиш этиш ва уни инкор этиб бўлмас далиллардан ташкил топган яхлит тизим сифатида тан олиш лозимлигини кўрсатиб беришдир.

---

¹ Улрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти (таржима). Т., 2002 й. 114—120- бст.

² Социология. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2002 й. А. Қолирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 36- бст.

— Дин буюкларга эътиқод қилиб, тақлид қилишга эмас, далилларга асосланмоғи керак.

— Диний маърифатга нақл ва ақл орқали эришилади.

— Инсон, асосан, маърифатнинг уч воситасига эга:

а) *сезги*; б) *нақл*; в) *ақл*.

— Инсон имтиҳон учун яратилган. Инсоннинг шахсий интилишлари уни тўғри йўлдан оздиради, аммо унга синовлардан ўтиш учун барча воситалар (сезги аъзолари, ақл, нақллар) берилган.

— Имонни, маълум маънода маърифат деб аташ мумкин, аммо, ўз моҳиятига кўра, у иқрордир.

— Катта гуноҳ содир этган шахс мўмин бўлиб қолаверади, аммо жазодан қочиб қутула олмайди.

— Имон ва ислом тушунчаси бир нарсани англатади, бироқ буни турли ранглар воситасида тақдим этадилар.

— Имонда ҳеч қандай тобе, табақаланиш йўқ.

— Илм — доимий асосланадиган таянчимиздир. Амал илмнинг натижасигина бўлиши мумкин, холос ва у ҳеч қачон етишмаган билимларнинг ўрнини босолмайди.

— Анъаналарни авлоддан-авлодга етказиш билангина чекланиш кифоя қилмайди; нима тўғри, нима нотўғри эканини ўзимиз билиб олишимиз керак.¹

Мовароуннаҳр фикҳ мактабининг фаолияти ўрта асрларда Яқин Шарқ илму маърифат ва маданияти ривожига улкан ҳисса бўлиб кўшилди.

Юксак мақсадларга эришиш йўлида буюк бобокалонларимиз — уламою адиб ва фақҳлар тинимсиз меҳнат қилиб, Мовароуннаҳр фикҳ мактаби донғини етти иқлимга ёйдилар.

---

¹ Улрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд сунъийлик илоҳиёти (таржима). Тошкент, 2002 й. 153—171- бетлар.

Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Аббос ал-Хоразмий

(935—993)

Буюк қомусий олим ал-Хоразмийнинг фан ва маданият соҳа-сидаги ишлари бутун Хоразм илм аҳлига битмас-туганмас илҳом, куч-қудрат бағишлади. X аср бошларига келиб Хоразм маданияти гуркираб яшнай бошлади. Худди шундай тарихий даврда Абу Бакр ал-Хоразмий Хоразмда таваллуд топди.

Олим Абдуллаев «Абу Бакр ал-Хоразмий» («Ўзбек тили ва адабиёти» ойномаси, 1971 йил, 6-сон) сарлавҳали мақоласида Абу Мансур Абдумалик ас-Саолибий «Йатимат адлаҳи фи маосин аҳл-ал-асар» («Асар аҳлининг фазилятлари ҳақида замонасининг дурдонаси») номли тазкирасининг бир бобини Хоразм шоирларига бағишлаганини қайд этади. Унда Абу Бакр ал-Хоразмий ўз замонининг энг доноси, наср ва назмнинг туғи, фазл ва идрок олими экани, мушоҳадасининг ёқимлилиги, ибораларининг малиҳлиги, саховатининг юксаклиги, меҳрибонлиги, нотиклиги хусусида хабар берилади.

У Бухоро, Шом, Ироқ, Нишопур, Исфаҳон, Шероз сингари юртларда илми фозиллардан илм сирларини ўрганади. Кейин у мударрислик қилиш билан бирга, шеърлар машқ қилади. Хуллас, у ўз замонида истеъдодли шоир, олим сифатида кенг танилган. Абу Бакр ал-Хоразмий 993- йилда Нишопурда вафот этган.

АБУ БАКР МУҲАММАД ИБН АЛ-АББОС АЛ-ХОРАЗМИЙ ЎГИТЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Хурмат — эҳсон билан баробардир, сотиладиган мол нархининг қарама-қаршисидир.

Унутилган жойда эсга тушириш (бўлади), эрк берилган жойда қозига рўпара бўлинади.

Нафс ўз тузилишига мойилдир, қуш ўз зотига тортади.

Ҳаёт ҳодисотлари эрлар кўзгусидир, хулқ-атвор эса улардаги фазилат ва камолот меъёридир.

Дўстлашиш мурожаат эмас, хушмуомалалиқдир, хушмуомалалиқ эса чуқур текшириш ва ўрганишни узоққа чўзмайди ҳам, ҳисоб ва сарфни кўтармайди ҳам.

Хира кўзнинг гуноҳи зулматни севиш ва ёруғликни ёмон кўришдан (иборат).

Касалнинг оғзи овқатнинг тушишини қийинлаштиради ва сувнинг таъмидан роҳатланади.

Карамли (киши) агар ёмонлик қилса, хатоликдан (бўлади), агар яхшилик қилса, ўйлаб ва яхши ният билан қилган бўлади.

Олижаноб (киши) агар жароҳатланса, (уни) боғлаб қўяди, йиртса — ямайди, агар бир томондан зарар келтирса, ҳар томондан фойда келтиради.

Олижаноб (киши) зафарининг каромати (шундаки), агар қўлга киритса, (бошқаларга) беради, пасткаш зафарининг қабиҳлиги шундаки, қўлга киритса, яна (кўпроқ) киритишни истайди.

Дангасанинг ҳожатида унга ҳамроҳ бўлма, қанча содиқ кишилар бошқанинг фасоди билан бузилиб кетадилар.

Ёмоннинг марази бардошлига тез (ёпишади), кўмир чўғи кулга қўшилгач ўчишини (унутма).

Қалбаки мақташ ҳақоратдир.

Сабабсиз узр гуноҳдир, ишонч йўқолиши билан қилинган такаллуф ҳақоратдир.

Ғазаб ҳурматни унутади, яхшиликларни кўмиб юборади ва гуноҳсизлар учун жиноятлар вужудга келтиради.

Эҳтиётсиз (қилинган) дори-дармон касалликдир, унга ҳожат тушгандагина шифо бўлади.

Коса ва чўнтакнинг иккаласини (баробар) тўлдиришга ҳукм қилинмаган, косани тўлдириш учун чўнтакни бўшатиш керак.

Карамли киши таҳқирланса ҳам азиздир. Карамли киши гўзаллик билан савдо қилади, мол билан савдо қилмайди.

Ростгўй тил ёлғон сўзласа, тутилиб қолади. Муҳаббат ҳар қандай қиммат нарсанинг баҳосидир.

Ота-оналар икки хил: туғилиш отаси ва таълим бериш отаси; биринчиси жисмоний ҳаёт сабабли, иккинчиси, руҳий ҳаёт сабабли.

Душманларга матонатни зоҳир қилиш сенга (лозим), ўзингдаги сустликни ҳеч зоҳир этмагин (у вақтда), сен таҳқирланиб қоласан.

Райҳонни кўрганмисан? Кўкариб турганда уни ҳиллашади, қачон туси ўзгарса, ташлаб юборишади.

Илм аҳли бўлмаганнинг илмга бахиллиги аслига қараганда ҳукмдир, фазли билан эса маърифатдир.

Агар эр кишини хавотирлик ипи кишанлаб қўйган бўлса, орзу-умид улови томон кўзгалолмайди.

Далил кўрсатишдан мағлуб бўлган (киши) ҳамма нарсани айтиб беради, гарқ бўлаётган эса ҳар бир ипга осилишга уринади.

Ақлли киши икки ёмон ишдан яхшисини танлаб олади ва иккита ишончли кишининг энг адолатлисига ён босади.

Олижаноб (одам)нинг ҳиммати унинг камбағалликдан ҳимоя қилувчиси ва қисматига қарши қуролдир. Иқрор бўлган кишига (қилинган) афв қаттиқ туриб талаб қилган кишига (қилинган) афвдан тезроқдир. Саховатли кишининг оти ўз аслига (қараб) чопади, (дарахт) шохи эса илдизига (бориб) тақалади.

Инсоннинг келиб чиқиши тақозо қилган нарсага қандай қилиб у қаршилиқ қила олади, тупроғи ёмон бўлгандан кейин (қандай қилиб) ҳосил яхши бўла олади?

Пойдеворсиз қурилган бино қулайди.

Инсон эҳсони билан, эҳсон султони билан, султон замони билан, замон имкони билан, имкон эса маконини белгилаб бериши билан.

Дунё — совчиси кўп келин, подшоҳлик—харидорга сероб бир мол.

Кишиларга маълум бўлмаса ҳам, ҳақиқат ҳақиқатдир, кўр кўрмаса ҳам, кундузи кундузидир.

Танбеҳ эркакларнинг холос бўлишидир, мусибат эса аҳволнинг сайқалидир. Шижоат ҳатто унга қарши киши учун ҳам севимлидир, кўрқоқликнинг у билан муносабатда бўлган кишига жирканчли (бўлиши) ҳам худди шундай, сахийликнинг ҳатто ўз душмани қалбига ёқимли (бўлиши), бахилликнинг эса ҳатто унга меросхўр ва унга дўст киши учун оғир (бўлиши) ҳам худди шундай.

Даҳр секин ҳаракат қилади, эҳтимол шошилиши ва иқболга нима хоҳласа, шуни қилиши мумкин.

Саховатни кўп тақдирлаган киши карамлидир, динорни кам йиққан киши буюқдир.

Итоатсиз бола туфайли (чеккан) мусибат (катта) даҳшатдир, унинг (ўлими туфайли одамлар) таъзияси эса табриклашдир.

Муҳаббат ҳар қандай қиммат нарсанинг баҳосидир ва ҳар қандай юқори нарсанинг шотисидир.

Давр хоинлик қилгандан кейин вафо қилади, синдиргандан кейин тузатади, гуноҳдан кейин тавба қилади, ҳақорат қилгандан кейин тақдирлайди.

Қариндош қариндошнинг биродари, адиб адибнинг бир дарахт илдизидан кўкарган шохи.

Шуҳратли кишилар орасидаги шон-шараф, насаб, қариндошлик бурч ва ҳурматдир, карамли карамлининг биродари, улуғ улуғнинг биродари, ҳатто уларнинг шаҳарлари бошқа-бошқа ва ёшлари турлича бўлса ҳам.

Қаерда рағбатлантириш бўлса, умид шу томонга йўл олади, қаерга дон сепилса, шу ерга қуш қўнади.

Агар ҳокимиятда адолат ҳукм сурмаса, у инқирозга юз тутати.

Чопқир от урилса қоқилади, кескир шамшир зўр-зўракай (урилса) кесмайди, ростгўй тил ёлғон сўзласа, тугилиб қолади.

Чиройли кўз эҳсон (қилинадиган) офатларнинг биридир.

Ташаккур айтганнинг шукрини қабул қилиш унинг (янада) кўпайиши учун қарзидир, маддоҳ сўзини тинглаш унинг ҳожатини (чиқариш) гаровидир.

Кўрганнинг тили айтиб берганнинг тилидан нотикроқдир, воқеанинг гувоҳи бўлиш (бирова) сўзининг гувоҳи бўлишдан адолатлироқдир.

Ҳаяжонланган (киши)нинг тили жавраш билан нотикдир.

Кичикка мурувват энг латиф ва энг ёқимли бўлади, худди озгина сув энг ширин ва мазали бўлганидай.

Адабнинг меваси катта ақлдир, илмнинг меваси яхши амалдир.

Узоқ хизмат ҳурматни мустаҳкамлайди, ҳурматнинг мустаҳкам бўлиши эса яқинлик ва қариндошликни қаттиқ боғлайди.

Қочаётган аскар томондан жанг қилиниши амри маҳолнинг бир тури ва амал ўқларига ўзни тутишдир.

Эҳсон эшиги унга киришни хоҳлаганлар учун очиқдир, мурувват қилишни хоҳлаган киши учун унинг ихота қилинган жойи бемалолдир.

Карамли (киши) учун тўсиқ йўқдир, унинг олдида эшик бер-китилмайди ҳам.

Яхши кўрган китобни ўқиш қайғу заҳарига қарши доридир.

Фаровонликка шукр (қилиш) болага сабр (қилиш) дан осонроқдир, саломатликни сақлаш дардни даволашдан енгилроқдир.

Султоннинг оз (нарсаси) ҳам кўпдир, у билан муомала қилиш (учун) эҳтиёткорлик ва тadbир (керак), унинг (айбини) очиш ва алданишдир.

Бўхтончидан кўра унга қулоқ солган киши ёмонроқдир, ёмон матодан уни қабул қилган киши ёмонроқдир.

Сўзнинг энг яхшиси зиддига қарши чиқилишидан роҳатланиш, ҳазил ва жиддийлигидан хурсанд бўлишдир.

Иқболдан қалинроқ сатри-аврат бўлмайди, ишончдан қулайроқ шофе бўлмайди.

Саховат қилган киши чарчамайди, бахиллик қилган эса ҳеч роҳатланмайди.

Муваффақият келтирган меҳнат қандай яхши-ю, меvasи йиғиб олинган шавкат (қандай яхши).

Қора заҳарга чидаб бўлмайди, шеърнинг наърасига тоқат қилиб бўлмайди.

Дўстлик муносабатлари эскирса, яқин қариндошликка айланиб кетади ва иккинчи марта онани эмишгандай бўлиб қолади.

Қаерда отлиқ (пиёда) аскардан йиқилган, қачон одамсиз якка бино тик турган?

Муҳаббат қандай яхши шифодир ва унинг эгасига қалб қандай яхши ёрдамчидир.

Иккита табиб ўртасидаги касал тузаладими, бир ғилофга икки шамшир сиғадими?

Замондан яхшироқ таълим (берувчи) муаллимни, инсондан яхшироқ таълим оладиган ўқувчини кўрмадим.

Одамлардан шундайи борки, (ҳокимиятни бошқарганда) нафси уларни амалдан туширади, одамлардан шундайи (борки), лавозимдан бўшаганларида, фазилатлари уларни ўрнига ўтқизади.

Меҳмонни хурсанд қилиш ва зарофатли бўлиш учун саховатли киши тўқ бўлатуриб, овқат ейди ва ташна бўлмаса ҳам, сув ичади.

Муддат қандай яхши қуrolдир, саломатлик қандай яхши ҳимоядир, тақдир қандай ёмон душман, маҳрум бўлиш қандай ёмон шофе, кимсасиз қолиш қандай рафиқ.

Меҳнат — бу бир сел, агар сел тўхтаб қолса, сингиб кетади.

Яширин (нарсаларнинг) орқаси беркитилган, туҳфалар ва бахтсизликлар учун умрлар ва муддатлар бор.

Устахона (қуриш) йўлида санъатида адашган киши бой бўлмайди, ўз ўрнига деҳқончилик қилмаган экинига қарши (турган) бўлади.

Энг тоза ўсимликдан ҳам карамлироқ уни тарбиялаган кишилар.

Инсондан буюк ов йўқ, тилдан яхшироқ овлайдиган тузоқ йўқ, ваҳший ҳайвонни тузоғи билан, инсонни сўзи билан овлайдиган киши ўртасида қандай фарқ бор?

Яширин дардга даво бўлмайди, даво бўлмагач, шифо бўлмайди.

Кимки ўз биродарини фақат кўргандагина эсласа, уни топиши гўё уни йўқотишдир, у билан учрашиши эса, ундан жудо бўлишидир.

Кимки молининг (сифатини) яхшиласа, у билан талаб қилган нарсасини қўлга киритади.

Кечаси юлдузларини йўқотган, оқаётган селни тўхтатган, денгиз сувини қуритган, давр муддатини тутган киши ким?

Кишининг тақдир ўқидан сақланиши, ўз қадр-қиммати учун курашиши қандай яхши ва ризқ учун нарвон (бўлиши), ҳақиқий хизмат йўли билан уни қўлга киритиши қандай яхши.

АДАБИЁТЛАР

1. *Абу Мансур ас-Саолибий*. «Йатимат уд-даҳр». „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1976.

2. *И. Абдуллаев*. Поэзия. На арабском языке в Средней Азии и Хорасане X начале XI в.в. изд-во „Фан“, 1984.

3. *Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Саолибий*. „Тотиммат ал-Йатимат“ («Ягона дурдонага қўшимча», 1032—38), Тошкент, „Фан“ нашриёти, 1990.

4. *И. Абдуллаев*. Абу Мансур ас-Саолибий. Тошкент, „Ўзбекистон“, 1992.

Абу Райҳон Беруний

(973 — 1048)

Беруний Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад (973. 4.9, қад. Кот (Кат) ш. — 1048.11.12. Ғазна (ҳоз. Афғонистон)) буюк қомусий олим, файласуф педагог, у Хоразмда туғилган. Ўша даврда Хоразм давлатининг Қора денгиз бўйи, Киев Руси, Шарқий Европа, Волга бўйи давлатлари билан савдо ва сиёсий алоқалари бўлганини ўз тадқиқотларида ўзбек академиги Я. Фуломов қайд қилганди.

Беруний шундай буюк мамлакатдан оқиб ўтадиган Амударёнинг ўнг қирғоғига жойлашган Кот (Кат, Шаббоз, Беруний) номи билан аталган шаҳар яқинида туғилиб-ўсди. Шу Ватанда ўқиди ва шу ерда бошланғич билимларини олди.

Беруний ёшлигиданоқ Ватанидаги фанга, илмга бўлган маҳаллий анъанага содиқ бўлиб, табиий ва ижтимоий фанларни ўрганишга киришди. Тилларни ўрганишга катта аҳамият берди. Бу ҳолни Беруний кейинчалик қуйидагича баён қилган эди: *«Мен болалик чоғимданоқ (ўз) ёшим ва шароитимга қараб, имкон борича кўпроқ билим олишга чанқоқ эдим. Бунинг далили сифатида (қуйидагиларни) келтириш кифоя: биз турадиган жойга (ўшанда) бир юнон кўчиб келган эди. Мен ҳар хил донлар, уруғлар, мевалар ва ҳоказоларни олиб бориб, унга кўрсатар ва бу нарсалар унинг тилида қандай аталишини сўраб олиб, номини ёзиб қўяр эдим».*

Беруний ота-онасидан эрта жудо бўлган. Хоразмшоҳлар оиласига мансуб, ўз даврининг буюк риёзиёт ва фалакиёт олими Абу Наср ибн Али ибн Ироқ Берунийни ўз тарбиясига олган эди. Ибн Ироқ билимга чанқоқ бу ёш ўспиринга кўпгина фанлардан таълим бериб, камолот сари етаклади.

Беруний шу оиланинг моддий ҳамда маънавий тарбиясида ўсганидан миннатдор бўлиб, бундай ёзади:

**«Минбарларга чиқиб, ошиб мартабам,
Ўтди неъмат соясида кўп оним.**

Боқди Ироқ оиласи сут билан,
 Ниҳол эдим, Мансур бўлди дармоним.
 Таклиф этди мени тошдил Вашмгир,
 Ёқтирмадим, бўлгил, деса, аёним.
 Маъмунларнинг авлодидан ул Али,
 Бўлди табиб, дард кўрмади ҳеч жоним.
 Сўнгги Маъмун назар солди ҳолимга,
 Бошим кўкка етказди ул султоним.
 Неъматини Маҳмуд дариг тутмади,
 Кўрмасликка олди доим нуқсоним.
 Жаҳолатим авф айлади ҳурматлаб,
 Обрў юксак, тўним янги, бут ноним¹.

Беруний ўз Ватанида камол топган мутафаккирлар Муҳаммад Хоразмий яратган «Ҳинд ҳисоби ҳақида», «Ал-жабр вал-муқобала», Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғонийга мансуб «Китоб ал-ҳаракат ас-самовий ва жавомиъ илм ан-нужум» («Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби»), Абу Наср Форобий, Абу Бакр ар-Розий, Али ибн Ироқ, араб файласуфи ал-Киндий, юнон олимлари Фалес, Сукрот, Платон, Арасту, Гален, Птолемеи ва бошқаларнинг асарларини қунт билан ўрганди, уларга шарҳлар ёзди ва ўрганганларини ижодий ривожлантирди.

Беруний, энг аввало, қомусий олим сифатида бутун дунёга манзур ва машҳурдир. Унинг дастлабки йирик асари «Ал-асор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар») бўлиб, бунини у 27 ёшида ёзган эди. 486 саҳифадан иборат бу асар ўзбекчага 1968 йили таржима қилинган. Олимнинг 364 саҳифадан иборат «Таҳдид ниҳоят ил-амокин ли тасҳиҳ масофот ил-масокин» («Турар жойлар (орасидаги) масофани аниқлаш учун манзилларнинг чегараларини белгилаш») «Геодезия» номи билан йирик китоби машҳур бўлиб кетган. Бу китоб 1966 йили рус тилига таржима қилинди. Унинг 3-катта асари «Ҳиндистон»дир. 4-йирик китоби «Қимматбаҳо тошларни билиш ҳақида тўплам» («Минералогия»), бешинчи китоби «Китоб ас-Сайдана» деб юритилади.

6- китоби „Юлдузшуносликда бошланғич маълумотларни англаш“ деб аталиб, у ўша давр мактаблари учун дарслик бўлиб, барча асосий фанлардан бошланғич маълумот олиш учун хизмат қилган. Берунийнинг фалакиёт тарихига оид яна бир йирик асари «Ал-қонун ал-Масъудий» («Масъуд қонуни»)дир. Бу фалакиёт дарслигидир.

Беруний тадқиқотлари рўйхатида 152 та китоб бўлиб, улардан бизга ҳозирча 31 таси етиб келган.

¹ Ирисов А. Беруний ҳикматлари. Тошкент, «Ёш гвардия», 1973. (Шеърлар, арабчадан А. Ирисов таржимаси.)

Йирик ҳинд давлат арбоби Жавоҳарлал Неру Беруний асарларини ўқиб шундай ёзган: «*Беруний юнон фалсафасини ўрганиб ҳинд фалсафасини мутлоа қилмоқ учун санскрит (қадимги ҳинд тили — Т. Э.)ни ўргана бошлади. У ҳинд ва юнон фалсафасини бир-бирига солиштириб, буларда мавжуд бўлган умумийликни кўриб ҳайратда қолди. Берунийнинг китоби далилий материални қамраб олиш билан бирга, у уруш, талон-тарож, оммавий қирғинлар бўлишига қарамай, фан аҳллари ўз ишларини давом эттирганликларини кўрсатиб борди. Икки орани нафрат ва худбинлик кайфиятлари бузиб турган пайтларда ҳам Беруний бегона одам бўлатуриб, бу ўлка кишилари аҳволини тушунтиришга ҳаракат қилди*»¹.

Абу Райҳон Беруний ўз даврининг буюк педагоги эканини алоҳида таъкидлаш лозим. Энг муҳими шундаки, ҳали ўша замонда, педагогика илмий ва мустақил фанга айланмаган бир пайтда, Беруний бу фан соҳасида долзарб масалаларни ўртага ташлади.

Хусусан, Хоразмшоҳ Абулаббос Маъмун ибн Маъмун (1009—1017 йил) даврида Гурганж (ҳоз. Урганч) шаҳри Ўрта Осиёдаги илм-фан ва адабиёт марказларидан бирига айланган бўлиб, у ерда қатор олим ва адиблар яшаб ижод қилган. Уларнинг шу анжумани илмий адабиётларда баъзан «Маъмун академияси» деб ҳам юритилади. Ёзма маълумотларга кўра, Беруний мазкур анжуманда етакчи раҳбар ва педагог бўлган.

Беруний раҳбарлик қилган бу илмий даргоҳ қарийб 10 йил фаолият кўрсатган. Ўша давр ичида Беруний фалсафий педагогика мактабини яратган. Унинг педагогик қарашлари ва фаолиятини ўрганишда олимнинг ўзидан илгари ўтган педагогларга нисбатан қандай янги, некбин фикрлар билдирганига ҳамда ижодидаги илгарилаб борадиган педагогик қараш ва фикрлари ривожланишига эътиборни қаратиш жуда муҳимдир.

Беруний педагогик ижодида инсон ва унинг бахт-саодати, таълим-тарбияси, камолоти бош масала бўлган.

Буюк педагог олим тарбиянинг мақсади, вазибалари ва роли, инсон, ёш авлоднинг ривожланиши ҳақидаги фикрлари чин маънода инсонпарварлик ва инсоншунослик асосига қурилган.

Билиш ва тарбиянинг табиатга уйғунлик тамойилларини Берунийнинг ҳамма асарларида кузатиш мумкин. Беруний инсонни табиатнинг бир қисми деб билган. Табиат ва жамият илмини ўрганишда «*ўзим текшириб кўрмагунча ишонмайман*» деган шиорга бутун умр амал қилди.

Беруний ўша вақтда кенг тарқалган ўқитишнинг сохта, пуч методларига қарши чиқиб, «*ўқувчини ҳамма нарсага ўргатиш*» санъатига, табиат кўрсатмаларига асосланишга, боланинг шахсий

¹ Джаваҳарлал Неру. Открытие Индии. М., 1955, 246—247- бетлар.

хусусиятларини ҳисобга олишга чақирган эди. «*Мақсад гапни чўзиш эмас, — дейди Беруний — балки ўқувчини зериктирмаслик. Чунки, доимо, бир хил нарсага қарай бериш малоллик ва сабрсизликка олиб келади. Ўқувчи фандан-фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ўхшайди. Бирини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва ўқувчи «Ҳар бир янги нарсада ўзига яраша лаззат бор» дейилганидек, уларни кўришга қизиқади ва кўздан кечиришни истайди. Бир хил нарса чарчатади, хотирага малол келтиради», деб ёзган.*

Бу ерда энг муҳими, ўқитишни фан билан умумий таниш-тиргандан, ўқувчиларнинг уни яхлит идрок қилишларидан бошлаш, кейин эса унинг айрим томонларини ўрганишга ўтиш зарурлигини уқтиради. Аммо фанни ўрганганда «*эшитишдан диллар нафратланадиган, қулоқлар тортинадиган ва ақлга сиғмайдиган афсоналар*»ни асоссиз эканлигини фақат тажриба, амалиёт туфайлигина узил-кесил ҳал қилиш мумкинлигини маслаҳат беради.

Беруний таълим жараёнининг табиатига чуқур кириб бориб, болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш асосига қурилган ўқитиш табиатга уйғунлигини уқтиради.

Беруний ўқитиш жараёнида болаларга тушунарли бўлмаган сўзларни қуруқ ёдлашга қурилган таълимни қаттиқ қоралайди. У ёзади: «*Тушуниш ёдлашдан яхшироқ ва афзалдир.*» Иккинчи бир асарида эса бу талабни чуқурлаштириб, «*Кузатишнинг кўнлиги кўрилган нарсаларни эслаб қолиш қобилиятини яратади.*

Берунийнинг педагогик ғояларидан энг муҳими билимни пухта ва мустаҳкам эгаллаш зарурлигидир. Тарбияшунос олим ўқувчига мурожаат қилиб, дейди: «*Билиминг шундай бўлиши керакки, у яланғочлигингда ҳам ўзингда қолсин, билимингни ҳаммомдаги ҳўллик ҳам юволмасин.*

Билимларнинг ўқувчиларга тушунарли бўлиши, таълимда самарадорлик учун Беруний қуйидагиларга амал қилишни тавсия этади:

— сезги органларининг маълумотларига кўра... билишни давом эттириш;

— фанни ўрганаётганда фикрлаш, хотиралаб эсга олиш зарур;

— ўрганилаётган илмларни тўла билиб олиш учун, ўша илмни ташкил этиб турган унсурларни пухта ўрганиб чиқиш;

— билишда оддийдан мураккабга, маълумдан номаълумга, яқиндан узоққа, осондан қийинга, далиллардан хулосаларга қараб бориш;

— узоқ ўтмишга оид билимларни ўрганганда шу илм, фан тарихини ўрганиш;

— ҳодисаларни, фан асосларини бир-бирларига таққослаб, солиштириб ҳар томонлама чоғиштириб ўрганиш.

Абу Райҳон Беруний инсон ахлоқий категориялари: «*тўғрилиқ ва ҳақиқат*», «*яхшилик ва ёмонлик*», «*ростгўйлик ва ёлгончилик*», «*фахрлиниш ва ғамгинлик*», «*ғазаб ва илмсизлик*», «*ҳалол ва ҳаромлик*», «*дўстлик-иноқлик ва душманлик*», «*халқлар дўстлиги ва тинчлиги учун кураш*» ҳақида ва бошқа хусусиятларни кишиларнинг табиати билан боғлайди.

Мана, орадан минг йилдан кўпроқ вақт ўтишига қарамай, Берунийнинг илғор ҳаётий педагогик ва фалсафий ғоялари ҳозир ҳам ғоятда қимматлидир.

Шундай қилиб, хулоса қилсак, Берунийнинг педагогик қарашлари асосан:

- оилада бола тарбияси; ақлий таълим;
- ахлоқий ва жисмоний тарбия;
- меҳнат ва инсонпарварлик тарбияси.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ АСАРЛАРИДАН

(«ҚАДИМГИ ХАЛҚЛАРДАН ҚОЛГАН ЁДГОРЛИКЛАР»¹ ДАН)

«Асарни ёзишга (кириш) бошлаб айтаманки, мендан сўралган нарсга етказувчи воситаларнинг энг муҳими — қадимги миллатлар ҳақидаги ривоятлар, ўтмиш авлодлар тўғрисидаги хабарларни билишдир, чунки буларнинг кўпчилиги у миллатлар авлодидан ва уларнинг расуму русм ва қоидаларидан иборатдир. Ақлий (нарсалардан) далил келтириш, кузатилган (нарсаларга) қиёс қилиш йўли билан у хабарларни билиб бўлмайди. Буни фақат «*китоб аҳллари*» ва турли дин арбобларига, шу (эътиқод)ларга амал қилувчи ҳар хил маслак ва ишонч эгаларига эргашиш, уларнинг тушунчаларини ҳамиша асос тутиш билан билинади. Сўнгра буни кўпчилик кишиларнинг табиатини пасткашлаштирадиган ёмон ахлоқдан, ҳақиқатни кўришга имкон бермайдиган омиллардан ўзни тозалагандан кейин, уларнинг исбот учун келтирган сўз ва эътиқодларини бир-бирига солиштириш билан билинади. Ана шу айтиб ўтганим ҳақиқий мақсадга етказувчи энг яхши йўл ва бунга доғ туширувчи шак-шубҳани ювиб ташлаш учун энг кучли ёрдамчидир. Гарчи, қаттиқ уриниб, зўр машаққат чексак ҳам, ўшандан бошқа йўл билан мақсадга эриша олмаймиз».

(40—41-бетлар)

«Иш шу йўлдан борадиган бўлгач, у ривоятларнинг давримизга энг яқин ва энг машҳурини, сўнгра яқинроқ ва машҳуруғини

---

¹ *Беруний*. Танланган асарлар. I жилд. Тошкент, 1968. (Матнда саҳифаси кўрсатилади.)

(бирин-кетин) олишимиз лозим. Уларнинг (баъзиларини) ўз арбобларидан қабул қилиб, тузатиш мумкин бўлганини тузатамиз, бошқаларини ўз ҳолида қолдирамиз. Шунда биз келтирган ривоятлар ҳақиқатни қидирувчи ва ҳикматни сезувчининг бошқа ривоятлар устида иш юргизишига ёрдамчи ва бизга муяссар бўлмаган нарсаларга эришиш учун йўловчи бўлади».

(40-бет)

«... Ҳар бир илм ва санъатнинг бориб тақаладиган бошланиш жойи бор. Шу бошланиш жойига яқинлашган сари то ўзига бориб етгунча содаллашиб боради».

(63-бет)

«Қутайба (араб босқинчилар лашкарбошиси — Э. Т.) Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) Ислом давридан кейин, ҳақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди».

(72-бет)

«... душманлар ҳамиша насабларга таъна қилиш, номусларни ерга уриш, турли уйдирма гаплар тарқатишга уринадилар. Шунингдек, дўстлар ва хайрихоҳлик қилувчилар ёмонни яхши қилиб кўрсатишга ҳалал стадиган (йўлни) тўсишга, гўзалликни изҳор этишга ва яхшиликларга нисбатан беришга тиришадилар».

(74-бет)

«Кейин Қутайба ибн Муслим ал-Баҳилий хоразмликларнинг қотибларини ҳалок этиб, билимдонларини ўлдириб, китоб ва дафтарларини куйдиргани сабабли, улар саводсиз қолиб, ўз эҳтиёжларида ёдлаш қувватига суянадиган бўлдилар».

(84-бет)

«... шубҳани аниқ, номаълумни маълумга қўшиш биз юрган йўлга лойиқ эмас».

(103-бет)

«... жўрттага ўз сўзида туриб олган билимсиз киши билан баҳслашиш на мақсад эгасига ва на мақсадга бирон фойда етказмайди».

(103-бет)

«... Бу китобнинг баъзи жойларида турли фанларга ўтиб, баёнимизга алоқаси узоқ (масалаларга) киришиб кетсак ҳам, бу гапни

чўзиш ва кўпайтириш мақсадида эмас, балки ўқувчини зерик-тирмаслик учундир. Чунки доимо бир хил нарсага қарай бериш малоллик ва сабрсизликка олиб келади. (Ўқувчи) фандан-фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ўхшайди, бирини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва у киши „ҳар бир янги нарсада лаззат бор“ дейилганидек, уларни (кўришга) қизиқади ва кўздан кечиришни истайди».

(106-бем)

«... Фахрланиш ҳақиқатда яхши хулқлар ва олий феълларда олдин кетиш, илму ҳикматни эгаллаш ва имконият борича мавжуд (нопокликлардан) тозаланишидир. Кимда шундай (сифатлар) топилса, ҳукм унинг фойдасига ва кимда булар етишмаса, ҳукм унинг зарарига бўлади».

(151-бем)

«(Одамлар) тузилишларининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича бўлиши фақатгина насабларнинг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг (одам) яшайдиган жойларнинг турличалигидан ҳамдир. Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли хоҳишларини ифодалаш учун (зарур) бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир...»

(236-бем)

«Румликлар география ва астрономия илмини дуруст ўрганиб, мантиқий далиллар билан иш қилганларидан, ҳийлалар ишлатувчи кишилар сўзларига истисно этишдан жуда узоқлашдилар».

«Хоразмликлар буржларни араблардан яхшироқ билганлар».

(281-бем)

«Искандар ва унинг ворислари румликлар томонидан (эронликлар) раббат қилган барча илмий китоблари куйдирилиб, ҳаёт воситаси бўлган ва фахр қилинадиган гўзал санъатларини барбод этган эди».

(447-бем)

«Қиёс қилинувчи нарса билан қиёс учун олинувчи нарса орасини, исботланувчи нарса билан исбот орасини бирлаштирувчи бир сабаб бўлмаса, у далил ва мисоллар қабул этилмайди».

(341-бем)

«Яхшилик хислатлари: тақводорлик, тўғрилиқ, ўзини сақлаш, диндорлик, одиллик, инсоний камтарлик, латофат, собитқадамлик, эҳтиёткорлик, сахийлик, мулойимлик, сиёсат ва бошқариш ишларида билимдонлик, тadbиркорлик, тўғри тахмин қила билиш ва булардан бошқа, ақлга сиғмайдиган, киши баён этиб тугата олмайдиган (яхши) сифатлардан иборатдир».

«Бутун кучимни йиғиб, (бор) имкониятни ишга солиб, гоҳ эшитиш, гоҳ кўриш ва қиёс қилиш орқали, билимим етганича, у нарсаларни баён этишга бел боғладим».

(40-бет)

«Ваъдани адо этиб, ... «Хар ким ўз ҳолига яраша иш қилади» ва «Хар кимнинг қиймати севган нарсаси билан билинади» деганларидек,... (Бу китобни) ўқиган ўқувчи (қуйидаги кайфиятдан) холи бўлмайди: ё у маълумотда менга тенглашади, унда мени мактаб, бу китобга қилган меҳнатим учун мендан миннатдор бўлади, ёки мартабада мендан ортиқлик қилади, унда янглишларни ислоҳ этиб, юз берган тойилишлардан (мени) маъзур тутди. Учинчи (ҳолатдаги ўқувчига) келганда, у менга бўйсунса, истифода этишга, агар даъват қилса, ожиз қолишга кифоя қиларли асар яратдим».

(425-бет)

„ҲИНДИСТОН“ („ҲИНДЛАРНИНГ АҚЛГА СИҒАДИГАН ВА СИҒМАЙДИГАН ТАЪЛИМОТЛАРИНИ АНИҚЛАШ КИТОБИ“) АСАРИДАН¹

«Хабар кўз билан кўргандек бўлмайди... (Беруний билишнинг биринчи йўли — кўриш, иккинчиси — ёзма ва оғзаки хабарлар орқали демоқчи — Э.Т.) Хабар бор нарсалардан ҳам, йўқ нарсалардан ҳам дарак бераверади. Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин. Қаламнинг абадий излари бўлмаганда халқларнинг хабарларини қайдан билар эдик?!»

«Шундай кишилар ҳам бўладики, уларнинг табиатига ёлғон хабар тарқатиш ўрнашиб қолиб, гўё унга шу вазифа юклатилгандек бўлади ва ёлғон хабар тарқатмасдан тинчиёлмайди...

Баъзи киши (ёлғон хабар тарқатувчига) тақлид қилиб, билмасдан ёлғон хабар тарқатади... Бу хабарчилар биринчи марта атайлаб ёлғон хабар тарқатган киши билан энг кейин бу ёлғон хабарни эшитувчи ораларида воситачи бўладилар. Орадан тақлидчиларни тушириб юборилса, биз санаб ўтган ёлғончиларнинг ўша аввалги биттаси қолади, холос.

---

¹ Беруний. Танланган асарлар. II жилд, 1965. (Матнда саҳифаси кўрсатилади.)

Ёлғончиликдан четланиб, ростгўйликка ёпишган кишини бошқа одам у ёқда турсин, ёлғончининг ўзи ҳам севиб мақтайди».

«... ёлғончилик кишини адолатдан юз ўгиртиради, зулм, ёлғон гувоҳлик, омонатга хиёнат қилиш, бошқалар мулкларини ҳийла билан босиб олиш, ўғрилиқ, дунё ва халқнинг бузилишига сабаб бўлади».

(25—26-бетлар)

«Аҳмоқлик — давоси йўқ бир касалликдир, шундайки, уларнинг (ҳиндларнинг) эътиқодича, дунёда ўз ерларидан бошқа ер йўқ, ўз жинсларидан бошқа халқ йўқ... ўзларидагидан бошқа илм йўқ... Ўзларини юқори тутиб, бемаъни ҳаракат қиладилар ва кибрланиб билимсиз қоладилар».

(35-бет)

«Маълумки, ҳар бир мураккаб нарсанинг содда бўлаклари бор, мураккаблик шулар йиғиндисидан келиб чиқади».

«Сезгилар бешта бўлиб, улар: қулоқ билан эшитиш, кўз билан кўриш, бурун билан ҳидлаш, тил билан татиш ва тери билан тегиб билишдан иборатдир... илм ва маърифат фақатгина ўшалар орқали ҳосил бўлади».

(49—50-бетлар)

«Илм орқали ҳалосга етилиш фақатгина ёмонликдан тийилиш билангина вужудга келади. Ёмонликнинг шохобчалари кўп бўлса ҳам, уларнинг асоси тама, ғазаб ва илмсизликдир».

(70-бет)

«Табиати жиҳатдан бошқариш ва сиёсат ишига қизиқувчи, бошлиқ бўлишга фазилати ва кучи билан ҳақли, фикр ва мақсадида саботли, давлатни ўзидан кейингиларга қолдириб, уларнинг ўз ота-боболарига қарши бўлмасликларини мақсад қилиб олган киши томонидан берилган ҳар бир буйруқ, буюрилган киши олдида, турғун тоғлар сингари маҳкам бўлиб, у буйруққа кўп вақтлар ва узун замонлар ўтса ҳам, кейингилар ҳам бўйсунадилар».

(88-бет)

«Илмлар кўпдир. Улар замони иқболли бўлиб, турли фикр ва хотиралар уларга қўшилиб борса, кўпаяди. Одамларнинг илмларга рағбат қилиши, илмларни ва илм аҳлларини ҳурматлаши ўша иқболнинг белгисидир. (Айниқса) ҳукмрон кишиларнинг илм аҳлини ҳурмат қилиши турли илмларнинг кўпайишига сабаб бўлади.

Чунки ҳукмроннинг шундай қилиши кишиларнинг, дунёнинг (кундалик) зарур ишлари билан овора бўлиб қолган қалбларини турли илмлар билан шуғулланиш учун бўшатиб қўяди. Ҳукмроннинг

илм аҳлини кўпроқ мақтаб, улардан хурсанд бўлиши ҳам илмларнинг кўпайишига сабаб бўлади. Демак, одамларнинг қалби буни севиш учун ва бунинг тескарисига эса нафрат билдириш учун яратилгандир».

(125-бет)

«Тил — сўзловчи истагини эшитувчига стказувчи таржимондир».

(138-бет)

«Мақтаб болалари тахталарини қора қилиб, энига эмас, бўйига оқ нарса билан чапдан ўнгга қараб ёзадилар; гўё шоир мана шу шеърни ҳиндларга қарата айтганидек:

Қоғози кўмирдан бўлиб, қалами оқ ёзаётган котибни кўринг. У қоронғи кеча юзига ёруғ кундузни ёзиб, уни ёритмоқчи бўлади, лекин тугал ёритолмайди».

(148-бет)

«Ҳикматшуносларнинг биридан, олимларнинг бойлар эшикларига ёпирилиб боришлари ва бойларнинг олимлар эшикларига бормасликларининг сабаби нима, деб сўралганда, ҳикматшунос: «Бунинг сабаби олимларнинг мол фойдасини билишлари ва бойларнинг илм шарафини билмасликларидир», деб жавоб берган».

(152-бет)

«Подшоҳнинг Прахлода деган ўғли бўлиб, у катта бўлгач, муаллимга топширади.

Бир куни унинг билимини синаш учун олдига чақирганда у бир шеър ўқиб беради. Шеър маъноси: Ёлғизгина Вишну бор, унлан бошқа ҳеч нарса йўқ, деган... бу сўз отасига ёқмади. Чунки, у Вишнунинг ёмон кўрарди. Боласига муаллимни ўзгартиришга, дўст билан душманни таниб олишга буюради. Бир неча вақт ўтиб, ундан кейин яна боласидан имтиҳон олганда, боласи шундай дейди: «Буюрган нарсаларининг ўргандим, лекин уларга эҳтиёжим йўқ. Чунки менимча, дўстликда ҳамма баробардир, ҳеч кимни душман тутмайман».

(275-бет)

«Нодонлик истило қилган кишиларнинг бундай нарсаларга эҳтиёжи бўлганлиги учун уларга баъзи нарсалар ҳалол ва баъзи нарсалар ҳаром қилиниб, ўртага чек қўйилгандир».

(408-бет)

«... Билим — қайтариш ва такрорлаш мевасидир».

(439-бет)

«Киши табиати билолмаган нарсани билишга муҳаббатлидир; фақат ҳақиқий билимга эга бўлганда, билолмаган нарсани билишга эҳтиёжли бўлиб ахтарганини топади, билимини чуқурлаштиради».

(67-бет)

**ГЕОДЕЗИЯ «ТУРАР ЖОЙЛАР (ОРАСИДАГИ)
МАСОФАЛАРНИ АНИҚЛАШ УЧУН МАНЗИЛЛАРНИНГ
ЧЕГАРАЛАРИНИ БЕЛГИЛАШ», КИТОБИДАН¹**

«Мен масофаларни аниқлаш ёки унга йўл кўрсатиш усулидаги ишларим учун келгусида тақдирланмайман деб ўйлайман».

(49-бет)

«Шундай қилиб, ҳисоблаш ва юзаларни ўлчаш математика дейилган фаннинг асоси бўлади, буларнинг амалий ишларга татбиқи геометрия фанини яратади, амалий геометрия эса геодезия фанининг асосини ташкил қилади».

(84-бет)

«Менинг умумий мақсадим — ер юзида ихтиёрий олинган бир жойнинг (шаҳарнинг) координаталарини ифодалаш, яъни унинг Шарқ билан Ғарб орасидаги узоқлигини, Шимолий ва Жанубий қутблар орасидаги кенглигини ҳамда жойлар орасидаги масофаларини ва бирининг иккинчисига нисбатан азимутини аниқлаш усуллари баён қилишдан иборатдир. Очiqроқ айтганда, Шарқнинг пойтахти бўлган Ғазна шаҳрининг координаталарини аниқлашдир».

(23- бет)

Кўпчилик кунларим ўтди марҳаматликда
Поғоналардан кўтарилдим борган сари мен.
Ироқилар оиласи боқди мени оқ сут-ла,
Уларнинг Мансури тарбиясига олди мени.

(10-бет)

«Фанларнинг ҳолати ана шундай. Уларни кишининг турмуши учун бўлган эҳтиёжлари дунёга келтирди. Шунга мувофиқ тарзда фан тармоқ отди. Фанларнинг фойдаси — улар ёрдамида олтин ва кумуш тўплаш эмас, балки керакли нарсалар ҳосил қилишдир».

(40-бет)

---

¹ *Беруний*. Танланган асарлар. III жилд. Тошкент, 1966. (Матнда саҳифаси кўрсатилади.)

«Барча фанлар каби математика ҳам кишиларнинг амалий эҳтиёжларидан, ер бўлаклари майдонини ва идишларнинг сиғимини ўлчашдан, вақтни ҳисоблаш ва механикадан келиб чиққан...»

(40-бет)

«Тадқиқотчи зийрак, (ўз) хатоларини синчиклаб излаши, тобора тиришқоқ бўла бориши, меҳнатидан зерикмаслиги, ўз-ўзини қайта-қайта текшириб туриши керак».

(44-бет)

«Улар (Ғазнавий ҳокимлари — Э. Т.) фозил кишиларга нисбатан душманлик ҳисси билан ёнар эдилар. Фанга алоқадор кишиларни таъқиб этар, уларга хўрлик ва зулм келтирар эдилар... Бу жоҳиллар кўпчиликка номаъқул бўлган паст ва зарарли хулқларни бир овоздан ёқлаб чиқардилар, улар асносида асоссиз ғаразни кўрамиз. Улар орасида шарму ҳаёсиз ва ҳар қандай пастлик олдида тап тортмайдиганлар кўпроқ. Бу йўлда улар барча имкониятдан фойдаланиб мусобақа қила бошладилар; бу иш бориб-бориб фанни рад этиш ва илм аҳлига ғараз кўз билан қарашга олиб келди. Улардан шаддодроғи фанни хато йўл, фан аҳлини ўзларига монанд жоҳилият йўлидан боришга ундаб, уларга куфроният тамғасини босдилар. Бу билан улар олимларни йўқотмоққа ўзларига йўл очмоқ ниятида эдилар».

(81- бет)

«Одамзод (энг қадимги одам) ўзидан пинҳон тутилган нарсаларни билишга интила бошлади. Келажакда нима бўлишини билиш ва бошга тушиши мумкин бўлган кулфатлардан ҳимояланиш учун интилди... Аста-секин унинг тажрибалари ўзга ёритгичларни кузатишга ўтди».

(84—85-бетлар)

Ғазнавий ҳокимлари — Э. Т. фозил кишиларга нисбатан душманлик ҳисси билан ёнар эдилар.

ўзлаштирган бўлсин. Шундан сўнг барча фан асосларидан маълумотга эга бўлиши керак... фаннинг бошланғич асосларини билмай туриб, илмий фаолият билан машғул бўлиш маъносиз».

(262- бем)

«Инсоннинг тилак ва хоҳишлари меҳнат туфайлигина амалга оширилиши мумкин».

(88- бем)

«КИТОБ АТ-ТАФХИМ» («ЮЛДУЗЛАР ҲАҚИДА ФАН») КИТОБИДАН

«Табиат ҳодисаларини тушунтирганда табиатнинг ўзидан келиб чиқиш керак ва унинг ўзида бўлган қонуниятга, далил ва тажрибага асосланиш лозим: фанни ўрганишни мазкур фанни ташкил этиб турган унсурларни ўрганишдан бошлаш зарур; фанни ўрганган пайтда фикрлаш зарур; бир маълумотни, фикрни, афсонани иккинчилари билан чоғиштириш, таққослаш ва улардан энг ишончлигини, яъни табиатда мавжуд қонунлар ва тартиблар йўл қўядиганини ҳақиқий нарса сифатида қабул қилиш зарур».

«КИТОБ АЛ-ЖАМОҲИР ФИ МАЪРИФАТ АЛ-ЖАВОҲИР» («ҚИММАТБАҲО ТОШЛАРНИ БИЛИБ ОЛИШ ҲАҚИДА МАЪЛУМОТЛАР ТўПЛАМИ»), «МИНЕРАЛОГИЯ») КИТОБИДАН

«Сезгилар ўз қўзғатувчилари орқали қўзғалади. Агар улар меъёрида бўлса, ёқимли ва зарарсиз бўлади, меъёридан ортиқ бўлса, дардли ва ҳалокатли бўлади.

Кўриш сезгисини нур қўзғатади, эшитишни ҳаво орқали келувчи овозлар қўзғатади, ҳидлаш ҳаво билан бурунга уриладиган ҳидлар орқали пайдо бўлади, таъм озиқнинг мазаси билан вужудга келади. Аммо намлик бунда шартдир. Бу тўрт сезгини ҳис этувчи махсус органлар мавжуддир. Бешинчи сезги — сезиш эса бутун баданда воқедаир, аммо даставвал уни тери сезади».

(8-бем)

«Сезгилар билинганларидан бир бўлагини фикрга етказса, фикр уни янглишлардан тозалаб ақлга топширади. Ақл уни умумий (иш)га айлантиради.

(12-бем)

«Инсон Худонинг сздаги вакили ҳисобланади... Инсоннинг асосий вазифаси — меҳнат орқали кўзлаган мақсадига эришиш, яхшилик

орқали яхшилик кўришдир. Бунга унинг эшитиш ва кўриш сезгилари ёрдам беради. Кўриш орқали ибрат изларидан лозим якунлар қилиши керак бўлади...».

«Фақатгина сезги органлари ёрдамида ўзлаштирилган билимлар хатоларга олиб келиши мумкин. Агар инсон сезгилардан фикрлаш ва хулоса чиқариш ёрдамида фойдаланса, ана шу сезгилар орқали идрок қилинадиган нарсаларни ўрганишда жуда катта ютуқларга эришмоғи мумкин... истакларга меҳнат туфайли эришилади».

(9- бем)

«Инсон ўз табиатига кўра мураккаб танага эгадир. Инсоннинг гавдаси бир-бирига қарама-қарши қисмлардан ташкил топган бўлиб, бу қисмлар тобелик кучи асосида бирлашганлар».

(11-бем)

«Инсон ҳамиша ўзгаларнинг бахт-саодатлари ҳақида ўйлаши керак. Ҳар бир инсоннинг қадр-қиммати ўз иштини қандай бажараётгани билан ўлчанади.

Одамлар турмуш-ҳаётда ҳар хил ҳолатда бўладилар. Буларнинг бир тури билан мақталадилар, бошқаси билан эса қораланадилар... мақтовларнинг чўққиси мурувват, мурувватнинг ўқи (асоси) эса тозалик ва покизаликдир».

(20- бем)

«Ахлоқдаги ва одобдаги нафс гўзаллигига келсак, инсон уни ёмонликдан мақталишгача кўтаришга қодир, бу (албатта) нафсни тоза тутишга, уни руҳий тиббиёт йўли билан даволашга, ёмонлик қолдиғи асоратини аста-секин ахлоқ китобларида айтилган усуллар билан кетказиш мумкин».

(21- бем)

«Инсонга энг яқин нарса унинг нафсидир. Шу нафс, энг аввало, ўзига яхшилик қилишга, кейин эса ўз розилиги билан тевағидаги энг яқинларига яхшилик қилишга интилиши керак. У ташқи кўриниш, ясама шуҳрат, сунъий обрў учун мурувват ва футувват кўрсатмасин».

(21- бем)

«Эй, қизим! Ранг қилишдан сақлангин, чунки у ажралиб кетишнинг калитидир. Эринга ҳалсб гина қилишларни ман қиламан, чунки у нафратни уйғотади. Яхшиси сен ўзингга зийнат, пардоз бергин...»

Агар сахрога чиқар бўлсанг доимо ёнингда сув бўлсин... Ўз эрингни кўрганда, хушчақчақ бўлган вақтида сен хафаликдан, у хафа бўлган вақтида сен хушчақчақликдан сақлан. Эрни сирини фош этмагин, акс ҳолда унинг олдида ўзингни камситган бўласан...»

(22- бем)

«Боланинг юз тузилиши она қорнида ато қилинади ва ҳеч қандай куч ила ато қилинганини ўзгартириш йўли йўқ. Кўринишдаги гўзаллик ва тузилишдаги камол — булар иккови ҳам ҳар бир одам учун севимли...».

(18- бем)

«Инсон нарса ва ҳодисаларнинг фақат ташқи сифати ҳамда хусусиятлари ҳақида билим олмай, балки тафаккури, ақли туфайли нарса ва ҳодисаларни таққослайди, бир-бири билан солиштириб кўради, ўз билимларини чиқилигини аниқлайди...»

(7- бем)

«Баданни дангасаликдан қутқариш фойдалидир, чунки у дангасалик, ялқовлик, ишёқмаслик одамни бузилишга, касалликларга чалинишга олиб келади».

(30- бем)

Меҳнатсиз шон-шавкатга, мартабага эришган киши ҳурматга лойиқми? Юқори мартабага меҳнатсиз эришган киши фароғат ва роҳат соясида яшайди, яхши кийинади, аммо улуғлик либосидан маҳрум, яланғочдир».

(27-бем)

«Қимматбаҳо марварид дончасини охиригача пармалашдан ҳаликсыраб, усталар уни баҳосини тушуниб етмаган шогирдларига беришади. Шогирдлар бутун борлиғи билан ишга киришиб кетади. Бунда уларни қўллари қалтирамай, қўрқмасдан пармалашни давом эттирадилар. Агар бу ишда хавфсыраш бўлса, пармалаш давомида бирор-бир тасодиф билан дур майдаланиб кетса, уста шогирдларини шапалоқ билан туширган. Тарсаки зарби уларни яхшироқ, сифатлироқ ишлашга кўниктирган. Дур пармаланиб бўлингандан сўнг хавфли вазият ўтиб кетган».

(119-бем)

**«САЙДАНА»
(«ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАР ҲАҚИДА КИТОБ»)¹
«ФАРМАКОГНОЗИЯ» КИТОБИДАН (1974)**

«Хоразм амирларидан бири касал бўлиб қолган эди, унинг касалига қарши Нишопурдан бир дорининг нусхасини юбордилар. (Нусхани) атторларга кўрсатдилар, унда қайд этилган дориюлардан биттаси ҳеч кимда топилмади, фақат бир киши ўзида борлигини айтди. Унинг ўн беш дирҳамини беш юз тоза (кумуш) тангага сотиб олишган экан, (аттор) гулсапсар илдизини чиқариб берибди. Уни қойишганда, у (аттор) «Сиз жисмини эмас, фақат исмини билмаган нарсангизни сотиб олдингиз» дебди.

(119- бет)

«Хотира далили бор ҳамма нарсаларни яхшироқ, тезроқ ва ўнғайроқ эслаб қолади».

(198- бет)

Китобларни хотирада сақла, фақат йиға бермагин,
Чунки китобларга ҳам қирон келади.
Олов уларни ёндиради, сув ғарқ этади,
Сичқонлар кемирадилар, ўғри ўғирлайди.
Китоблари билан гердайган билимсиз киши,
Кутубхонасини у билан тўлдиради ва уни ёпиб қўйиб,
Ундан билим олувчиларни фойдаланишдан маҳрум қилади.

(119- бет)

**БЕРУНИЙНИНГ «РОЗИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ТИББИЙ
АСАРЛАРИ ҲАҚИДА РИСОЛА»СИДАН**

«Агар мен сени ҳурмат қилмаганимда, Розий асарларининг рўйхатини тузмаган бўлар эдим, чунки бу ишда Розий душманларидан баъзиларининг менга рақиб бўлиб қолиши ва улар мени Розий мазҳабидан деб шов-шув кўтариш хавфи бор эди».

(234- бет)

«Биргина нарса учун (узоқроқ яшашим) керак эдики, у ҳам бўлса, шу қўлимдаги нотаом асарларни тамомлаш ва оққа кўчирилмай қолганларини кўчириш эди».

(240- бет)

---

¹ *Беруний*. Танланган асарлар, IV жилд. Тошкент, 1974. (Матнда бети кўрсатилади.)

Ибн Сино

(980 — 1037)

Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Сино ўрта асрда етишган буюк донишманд эди. У фалсафа, табобат, фалакиёт, зоология, ботаника, геология, мусиқа, психология, ахлоқ, маънавий, тилшунослик, адабиёт каби фан соҳаларига бағишлаб асарлар ёзди.

Ибн Сино шарқнинг буюк файласуфи эди. Бу соҳага кўп асарлар бағишлади, ҳатто ўзидан кейинги аср фалсафасига катта таъсир ҳам кўрсатди.

Ибн Сино буюк табиб эди. У бу тўғрида ўзидан олдинги тиббий меросни ўзлаштириб, жаҳон тиббиётида неча асарлар қўлланма бўлиб келган асар яратди. Унинг «Тиб қонунлари» китобини XI асрда яратилган *тиббиёт қомуси* деса ҳам бўлади. Чиндан ҳам «Қонун» Ибн Синонинг кўп йиллар орасида олиб борган илмий ва амалий ишларининг натижаси эди. Жаҳон табobati тарихида энг кўп қўлланилган. Алломанинг доривор ўсимликлар ҳақида ёзиб қолдирган фикрлари халқ табobatiда катта аҳамият касб этади. Унинг бу борадаги қарашлари ҳозирги кунда ҳам олимларимиз тарафидан ўрганилмоқда.

Ибн Сино мероси ўрта асрларнинг ўзидаёқ кенг ўрганила бошланган эди. Айниқса, унинг тиббий ва фалсафий мероси ўрта асрдан бошлаб бошқа тилларга таржима қилина бошланди. «Тиб қонунлари»нинг лотин тилига ва бу тил орқали бошқа Фарб мамлакатларидаги тилларга таржима қилиниши ва то XVIII асргача тиббий қўлланма бўлиб келиши бунинг яққол мисолидир.

Ибн Сино илмий меросини ўрганиш ўтган асрнинг охири ва асримизнинг бошларидан бошлаб кенгроқ тус ола бошлади, унинг асарлари матни нашр этилди, баъзи бирлари таржима қилинди, тадқиқотлар ёзила бошланди. 1937 йили Ибн Сино вафотининг 900 йиллиги ва эллагинчи йилларда эса ҳижрий йил ҳисоби билан туғилганига минг йил тўлиши муносабати билан таваллуд тўйи ўтказилиши унинг илмий меросини халқлар ўртасида кенг қўламда

ёйилишига сабаб бўлди. Бу пайтгача Ибн Сино, асосан, табиб сифатида машхур бўлиб келган эди, энди эса у файласуф сифатида ҳам кашф этилди. Унинг бу соҳадаги асарлари таржима этила бошланди. Эллигинчи йилларда турли мамлакатларда унинг меросига бағишланган анжуманлар ўтказилди. Шу аснода ўрта асрда қилинган лотинча таржимасидан кейин «Тиб қонунлари» биринчи бўлиб ҳозирги замон тилларидан рус ва ўзбек тилларига 1954—1961 йиллар орасида Тошкентда таржима ва нашр этилди. Бу билан ўрта аср тиббиётини, хусусан, Ибн Синонинг тиббий меросини ўрганилиши кенг тус олди, сўнг бу соҳада кўп илмий ишлар қилинди, тадқиқотлар нашр этилди.

Абу Али ибн Сино ҳижрийнинг 370- йили сафар ойида, ҳозирги Ўзбекистон Республикасининг Бухоро вилояти Пешку туманидаги Афшона қишлоғида дунёга келди. Милодий ҳисоб билан бу 980- йилга тўғри келади. У беш ёшга тўлгач, отаси Бухоро шаҳрига кўчиб келади. Бу ерда у униб-ўсади, таълим олади, олим бўлиб етишади, бир қатор асарлар таълиф қилди.

Ибн Синонинг «Ҳадият ар-раис», («Шайх ар-Раиснинг ҳадяси»), «Ал-Мажмуъ» («Тўплам»), «Китоб ал-бир вал-исм» («Саховат ва жиноят ҳақидаги китоб» (икки жилд), «Ал-Ҳосил вал-маҳсул» («Яқун ва натижа»), «Инсоф-адолат китоби» (20 жилд) каби асарлари Бухорода таълиф қилинган эди.

Ибн Сино 22 ёшга етганида (1002 йили) отаси вафот этади. 1005 йили сомонийлар сулоласининг сўнгги меросхўри Мунтасир ўлдирилгач, Ибн Сино Бухорони тарк қилиб, Хоразмга кўчиб кетади. 1005—1012 йилларда Абу Али ибн Сино етти йил давомида Хоразмда яшади, у ердаги олимлар билан ҳамкорлик қилди. 1012 —1014 йиллар ораси у Журжонда, кейин Рай, Ҳамадонда яшади. У, бу орада „Тиб қонунлари“ асарини ёзиб тугатди. «Ал-Адвият ал-қалбия» («Юрак дорилари»), «Ал-Ҳидоя», «Ҳайй ибн Яқзон», «Китоб ал қуланж» («Қуланж ҳақидаги китоб») каби асарлари дунёга келди. Кейин у бу шаҳарда йигирма икки жилдли «Китоб-аш-шифо» китобини ёзди. 1024 йилдан то умрининг охири — 1037 йилгача Исфаҳон амири даргоҳида истиқомат қилди. Бу ерда у форс тилида амир Алоуддавллага «Донишнома» («Билим китоби») асарини ёзиб берди, «Китоб аш-шифо»нинг қисқача баёни деб ҳисобланган «Китоб ан-нажот» китобини, бизгача етиб келмаган йигирма жилдли «Ал-Ансоф», ўн жилдли «Араб тили» асарини ёзди.

Аллома Ибн Сино адабиёт соҳасида ҳам анчагина ишлар қилди. Унинг адабий меросини уч қисмга бўлиш мумкин. Биринчидан, Ибн Сино ажойиб шоир эди. У лирик, фалсафий шеърлар ижод этди, шеърятнинг кўп жанрларида — рубой, достон — уржуза, ғазал, қасида, қитъа, фард каби турларида қалам тебратди. Унинг дунёда тан олинган шеърый ижоди асосан араб тилида ёзилган.

Ибн Синога нисбат бериладиган шеърӣй ижод беш ярим минг мисрагача (5450) борган. Унинг бизгача сақланиб қолган шеърӣй меросидан араб тилидагиси беш минг уч юз сатрдан ошади. Бундан чиқди Ибн Синонинг асосий шеърӣй ижоди араб тилида ёзилган эди. Буларга унинг ўндан ортиқ достони — *уржузалари* киради. Бу дostonларнинг ўзи 4744 мисра шеърдан иборат. Ибн Синонинг деярли барча дostonлари давримизгача етиб келган. Улар ҳали «Тиб қонунлари» ёзилишидан илгари ёзилган эди. У халқ ўртасида тиббий билим тарқатиш мақсадида бу дostonларини битган эди. У бу дostonларида одамларга тиббий ўғит беради.

Ибн Сино носир ҳам эди. Унинг бу борадаги «Хайй ибн Яқзон», «Қуш», «Саломон ва Ибсол» ва «Юсуф ҳақида қисса» каби фалсафий-бадий қиссалари бизгача етиб келган. Ибн Синонинг «Саломон ва Ибсол» ва «Юсуф ҳақида қисса» асарлари фақат Тошкентда, Академиянинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасидагина сақланмоқда.

Шу билан бирга, Ибн Сино адабиётшунос олим эди. Унинг бизгача етиб келган бу соҳага оид «Аш-шеър» («Шеър санъати») «Китоб аш-шифо»нинг бир қисми бўлмиш бу асари фикримизнинг далили бўлади. Асарда Ибн Синонинг адабиётга бўлган муносабати, юнон адабиёти ва унинг жанрларига оид қарашлари баён этилган.

Ибн Сино ёзган асарлар сони 450 дан ортиқ. Лекин уларнинг кўпи бизгача етиб келмаган, давримизгача етиб келган 240 га яқин асарларининг ўзи ҳам унинг буюк сиймо, ноёб ақл-заковат эгаси эканлигидан дарак беради.

Ибн Сино ҳижрий йилининг 428 ида рамазон ойининг биринчи жумъаси (1037 йили 24 июнь) куни вафот этди. У салкам эллик етти йил умр кўрди.

Абу Али ибн Сино ўзидан илгари яратилган барча фан ва маданият ёдгорликларини эгаллади, уларнинг кўп тармоқларини ривожлантирди, натижада унинг илмий мероси жаҳон фани ва маданиятига улкан ҳисса бўлиб қўшилди.

ИБН СИНО ҲИҚМАТЛАРИДАН

Яхши ва ёмон хулқнинг ҳаммаси шароит, тарбия, одатланиш натижасида вужудга келади. Яхши хулққа ҳам одат туфайли эришилади.

* * *

Ҳақиқат мантиқ илмидан талаб қилинсин!

Ички қувватларнинг таъсирлари ва таъсирланишлари такрорла-

наверса, улар учун кучли бир малака ҳосил бўлади. Ахлоқ ҳам шундай вужудга келади.

* * *

Ҳис ички руҳга қаттиқроқ таъсир этади ва уни ҳаракатга солишда ақлдан кучлироқдир.

* * *

Яхшилик ҳаммага бевосита севимли. Агар шундай бўлмаганда эди, ҳар ким ўз истаган ёки орзу қилган ва ёки ўзича яхшилик деб тасаввур қилган бирор нарсани ўз олдига мақсад қилиб қўймаган бўларди.

* * *

Тўғрилиқ, агар у тўғрилиги исботланаётган нарсанинг бевосита ўзида топилса, у ҳолда у ўша нарсани мустаҳкамлайди, яхшилади.

* * *

Тўғри деб ўйланилган қанчадан-қанча нарсалар бўладими, улар аслида тўғри бўлмай, балки фақат хатолардан иборат бўлади.

* * *

Хулқнинг мувозанатда бўлиши бадан саломатлигини сақлайди.

* * *

Кек аслида азиат берган нарсанинг фикрла такрорланиши билан ҳамда ундан ўч олиш орзу-хаёлининг такрорланиши билан пайдо бўлади. Унинг пайдо бўлишига ғазабнинг бир қадар давом этиши ҳам сабаб бўлади.

* * *

Билгинки, агар ғазаб тез ўтиб кетса, унинг сурати хаёлда такрорланмайди ва йўқ бўлиб кетади, натижада кек ҳосил бўлмайди.

* * *

Маърифатчи (ориф) ботир одам бўлади, шундай бўлмай ҳам бўлармиди! У ўлимдан ҳам қўрқмайдиган, саховат эгаси бўлади. Шундай бўлмай ҳам бўлармиди! У барча беҳад нарсаларга ҳирс қўйишдан узоқ ва барча адашганларга меҳрибондир, шундай бўлмай ҳам бўлармиди! У ўз нафсонияти билан улуғвор бўлади, шундай бўлмай ҳам бўлармиди!

* * *

Табиатда бекорчи нарсалар бўлишининг ўзи бўлмаган нарсасидир.

* * *

Ҳар бир табиий нарса ўлчанган бўлади, лекин ҳар бир ўлчанган нарса табиий бўлавермайди.

* * *

Маъруф ва машҳур бўлмаган нарсаларни одат этишга кўпроқ интилинади. Чунки одат бўлган нарсалар кўпинча сезилмайди.

* * *

Хужум қилиб келаётган қўшинлардан қўрқиб қочиш, инсонлардаги қўрқоқликни бошқалар томонидан фош этилиши, бойликни ерга кўмиш, адолатсизликнинг кўринишлари, ифлосликка бефарқ қараш, шубҳали жойларда бўлиш, разилликни исташ, ахлоқий тубанликка бориш, камбағални талаш, ўликлар кафанини қазиб олиш, гадойчилик қилиш, ҳаддан ташқари зиқналик қилиш, суд-хўрлик қилиш, кечирим сўраганлар илтимосини рад этиш, суд олдида туришгача бориш, мурувватсизлик кабилар шармандаликка киради.

* * *

Инсонларни доимий тобе бўлиб яшашлари, бошқалар томонидан ўз нафсини масхара қилинишга чидаш, жабр-зулмга тоқат қилиш, етишмовчилик кабилар кишини қизиққон бўлишига сабаб бўлади.

* * *

Улуғлик — инсонга энг ёмон ҳодисаларни яқинлашишига йўл қўймайдиган бир матонатни жамловчи кучдир.

* * *

Фаросат деб — сезгидан келадиган ишоранинг асл маъносига тезда етишмоққа айтилади.

* * *

Илм—нарсаларнинг инсон ақли ёрдами билан ўрганилишидир.

* * *

Билим деб, нарсаларни идрок қилишга айтилади. Бу шундайки, инсон ақли уни хато ва йўлдан тоймасдан туриб унга эришиши керак бўладиган нарсадир. Борди-ю, бу далиллар очиқ-ойдин, исботлар чинакамига бўлса, у ҳолда бунга ҳикмат — донишмандлик дейилади.

* * *

Баён — инсон фикрига келган маънони яхши ифодаланишидир.

* * *

Барвақт айтиб қўйиб, ошкор қилиш зарар келтирадиган бир нарсани айтишдан ўзни тийиб туриш ишини инсон виждонига ҳавола қилинганига сир сақлаш деб айтилади.

* * *

Инсондаги сир сақлай билиш хислати ошкор қилиш хавфи туғилганда уни ушлаб тура билувчи кучдир.

* * *

Бошқаларда кўрганни жуда қаттиқ истамаслик ҳам қаноат ҳисобланади.

* * *

Ўз кучини зарур бир меъёردа ушлаб туриш ҳам қаноат саналади.

* * *

Қаноат деб, ўзига кифоя қиладиган нарсага эришишга айтилади; буни бўшашганлик ҳам дейишади. Қаноат камтарлик ва унча-мунча нарсани назарга илмайдиган хислат билан ҳирс ўртасида бўлади.

* * *

Сабр деб, инсон бошига тушган алам ва чидаб бўлмайдиган оғриқни то енггунга қадар ушлаб туришга айтилади.

* * *

Очқўзлик, яхши овқат, ичкилик, хотин-халажга берилишдан ўзни тутиш ифбат саналади.

* * *

Кишини қабиҳ ва бемаза ишларга қадам қўйишдан тутиб турадиган ва уни яхши хулқ ва ишларга йўллашига ҳаё дейилади.

* * *

Ёрдам беришнинг гўзаллиги ундан кишининг тасалли топишида кўринади.

* * *

Хижолат ва тортинчоқлик — қайғу ва ёмонлик туфайли тинчликнинг бузилишидир. Бундан инсон ўзининг ўтмиши, ҳозирги пайти ва келажакдаги мавқеи қандай бўлишидан қатъи назар, ўзини ўзи қийди.

* * *

Киши хулқидаги оргиқлик фазилати кўпинча пасткашлик билан олижаноблик ўртасида бўлади. Чунончи, кишидаги яхши бир фазилат икки хил пасткашлик ўртасида бўлади, масалан, исрофгарчилик билан серхаражатлик.

* * *

Иффат эса ёмонлик билан шаҳват ҳамда бунга ўхшаган нарсалар ўртасида туради. Яна у серҳафсалалик билан беҳафсалалик ўртасида туради.

* * *

Саховат эса бахил ҳамда зиқналик билан сарф қилиш ўртасида туради.

* * *

Шижоат — довюрақлик эса қўрқоқлик билан қўполлик ўртасида бўлади.

* * *

Одамларнинг четланиши лозим бўлган ёмон хулқ-атворлар турига юқорида эслаб ўтилган яхши фазилатларга қарама-қарши бўлган яна мана бундай ёмон хулқлар ҳам киради: ҳасадгўйлик, кўролмаслик, яъни бировда яхши ҳолат бўлишини ёқтирмаслик, юмшоқликка қарама-қарши бўлган тез қасд олиш, фисқу фасод билан шуғулланиш, бузғунлик, сўконғичлик, оғзи шалоқлик, ғийбатчилик, иғвогарлик, чақимчилик, ёлғончилик, сабрга қарама-қарши бўлган чидамсиз — бесабрлик, юраги торлик, оғзи бўшлик, сирни ошкора қилишлик каби хулқларнинг кишида бўлиши жуда ҳам ёмон нуқсон саналади. Буларга яна инсоннинг олижаноб фазилатларидан энг улуғи бўлмиш билимдонликка қарама-қарши бўлган энг буюк разолат ва нуқсон бўлмиш нодонлик киради.

* * *

Бўшашганлик — кескинликка қарама-қарши қўйилган сотқинлик, хиёнат, бераҳмлиликка эса раҳмдиллик қарама-қарши қўйилган.

Фирром, ҳиммати паст, лафзи йўқ, сурбетлик, риоятсизлик, мақтанчоқлик, кибр-ҳаво, золимлик кабиларга эса адолат қарама-қарши қўйилган.

* * *

Хулқларнинг барчаси ўз табиати билан гўзал, ёмон хулқ-атворларга эса кейин эришилган бўлади.

ХУЛҚ-АТВОР ҲАҚИДА

Бундай ҳам бўлади: агар инсон бирор хулқ-атворга эга бўлмаган бўлса, у ҳолда бундайлар ўзига кераклигига эришиб олиши ҳам мумкин.

Мабодо киши ўша йўл билан ўзи учун пайдо қилган ва унга эришган хулқ бўлмаса, ёки масалан, ўзи ўша эришганнинг тескарисига тўғри келиб қолса, у ҳолда кишида бу бир одатланиш (характер) бўлиб қолади. Одатланиш дейиш билан мен бирорга феъл-атворни озгина муддат ичида кўп марталаб ва узоқ вақт давомида қайта-қайта такрорланишини айтмоқчиман.

Чиндан ҳам гўзал хулқ-атворлар шундай одатланишдан юзага келади. Худди шунингдек, хунук феъл-атворлар ҳам ўшандай одатланишдан юзага келади.

Яна шуни ҳам айтиш керакки, мабодо биз гўзал бир нарсага одатланадиган бўлсак, бу одатимиздан гўзал хулқ-атвор юзага келади.

* * *

Яна айтамизки, ўзимиз одат қилиб, қўниқиб қолган нарсалардан гўзал хулқ-атвор юзага келиб қолгундай бўлса, шунда билиш керакки, бу хил одатларимиз ўша гўзал хулқ эгалари воситаси билан юзага келган бўлади. Худди шунингдек, агар аввал бошдан биз хунук-бемаза хулқ-атвор эгалари воситаси билан юзага келган феъл-ҳаракатларга қўниқиб, ўшанга одатланадиган бўлиб қолсак, у ҳолда, ундай одатлар ҳам бемаза хулқ-атвор эгалари орқали юзага келган, улардан юққан бўлади. Бу ердаги аҳвол худди санъатда юз берадиган аҳволга ўхшаб кетади.

* * *

Камтарлик кишида шундай бир хислатки, шу билан инсон билим-маърифати, куч-қудратини яшириб, ўзини табиатан ожиз, эзилган ва ўз жинсида юқори даражага кўтарилишда бирор камчилиги бордай сездирадиган бўлади. Яна бу хил одамлар бошқа бировдан нафсоний ёки жисмоний томондан ўта ортиқлигини яшириб келадиган бўлади.

* * *

Олижаноблик кишида шундай бир ажойиб фазилат ва шон-шарафни оширадиган хислатки, ҳатто бунга эришган одам ундан ҳам юқори даражалардаги шон-шухрат маромига эришишга интилади. Бундай интилиш ундайларда чекланмаган бўлади.

* * *

Киши бирор ёмон аҳволга тушиб қолганда ё бўлмаса, бирор қайгу-алам етганда унга меҳр-шафқат кўрсатишга раҳмдиллик дейилади.

Эҳтиёткорлик деб, келажакда бўлиши мумкин бўладиган ҳодисаларни олдини олишга айтилади. Бу билан киши ютуқ ва муваффақиятга яқин ва зарардан эса узоқ бўлади.

* * *

Зийраклик ва тийраклик деб, сезги органлари ёрдами билан нарсаларнинг ҳақиқий маъноларига тезда етишга айтилади.

* * *

Яхшиликларнинг энг фойдалиги — садақадир.

* * *

Инсон қиладиган ишларнинг энг ёмони риёкорлик, яъни иккиюзламаликдир.

* * *

Инсон ўзини токи майдагап, ўчакишиш, жанжал, шикоят, норозилик, оҳ-воҳлардан озод қилолмагунигача у ифлос ва пастлик табиатидан озод бўлолмайди.

* * *

Ҳар бир инсон севинишга ҳам, қайғуланишга ҳам қобил, лекин шуниси ҳам борки, баъзиларнинг кайфияти фақат шодликка, баъзиларнинг кайфияти эса фақат ғамгинликка мойил бўлади.

* * *

Хурсандчиликнинг кетма-кет бўлиши руҳни шу хурсандчилик учун ҳозирлайди, ғамнинг кетма-кет бўлиши эса ғамга киши табиатини ҳозирлайди. Қувноқ бўлган кишига ғам келтирувчи сабабларнинг энг кучлигигина таъсир қилган ҳолда, шодлик келтирувчи сабабларнинг энг кучсизи ҳам таъсир қилади.

* * *

Ҳар бир юраги зўр киши кўп шод-хуррам яшагани каби ҳар бир севинчга сазовор бўлган зотнинг юраги зўр бўлавермайди.

* * *

Ғазаб — иродаси кучли одамга рўпара келолмагандек, иродаси кучсиз одамга ҳам рўпара келолмайди.

* * *

Ҳамма вақт боланинг истаган нарсасини муҳайё қилишга, истамаганини узоқлатишга тайёр туриш керак.

* * *

Ёш боланинг сезгирлик қуввати катта одамга тенг келади.

ДЎСТЛИК, ҲАМЖИҲАТЛИК ҲАҚИДА

Эй, биродарлар! Ҳақиқатни ёйинглар, баҳамжиҳат бўлинглар. Баъзиларингизнинг баъзи нарсаларни ўрганиш учун ва баъзиларингизнинг баъзи нарсалар билан камол топиши учун ичингиздаги ҳар бир киши ўз биродарларига ҳолис дилидан пардани очиб ташласин.

* * *

Шодлик ва қайғулик пайтларда дилини кудуратдан тозалаб, соф дўстликни сақлаб қолган киши чин дўст ҳисобланади.

* * *

Дўстлар ҳақиқатга кўрар кўз билан қарайдилар, кўнгилдан ифлослик ва шак-шубҳа зангини кеткизадилар, чунки уларни ҳолисона дўстликдан бошқа ҳеч нарса бирлаштирмаган.

* * *

Дўстлик инсоннинг шундай бир ҳолатидирки, бунда бошқа бировга яхшилик исталади, шунда инсон яхшиликни ўзи учун истамайди, балки уни бошқа биров учунгина истайди, ҳолос. Шу ҳолатда кишида бошқага нисбатан яхшилик қилишга чақирувчи хусусият пайдо бўлади. Дўст бу яхши кўрувчидир. Дўст ўз дўстининг хурсандлигида ҳам, бахтсизлик кезларида ҳам қайғу ва шодлигига шерик бўлади.

* * *

Инсонлар ичида сени яхши кўрувчилар бўлса, бу сенга ва сенинг яқинларингга яхшиликни истовчилар бўлади. Мабодо шундайлар топилиб қолса, у ҳолда бу илтифот мунтазам равишда чин кўнгилдан ҳамда беминнат бўлиши керак. Ҳақиқий дўст сенинг дўстингга дўст, душманингга душман бўлади. У дўстининг душманидан узоқлашади, дўстининг дўстига яқинлашади. Бунинг акси бўлиши мумкин эмас. Чунки бунинг акси бўлса, душманлик саналади.

Модомики, менинг дўстим душманим билан кўп ўтирган экан, энди мен уни ҳеч дўст деб билмайман. Чиндан ҳам заҳар аралашган шакардан парҳез қилиш керак; илонга қўнган пашшадан эса қочиш керак бўлади.

Шодлик, ашула ва мусиқа эшитиш баъзи кишиларга тасалли берса, баъзиларнинг иштиёқини қўпайтиради.

* * *

Хурсандлик бир турли лаззатдир.

* * *

Ошиқнинг маъшуқини аниқлаш уни даволаш йўлларида биридир.

* * *

Ҳақиқий мавжудот ё камолотнинг ниҳоясига эришади ёки эса қайси бир томондан келиб қолган нуқсон билан ўз табиатида бор бўлган камолот ўртасида бориб-келиб туриши билан тавсифланади.

Демак, бутун мавжудот бирор камолотга ёндашишдан холи бўлмайди. Мавжудотнинг камолга ёндашишига унинг табиатидаги ишқ ва рағбат сабаб бўлади. Унда учратиладиган камолга бирлашиш ва камолга интилишга ҳам ишқ ва рағбат сабаб бўлади.

Айтамикки, яхшилик — хайр, бевосита ҳаммага сеvimлидир. Агар бундай бўлмаганда эди, ҳар ким ўз истаган ёки орзу қилган ва ёки ўзича яхшилик деб тасаввур қилган бирор нарсасини ўз олдига мақсад қилиб қўймаган бўларди.

Агар яхшилик бевосита яхшилик сифатида сеvimли бўлмаганда эди, у ҳолда бу яхшилик учун бўлган барча интилишлар бекор бўлган бўларди. Шунингдек, яхшилик ҳам яхшиликка ошиқдир. Чунки ишқ ўз ҳақиқатида яхши ва мулоим нарсани сеvimшдан бошқа нарса эмас.

Мана шу ишқ яхши кўриладиган нарсалардан ажралиб турган бир пайтда унга томон интилишнинг бошланиши бўлади. Бу ҳолда ўша яхши кўриладиган нарсалардан бўлиши керак. Бу нарса мавжуд бўлган пайтда эса бирлашиш бошланиши бўлади.

* * *

Мавжуд нарсаларнинг ҳар бири ўзига мос ҳар бир нарсани яхши кўради, уни йўқотса, у томон интилади. Маълум бир нарсага эришишдан иборат махсус яхши нарса ҳақиқатда ёки тахминда, менинг гумонимча, у (яъни яхши) ҳақиқий ёки тахминий мулоим нарсадир. Кейин яхшини исташ ва унга интилиш, бир нарсани ёмон деб билиш ва нафрат — булар ҳаммаси мавжуд нарсанинг яхшилигига боғлиқ бўлган нарсалардир. Чунки яхшилик сифати мавжуд нарсага бевосита тўғри бўлиш юзасидан эмас, балки унинг яхшилиги

жиҳатидан шундай дейилади. Негаки, тўғрилиқ бир нарсада бевосита топилса, у ҳолда у ўша нарсани мустаҳкамлайди, яхшилайти.

Демак, маълум бўлишича, яхши яхши нарсага ошиқ бўлади; у хоҳ ўзига хос бўлсин, хоҳ муштарак бўлсин, барибир, унда бор бўлган яхшилик жиҳатидан унга ошиқ бўлаверади.

* * *

Ишқнинг бўлиш сабаби ҳам маъшукдан эришилган ёки эришилмоқчи бўлган нарсадир. Яхшилик ортган сари маъшукликка сазоворлик ҳам ортади, шу билан бирга, яхшиликка ошиқлик ҳам ортади.

Демак, мавжудот ё ишқ сабабли бор бўлади ва ё унинг борлиги ва ишқи иккови бир нарса бўлиб қолади.

Бундан равшан бўладики, ҳар бир руҳий ҳолат ишқдан холи бўлмайди.

* * *

Иккинчиси эса, ихтиёрий ишқдир. Бу ишқнинг кўтаргувчиси — ҳомили ўзидан-ўзи маъшукдан юз ўгиради. Чунки маъшукнинг келтирган фойдасидан кўра зарарининг ортгани уни зарар томонга тушиб кетишига олиб келади.

Масалан, эшакни олинг. Агар унинг кўзига ўзи томон келаётган бирор бўри қораси кўриниб қолсами, бўлди, у емини ейишдан таққа тўхтайди ва қочишга тушади. Шунда у ўзига рўпара келгандан етадиган зарар юз ўгирган нарсасининг фойдасидан ортиқ эканини билади.

ТЕРМАЛАР

Товуш инсон ва ҳайвонлар ҳаётидаги энг зарур нарсалардан биридир. Ҳайвонлар бирор хавфни сезсалар, бир-бирларини ёрдамга чақиришда товуш чиқарадилар.

* * *

Товушнинг табиат инъом этган ўзига хос хусусиятлари жуда кўп. Масалан, инсонлар ва, шунингдек, ҳайвонлар ўз хурсандчилиги ва ҳафалигини маълум товуш орқали бир-бирларига билдирадилар. Баъзи товушлар оғриқни қолдирса, баъзилари дилгирликни йўқотади.

* * *

Ўз овозидаги товуш оҳанглариининг ўзгаришини энг нозик ҳис эта олган шоир энг яхши шоирдир. Чунки табиат шоирга товушни севишдек бахт инъом этган.

* * *

Табиатнинг инсонларга инъом этган толеларидан яна бири — инсон нутқидир. Инсон ўзининг ана шу нутқидаги товуш оҳанглари орқали ўз ҳиссиётларини изҳор этади. Масалан, кишилар ялинганда бошқача овоз чиқариб, дўқ-пўписа қилганда бошқача, шошилиб гапирганда нутқ бошқача оҳангда бўлади ва ҳоказо.

* * *

Инсон қалби ҳар бир янги ва кўнгилдагидек нағмадан ором олади, кейинчалик худди шу ёқимли нағма бирдан ғойиб бўлса, қалб ҳаяжонга тушади. Худди шу олдинги нағмага ўхшаш иккинчи нағманинг пайдо бўлиши билан қалбдаги ҳаяжон йўқола бошлайди.

Демак, ёқимли нарсалардан роҳатланишнинг биринчи сабаби, йўқолган нарсадан қалб изтироб чекиб турган вақтда ўша исталган товушнинг қўққисдан пайдо бўлишидир.

* * *

Нағмаларнинг ҳар қандай бирикмасидан инсон лаззатлана-вермайди, балки бу бирикишга тегишли бошқа ҳолатлар воситаси билан лаззатланиш содир бўлади.

* * *

Шеър ижтимоий бурч мақсадлари учун ёзилади.

* * *

Шеър кўпроқ табиатан шоир бўлганларда қўққисдан ва табиий равишда яратилади.

* * *

Одамлар рамзий фикр қилишга мойилроқ бўлади.

Рамзий қилиб айтилган сўз киши руҳини ўзига бўйсундиради. Маълум бир ишлар киши ҳали кўрмасидан, улар ҳақида фикр юритмасидан, уни танламасидан туриб, бу ишлар унга ё хуш келади, ёки бу ишдан у ўзини тияди. Бир сўз билан айтганда, бундай нарсадан одам безовталанади, лекин бу безовталиқ онгли равишда эмас, балки нафсоний-руҳий таъсирланганлик натижасида содир бўлади.

* * *

Тўғри сўз сал ўзгартирилиб, одатдагидан бошқачароқ тарзда айтилса ва бунинг устига унга унча-мунча нарсалар қўшилган бўлса, бу нарса инсон руҳига хуш келади. Балки бундай сўзларни рамзий қилиб ва рост қилиб айтиш ҳам мумкин. Балки шу билан рамзий гаплар орқали эътибор рост ва туйғулар томонга қаратилган ҳам

бўлади. Шунда рамзий гап ҳам маъқул тушади, рост ҳам маъқул бўлади, лекин бунда рамзий гаплар таажжубга сазовор бўлади ва бундай сўзлардан киши руҳи лаззатланиб, енгил тортади. Нарса агар айтилганга мувофиқ келгудай бўлса, уни рост деб қабул қилинади.

* * *

Нарсанинг ўзи қандай бўлса, ўшандайлигича эмас, балки уни сал ўзгартирган тарзда олинганига истиора ё мажоз дейилади. Шеър мана шу истиора билан мажознинг таркибидан ҳосил бўлади. Чунки тақлид қилишнинг ўзи инсонга табиий бўлган бир нарсадир. Тақлид нарсанинг ўзи бўлмай, балки ўша нарсанинг ўхшашидир.

* * *

Маст кишидан ақл, ҳаё ва сабр кетади. Модомики, инсон шулардан ажралар экан, одамгарчиликдан чиқади.

Шароб заҳарларнинг бири. Агар узоқ оч юрган киши овқат ва ичкиликлардан ҳаддан ташқари истеъмол қилса, уларнинг ҳаммаси заҳар бўлади.

Юсуф Хос Ҳожиб

(Тахм. 1021—?)

Юсуф Хос Ҳожиб Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларидан бири Болосоғунда туғилган. Унинг ҳаёти ҳақида батафсил маълумот бизгача етиб келмаган. Лекин у ўзининг 1069— 1070 йилларда ёзган «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим», 1069—70) асари билан бутун дунёга маълум бўлган мутафаккирдир.

«Қутадғу билиг» (XI аср) сўз санъатининг нодир намунаси бўлиб, Юсуф Хос Ҳожиб. уни Болосоғунда ёза бошлаб, Қашқарда тугатган ва қорахоний ҳукмдор Тавғоч Буғрохонга тақдим этган. Буғрохон муаллифни тақдирлаб, унга «Хос Ҳожиб» («Эшик оғаси») унвонини берган. Шундан кейин шоир «Юсуф Хос Ҳожиб» номи билан машҳур бўлган.

«Қутадғу билиг» таълим ва тарбия, маънавий камолотнинг йўл-йўриқларини, усулларини, чора-тадбирларини ўзида мужассамлаштирган, ахлоқ ва одобга доир дарслиқдир. Ушбу асарда мутафаккир ўзининг ахлоқий-сиёсий ва педагогик фикрларини баён қилган. Юсуф Хос Ҳожиб Ўрта Осиёнинг жуда кўп буюк олимлари қатори мусулмон Шарқи халқлари маданияти тараққиётига жуда катта ҳисса қўшди.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

ИНСОННИНГ ҚАДРИ БИЛИМ БИЛАН БЕЛГИЛАНАДИ

Билим берди, (шу туфайли) инсон бу кун улуғликка эришди.
Уқув берди, сўнг (шу туфайли берк) тугунлар ёзилди.

Худо кимга уқув, ақл-идрок, билим берса,
Кўп эзгуликлар қилишга қўл узатади.
Билимни — буюк, уқувни улуғ бил,
Бу иккиси танланган бандасини улуғлайди.

Бу сўзнинг исботи учун мана шундай сўз бор,
Бу сўзни эшитгин, (тегишли) сўзингни мендан ол:

Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади.

Заковатли — уқади, билимли билади,
Билимли заковатли тилакка етади.

Билим маънисини билгин, билим нима дейди:
Билим билса, сўнг кишидан бало-офатлар йироқлашади.

Билимсиз кишилар барчаси дардлик бўлади,
Дардни даволамаса, киши бот ўлади.

Кел, эй билимсиз, дардингга даво қил,
Билимсиз бўлсанг — тубансан, доно (бўлсанг) — бахтлисан.

Билим гўё бир бошбоғ кабидир, агар киши унга эриша олса,
Тилакка етиб, туман орзуларга эришади.

Кишида заковат бўлса, (унинг) нафи каттадир,
Билим ўрганса, сўнг киши азиз бўлади.

Ҳамма ҳам иш-амалларни заковат туфайли бажаради,
Беклар давр-давронга билим туфайли эришганлар.

Тетик бўлса киши мол учун қайғурмайди,
Билим бўлса, киши ишда янглишмайди.

Буюк, билимли киши бу ҳақда жуда яхши сўзлаган,
Билимлига фақат яхшиликкина насиб бўлади, тушун.

Беклар ишини қилишга билимли (киши бўлиш) керак,
Билимсиз киши ҳамма (иш)га нолойиқ бўлади.

Кимгаки, билимдан ҳисса тегмаган экан,
(Уни) тирик деса бўлмайди, уни ўлик ҳисобла.

Билим туфайли одам буюклашиб, шуҳрат топади,
Кишилар орасида юқорилашади (ўсади), барча иши унади.

Билимсиз киши қуруқ бўёқ (савлат) ва суратдир.
Билимли кишининг ўрни кўкдан ҳам баланд.

Ишларда ўта зеҳили ва зийрак (бўлиш) керак,
Зийраклик туфайли ишларда гуноҳларга тойилишнинг олди
олинади.

Зеҳн бўлса, нафи жуда ҳам талайдир,
Ҳамма эзгуликлар мояси шу зеҳндир.

Зеҳнсиз киши мевасиз дарахтдир,
Мевасиз дарахтни оч нима қилади.

Зеҳнли икки дунёдан ҳам баҳраманд бўлади,
Яхши (деб) ном олса, зеҳнли олади.

Зеҳнли, билимли киши ҳақиқий кишидир
Кишиларнинг етуғи, халқнинг сарваридир...

ТИЛНИНГ ФАЗИЛАТИ, ФОЙДА-ЗАРАРЛАРИ ҲАҚИДА СЎЗЛАЙДИ

Уқувга, билимга тилмоч — бу, тил,
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.

Кишини тил эъзозлайди, киши у туфайли бахтга эришади,
Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.

Тил ҳовлида (яъни қафасда) ётган арслон кабидир,
Эй, қафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.

Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат.

Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
(У) бошимни кесмасин, (мен) — тилимни кесайин.

Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин...

Сен ўзингга омонлик тиласанг,
Тилингдан яроқсиз сўзингни чиқарма.

Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.

Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
Яна (кўп) сўзлашдан наф толмадим.

Сўзни кўп сўзлама, бир оз озроқ сўзла,
Тумон минг сўз тугунини — (яъни жумбоғини) шу бир сўзда сч.

Киши сўз туфайли кўтарилади, малик бўлади,
Кўп сўз бошни ерга эгади,

Ортиқча сўзласа, тилни эзма (ланди) дейилади,
Сўзламаса-чи, (уни) яна гунг-лол дейилади.

Гарчи шундай экан, муомалани ишга сол,
Муомала ишга солинса, кишини юқорилаштиради.

Тилингни ниҳоятда эҳтиёт қилгин, бош сақланади,
Сўзингни қисқа қилгин, ёшинг узайтирилади.

Тилинг нафи талайдир, ортиқча ҳовлиқма,
Гоҳо тил мақталади, гоҳо сўкилади.

Гарчи шундай экан, сўзни билиб сўзла,
Сўзини кўр учун кўз бўлсин, (у) кўра билсин.

Билимсиз шубҳасиз аниқ кўрдир,
Кел, эй нодон, билимдан ҳисса ол.

Туғилган ўлади, кўр, ном-нишонсиз қолади,
Сўзингни эзгу сўзла, ўзинг абад ўлмайсан.

Киши ўзи икки нарса туфайли қаримайди:
Бири — эзгу хулқи, бири — эзгу сўзи.

Инсон туғилади, ўлади, кўргин, унинг сўзи қолади,
Инсон ўзи ўлади, оти мангу қолади, назар сол.

Ўзинг ўлмас (яъни мангу) тириклик истасанг,
Феълини ва сўзини эзу туг, эй доно...

Мен сўзимни сенга сўзладим, эй ўғил,
Бу пандни ўзим сенга бердим, эй ўғил.

Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
Уларни сен бу сўзга тенг тутмагин.

Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,
Сўзимни ишга тутсанг, (сен учун) кумуш қозонади.

Кишидан-кишига (қоладиган) мерос сўздир,
Мерос сўзни (яъни оталар сўзини) тутсанг, нафи юз-юздир.

Бу кун қовоғингни солма, эй билағон доно,
Агар ийманиб ўз узримни айтсам.

КИТОБ ЭГАСИ ЎЗИГА УЗР АЙТАДИ

Билимлилар жуда оз, билимсизлар кўп,
Безаковатлар талай, билгин, заковатлилар арзандадир.

Билимсиз билимлига ёв бўлди,
Билимсиз билимлига адоват қилди.

Кишидан кишининг кўп фарқи бор,
Бу фарқ билимдан, деб айтади бу тилим.

Билимсиз билан менинг ҳеч сўзим йўқ,
Эй доно, ўзим сенинг хизматингдадирман...

Ҳамма эзгуликлар билим нафи туфайлидир,
Билим туфайли, гўё кўкка йўл топилади.

Барча сўзни сен билим билан сўзла,
Барча кишини сен билим туфайли улуғ деб бил.

Сўз бўз ерга яшил кўкдан тушди,
Сўз туфайли инсон ўзини улуғ қилди.

Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидир,
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади.

Бўз ер қатидаги олтин тош,
Агар қазиб чиқарилса, беглар бошида безак бўлади.

Денгиздан киши инжуни чиқармаса,
У хоҳ инжу бўлсин, хоҳ сой тоши бўлсин (бефойдадир).

Заковат ва билим — жуда эзгу нарсa,
Агар (уларга) эришсанг, ишлат, учиб кўкка кўтарил.

Жаҳон тутиш учун киши заковатли бўлиши керак.
Халқни босиш учун ақл-фаросат ва юрак бўлиши керак.

Жаҳонгирлар заковат билан олам тутдилар,
Халқни босувчилар билим билан босдилар.

Оламга одам тушгандан (яъни одам яратилгандан) буён,
Заковатлилар эзгу сиёсат юритиб келдилар.

Бугундан бурунги қайси бир даврда бўлмасин,
Билимли(лар)га буюкроқ ўрин насиб бўлиб келди.

Доно, билимдон беглар халққа бош бўлади,
Билимсизлар ишни қилич билан битиради.

Олам тутиш учун киши ўта заковатли бўлса,
Халқни босиш учун киши ўта билимли бўлса.

Агар бу иккаласи бирикса, киши тугал бўлади,
Тугал киши оламни батамом (ва) тугал қўлга киритади.

Агар сен икки жаҳонни истайдиган бўлсанг,
(Унга етиштирадиган нарсанинг) чораси эзгуликдир, гар
қилмоқчи бўлсанг.

Агар сен ўзинг эзгулик топмоқ истасанг,
Кел, эзгулик қил, сўзинг тамом.

Киши мангу бўла олмайди, мангу унинг отидир,
Ундан мангу қоладиган нарса унинг бу эзгу отидир.

Ўзинг мангу эмас, отинг мангудир,
Отинг мангу бўлса, ўзинг мангудирсан.

ЭЗГУ (КИШИ)ЛАРГА АРАЛАШИШ ЭЗГУЛИКЛАРИНИ АЙТАДИ

Агар халқ устидан қўлинг узун бўлса (яъни амринг вожиб бўлса),
Амалда ҳам, сўзда ҳам мутлақ эзгулик қил.

Тирикликни ғанимат тут, эзгулик фойдалидир,
Эзгулик кейин егулик (ва) кийгулик бўлади.

Жаҳонда не янглиғ эрлар туғилди, кўргин,
Бир оз муддат юрди, яна ўлди кўргин.

Хоҳ бег, хоҳ қул, ё эзгу, ёмон бўлсин,
Ўзи ўлган бўлса, отидан из қолади.

Энди ўрин навбат билан сенга насиб бўлди,
Фақат эзгулик қил, сен эзгу бўлиб кет.

Бу тилда икки турли от такрорланиб юради,
Бир эзгу, бир ёмон (ном) дунёда қолади.

Ёмон сўкилади, эзгу мақтовга эришади,
Ўзингга қара, қайсинисини истайсан.

Ўзинг эзгу бўлсанг, отинг мақтовга лойиқдир,
Агар ёмон бўлсанг, таҳқирга маҳкумсан, эй, латиф.

Тубан Заҳҳок не туфайли таҳқирга лойиқ бўлди,
Бахтли Фаридун қандай қилиб мадҳга сазовор бўлди?

Бири эзгу эди, уни мадҳ қилдилар,
Бири ёмон эди, уни сўкдилар.

Сен учун ёмон (ном) дурустми ёки яхши ном,
Таҳқирни истайсанми ёки мадҳними?

Қайсинисини истасанг, (ўша) бирини танла,
(Танлаганинг) ёмон(лик) ёки эзгу(лик) бўлса, сўнг
ўкинма.

Синаган киши бунга ўхшатиб сўз айтади.
Синаган киши эл-юрт ишини билади.

Киши эзгу ном билан олқиш олади, кўргин,
Ном чиқарган ёмон ўлса, қарғиш тонади.

Кўп синадим ёмон(лик) қилувчилар,
Кундан-кунга (орқага) кетаверди, кучи узилди.

Қанчаки кузатган бўлсам, ёмонлик иши,
Ёки мутлақо битмади, эй, билимли киши.

Ёмонлиқ мисли бир ўтдирки, у куйдирадиган бўлади,
Йўлида ҳеч ўтар ери йўқки, ундан ўтиб бўлсин.

Боқиб кўр, хоҳ биздан олдин ўтганлар,
Хоҳ авом, хоҳ жаҳонгир-беглар (бўлсин).

Булардан қайси бири билим соҳиби бўлса,
(Ўша) кишиларнинг афзаллари эзгу қонун(лар) кашф
қилдилар.

Жаҳон бегларининг кимида билим бўлса,
(Ўша) кишиларнинг афзаллари эзгу қонунлар кашф
қилдилар.

Бу вақтда ҳам ким эзгу киши деб аталса,
Аввал ўшалар эзгуларга бош бўладилар.

Кимда-ким билимга яқин доно бег бўлса,
Билимли кишиларни ўзига яқин қилади.

Қўл урган ишига қараб ишлайди,
Билимни ишга солиб, халқни бошлайди...

Жаҳонда билимдан қадрлироқ нима бор,
Билимсиз деса — бу, киши учун хунук ҳақорат.

Билимли киши нима дейди, эшитгин,
Жаҳонда (барча нарсаларни) синаган, ёши етилган (киши):

Билимсизга тўрда ўрин бўлса, кўргин,
Бу тўр пойга саналади, пойга эса тўр ҳисобланади.

Агар донога пойгадан ўрин тегса,
Бу пойга тўрдан ҳам тўрроқ бўлади.

Бу ҳурмат фақат билим туфайлидир,
Дунёнинг эшиги хоҳ тўрда, хоҳ пойгакда бўлсин.

Асл киши(лар) икки турлидир, кўргин,
Бири — бег, бири — доно, кишилар боши...

Билими — буюк, ҳунар(лари) — талай.
Билимли, заковатли, халқ орасида сараси...

Жаҳонгирга минг туман санъат — шижоат керак,
Унга таянса ва элдан туманни (зулматни) кўтарса.

Қилич урса, ёв бўйнини янчса,
Адолатли сиёсат билан эли ва халқини тузса.

БИЛИМ, ЎҚУВ-ИДРОК ФАРҚИНИ, НАФИНИ АЙТАДИ

Тилагим сўз эди, эй, билагон доно,
Уқув-идрок, билим ҳақида сўзлашим шарт бўлган.

Уқув-идрок зулмат тунидаги машъал кабидир,
Билим сенга нур сочган рўшноликдир.

Уқув-идрок билан киши юксалади, билим билан улғаяди,
Бу икки(си) туфайли эр қадр-қиммат қозонади...

Кичик ўғлонга қарагин, уқув-идрокка доим,
Ёши етмагунча қалам юрмайди...

Уқув-идроксиз қандай бўлади, десанг
Уқув-идроксиз киши бебаҳра бўлади.

Қадр-қиммат, стуклик билим туфайлидир,
Уқув-идроксиз киши бир ҳовуч (наrsa) каби енгилдир.

Боқиб кўрилса, бу барчаси дуруст,
Уқув-идрокли, билимлининг асли яхшидир, кўр.

Кимда уқув-идрок бўлса, у асил бўлади,
Қайси бир кишида билим бўлса, у беглик қозонади.

Қора ер юзида инсон зоти қўл
Кўтарди, барча нарсаларга билимни ишга солди.

Уқув-идрок туфайли киши асил аталади,
Беглар эл ишини билим билан битиради.

Туман минг турли санъати, талай мақтов (га лойиқ ишлар)ни,
Уқув-идрок билан иш кўрганлари учун (ҳам қилдилар) қўлга
киритдилар.

Уқув-идрок озини оз дема, (унинг) нафи кўпидир,
Билим озини оз дема, (у) киши учун қимматлидир...

Билим—кимё каби, у жам бўлиб туради,
У заковат ўрдасидир, доим уюлиб туради.

Ипор¹ ва билим бир-бирига ўхшаш нарсалардир,
(Уни) ўзидан бўлаклардан беркитиб, яшириб сақласа бўлмайди.

Чунки сен ипор яширсанг, унинг ҳиди ошкора қилади,
Билим яширсанг-чи, тилинг уни (улашади) намоиш қилади.

Билим қашшоқ қилмовчи (битмас-туганмас) бир бойликдир.
Ўғри, айёр қўл уриб, уни ҳеч ола олмайди.

Билим ҳам заковат киши учун гўё бир кишандир,
Кишанли эса ортиқ яроқсиз (ишларга) бора олмайди....

---

¹ *Ипор* — хушбўй нарсаларнинг ҳиди.

Заковат сен учун эзгу онтли дўстдир,
Билим сен учун ўта меҳрибон қариндошдир.

Билимсизга билганлари, қилмишлари ёвдир,
Бошқа бўлмаса ҳам, шу икки ёвнинг ўзи кифоядир.

Туркчада бунга ўхшайдиган масал мавжуд,
Сен бу масални уққин, кўнгилга ва мияннга жойла:

«Заковатли киши учун заковат старли эшидир.
Билимсиз кишининг оти фақат таҳқирга лойиқдир.

Билимлига унинг билими тугал кийим ва емишдир,
Билимсизнинг қилмиши унга ёвуз (ниятли) қўлдошдир».

(Эй) заковатли яхши киши, ғазабни ўзингдан йироқ тут,
Эй, билимли киши, қаҳр қилма, номингни эзгу қил.

Бу иккиси (ғазаб ва қаҳр) билан шошилиб иш кўрма,
Агар (шундай) қилсанг, тирикчиликни беҳуда қиласан.

Ғазабли киши доим ўкинчли бўлади,
Киши ишда қаҳр қилса, у адашади.

Эр кишига вазминлик даркор, унинг қилмишлари тўғри
бўлиши керак,

Кун, ой чиққанидаги каби эр киши учун рўшнолик лозим.
Киши мулойим ва хушфеълли.
Заковатли ва билимли бўлиши керак.

Киши заковатли бўлиши керак, токи билимни яхши
танлай билса,

У билимли бўлиши керак, токи ишларни яхши битира олса...

Қаҳр билан ғазаб киши учун ёвуз душманидир.
Бу иккаласи билан жон доим азият чекади.

Билагон, доно бег нима дейди, эшитгин,
Бу сўзга амал қил, эй қизил юзли:

«Қаҳрли бўлса, одам билимсиз бўлади.
Агар ғазаб келса, кишини заковатдан маҳрум қилади.

Жаҳолат кишига душман, (у) ақлдан оздиради,
Агар хулқи гўзал киши ғазабга кирса, пасткашлик қилади».

Билимли киши нима дейди, эшитгин,
Билимли киши сўзи чиндан ҳам севик жон тенгидир.

Кўргин, бу бир қатор нарсалар кишига душмандир,
Одам буларга ўрганса, ўзи бузилади.

Булардан бири — бу, тил ёлғони,
Булардан бошқаси — сўзнинг устидан чиқмаслик.

Учинчи яна бири — севиб ичимлик ичса,
Шубҳасиз, бўлар иш бўлади, (умр) бутунлай зое кетади.

Яна бири эр киши учун қилмишнинг (ҳаддидан) ортиқлигидир,
Бу (ҳаддидан) ортиқ қилмишли кишининг севинчи бўлмайди.

Яна бир ярамас нарса — бу тубан хулқлилик,
Одамлар уйида бу (пасткашлик) тугин қўпоради.

Яна бир — тил ёмонлик, доимий дарғазаблик,
Ундай киши сўкса, (дашномга) тил очса, одамни ўлдиради.

Бу бир қатор нарсалар бири иккинчиси билан бирикса,
Ундан (яъни ундай кишидан) муқаддас бахт йироқлашади..

Энди хулқи хуш киши нима дейди, эшитгин,
Синаб, тушуниб элга қўл узатган (киши):

Неча яшамасин, бу эзгулик қаримайди,
Ёмонлик, уни қанчалик эъзозлаган билан, азиз бўлмайди.

Ёмоннинг ёши қисқа, у ўкинч билан қарийди,
Эзгунинг ёши узун, у доим ўкинчсиз юради.

Эзгу — кунда янги-янги тилақларини топади,
Ёмоннинг мунги кунда юз ҳисса ортади...

ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА САВОЛИ:

- Эзгу кишининг гўзал қилиқлари қандай бўлади?
- Эзгу (киши) ким, унинг ўзи қандай бўлади?

ЭЛИГНИНГ ОЙТЎЛДИГА ЖАВОБИ

Элиг айтди: «Эзгу шундай кишики, унинг қилиш-қилмишлари,
рафтори,
Халққа нафи баробарида фойда берадиган бўлади.

Барча халққа фақат яхшилик қилади,
Унинг эвазига яна кишилардан мукофот кутмайди.

Ўз фойдасини кўзламайди, кишиларга фойда келтиради,
Бу фойдасидан ўзи учун эваз миннат қилмайди».

ОЙТЎЛДИНИНГ ЭЛИГГА САВОЛИ:

Ойтўлди яна айтди: «Бу сўзларни тушундим,
Яна бир тилагимни сендан сўрайман.

Менга тўғрилиқ ҳақида сўзла, тўғрилиқ қандай бўлади?
Токи инсон у туфайли рўшноликка чиқса.

Тўғрилиқ йўли деб қандай (йўлни) айтадилар,
Тўғрилиқнинг пояси (асоси) қанақа бўлади?»

ЭЛИГНИНГ ОЙТЎЛДИГА ЖАВОБИ

Элиг айтди: «Эзгу (кишилар) икки турлидир,
Булардан бири чин ва яхши йўл тутувчилардир.

Яна бир хил яхши бўладик, онадан туғилиб,
Тўғри ва рост (йўлда) юради, доим яхши бўлади.

Яхшиларнинг яна бири, кўргин, ўткинчи бўлади,
Ёмонга аралашса, у ҳам ёмон (ишлар) қилади.

Ёмон (кишилар) ҳам икки турли бўлади, кўргин,
Иккаласини бир ҳисоблаб ёмонга санама.

Булардан бири туғма ёмондир, кўргин,
Бундай киши ўлмагунча унинг кири (нуқсони) аримайди.

Яна бири ёмон — бу ўткинчидир,
Унинг жўралари соз бўлса, у ҳам тўғри йўлга киради.

Туғма яхши кишидан пайваста яхшилик келади,
Жаҳон халқи ундан манфаат топади.

Туғма ёмон бўлса, унга даво йўқ,
У жаҳонга бир бало ва халқ учун бир офат.

Бунга ўхшатиб туркча масал айтилган,
Сен буни эшитгин, уқиб, уни ўзингга олгин.

Яхши қилиқ оқ сут билан кирса,
Ўлим келиб тутмагунча ўз тарзини ўзгартирмайди.

Мижозга аралашиб яратилган қилиқ,
Ўлим бузмагунча асло бузилмайди.

Қоринда вужуд бўлган қилиқ, одат,
Қора ер қатида кетади, эй, тетик.

Агар яхшининг ёмондан жўраси бўлса,
Яхшининг қилиқлари ҳам ёмон жўра тенгида ёмон бўлади.

Яхши била туриб ёмон билан қўшилса,
Тамоми яхшиликлар учун бу бир йўл бўлади.

Яна бир сабаб шуки, кўргин, яхши билан ёмон
Яқинлик туфайлидан изини (йўлини) тўғрилайди.

Агар беги яхши бўлса, барча халқи соз бўлади,
Унинг қилиқлари яхши, феълу рафтори гўзал бўлади.

Кўргин, беглар эзгу кишиларни ўзига яқин тутса,
Барча ёмонлар ҳам ишни яхши қилади.

Бегларга ёмонлар яқин бўлса,
Ёмонларнинг қўли эл устидан баланд бўлади...

Агар халқнинг бошчиси яхши бўлсалар,
Унинг хизматчилари барчаси яхши бўлади...»

СЎЗЛАМОҚ ЯХШИРОҚМИ ЁКИ СЎЗЛАМАЙ ЖИМ ТУРМОҚ (ЯХШИРОҚМИ) ЭКАНЛИГИНИ АЙТАДИ

Бошим омон бўлсин десанг, тилингни эҳтиёт қил,
Тилинг истаган бир кунда бошингни сйди...

Ахир киши икки турли бўлади, билгин,
Бири — нодон, яна бири — лол.

Лолнинг тили ўзи табиатан берк, у сўйлай олмайди,
Нодоннинг тили эса сўзни яшира олмайди.

Нодоннинг тили доим берк бўлиши керак,
Билимлининг тили сўзга эркин бўлиши керак.

Билимлининг сўзлари ер учун сув кабидир,
Сувни оқизилса, ерда анвойи неъматлар унади.

Билимли кишининг овозаси камаймайди,
Оқувчи зилол булоқнинг суви камаймайди.

Донолар чим (кўк) ўсадиган сероб ер каби бўладилар,
Унинг қаерига аёқ урилса, сув чиқади.

Нодон киши кўнгли қум (чўл) каби бўлади,
Емиш, ўт ўсиши у ёқда турсин, унга дарё оқиб кирса ҳам
тўлмайди...

Агар киши сўзлаши керак бўлса, аввал ундан сўз сўралган
бўлиши керак.
Агар сўзламаса, у киши сўзни ниҳоятда сир тутиши керак...

ОЙТЎЛДИ ЎҒЛИ ЎГДУЛМИШГА ПАНД БЕРИШНИ АЙТАДИ

Болага отанинг меҳнати сингган бўлса,
Сўнг у боланинг хулқ-атворида билинади.

(Ота) болани назоратда тутса, у яхши, эзгу бўлади,
Отаси ва онасининг юзи ёруғ бўлади.

Агар бола назоратсиз бўлса,
У ярамас, беҳуда бўлади, ундай боладан умидингни уз.

Ота болани доно ва идрокли қилиб тарбияламоқчи бўлса,
Уни доим назоратда тутиши керак, бунинг тадбири шу
(ёзилган нарса)

Болали киши нима дейди, эшитгин,
Ёши етилган ва бошидан ўтказган киши.

Кимнинг ўғил-қизи эрка бўлса,
Унга шу кишининг ўзи мунгли бўлиб йиғлайди.

Ота болани кичиклигидан бебош қилиб қўйса,
Болада гуноҳ йўқ, барча жафо отанинг ўзида.

Ўғил-қизнинг хулқ-атвори ярамас бўлса,
Бу ярамас ишни ота қилган бўлади, ундан бошқа эмас.

Ота болани назорат қилиб, (турли ҳунарларга) ўргатиб ўстирса,
(Улар) улғайгач ўғил-қизим (бор), деб севинади.

Болани назоратда сақла, (эй) ота бўлғувчи,
Токи кейин сенга қулувчилар қулмасин.

Ўғил-қизга ҳунар ва билим ўргатиш керак,
Токи бу ҳунарлар билан феълү атвори гўзал бўлсин...

ОЙТЎЛДИ ЎГДУЛМИШГА НАСИХАТ ҚИЛИШИНИ АЙТАДИ

Феъл-атворингни тўғри тут, ўзингдан кетма,
Кўнгил, тилингни кичик тут, сўзингда ҳаво қилма.

Бу дунё—давлат учун ўзингни ўтга отма,
Киши нарсаларини (тортиб) олма, зўравонлик қилма.

Тўғри бўл, феъл-атворингни тугал тут,
Севинч деган нарса тўғриликка боғлиқдир.

Феъл-атвори тўғри киши нима дейди, эшитгин,
Тўғри феъл-атворли кишига икки дунё насиб бўлади.

Киши ўз кунининг фароғатли бўлишини истаса,
Фароғат ва эминликни тўғриликдан қидирсин.

Ўзинг албатта бег бўлайин десанг,
Бу сенга тўғрилик туфайли насиб бўлади...

Фақат яхшилик қил, ёмон (иш)дан узоқ бўл,
Сен ўлтирган ерингга фақат яхшилик келади.

Ёмон ишга яқинлашма, сенга зиён қилади,
Ёмонлик — илондир, у сени чақади, кўргин.
Ичимлик ичма, тубанларга аралашмай юр,
Эмин юр, ўзинг эзгу бўласан.

Бу икки хулқдан муқаддас қут қочади.
У киши учун қашшоқлик эшигини очади.

Икки турли кишига сўз сўзлама,
Сўзинг (ҳамма ерга) ёйилади ҳамда сиринг очилади.

Сўз ташувчи кишини ўзингга яқинлаштирма,
Кўрган-билганини бутун элга ёяди.

Синалган, танилган кишини маҳкам тут,
Ундан сенга туман минг манфаат етади.

Ҳар қанақа сўзни ҳам тингла, лскин тезда ишонма,
Кўнгилдаги сирингни очма, қаттиқ ва маҳкам тут.

Кишига ҳасад қилма, ўзингни яхши тут,
Бу икки қилиқдан доим ғам-ташвиш келади...

Уятсиз кишидан зинҳор йироқ тур,
Уятлиларга мендан минг-минг олқишлар бўлсин.

Барча ишда ҳам шошилма, сабрли бўл, ўйлаб кўр,
Сабрли кишилар орзуга етади.

Қачон қаҳринг келса, ўзингни тут, сабрли бўл,
Сабрли кишининг севинчи олдида...

Киши сабр қилса, ўз тилагини топади,
Сабр қилиб тургувчи киши оққуш тутади.

Тилингдан ёлғон сўзингни чиқарма,
Шу ёлғон сўзгина дарҳол қадрингни тўкади.

Қариндошларга, яқинларга яқинлик қил,
Улуғга ва кичикка кулиб боқувчи очиқ чехрали бўл...

ОЙТЎЛДИ ЭЛИГГА НАСИХАТНОМА ЁЗИБ ҚОЛДИРИШНИ АЙТАДИ

Мана, мен ўлиб кетаётирман, эй, бахтиёр Элиг,
Менинг ўғлим — бағримнинг ўги қолиб кетаётир.

Уни ёлвориб Худога топширдим.
Хоҳласа уни ёнар ўт орасида ҳам асрайди.
Сендан ҳожатим шуки, уни кузатиб тур,
Ташлаб қўйма, ярамаслар қаторига киради.

Тангри барча нарсаларга сабаб яратади,
Барча яхши ёмон (ишлар) унга (яъни, у сабабга) боғлиқдир.

Ўғил ва қизнинг сабаби ота ва онадир,
Уларнинг хулқи бузилса ёки яна қайтадан яхшиланса
(улар унга сабаб).

Агар сенда хизматимнинг ҳақи бор бўлса,
Сен сабаб бўл ва уни (ўғлимни) яхши йўлга унда.

Кузатиб қараб турма, унга ҳунар-илм ўргатгин,
Билим, ҳунар туфайли элга қўл топсин (яъни бош бўлсин)

Хулқи ёқимли бўлсин, йўл-йўриқлари тузилсин,
Хизматга ярасин, ўз оладиганларини олсин.

Беҳуда ва бўш қўйма, йиғиб, тергаб тут,
Тергаб тутилса, сўнг бола бахт топади.

Ўғил-қиз кичиклигидан нимани ўрганса,
То қариб ўлмагунча уни унутмайди.

Улғайган қари (киши) нима дейди, эшитгин,
Синаган, уққан ҳамда билиб сўзлаган киши:

Кичик экан ўғилга билим ўргат,
Кичикликда билим ўрганса, қўли баланд бўлади.

Аяма, ўғил-қизга калтак едириб тур,
Калтак ўғил-қизга билим (адаб) ўргатади...

ЎГИТЛАР

Ғийбатчи кишига аралашма, узоқлаш,
Ғийбатчи киши тилида ўт ёнади, кўр.

Дунё фисқу фасодлари ғийбатчидан чиқади,
Ғийбатчининг бошини кес, эй мардонавор сахий.

Яна тамагир билан яқин бўлма,
Шубҳасиз, у сенга душман бўлади.

Агар (бирор) тамаси бўлса, бу тамагир,
Сени ини ёки ака деб атайди.

Агар (тамаси) бўлмаса, у юзини ўгиради,
Туғилиб кўрмагандек, ўзини узоқлаштиради.

Тамасиз ёру биродар ва дўст тутин,
Сен уларга инонгин (ва) қайғусиз яшагин.

Ёру биродарлар, жўралар севинч ва қайғуда,
Яхшилик (ва) ёмонлик (кунлар)да кишининг кунига ярайди...

Одамлардан сарасини, яхшисини ошно тут.
(Кимнинг) дўсту оғайнилари ярамас бўлса, кейин ўкинади.

Яқин тутиш учун сара киши истасанг,
Тилакни топиш учун, улар икки турлидир.

Бири — асл, эзгу кишиларнинг сараси.
(Агар бундай одам) топилса, дўст тут, эй, мардлар сарвари.

Яна бири — андишали, Худони биладиган.
У — (асл) одамдир, одамгарчилик ўшандан келади.

Яқинликни шу икки киши билан тут.
Булардан сенга эзгу эваз етади.

Ёмонлик билан машхур бўлган кишидан йироқлаш,
Бу янглиғ кишиларнинг қилиғи қора бўлади...

Ёмонга аралашма, эй, эзгу киши,
Хулқинг у баробарида ёмон бўлади.

Дўст тутмоқ осон, риоя қилмоғи қийин,
Душман бўлмоқ осон, ярашмоғи қийин...

ДОНО ОЛИМЛАР БИЛАН АРАЛАШИШНИ ЎРГАТАДИ

Тагин бир тоифаси доно олимлардир,
Уларнинг илми халққа йўл ёритувчи (нарсалар)дир.

Уларни қаттиқ сев, сўзларини қадрла,
Кўпми ёки озми (уларнинг) билимларини ўрган.

Улардир ярайдиган ё ярамайдиган (нарсаларни),
Тушуниб, айириб, тўғри, пок йўл тутадиган (кишилар).

Булар ҳақиқат бўйининг тирговичидирлар,
Уларнинг билими чиндан шарият негизидир.

Оламда бу олим, донолар бўлмаганила,
Ерда емиш экилиб унмаган бўлар эди.

Уларнинг илми халққа машғал бўлди,
Машғал ёриси, тунда йўлдан адашилмайди.

Ҳузурингда ширин сўз ила баҳра кўрсат,
Овқат, хўрак едиргин, қулиб таъзим қил.

Тилинг билан койима, аччиқ гапирма, андишали бўлгин,
Уларнинг вужуди бир саноч¹ оғу (каби)дир.

Илм(ларини) эшит, ишлат, ишларини таъқиб қилма,
Ё хулқини, феъл-атворини ёмон дема,

Булар билан аралашгин, яхши (муносабатда) бўл,
Икки олам сенга доим бахт (эшигини) очади.

Булардан ташқари бошқа қанча табақалар бордир,
Назар солинса, билимлари бир-бирининг билимидан ўзгача.

---

¹ Саноч — суюқликлар сақлаш учун махсус равишда теридан қилинган идиш, меш.

ТАБИБЛАР БИЛАН АРАЛАШИШНИ АЙТАДИ

Улардан бири табиб(лар)дир,
Ҳамма касаллик, руҳ оғирлигига улар эмчи¹дирлар.

Бу кишилар ҳам сен учун кераклидирлар,
Тириклик иши у(лар)сиз ўнганмайди.

Тирик бўлса одам албатта касалланади,
Касалини эмчи кўрса, дори билан даволайди...

ХОТИННИНГ ҚАНАҚАСИНИ ОЛМОҚЛИКНИ АЙТАДИ

Агар ўзинг хотин олмоқликни истасанг.
Сарасини иста, кўзингни жуда ўткир қил.

Асли, уруғи ҳамда тариғи (яъни зоти) яхши бўлсин,
Уятли, андишали, покизасини истагин.

(Ўбдан) ўйла, қўл тегмаган уй қизини ол,
Сендан бўлак эр юзини кўрмаган (бўлсин).
(Фақат) сени севади, сендан бўлакни билмайди,
Ярамас ёки ножўя қилиқ содир бўлмайди.

Хотин олсанг, ўзингдан қуйи (ва) тўғрисиини ол,
Сен даврон кун(лар)ини севинчда ўтказасан.

Юзи чиройини истама, хулқи яхшисини иста,
Феъл-атвори яхши бўлса, сенинг юзингни ёритади.

(Аввало) хотин олма, олсанг, ўзингга муносибини
Олгин, сен, эй, режали мардларнинг марди...

Ким хотин олайин деса, тўрт (тоифа)дан ташқари,
Бошқа (тоифа) хотин олмайди, эй, кишилар орасида сарвари.

(Баъзи) бир яхши(лар) зўр иштиёқ билан бой хотин истайди
(лар),
Яна (баъзи) бир(лар)и кўз тикиб чиройлигини истайди(лар).

Тагин баъзи бирлари уруғли, теги асл(лар)ини сўроқлайдилар,
(Улар) уруғлик номига учадиган бўладилар.

---

¹ Эмчи — эми-дими, дуо, қоқиқ-суқуқлар билан даволовчи табиб.

Тагин (баъзи) бир(лар)и фаросатли, андишалисини истайдилар,
Уни топса(лар), дарҳол унга ўз(лар)ини улайди(лар).

Булардан энг афзалини сенга айтайин,
Хотин оладиган бўлсанг, менга қулоқ сол.

Агар яхши, андишали аёл топишга муяссар бўлсанг,
Бой берма, (дарҳол) олгин, эй, эзгу киши...

Феъл-атвори тўғри бўлса, (жуда) муносиб бўлади,
Хотин чиройи — хулқдир, (буни) билган билади.

Андишали, покиза бўлса, (ундай киши) асл бўлади,
У (юқоридаги уч нарса) бу ерда (яъни унда) жам бўлади.

Сен хотиннинг андишали-ақлсини иста, эй, доно,
Андишали-ақли (хотин) топилса (юқорида айтилган), тўрталаси
жам бўлади.

ЎҒИЛ-ҚИЗ ТУҒИЛСА, УЛАРНИ ҚАНДАЙ ТАРБИЯЛАШНИ АЙТАДИ

Сенинг ўғил-қизинг бунёдга келса, эй, олий насаб,
Уйингда тарбиялагин, бошқа ерда тарбиялама.

Мураббийни яхши кишилардан олгин,
Ўғил-қизинг пок ўсади, (номатлуб ишлардан) фориғ туради.

Ўғил-қизга билим ҳам одоб ўргат,
Икки олам уники, унинг манфаати етарли бўлади...

Ўғилга барча санъат-хунарларни тугал ўргат,
Бу санъат-хунарлар билан у мол-дунё йиғи беради.

Ўғилни тергаб тур, бебош (ва) беҳуда қўйма,
(У) бефойда (ва) бебош бўлади, шошиб (бекорга) югуради.

Қизни уйда узоқ эрсизликда сақлама,
Ўзинг касалланмасдан аттанг билан ўласан...

Сен хотинни қадрли тут, нима сўраса муҳайё қил,
Унинг эшигини маҳкамла, эркакни йироқ тут...

Аҳмад Яссавий

(1041—1166)

Хожа Аҳмад Яссавий (Ясси яқинидаги Сайрам ш., тах. XI асрнинг I ярми — 1166—67 й.) Сайрам шаҳрида Шайх Иброҳим ота ва Мусо Шайх қизи Ойша хотун оиласида таваллуд топган. Сайрам туркий халқларнинг тараққий этган илм-фан ва маданият марказларидан бири эди. Бўлажак Султон ул-орифин Аҳмад Яссавийнинг туғилган жойларини аниқ тайин қилишда «Сайрам» рисоласидаги ушбу тўртлик ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Жумладан, унда шундай мисраларни ўқиймиз:

Асли Сайрам Туркистон,
Хожа Аҳмад бундан чиққан,
Яссида ватан тутган,
Шаҳри Сайрам эмасму!?

Бу сатрлар бундан минг йиллар муқаддам битилганини эътиборга олсак, бу ерда ўз вақтида тўрт юз масжид, мадраса каби маърифат масканлари юзлаб олиму фозилларни вояга етказганлигига шубҳа қилмаймиз. Мўътабар китобларнинг берган маълумотларига қараганда, у ердан Куръони Каримни тафсир қилган Қози Байзовий, ўтгиздан ортиқ китоблар ёзган Лутфулла Сарёмий каби ўнлаб илм-маърифат аҳллари етишиб чиққан.

Ёш Аҳмад шу тупроқда камол топган, илк маълумотини волидаи меҳрибон онаси — Ойша хотундан олиб, хат-саводи чиққач, Шаҳобиддин Исфажобий қўлида таҳсилни давом эттирди.

Мираҳмад Мирхолдор ўғлининг «Хожа Аҳмад Яссавий» (Чимкент, 1992) рисоласида келтирган ривоят ва маълумотларига қараганда, Аҳмад мактабда ўзининг ўтқир зеҳни, Куръон оятлари, ҳадисларни қалбига жо қилишдаги истеъдоди билан ўз тенгдошларидан ажралиб турган. Навбатдаги сабоқлардан бири тугагач, устозлари Шаҳобиддин Исфажобий талабаларга «Ҳар бирингиз кейинги дарсга бир хўроз ёки товукни Оллоҳ таоло кўрмайдиган жойда «бисмил» қилиб, (яъни сўйиб) келинглари», деб топшириқ беради. Эртасига ҳамма болалар устоз айтганларини қилиб келса, Аҳмад бир хўрозни тириклайин олиб келади.

— Устоз, узр, мен хўрозни «бисмил» қила олмадим. Қаерга яшириб сўймоқчи бўлсам, Тангри кўриб турар эди.

— Баракалла, офарин, деб устоз ёш шогирдининг мустаҳкам имон-этиқоди учун пешонасидан ўпиб алқайдилар. Устоз ёш шогирди Аҳмаднинг хулқ-одобига ҳам офаринлар айтарди.

1048 йилда отаси вафот этгач, ёш Аҳмад таълим-тарбиясига онаси Ойша хотун катта эътибор билан қарайди. Аҳмад Яссавий шажара жиҳатдан Муҳаммад Пайғамбарнинг куёви бўлмиш Ҳазрат Алининг Ҳанифа исмли аёлидан туғилган Муҳаммад Ҳанафийнинг авлодларига бориб туташганлиги учун унинг номига Хожа нисбати қўшилиб, Хожа Аҳмад деб юритилган.

Хожа Аҳмад Арслонбоб ва Сайрамдаги етук олимлардан диний-илоҳий билимлар билан бир қаторда, турли дунёвий билимлардан ҳам сабоқ олган. Ёш Аҳмад доимо Муҳаммад пайғамбарнинг «*Илм эгаллан! Илм саҳросида — дўст, ҳаёт йўлларида — йўлдош, бахтиёр дақиқаларда — раҳбар, қайғули онларда — мададкор, одамлар орасида — зебу зийнат, душманларга қарши курашда қуролдир*» деган сўзларини такрорлаб юрарди. Шу ўғитлар таъсири билан ўша даврнинг илм-маърифат марказларидан Бухоройи шарифда алломаи замон Юсуф Абу Яқуб Ҳамадоний (1048, Ҳамадоннинг Бузанжирд қишлоғи — 1141, Афғонистоннинг Бомиён шаҳри) — тасаввуфнинг йирик намояндаси, олим ҳазратлари қўлида илм ола бошлайди. Бир неча йиллик тинимсиз ўқиб-ўрганиши натижасида устози олдида унинг эътибори кўтарилди, ҳамкасблари олдида обрўйи ошди. Орадан маълум фурсат ўтиб, устоз Юсуф Ҳамадоний вафот этгач, унинг устозлик ишини давом эттириб, тасаввуф илмидан толиби илмларга сабоқ беради. Муносиб шогирдлар етиштиргач, ўзи Туркистон заминининг Ўтрор шаҳри яқинидаги Ясси шаҳрига келиб, халқ орасида исломий эътиқод, маърифат нурларини кенг ёя бошлайди. Оилали бўлиб, ўғил фарзанд кўради, унга Шайхзода Иброҳим деб исм қўядилар. Аммо бегуноҳ Шайхзода бераҳм рақиблари — жоҳил кимсалар қўлида қурбон бўлади. Яссавийнинг қизи Гавҳар Ҳуштарийни Хўжа Вали Сулаймоннинг ўғлига никоҳлаб берадилар. Хожа Аҳмаднинг тоғалари — Латиф ота ва Мустафоқули ота ҳам халқ орасида шайхлик билан ҳақиқатни, исломий адолат ва инсоф-диёнатни кенг тарғиб қилади.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёти, вафот этган йиллари ҳақида турлича маълумотлар мавжуд. Жумладан, мавлоно Хусомиддин Сигноқий «Хожа Аҳмад Яссавий 130 йил умр кўрган» деб ёзади. Айрим маълумотларга қараганда, у зоти шариф Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломга эътиқод юзасидан 63 ёшга кирганда ер тубида, горда яшаб ҳаёт кечирганлар. Лекин у ерда неча йил яшаганлари аниқ маълум эмас. Аммо ўзларининг ҳикматларида ёзилишича, 125 ёшга кирганлари ҳақида маълумот берилган. Шу ёшда ҳам тетик бўлиб, ҳикмат мисраларини битган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Аҳмад Яссавий тахминан 125—130 ёшлар орасида, яъни 1166 йилда Яссида оламдан ўтган. Улуғ бобомиз Жаҳонгир Амир Темур 1395—1397 йилларда унинг кичик қабри устига улугвор бино қурдирган бўлиб, у ҳамон ўзининг салобати, кўркемлиги билан зиёратчиларни мафтун қилиб келмоқда.

Аҳмад Яссавийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиши борасида атоқли турк олими Меҳмет Фуод Кўпрулузода, профессор Абдурауф Фитрат, В. Зоҳидов, Н. Маллаев, Эргаш Рустамов, С. Эркинов, Б. Қосимов, М. Мирхолдорев каби олимлар маълум ютуқларни қўлга киритдилар.

Шоирнинг Яссавий таҳаллуси билан қолдирган адабий мероси асосан тўртликлардан иборат. Шунингдек, унинг адабий меросида айрим ғазал ва маснавийлар ҳам мавжуд. Аҳмад Яссавий адабий меросининг аниқ ҳажми маълум эмас. Шоирнинг ўзи бир ўринда шундай ёзган:

Қул Хожа Аҳмад ҳар бир сўзинг дардга дармон,
Толибларга баён қилсам қолмас армон.
Тўрт минг тўрт юз ҳикмат айдим ҳақидин фармон,
Фармон бўлса, ўлгунча сўзласам ман.

Мазкур шеърнинг ғоявий йўналиши тасаввуфона бўлиб, кишиларни бу дунёда пок, ҳалол, беозор, етим-ғарибларга меҳр-шафқатли бўлиб яшашга даъват қилишдан иборат. Бу йўлда инсонларни турли ножўя йўлларга бошловчи нафсни жиловлашга чақиради.

Хожа Аҳмад бир шеърида *«Мени ҳикматларим кони ҳадисдур»* деб ёзади, яъни унинг ҳикматлари мазмунини оят, ҳадислардаги эзгу фикрлар ташкил этади. У қатор ҳикматларида кишиларни етим-есир, ғарибларга меҳр-шафқатли бўлишга чақиради:

Етимни кўрсангиз оғритмангизлар,
Ғарибни кўрсангиз доғ этмангизлар.

Аҳмад Яссавийнинг ғариб, етимларга меҳрибонлик билан қараши, айримлар ёзганидек, у «йўқсил» лар шоири эмас, балки тасаввуф маслагининг йирик вакили сифатида қалбни, дилни покликка даъват қилувчи шоирдир.

Унинг дурдона ҳикматлари меҳнаткашларнинг қалбига фақат нур олиб келмай, шоир меросидан кўп асрлик туркийзабон халқлар орасидан етишиб чиққан қаламкашлар ҳам баҳраманд бўлиб, унинг халқчил ғоя, содда ва равон услубини ривожлантиришга ҳаракат қилганлар. Бу ҳол, айниқса, унинг шогирди Сулаймон Боқирғоний,

XIII аср Озарбайжон адабиётида илк бор ўз она тилида шеър ёзган Ҳабибий, Алишер Навоий, Машраб, Сўфи Оллоёр, Ҳазиний каби ўнлаб шоирлар ижодида кўзга яққол ташланади. Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» номли асарида ёзади: *«Ҳожа Аҳмад Яссавий — Туркистон мулкининг шайхул машойихидур. Мақомати олий ва машҳур, каромати ма-таволий (ҳайратланарли) ва номаҳсур (чегарасиз) эрмиш. Имом Юсуф Ҳамадонийнинг аслобидиндур. Ва унинг мозори Туркистонда, Ясси деган ердаки, анинг мавлид ва маншаидур воқе бўлубтур ва Туркистон аҳлининг қиблаи дуосидир»*.

Аҳмад Яссавийнинг кўп қиррали, маълум маънода мураккаб ҳаёти ва ижодий фаолияти туркий халқлар адабиётининг пешвоси сифатида Энасойдан тортиб Қирғизистонгача бўлган халқларнинг маънавий камолотида ҳали кўп замонлар ардоқ билан ўқиб ўрганилади.

АҲМАД ЯССАВИЙ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Муршидларни хизматини қил ихтиёр,
Ўзлигимдин йўлга кирдим дема зинҳор.
Яхши билсанг, тариқатни хатари бор,
Қалб вазсиз ушбу йўлга кирманг, дўстлар.

Муршидларга хизмат қилсанг нафсга офат,
Тегма нолон, бу йўлларда қилмас тоқат.
Содиқ қуллар бу йўлларни билур роҳат,
Тирик ўлмайдийдор орзу қилманг, дўстлар.

Маърифатнинг бўстонида жонин бургон,
Муҳаббатнинг maidонида бош ўиноғон,
Ҳақиқатнинг дарёсидин гавҳар олғон,
Фаввос янглиғ ул дарёдин чиқмас бўлур.

Эй, мўминлар, тоат қилиб таянмангиз,
Амонатдур, азиз жонга инонмангиз.
Ҳаром-хариш йиғмиш молга қувонмангиз,
Молларини қирши отлиғ йилон қилур.

Суннатларни маҳкам тутуб уммат бўлғил,
Кеча-кундуз дуруд айтиб улфат бўлғил.
Нафсни тефиб меҳнат етса роҳат бўлғил,
Андоқ ошиқ икки кўзи гирён эрур.

Шариатни, тариқатни билай десанг,
Тариқатни ҳақиқатга улай десанг,
Бу дунёдин дурру гуҳар олай десанг,
Жондин кечкан, хос қуллари улур эрмиш.

Мағрур бўлсанг, эй, дўстларим, ишрат этиб.
Кеча-кундуз ёлғон айтиб, беҳоб ётиб,
Жон олғучи келур эрмиш бир кун етиб.
Мундоғ ерда ғофил юрса бўлмас эрмиш.

Халқ ичинда руово юрар, ўзин билмас,
Нодонларни суҳбатидин қочиб келмас,
Ул сабабдин эранларни бўйи келмас,
Қўзда ёшин наво қилиб юрар бўлғай.

Яхши янглиғ чўллараро қилғай ватан,
Саҳроларда ҳамроҳлари зоғу зағам,
Ҳожат эрмас ошиқларга боғу чаман,
Хизр, Илёс Ҳамроҳ келиб юрар бўлғай.

Ибрат олғил йўлға кирган мардонлардин,
Жонни жонға пайванд қилиб юргонлардин.
Йўлни сўраб йўлдин ёмон борғонлардин,
Андоғ қуллар ҳолин беҳоб, хароб этти.

Ошиқлари маломатдин қочмас бўлур,
Нодонларга ботин сирий очмас бўлур,
Ҳар номардга дурри гуҳар сочмас бўлур,
Ўзи ўқуб, хуни зардоб ютти бўлғай.

Қул Хожа Аҳмад, Ҳақ сўзини сўзлар мудом.
Ҳақдин ўзга сўзлар борий эрмиш ҳаром,
Рўзи қилса ўрнинг бўлғай Доруссалом,
Маърифатни дарёсиға ботти бўлғай.

* * *

Бу оламда Ҳақдин қўрқуб зор инграсам,
Охиратда руҳим ором олурмукин?
Эранларни босқон изин кўзга сурсам,
Пири муғон¹ мани йўлға солурмукин?

Бошим бериб, белим боғлаб қилсам ихлос,
Нафси шайтон чангалидин бўлсам халос,

---

¹ *Муғон* — оташпарастлар.

Жон берарда мадад қилса Хизр, Илёс,
Фавсул гиёс хатми ёсун қилурмукин?

Қўлни йиғиб, дарё ичра тошлотти.
Зимистонда дарё тошиб, наъра тортти,
Шаҳар халқи югуруб-елиб боши қотти.
Жондин қўрқуб, дод, фарёд қилор эрмиш.

* * *

Бешак билинг, бу дунё борча элдин ўтаро,
Инонмагил молингга, бир кун қўлдин кетаро.
Ото-оно, қариндош қаён кетти, фикр қил.
Тўрт аёғлиг чўбин от бир кун санга етаро.

Дунё учун ғам ема, Ҳақдин ўзгани дема,
Киши молини ема, сирот узра тутаро.
Аҳли аёл, қариндош, ҳеч ким бўлмайдур йўлдош,
Мардона бўл ғариб бош, умринг елдак ўтаро.

Қул Хожа Аҳмад тоат қил, умринг билмом неча йил,
Аслинг билсанг, оби гил, яна гилга кетаро.
Ҳамиша яхшилиқ қилгил, кетарсан ушбу дунёдин,
Қиёмат оби рўйиға керак хуну жигар қилсанг.

Қудрат бўлса юрингиз, куч бўлмаса турингиз,
Дуо қила кўрунгиз, ризо бўлунг, дўстларим.
Тилим сўрсам қарор йўқ, ғариб ўлса, сўрар йўқ,
Емишларда ҳалол йўқ, ризо бўлинг дўстларим.

* * *

Аслим туфроқ, наслим туфроқ, барчадин хор,
Босиб ўтсанг мурда жисмим қилғуси ор,
Ким ор этса шайтон қавми, ҳавоси бор,
Эшитиб, уқуб ерга кирди қул Хожа Аҳмад.

Банда бўлсанг меҳнат тортгил, ғофил одам,
Оқил эрсанг ғаниматдур сенга шул дам,
Амонатдур азиз жонинг юрма беғам,
Эшитиб, уқуб ерга кирди қул Хожа Аҳмад.

Эсиз олим, амал қилмай йўлда қолур,
Ўқув уқмай дунё молин қўлга олур,

Манманликдин, эсиз, умрин зоё қилур,
Жону дилда Ҳақ зикрини айтинг, дўстлар.

Олим улдир намоз ўқур тоат қилса,
Ҳақдин қўрқуб, охиратни ғамин еса,
Қуръон ўқуб, Ҳақдин қўрқуб зор инграса,
Жону дилда Ҳақ зикрини айтинг, дўстлар.

Андоғ олим икки кўзи гирён бўлур,
Саҳарлари эрта туруб нолон бўлур,
Ишқ йўлида куюб, ёниб бирён бўлур,
Жону дилда Ҳақ зикрини айтинг, дўстлар.

Тариқатда турлук адаб билмагунча,
Нафси бирла муҳориба қилмагунча,
Ишқ йўлига ўзни лойиқ этмагунча,
Ҳақиқатни сирларини билса бўлмас.

Аз-Замахшарий

(1075 — 1144)

Тарихга назар ташласак, марказлашган йирик давлат сифатида ҳам, фан ва маданияти, адабиёт ва санъатининг ривожланиш даражаси жиҳатидан ҳам Хоразм бир умр жаҳонда машҳур бўлганини ва белгили ўрни борлигини кузатамиз. Бизгача етиб келган «Авесто» да ва кейинги тарих саҳифаларида Хоразм (бу ном турли шаклларда бўлса-да) алоҳида эътибор билан тилга олинади.

Бу муқаддас ва мўътабар воҳада жуда кўп қомусий олимлар, муборақ шоиру донишмандлар туғилган, ўсган, камол топган. Улар ўз навбатида, ер куррасининг барча нуқталарида фан ва маданиятнинг гуркираб яшнашига, тараққиётига салмоқли таъсир ўтказганлар. Шул боис IX—XI асрларда ва кейин ҳам Хоразмга дунёнинг жуда кўп мамлакатларидан илм аҳли оқиб келишган ва у ерда камолот чўққиларини забт этишган. Бу аллақачон исбот қилинган тарихий ҳақиқатдир.

Бироқ Хоразмда туғилиб, яшаб, ижод этган ўша фан ва маданият арбобларининг меросини излаб топишга, уларни мукаммал ўрганиш ва чуқур тадқиқ этишга етарли даражада эътибор берилмаган. Агар Европа ва Шарқ олимларининг хронологик руҳдаги асарлари ва бошқа ишларини кўздан кечирилса (ҳатто кўпчилик Хоразм олимлари ва шоирларининг номлари ўзбек халқига номаълум экани), шу адолатли фикрга қаноат ҳосил қилиш мумкин.

Шундай йирик қомусий олимлардан бири Аз-Замахшарийдир. Замахшарий (нисбаси; тўлиқ исм-шарифи Абулқосим Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад) (1075.18.3., Хоразм, Замахшар қишлоғи — 1144. ҳоз. Кўҳна Урганч) — тилшунос, адиб, тафсир ва ҳадис олими. Унинг бизга қолдирган илмий ва бадиий асарлари меросини ўрганар эканмиз, алломанинг истеъдодли шоир, насрнавис, улуғ тилшунос ва адабиётшунос, беназир тарихчи, муқаддас дин илмининг йирик мутахассиси, беназир тарбияшунос, дунё кезган сайёҳ (география

илми) олим эканига шубҳа қолмайди. Олим Убайдулла Уватовнинг «Номи улуғ сўзи қутлуғ» рисоласида (Тошкент, «Камалак». 1992 йил (4-бетда) да таъкидлашича, Аз-Замахшарий Маккада яшаган пайтда исқандариялик шогирди, «Ал-Аҳд ас-самийн фи тарих ал-балад ал-амийн» номли тарихий асарнинг муаллифи Шаҳобуддин Аҳмад ибн Али ал-Ҳусний ал-Моликийга йўллаган мактубида ўзи ҳақида: «Мен Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хоразмий кейин Аз-Замахшарийман — Хоразмнинг бир қишлоғига (Замахшарга) мансубман, Замахшар туғилган юртимдир, деб ёзган».

Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад аз-Замахшарий Хоразмнинг ўша вақтда машҳур Замахшар деган кентида 1075 йилнинг 19-мартида туғилган. Унинг таржимаи ҳоли ва илмий фаолияти тўғрисида ўрта асрларда яшаб ижод этган араб олимлари, унинг асарларини таржима қилган турк олимлари (хусусан, Аҳмад Хайриддин Ойдиний Гўзал Ҳисорий) ёзиб қолдиришган.

«Куш уясида кўрганини қилади» деган мақол бор халқимизда. Бола, асосан, оилада тарбияланади. Аз-Замахшарий ҳам, албатта, оилада ота-онасининг бағрида тарбия олган, ахлоқ-одоб ўрганган.

Олимнинг отаси ўзининг Замахшарий қишлоғида обрў-этиборли кишилардан бўлган. Унинг моддий аҳволи ўргача бўлса-да, анча илми, айниқса, фикр илмига меҳр қўйган зиёлидир. Ҳамиша Қуръони Каримни ўқиш ва тиловат этиш, доимий равишда ибодат қилиш билан машғул эди. У тақводор инсон бўлиб, қишлоғидаги масжидлардан бирида имомлик қилган. Қолаверса, хуш қилиқли, гўзал феъл-атворли, диёнати пок, ҳалол, ширин ва бир сўзли, маслаҳатини ҳеч кимдан аямайдиган олижаноб одам бўлган.

Онаси ҳам турмуш ўртоғи сингари динни қадрлаган, унга ишонган ва бир умр дин йўл-йўриғига амал қилган. Оқила аёл бўлиб, турмуш ўртоғи измидан чиқмаган. Аз-Замахшарийнинг отаси ҳам, онаси ҳам мурувватли, беозор кишилар бўлишган. Шунинг учун бу оила эл ичида жуда ҳурматли эди.

Қайсидир рисолаида Аз-Замахшарий онаси ҳақида сўз юритиб, бир ҳодисани тахминан қуйидагича эслайди, яъни: у болалик вақтида чумчуқ тутати. Ип билан унинг оёғини боғлайди, чумчуқ қўлидан қочиб, учиб кетади-да, девор ёриғидаги инига бекиниб олади. Ёш Маҳмуд чумчуқни девор ёриғидан тортиб олади. Ип қушнинг оёғини қаттиқ қисади ва унинг оёғи синиб узилиб тушади. Бунини кўриб қолган онаси ўғлидан қаттиқ ранжийди ва чумчуқнинг оёғини *синдирганинг учун Аллоҳ таоло сенинг ҳам оёғингни синдиради*, дейди.

Бу воқеани бехуда келтирмадик. Аз-Замахшарий ёшлигида бир оёғидан ажралади, ёғоч оёқ билан яшайди. Унинг оёғидан ажрагани ҳақида ҳар хил ривоятлар мавжуд: изғирин қиш фаслида уни совуқ урганмиш; болалигида отдан қулаганмиш; онасининг қарғиши туфайли

чўлоқ бўлиб қолган эмиш ва шу кабилар. Кўпчилик тарихчилар фикрига қараганда, Аз-Замахшарий ёшлигида оғир касалликка йўлиққан ва шу касаллик натижасида бир оёғидан ажралган.

Аз-Замахшарийнинг болалиги динга эътиқоди мустаҳкам, ҳар кун и беш вақт намозни, ҳар йили рўза тутиш ва шу каби диний анъаналарни канда қилмайдиган оилада ўтди. Бошланғич таълимни у отасидан олган. Диний маълумотни пухта эгаллади. Отаси уни оғир меҳнатга яроқсизлиги туфайли ўқитишга, илм эгаллашга даъват этди ва шу мақсадни амалга ошириш учун барча имкониятларни ишга солди.

Маҳмуднинг ўзи ҳам илм олишга қизиқди. Тез орада илм-фанга ташналик, бу борадаги истеъдоди ва қобилияти кўзга ташланди. Ўғлидаги бу нодир истеъдодни сезган ота ўғлини Хоразм марказида жойлашган мадрасага юборди. Бўлажак буюк олимни диний илмлар билан бир қаторда араб тили ва адабиёти қизиқтирди. Хаттотлик санъатини пухта эгаллади ва у шу ҳунари билан ўзига моддий шарт-шароит яратди, тирикчилигини бир оз яхшилашга муваффақ бўлди.

Маҳмуд тахминан ўн икки ёшларга етганда отасининг рухсати ва ғамхўрлиги туфайли билим истаб Бухорога боради. Ўша йилларда отаси оламдан ўтди. У шу руҳий ҳолатини кейинчалик девонига кирган шеърларидан бирида чуқур қайғу-изтироб чекиб тасвирлайди.

Аз-Замахшарий Бухородаги ўқишини тамомлагандан сўнг Хоразмга қайтади, хоразмшоҳлар саройида котиблик хизматида бўлади ва амалдор ҳурматини қозониш учун астойдил, ҳалол меҳнат қилади. Лекин улардан илмига, меҳнатига яраша рағбат кўрмади. Ўзига нисбатан бундай муносабатдан қаттиқ изтироб чекади, руҳан қийналади. Албатта, меҳнатига яраша тақдирланмаса, азоб чекади киши. Меҳнатимга эмас қадримга йиғлайман деб, бежиз айтилмаган.

Шу вақтда унинг хаёлига бахтини чет эллардан топиш, обрў-эътиборни, паноҳни бегона юртлардан излаш фикри келади.

Хоразм амалдорларидан рўшнолик кўрмаган Аз-Замахшарий салжуқийлар давлатига ва унинг вазири Низом ул-Мулк хизматига боради. Чунки ўша пайтларда у ерда илм, фан ва санъат аҳлига катта эътибор бериларди. Бу жиҳатдан, айниқса, Низомия мадрасаси бутун дунёга танилган эди. Шунинг учун бўлса керак, Аз-Замахшарий Низом ул-Мулкка битта қасида бағишлади.

Қасида Хоразмда туғилиб ўсган, неки риёзат ила илм эгаллагани, ўз юрти ва халқига меҳр қўйгани, буюк Хоразм амалдорлари томонидан унинг маърифати, шоирлигу олимлиги назар-писанд қилинмай топталгани, бағоят хору зор яшагани ҳақида эди. Ҳа, улуғ олим ва шоир Аз-Замахшарий истеъдоди, лаёқати ва салоҳиятига яраша иш билан таъминланмади. Шу билан бирга у қасидада Низом ул-Мулкдан умидворлигини ифодалайди.

Шу ўринда бир нарсани таъкидлаш керак. Низом ул-Мулк диннинг сунний мазҳабига, Аз-Замахшарий эса муътазилий оқими

мансуб эди. Шу тафовут туфайли Аз-Замахшарий Низом ул-Мулкдан кутган яхшиликка, қадр-қимматга эришолмади.

Сўнг Аз-Замахшарий Хуросонга боради. Бу ерда айрим амалдорлар билан алоқа боғлашга муваффақ бўлади. Машхур ва манзур котиб Мужийр ад-Давла Абу-л-фатҳ Али ибн ал-Ҳусайн ал-Ардистоний шаънига мадҳия битади. Бу ўлкада олим грамматика фанига оид «Шарҳ абйат китоб Сибавайҳ» («Сибавайҳ китоби-шарҳи») ҳамда Ал-Унмузаж» («Намуна») деган рисолаларини битганди.

Бироқ Аз-Замахшарий бу ерда ҳам тузукроқ илтифот кўрмайди. Кейин Салжуқийлар давлатига, хусусан, унинг маркази Исфаҳонга боради. Бу мамлакат султониға бағишлаб фахрия битади...

Бир оз кейинроқ Аз-Замахшарий Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Ануштагин билан танишиб қолади. Олим ва шоир ўз юртининг шоҳи билан яқинлашганидан беҳад хурсанд бўлади ва унга мадҳиялар бағишлайди. Барибир ундан ҳам шу вақтда ўзига нисбатан яхшилик чиқмайди. Аччиқ қисматидан ўксинади, руҳан эзилади.

Аз-Замахшарий 1118 йили ўша қийинчиликлар натижасида оғир бетоб бўлиб қолади. Қанча мадҳиялар бағишламасин, амалдору шоҳларни улуғламасин, ҳукмдорлардан ёруғлик чиқмаслигини шу пайтда билиб олади. Шундан кейин у уларга бош эгмаслик учун қасамёд қилади. Энди у ўзини фақат илм ва фанга бағишлашни кўнглига тугади.

Касалликдан фориг бўлганидан сўнг Аз-Замахшарий араб мамлакатларига юз тутади ва Бағдодга келади. Бағдод олимлари суҳбатларида иштирок этади, улардан илм ўрганади. Кейинроқ Маккага сафар қилади. Макка амири Абу-л Ҳасан Али ибн Ҳамза ибн Ваҳҳос аш-Шариф ал-Ҳасаний, шунингдек, халқ Аз-Замахшарийни илиқ қарши олишади. Амир ниҳоятда фозил, шоир ва носир инсон эди. У Аз-Замахшарий ҳурматини жойига қўяди. Бундан илҳомланган хоразмлик улуғ олим ва шоир Макка амирига бағишлаб мадҳиялар битди ва ўз навбатида, амир ҳам унга нисбатан яхшиликларини дариг тутмади. Хоразмда топмаган қадрини Маккадан топди.

Аз-Замахшарий амир Ибн Ваҳҳос илтифотидан унумли ва оқилона фойдаланиб, Арабистоннинг жуда кўп вилоятлари, шаҳарларида бўлди. Халқлари билан яқин алоқа ва муносабатда бўлади. Бу мўътабар ва муқаддас масканда икки йил яшади.

Бу ерда шарт-шароитнинг яхшилигига, унга бўлган ҳурмат-этиборнинг улуғлигига қарамасдан, Аз-Замахшарий туғилиб ўсган, киндик қони томган юртини соғинади, болалиги ва ёшлиги ўтган жойлар кўз олдидан бир-бир ўтаверади. Эл-юрт соғинчи, вужудини қуршаб олди. Юрт ва халқ соғинчи уни Хоразмга етаклайди.

Санжар Султон, бутун Хуросон мамлакатини ишғол қилгач, Муҳаммад ибн Ануштагинни Хоразмга шоҳ қилиб қўйганди. Бу шахс аслида адабиёт ва санъатни, илму фанни қадрларди. Худди шу сабабдан

бўлса керак, Аз-Замахшарий бу гал ундан бир оз ҳурмат кўрди. Муҳаммадшоҳ вафотидан сўнг унинг ўрнига ўғли Отсиз шоҳ бўлиб кўтарилади. Отсиз асосан ота йўлидан борди ва аз-Замахшарийга катта эътибор берди. Муҳаммадшоҳ ва унинг ўғлига бўлган ҳурматини улуғ олим ва шоир «Муқадимат ул-адаб» деган китобида тилга олган.

Бироқ илм ва фан оламида, дини ислом гулшанида нодир инсон Аз-Замахшарий қалбини, вужудини Маккаи азим қураб олган эди. Асосан, шу боис у Маккадан қайтиб келганидан хурсанд бўлмайди, афсус-надоматлар чекади. Тўғрироғи ва аниқроғи, Аз-Замахшарийнинг ўзига ва илмига ҳурмат-эътибор Хоразмга нисбатан у ерда зиёда эди. Маккада ҳар хил дашномлардан, миннатлардан, фитнаю иғволардан холи ва хотиржам юрганди.

Шу ва бошқа турли сабабларга кўра Аз-Замахшарий муқаддас жой — Маккага қайтиб кетар экан, даставвал Дамашққа боради. 1128 йили Маккага келади. Бағри кенг амир Ибн Ваҳҳос эса улуғ ва мўътабар олимни очик чехраю меҳрибонлик билан яна яхши кутиб олади, ҳурматини жойига қўяди, моддий ва маънавий жиҳатдан ёрдам беради. Бундан беқиёс руҳланган олим бутун оламга машҳур ва манзур бўлган «Ал-Кашшоф» деган асарини ёзди. Бу асар муқаддас Қуръони Карим тафсирига бағишланган бўлиб, унда ислом фани олимнинг маҳорати, салоҳияти ва истеъдоди намоён бўлганди.

Аз-Замахшарий тагин ўз ватани — гўзал Хоразмни соғинади. У қалбида эл-юртга нисбатан меҳр-оқибатнинг, эътиқоднинг нақадар улуғ эканини такрор ҳис қилди. Юқоридаги тафсилотлардан хулоса қилиб, у подшоҳу амалдорларни эмас, балки муқаддас тупроқни, Ватанини, халқини қўмсаган, деб айтиш мумкин. У майиб-мажруҳлигига, кексалигига қарамай Хоразмга йўл олар экан, аввал Бағдодда тўхтади. Анча вақт у ерда яшади ва кейин Хоразмга келади.

Буюк Хоразм фаҳри, қомусий олим, ширинзабон шоир Аз-Замахшарий умрининг охирида бир неча йил Хоразмда истиқомат қилди ва 1143 йилда арафа кечаси Журжонияда оламдан ўтди.

Аз-Замахшарий оила қурмади, умри ўз юртидан айрилиқда ўтди, азоб-уқубатлар жабрини тортди, мол-дунё орттирмади, бутун ҳаётини илму фанга, адабиёт ва санъатга, Қуръони Карим илмига, Муҳаммад алайҳиссалом ҳадис ва ўғитларини шарҳлашга бағишлади. Хуллас, у эликдан ошиқ асар ёзди. Уларни маъно ва мазмунига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Мантиқ.
2. Грамматика.
3. Илми дин ва уламолар хусусида.
4. Луғат ва луғатшунослик.
5. Адабиёт.
6. Аруз ва адабиёт назарияси.

7. Илми одоб.

8. Тарих ва география

ва шу кабилар. Унинг жўшқин, истеъдодли ва ҳозиржавоб шоир эканини алоҳида таъкидлаш лозим.

Аз-Замахшарийнинг улуғ олим ва мугафаккир бўлиб етишувида, албатта, устозларнинг ўғитлари, сабоқлари катта аҳамият касб этади. У устозларини беҳад қадрлаган. Мўътабар олимнинг устозлари ҳақида гап борар экан, биринчи навбатда, унга бошланғич саводни берган илми адабни қон-қонига сингдирган мўътабар отасини эслаш жоиз.

Адабиёт, тил ва луғат бўйича машҳур олим Абдулфараж Али ибн ал-Ҳусайн ибн-Муҳаммад ал-Қурайший ал-Котиб ал-Исфаҳоний (897, Исфаҳон — 967, Бағдод) — араб мусиқашуноси, шоири ва олими. Хоразмда яшаган даврида Аз-Замахшарийга жуда кўп сабоқ берган. Унинг берган сабоқлари олимнинг келажакда наҳв (грамматика) ҳамда луғат илми бўйича стук олим бўлиб етишувида муҳим аҳамият касб этган. Ал-Исфаҳоний берган илм ва тадқиқот олиб бориш ҳақидаги ўғитлари Аз-Замахшарий вужудида араб халқига ва унинг тилига ҳурмат туйғуларини вужудга келтирди. Шунинг учун олимнинг устозига меҳри ортиқ эди. Бу фикрни унинг устози вафот этганда ёзган марсияси тўла тасдиқлайди.

Аз-Замахшарий Маккада яшаб турган даврида грамматика ва фикҳ илмига оид қатор асарларни Абу Баҳр Абдуллоҳ ибн Талҳа ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Йабарий ал-Андалусий таҳлил ва тадқиқ этди. У Бағдодда ҳам ҳадис илмини Аш-Шаффоний, Ал-Ҳорисий, фикҳ илмини Ал-Хаййатий, Ал-Дамғоний кабилар устозлиги орқали эгаллади. Ал-Жаволиқий эса унга илми луғат сир-асрорини ўргатган олимдир.

Умуман олганда, илмпарвар Макка амири Ибн Ваҳҳос Аз-Замахшарийнинг буюк ва суюк олим бўлиб етишувида, катта-катта асарлар яратишида асосий ролни ўйнаган, десак янглишмаймиз. Чунки у олимга илмий ва ижодий фаолияти давомида самимий ёрдамини аямади, уни ҳар томонлама қўллаб-қувватлади.

Аз-Замахшарийнинг ўзига хос томони шундаки, у бор илмини, маслаҳатини ҳеч кимдан дариг тутмади. У турли соҳалардаги билимини ва илмини асосан икки йўл билан сарф этди. Биринчиси — китоблари орқали, иккинчиси — шогирдларига сабоқ бериш йўли билан. Унинг шогирдлари деярли барча шарқ мамлакатларида бўлган.

Аз-Замахшарий китобларида зикр қилинган илмлар қудрати шу даражада эдики, унинг ўзини кўрмаганлар ҳам устоз деб тан олишгани тарихий маълумотлардан маълум. Рашидуддин ал-Ват-вот ҳам Аз-Замахшарийга шогирд бўлиш нияти ва хоҳиши бўлгани тарихий манбаларда берилган.

Умуман олганда, Аз-Замахшарийнинг ҳаёти, илмий фаолияти, бадий ижоди, педагогик қарашлари Ўзбекистонда деярли ўрганил-

маган. Айниқса, олимнинг тарбияшунослик фанига бағишланган асарларини, илмий меросини тадқиқ этиш ҳозирги кун учун муҳим аҳамиятга эгадир.

«НОЗИК ИБОРАЛАР»ДАН

Ёки илмли бўл, ёки илмга таяниб иш тутадиган бўл, лоақал илмни тинглаб эшитадиган бўл, бироқ тўртинчиси бўлма, чунки касодга учраб ҳалок бўласан (жувонмарг бўласан).

* * *

Агар бирор қайғу-алам юз бергани ёки таъзияли жойни эшитсанг, дарҳол у ерга бор, агар зиёфату меҳмондорчиликка чақирилсанг, унда ўзинг ўйлаб иш тут (ўзинг биласан).

* * *

Одамларнинг энг хотири кучлиги уларнинг ичидаги энг унутувчисидир, кўнгилларнинг энг юмшоғи салобатлигию шафқатлигидир.

* * *

Мол-мулкни беҳуда исроф қилиш куфрона «неъматдир», ўйламасдан бойлигини сарфлаш тўлиқ таназзулга олиб келади.

* * *

Подшоҳнинг энг яқин кишиси яқинларининг ичидаги энг улуғдир, хавф-хатар пайтларида уларга (хавф-хатарга) яқинроғидир.

* * *

Худо кўрсатмасин, агар сени оғир қайғу-ҳасратларнинг кучли еллари ўраб олса, унда дод-фарёду фиғонларинг фойда бермас.

* * *

Агар сенга нисбатан ўз биродаринг бирор хиёнат қилса, унга яқинлашишдан ўзингни тий, унинг макру ҳийласидан ўзингни, муҳофаза этишга ҳаракат қил.

* * *

Пасткаш кимсанинг ўз насл-насабини мақтаб, у билан фахрланиши, чанқоқ кишининг сув шуъласи (сароби)ни кўриб алдангани кабидир.

* * *

Ҳар қандай ишни бошлашдан аввал Аллоҳнинг ризолигини ўйла, акс ҳолда қилган ишларингнинг ҳаммаси беҳуда бўлиб, зое кетади.

* * *

Аҳмоқ киши ҳикмат лаззатини билмайди, бамисоли тумов киши гулнинг ҳидини сезмаганидек.

* * *

Бирор мамлакат (ҳокимият) ишларининг орқага кетишига сабаб — вабо кўп бўлиб, тузукларию тартиботларининг сусайишидандир.

* * *

Тўғри ва ҳақ йўлдан юрган кишининг юриши арслон юришидан кўра ҳам маҳобатлироқ (ҳайбатлироқ)дир.

* * *

Халол-покиза киши доимо хотиржаму тинчликдадир, бировга хиёнатун ёмонлик қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтордир.

* * *

Ўз биродаринг сўзини сукут сақлаб тинглаб, унинг ҳурматини ўрнига қўй, гарчи уни эшитишга рағбатинг ва майлинг йўқ бўлса ҳам.

* * *

Агар тилингнинг ортиқча сўзлашига эга бўла олмасанг, унда тизгининг жиловини шайтонга топширган бўласан.

* * *

Одамлар ичидаги энг ярамаси хасисидир, уларнинг ичидаги энг ялқови — пасткашидир.

* * *

Кўпчилик одамлар ҳақиқатдан йироқдир, уларнинг талаб ва даъволари ёлғону бўҳтон (ботил)дир, яъни айтган сўзларию ишлари ўзларига мувофиқдир.

* * *

Одамларнинг энг азиз ва ҳурматлилари қайғу-ҳасрату ташвишли дамларда билинур, гўёки бу ташвишлар улар (ҳурматли кишилар) учун туғишган опа-сингилдек яқиндир.

* * *

Савдогарнинг шуҳрати ва обрў-эътибори киссасида, олимнинг шуҳратию обрў-эътибори ёзган китобларида (асарларида).

* * *

Ўзини сахий, мард ва ҳиммати баланд кўрсатиб, аслида хору зор, ҳақир ва қадри тубан бўлган одамлардан кўрқ, токи бир кун

ўзларининг хасисликлари бирла онгсизликдан мард одамни тузоқ-ларига туширгайлар.

* * *

Тилингдан чиққан садақа (яъни панду насихатинг ва мавъизаю ҳасананг) баъзан қўлингдан (мол-дунёнгдан) чиққан садақангдан кўра хайрлироқдир.

* * *

Арслон нафақат чуқур қазииш билан овланиб қолмай, кўпинча у ҳийла билан ҳам овланади (қўлга туширилади).

* * *

Баъзи ҳолларда фатво истовчи киши фатво берувчи муфтийдан кўра ҳам олимроқ бўлади, чунончи «ал-латийа» калимаси гарчанд бу сўзнинг кичиклашган шакли бўлса ҳам барибир маъно жиҳатидан асли «ал-латий» сўзидан кўра кучлироқдир. Бу ўринда сўз ўйини бўлиб, арабий истилоҳлар ишлатилган.

Сени кечаю кундуз зиёрат қилувчиларнинг кўпчилиги сени ҳаддан ортиқ кўкларга кўтариб мақтаб, охир-оқибат адоватга дучор қилувчилардир.

* * *

Кўп сўзлар борки, улар сени жангу жадалга солиб, ҳалокатга гирифтор қилади ёки улардан қайтарса ҳам елка чуқурингни гул каби қизарган ҳолга келтиргандан кейин қайтаради (яъни кўп машаққатлардан кейин).

* * *

Еру заминнинг кўркамлиги олимлар билан бўлса, осмону фалакнинг зийнати эса юлдузлар биландир.

* * *

Муҳаммад Пайғамбар алайҳиссаломнинг тутган йўллари менинг ҳам йўлимдир, бахту саодатим ҳам, нажотим ҳам шу йўлдир.

* * *

Куёш нурларини беркитиб бўлмаганидек, ҳақиқатнинг чирогини ҳам сўндириб бўлмас.

* * *

Ёзилган китоб нусхасининг тўғрилиги кўз қорачиғининг боққанига боғлиқдир, ривоятнинг инобатлиги (ишончлиги) эса сероб сувдан ҳам ортиқроқ қондирар.

* * *

Зиммангда фарз бўлган нарсани қарз ва бурч ўрнига қўй. Бу ҳол қалбингу дилингга роҳат бахш этиб, шону шарафинг ва обрўйингни сақлаш учун энг тўғри йўлдир.

* * *

Ўзи сазовор бўлмаган ҳамду саною, мақтовларни талаб қилиш уятсиз, телба одамларнинг одатларидандир.

* * *

Сени касоду инқирозга учрашдан огоҳ қилувчи кишига лутф билан муомалада бўл, қўрқма, зарари йўқ, зиёни йўқ, деб юпатувчилардан узоқроқда бўл.

* * *

Сенинг қилаётган ишларингдан душманинг огоҳ бўлиб, улардан кўз юмиши сенга илон чаққандан кўра ҳам зарарли ва машаққатли бўлади.

* * *

Ақл-идрок ва шариатга амал қилиб иш тутган банда асл ва иккинчи даражали мақсаду матлабларини жам қилиши муқаррардир.

* * *

Ўтган замонларда илму фазилат соҳиблари подшоҳларидан ўз оғирликларига баробар олтин ҳадя олардилар, аста-секин замонлар ўтиши билан уларнинг қийматлари камайиб, итлару олмахонлар (қармоқлар) улардан афзал бўлиб, қолди, яъни нодонлар олимлардан ортиқ кўриладиган бўлиб қолди.

* * *

Ҳар бир вазир қайчи мисолидир (агар қайчининг бир таянч томони бўлмаса иккинчи томони ҳеч нарсага қодир бўлмайди), чунончи Мусо пайғамбар вазири Хорун билан мукамал бўлган.

* * *

Соқол инсонга зийнатдир, фақат бўйин билан бирга бўлган ҳолдагина, узун соқол қўювчи аҳмоқ бўлади, чунки бунга ўтмишдан мисоллар кўпдир.

* * *

Олижаноб ва ҳимматли одамнинг «гўштини» ҳасад аҳли «ейди», гўё қурт-қумурсқалар егани мисоли.

* * *

Бир лаҳза назар билан ишкал тўғри бўлур, бош бармоқ калта бўлишига қарамай бутун қўлни боғлаб туради.

* * *

Туну кунни ўтказаману, лекин бугунги куним кечаги кунимдан яхшироқ бўлмаётир, чунки замон кундан-кунга ҳалокатга томон бормоқда, шундай экан, кечаги кун бугунгидан авлороқ¹, бугунги кун эса эртагидан яхшироқдир.

* * *

Кимки адовату хусуматни экса, албатта у ташвишу машаққат ўради.

* * *

Виждон азобию таънадан тўғри бўлмаган одамни (кимсани) таълим-тарбия ва қийнаш ҳам тўғрилаши амри маҳол.

* * *

Мансаб илинжида бўлган (қарам) кимсаларнинг томирлари кесилгандир, улар оладиган фармонлари эса бир-бирига зарба берувчилардир.

* * *

Хасталик ва муҳтожлик — булар иккаласи шундай бир балоки, ҳатто хутбон (энг тахир, аччиқ ичимликлардан ҳисобланади) ичимлигидан кўра ҳам аччиқроқдир.

* * *

Кимники қўлидан хайр-баракали ва пурҳикмат ишлар келмаса, унинг насабининг шарифлигию, улуғлиги фойда келтирмас.

* * *

Кимки бахт-иқболли, солиҳ кишиларнинг этагига ёпишса, у албатта муроду мақсадига эришиб, хайру барака топар.

* * *

Ўз ваъдасида турмаган, турли-туман важ-қарсонлар кўрсатувчи кимса ҳеч қачон мард ва ҳимматли инсон бўлолмайди.

* * *

Қўрқувга мубтало бўлган киши (қуён мисоли) фақат қочишдан нажот излайди.

---

¹ Авло — афзал, ортиқ, яхши.

* * *

Илму маърифатли одам такаббурлик қилувчи доимо нодон
кимсаларнинг бурнини тўзон-тупроққа тўлдирув.

* * *

Одамлар турли-туман бўладилар, афсуски уларнинг аксарияти
нопоқдирлар.

* * *

Тоғ тепасидаги қояларни кўчириш миннат эшитиш юкларига
нисбатан енгилроқдир.

* * *

Сен етмиш ёшга кирган бўлсанг-да, ҳамон арслон мисоли
йиртқич ҳайвонсан, чунки, мол-дунё ҳирсида мудом қўлингни (ҳар
томонга) чўзасан.

* * *

Хотин зоти агар қалбинг улар ишқига гирифтор бўлганини сезса,
бурнингни тупроққа ишқайди.

* * *

Ўткир қиличнинг бошга тушадиган зарбаси баъзи нодонларнинг
ҳукми остида муте (итоатда) бўлиб юришдан афзалдир.

* * *

Ҳақиқат ва адолат билан тўғри сиёсат юргизмаган ҳар бир раҳбар
ва бошлиқ қаттиқ азоб-уқубат ва балога гирифтор бўлур.

* * *

Қиличга қин(ғилоф) ва йиртқич қушда ўткир тирноқ бўлиши
шак-шубҳасиздир (бу ҳикмат эр кишида керакли анжомлару қатъий
азму қарор бўлиши керак, деган маънони англатади).

* * *

Ўрмонларда арслонлар, боғларда илонлар бўлишининг ҳеч бир
ажабланарли жойи йўқдир.

* * *

Ҳеч ажабланарли эмаски, баъзи жоҳил кишилар баланд даражага
эришиб, олим ва доно одамлар қуйида қолар, чунки баъзи вақтда Суҳайл
(Канопус) юлдузи қутб жанубида бўла туриб пастга тушар, аммо Наоим
юлдузи каби кичик юлдуз бутун оламнинг боши устида турар.

Сулаймон Боқирғоний

(? — 1186)

Хоразм азалдан фан ва маданиятининг бекиёс тараққиёти, адабиёт ва санъатининг нафису латофати, халқи одоби ва ахлоқининг зарифлиги жиҳатдан оламга машҳур ва манзур бўлган. Кимки нажот истаса, илму урфон изласа, меҳру шафқатга зор бўлса Хоразмга борган, у ерда меҳр-оқибат кўрган, эътиқод ва диёнат завқини сурган. Бу ҳақда Шарқу Фарб олимлари қониқиш билан меҳр тўла фикрларини ёзиб қолдиришган. Хоразм ва унинг пойтахти ҳақида Ибн Арабшоҳ шундай ёзган: *«Унинг (Хоразмнинг — С.О.) пойтахти фозил кишилар жам бўладиган, уламолар манзил тутадиган, зарифлар ва шоирлар макони, адиб ва улуғ кишилар чашмаси, иззат-икромли улуғлар тоғининг қони, йўлини топгану адашганлар, ҳақиқат изловчи кишилар денгизининг манбаи эди»* (Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи, Т., «Меҳнат». 1992, 87- бет).

Таърифига тил ожизлик қиладиган гўзал Хоразмнинг Боқирғон деган кентида Сулаймон Боқирғоний дунёга келди. Болалик йиллари ўз юртида ўтгани ва бошланғич таълимни, яъни хат-саводни туғилган юртида олгани мантиқий жиҳатдан ўз-ўзидан маълум. Истиқболи улуғ, толеи баланд бола шу болалигидан аён бўлади. Чунки у илм-хунарга қизиқиши, иқтидори билан бошқа тенгқурларидан ажралиб туради. Ёш Сулаймон ҳам шаксиз худди шундай бўлган.

Сулаймон Боқирғонийнинг кейинчалик улуғлар улуғи, жаҳонга машҳур туркий тасаввуф илми ва шеъриятининг таниқли арбоби Хожа Аҳмад Яссавийга шогирд тушишининг ўзи унинг болаликда ва ёшликда қандай бўлганини яққол кўрсатади. Ҳар қандай кишига Аҳмад Яссавий каби даҳога шогирд тушиш бахти насиб қилавермаган.

Сулаймон Боқирғоний Ислом дини тариқатини, шариат қонунларини, Қуръони Каримни пухта ўрганиш билан бир қаторда, тасаввуф шеърияти сир-асрори, унинг нозик томонларини эгаллашга ҳаракат қилди. Бунда у устози Аҳмад Яссавийнинг меҳр булоғидан баҳраманд бўлди.

Кейинчалик, Сулаймон Боқирғоний шеърият ва ислом оламига Аҳмад Яссавий ижод дорилфунуни фаолиятининг давомчиси сифатида кенг танилди ва Шарқ халқларининг ҳурмат-эътиборини қозонишга муваффақ бўлди. Шу далилнинг ўзи буюк шоир ва

тасаввуф илмининг фаол тарғиботчиси — Сулаймон Боқирғоний имон-этиқодининг бутунлигидан, виждонининг поклигидан далолат беради. Унинг шу ҳиммати ва фазилати қуйидаги сатрларда ўз ифодасини топган:

*Шариати ораста, тариқати пайваста.
Ҳақиқатда шойиста шайхим Аҳмад Яссавий.
Шариатни сўзлағон, тариқатни излағон,
Ҳақиқатни билдурғон шайхим Аҳмад Яссавий.*

Ёки:

*Хизр билан суҳбатлик, Илёс билан улфатлик,
Ҳақ қошинда ҳурматлик шайхим Аҳмад Яссавий.
Туркистонга боролинг, хизматинда бўлолинг,
Улуш берса ололинг шайхим Аҳмад Яссавий.*

Сатрлар шеърий нафосат жиҳатдан ҳам, фикрлар уйғунлиги жиҳатдан ҳам, маъно ва мазмун тўқлиги жиҳатдан ҳам, тилининг ширинлиги жиҳатдан ҳам улуғвору таҳсинга лойиқ. Тўртликлар Сулаймон Боқирғонийнинг ўз устозига этиқоди, меҳр-оқибати, дин-шариатга муҳаббати, ахлоқ-одобга диёнати ҳақида тиниқ оҳанг билан мулойим куйлаб турибди. Шунингдек, устозининг манзил-макони, унга хизмат қилган киши илм олиши шаксизлигини уқтиряпти.

Сулаймон Боқирғоний номи ва унинг тасаввуф шеъриятидаги хизматлари шеърият гулшанининг боғбони Алишер Навоий, аллома Ҳусайн Воиз сингари ўнлаб даҳолар томонидан юксак баҳоланган. Зотан, унинг булоқ каби тошқин, шудрингдай топ-тоза, баҳордай майин ижоди ва ҳаёт йўли шунга лойиқдир.

Улуғ шариат, ахлоқ-одоб, дину диёнат куйчиси Сулаймон Боқирғоний поклик ва мусаффоликни тарғиб этиб, ҳийла-найранг, фитна-хиёнат йўллари қоралади. Чунончи:

*Сафо керак, ботин ичра зокир қулга,
Яромас, хийла, тазвир, ушбу йўлга,
Эътимод қилса бўлмас, қолу-қилга,
Қолни солиб, ҳоли табо бормиш керак.*

Шоир камтарлик ғоясини илгари суради. Зотан, бу ғоя Қуръони Каримда ҳам муносиб ўрин олган. Бу улуғ шоирнинг таълим-тарбияга берган эътибори, қолаверса, тарбия соҳасидаги миллий анъаналар ва қадриятлар билан бевосита боғлиқдир.

*На хуш бу дунёда Имону Қуръон,
Не бўлғай дунёда Имондин ортуқ.
Менинг бу дардими ҳеч кимса билмас,
Агар билса Ҳаким Луқмондин ортуқ.*

Бу янглиғ осий эркан Қул Сулаймон,
Иноят умандур, борондин ортуқ.

Сулаймон Боқирғоний сатрларидан, унинг камолот чўққисини эгаллаган шоир, Ислом динининг толмас тарғиботчиси, шариат ва ахлоқ-одоб ҳимоячиси, меҳр-оқибат, меҳр-шафқат куйчиси, қолаверса, эзгулик ва яхшилиқни қалбига жо қилган улуғ аллома экани аён бўлиб турибди. Лекин шундай даҳо шоир, улуғ мутафаккир ҳаёти ва ижодини ўрганиш бир неча ўн йилликлар давомида ман қилинди. Шул боис унинг тарбия соҳасидаги беқиёс таълимотидан баҳраманд бўлиш имкони бўлмади.

Ватанимизда мустақиллик шарофати билан Сулаймон Боқирғоний ижодий гулшанига кириш, ундан руҳий ва маънавий озиқ олиш имкони туғилди.

Шундай улуғ Инсон, нозиктаъб шоир, ардоқли ва атоқли маърифатчи Сулаймон Боқирғонийнинг туғилган йили номаълум. У, қўпчилик манбаларга кўра 1186 йилда вафот этган.

СУЛАЙМОН БОҚИРҒОНИЙ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Сўралмағай агар бўлса эзгу амал,
Қилмиш амал жумламизга ҳирсу амал.
Кеча-кундуз ҳозир тулинг, келур ажал,
Ажал келур дебон Яроғ қилгон борму?

* * *

Дўстларимиз, замонамиз ёвуқ келди,
Тарсо, жуҳуд, бедин, кофир элга тўлди.
Билдим эмди, ушбу жаҳон охир бўлди,
Келинг дўстлар, Ҳақға қуллуқ қило кўринг.

* * *

Уйқуни ҳаром қилғил, узун тунда,
Молингдан закот бергил, бу кун мунда,
Қиёмат бергай санга ёрин анда,
Ўғил-қизинг, илм ўргансун, бер устозга.

* * *

Жонимға сафо келди, пиримдан назар бўлди,
Асрор маънисин кўрди, дурру жавҳар олдиё.

* * *

Онолар зори гирён, фарзанд ҳақинда бир ён,
Манинг ономдек оно, қачон бўлғай тедиё.

Сиз ҳам меҳрибон ото, биздак ўғилни тута,
Бошим кесар ҳолатда, кўзни юминг тедиё.

* * *

Маърифат дарёсинда ғаввос бўлуб,
Муҳаббат ғавҳарларин олғум келур.
Тариқат майдонинда парвоз қилиб,
Ул Тубо дарахтига қўнғум келур.

* * *

Ул мазорда дўконлари бил иродат,
Мояси маърифат бирла қилғу суҳбат.
Даллоли эътиқод бирла хизмат,
Йўқ эрса, сотуғини қилса бўлмас.

* * *

Шариат бозоринда таҳсил керак,
Тариқат бозоринда тақсир керак,
Ҳақиқат бозоринда асир керак.
Олам йиғлаб Ҳақ асирин билса бўлмас.

* * *

Мунда тавба қилубон нафсидин ёниб,
Ҳавони ташлаб, они ўздин кечуб,
Ушбу ишқ шаробиндин эмди ичиб,
Мунда адам бўлуб, онда кетқум келур.

* * *

Кирдим ман тариқатнинг бозориға,
Баҳосиз рахтларни олса бўлмас.
Кийдим ман ишқ тўнини бўйға лойиқ,
Ва лекин қийматини билса бўлмас.

Бурҳониддин Марғиновий

(1123 — 1197)

Шарқ Уйғониш даври шундай қомусий олимларни юзага чиқардики, уларни жаҳон маданияти ва илму фанига қўшган ҳиссаси ҳанузгача ҳайрат билан эътироф этилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек *«Ислом дунёсининг буюк алломаси, машҳур «Ҳидоя» асарининг муаллифи, XII аср бошида таваллуд топган улуғ зот Бурҳониддин Марғиновий ҳам шу замин фарзандидир»*.

Исм ва насаблари — Абулҳасан Али ибн Абубакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Риштоний ал-Марғиновий. Ул зотни *Бурҳон уддин ва-л-милла*, яъни олимни улуғлаб, уни мусулмон дунёсидаги халқлар ҳамда Ислом динининг далили деган шарафли ном билан аташган.

Насаблари — Абубакр Сиддиқ Разийаллоху анҳуга бориб етади, деб нақл этадилар.

Мовароуннаҳр фикҳ мактаби тарихида Марғиновийлар сулоласининг ўрни беқиёсдир.

Улар Фарғона водийсининг Марғилонида туғилиб яшаганликлари учун, «Марғиновий» номи билан шуҳрат қозонганлар.

Бутун дунёга машҳур «Ҳидоя» китобининг муаллифи шайхул-ислом, улуғ имом, «Бурҳониддин» насабли ва Абу-Ҳасан Куняли Абу ибн Абубакр ибн Абдулжалил ал-Фарғоний ал-Риштоний ал-Марғиновийга мансубдир.

Ҳазрат Бурҳониддин имом, фақиҳ, ҳофиз, муҳаддис, муфассир, кўп илмларни эгаллаган, турли фанлар зобити, етук муҳаққиқ, ўткир чамалиқ, истеъдод соҳиби, фазилатли, моҳир, усул илмининг эгаси, адиб ва шоир бўлганлар.

Илм ва одобда ул киши мисолини кўз кўрмагандир. Марғиновийлар сулоласининг давлат арбоблари ва халқ оммасига таъсири кучли бўлган. Чунки диний ва ижтимоий ҳаётда учрайдиган барча муаммоли масалалар фақиҳлар орқали ечилган. Марғиновий фақиҳлар сулоласи фаолияти орқали Мовароуннаҳр халқларининг тарихий-ҳуқуқий анъаналари Ислом маданиятида ўз аксини топган.

Бурҳониддин Марғиноий Фарғона водийсининг Риштон қиш-
гида таваллуд топганлар.

Бурҳониддин Марғиноий дастлаб Рошидон, Марғилон, Бух-
оро, Самарқанд ва Мовароуннахрнинг ўша даврдаги диний ва маъ-
рифий марказларидан машҳур ва атоқли алломалардан ҳадис, таф-
сир ва фикҳ илмини ўрганганлар. Ул зот олий истеъдод, ўткир та-
факкур эгаси ва илму фан шайдоси бўлган.

Бурҳониддин Марғиноий ёшлик чоғларидаёқ Қуръони Каримни
ёд олиб, ҳадисларни чуқур ўрганганлар ва 544 (1149)- йилда муқад-
дас ҳаж сафарига борганлар. Фанга қизиқиш Бурҳониддин Марғи-
нонийнинг узоқ сафарларга олиб бориб, ўша даврнинг асосий фан-
ларини чуқур ўзлаштириш учун имкон яратиб берган. У бутун умри
давомида илм ўрганган ва Ислом оламининг ҳанафий мазҳаби бўйича
буюк фақиҳи ва ҳуқуқшунос алломаси даражасига кўтарилган.

Бурҳониддин Марғиноий яшаган давр Шарқ Уйғониш даври-
нинг жамият, маданият ва фан тараққиёти ҳамда фикҳ илмига кат-
та зарурат туғилган бир даврга тўғри келган. Фикҳ илми бўйича, у
ёзган асарлар, айниқса «Ҳидоя» китоби, ўша даврда мавжуд ҳамда
катта амалий аҳамиятга молик бўлган кўплаб ҳуқуқий муаммолар-
ни ечиб беришга қаратилган.

Бурҳониддин Марғиноийнинг устозлари силсиласи кенг. У таъ-
лимни дастлаб ўз боболари Умар ибн Ҳабибдан ундан кейин имом
Баҳоуддин Али ибн Муҳаммад ибн Исмоил ал-Асбийжойибийдан
(вафоти 535- ҳижрий йили) олган. Унинг машҳур устозларидан Аб-
дулазиз Абдураззоқ ибн Наср ибн Жаъфар ибн Сулаймон Марғино-
ний, «Қозийхон фатвоси»нинг муаллифи Фахруддин Абул-мафо-
хир Ҳасан ибн Мансур Ўзганди, «ал-Ақоидун-насафия» китоби ва
фикҳ илми бўйича 100 га яқин рисоалар муаллифи Нажмуддин
Абу Ҳафс Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий, Умар ибн Муҳаммад
Али ал-Пайкандийлар бўлганлар.

Бурҳониддин Марғиноий мукаммал илмга эга бўлганига қара-
май устозларидан таълим олишни бир умр давом эттирган. «Китоб
ул-машойих» («Шайхлар ҳақидаги китоб») асарида у ўзи таълим
олган 40 дан ортиқ шайх ва алломани санаб ўтган.

Турли манбаларда қайд этилишича, Бурҳониддин Марғиноий
ўз устозларидан фикҳ илмида анча юқори даражаларга кўтарилган.
Алломанинг бирламчи мақсадлари ўз илмларини ошириш, устозла-
ридан тоқатлари етгунча таҳсил олиш бўлган. Аммо ул зотнинг иқти-
дори шогирдлик билан устозлик қилишни ҳам зиммасига юклаган.
Аллома фикҳ фанидаги суний-ҳанафий таълимотини ривожланти-
риш билан бирга кўплаб шогирдларни ҳам етиштириб чиқарган.

Бурҳониддин Марғинович шогирдларини уч гуруҳга бўлиш мумкин.

1- гуруҳ *шогирдлари* жумласига, унинг ўғиллари шайхулислом Жалолуддин Муҳаммад, Низомуддин Умар («Жавоҳир ул-фикҳ асарлари ва ал-Фавоид») шайхулислом Имомуддин ибн Абу Бакир («Одобул қози» номли асарни ёзган) киради.

2- гуруҳ *шогирдларига* «Имом Ғаззолийга раддия» китобининг муаллифи Шамс ул оимма ал-Карданий, «Таълимул мутааллим» муаллифи Бурҳонул ислом аз-Зарнужий ва бошқалар.

3- гуруҳ *шогирдлари* қаторига Бурҳониддин Марғинович бево-сита таълим олмаган бўлсалар-да, аммо алломанинг илмий фикҳий меросидан баҳраманд бўлган барча издошлари киради.

Бурҳониддин Марғиновичнинг асосий фикҳий асарлари жум-ласига қуйидагилар киради:

1. «Нашр ал-мазҳаб» («Мазҳабнинг тарқалиши»);
2. «Китоб ал-маносакул-ҳаж» (Ҳаж маросимлари ҳақида китоб);
3. «Китоб ул-фароиз» (Мерос ҳуқуқи бўйича китоб);
4. «Китоб ат-тажнис вал-мазийд» («Илмни зиёда қилувчи китоб»);
5. «Мухторотуннавозил» («Мажмуъ-уннавозил»)(«Нозил бўлган нарсалар мажмуаси»);
6. «Китоб ул-машойих» («Шайхлар ҳақидаги китоб»);
7. «Мазидун фи фуру ул-ҳанафий» («Ҳанафий мазҳабида қўшим-чалар»);
8. «Шарқ ал-Жамий-ал-Кабир Муҳаммад аш-Шайбоний» Аш-Шайбонийнинг «Жомиъу-кабийр» асарларига шарҳ);
9. «Бидоятул-мубтодиъ» («Бошловчилар учун дастлабки таъ-лим»);
10. «Кимоятул-мунтаҳий» («Яқунловчилар учун тугал таълим»);
11. «Ҳидоя» («Кифоят ул-мунтаҳий» асари учун ёзилган 4-жилдлик шарҳ).

Лекин санаб ўтилган асарлар ҳақида тўлиқ бир тасаввур йўқдир. Чунки ўрта аср фақиҳларининг кўпгина асарлари каби, Бурҳонид-дин Марғиновичнинг ҳам асарларининг ҳаммаси бизгача етиб кел-маган.

«Ҳидоя» Бурҳониддин Марғиновичнинг шоҳ асари

Шарқда «Ҳидоя» номли анъанавий ёзиш усули бўлган. «Ал-Ҳидоя» арабча сўз бўлиб, «тўғри йўлдан олиб бориш» — «ишончли қўллан-ма» маъносидадур.

«Ҳидоя» китоби бутун мусулмон оламида машҳур бўлиб кет-ган, Ислом ҳуқуқи-фикҳ илми бўйича, энг аниқ, изчил, мукам-

мал асар сифатида тан олинган. Муаллиф «Ҳидоя» китобининг муқаддимасида бу ҳақда шундай деб ёзган эди: «...сўнгра тангри тавфиқи ёрдамида, танланган ривоятлар билан кучли, ақлий далилларни бирлаштириб, ҳар бир бобда қўшимча сўзларни тарк этиб, кўп ёзишдан ўзимни сақлаган ҳолда «Ҳидоя» деб аталган бошқа бир шарҳни ёзишни бошладим».

Бурҳониддин Марғинович ёзган тўрт жилдлик «Ҳидоя» китоби турли муаммоларни ҳуқуқий ечимига бағишланган.

«Ҳидоя» («Ал-Ҳидоя») — мусулмон кишининг шахсий ва ижтимоий ҳаётида учрайдиган деярли барча ҳуқуқий ҳолатларни ўз ичига олган кенг қамровли асардир. У икки жилд 4 жуздан иборат бўлиб, ўз навбатида, жузлар китоб, боб ва фаслларга бўлинган.

Биринчи жуз — беш китобдан иборат. Бу жузда:

«Китоб ут-Таҳорат»,

«Китоб ус-Салот»,

«Китоб уз-Закот»,

«Китоб ус-Савм»,

«Китоб ул-Ҳаж» каби ибодат масалаларига оид бўлимлар киририлган.

Ибодат масалаларидан кейин эса ижтимоий масалалар ўрин олган. Ҳар қандай жамиятнинг ўзагини ташкил қилувчи оила ва никоҳ масалалари «Китоб ул-Никоҳ»да ҳамда «Китоб ул-Ризо», «Китоб ут-Талоқ» каби ижтимоий масалалар ўрин олган.

Иккинчи жузга: «Китоб ул-итоқ», «Китоб ул-Айман», „Китоб ул-Ҳудуд», «Китоб ус-Сарқа», «Китоб ус-Сияр», «Китоб ул-Лақит», «Китоб ул-Лақта», «Китоб ул-Обоқ», «Китоб ул-Мафқуд» каби ижтимоий ҳаётга оид тартиб-қоида, жиноят, жазо, тақсимот ва ҳақозо мавзулар баён этилади.

Учинчи жузда эса: «Китоб уш-Шарина», «Китоб ул-Вақф», «Китоб ул Буйуъ», «Китоб ус-Сарф», «Китоб ул Кафала», «Китоб ул-Ҳавала», «Китоб одоб ул-Қози», «Китоб ул-Шаҳада», «Китоб ур-ружуъ ан шаҳада», «Китоб ул-Вакала», «Китоб ул-Даъва», «Китоб ул-Иқрор», «Китоб ус-Сулҳ», «Китоб ул-Мудораба», «Китоб ул-Вадиъа», «Китоб ул-Ория», «Китоб ул-Ҳиба», «Китоб ул-Ижарат», «Китоб ул-Мукотаб», «Китоб ул-Вила», «Китоб ул-Икроҳ», «Китоб ул-Ҳажр» каби китобларида тирикчилик, олди-сотди, кафолат, қарз, судьялик, гувоҳлик, даъво, иқрорлик, сулҳ, омонатлар, мол-мулк, совға бериш ва ҳақозо масалаларни ўз ичига олган.

Тўртинчи жуз ижтимоий-иқтисодий соҳаларга алоқадор қонун-қоидаларга бағишланган.

«Ал-Ҳидоя» асари инсон ҳаётининг шахсий, ижтимоий, ахлоқий, иқтисодий, маънавий, маданий ва бошқа жабҳаларига алоқа-

дор бўлган аксарият жиҳатларни қамраб олган. Асарда жами 57 ҳуқуқий мавзу кўтарилган бўлиб, улар алоҳида китобларга сарлавҳа қилиб олинган ва бу мавзуларнинг тафсилотлари 152 фасл ва 165 бобда баён этилган.

«Ал-Ҳидоя» асарининг хусусияти шундаки, унинг амалий аҳамиятидан ташқари, ҳам ўқув қўлланмаси, ҳам илмий-тарихий манба сифатларини ўзида мужассам қилганидир. Асарда зикр қилинган манбалар ва баён услуби билан таниш бўлган ўқувчи биргина «Ал-Ҳидоя» нинг ўзида ўнлаб китоблардан оладиган маълумотга эга бўлиши мумкин.

Аллома ўз шогирдларига: «Ҳеч қачон илм ўрганиш ишида узилиш юз бермаслиги керак, негаки, бу катта ютқазिशга олиб боради. Мен илм ўрганиш жараёнида, ҳеч қачон узилишга ўрин қўймаганим сабабли, барча сафдошларимдан ўзиб ўтдим», деб сабоқ берар эди.

Маҳмуд Кошғарий

(XI аср)

Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Кошғарий (XI асрда яшаган. Туғилган ва вафот этган йили номаълум) ўрта осиелик машҳур олим, туркшунослик илми ривожига катта ҳисса қўшган йирик мутафаккирдир. У Болосоғунда туғилди, шу ерда таҳсил кўрди. Мавжуд маълумотларга қараганда, Маҳмуд Кошғарий илмнинг турли соҳалари, хусусан, араб, ва турк тиллари, форс адабиёти билан шуғулланиб, уларни пухта эгаллаган эди. Айниқса, Маҳмуд Кошғарийнинг туркий қабилаларнинг тилларини ўрганишдаги хизмати беқиёсдир. У тил соҳасида ўзининг машҳур асарини ёзишдан олдин ўша даврда жуда катта ҳудудда яшаган туркий халқларнинг тили, урф-одати, турмуш тарзи, касб-кори, оғзаки ижоди ҳақида бир неча йиллар мобайнида чидам билан маълумотлар тўплади, бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Бухоро, Фарғона, Юқори Чинни кезиб чиқди.

Умуман олганда, Маҳмуд Кошғарий туркий тилларни ўрганишга бағишланган 2 та асар ёзиб қолдирган. Шулардан бири «Жавоҳируннаҳви фи луғотит-турк» («Туркий тиллар синтаксиси қоидалари») номи билан юритилган. Лекин бу асар шу вақтгача топилганича йўқ.

Унинг бизгача етиб келган машҳур асари «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») деб аталади. Асар турли қabila ва халқларнинг тили, лексикаси, фонетикаси, морфология ва диалектологияси ҳақида жуда кўп бой маълумотлар беради. У, айниқса тил тарихи билан шуғулланувчи олимлар учун қимматбаҳо манба бўлиб хизмат қилади. Мана шу асар орқали Ўрта Осиё халқлари ўз қадимги авлод-аждодлари, қабилаларининг тиллари тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлиши мумкин.

Лекин, иккинчи томондан, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Девону луғотит турк» китоби фақат луғатшунослик, тилшуносликка

бағишланган асар бўлибгина қолмасдан, у ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт тўғрисида ҳам маълумот беради. Унда XI асрда яшаган қабилаларнинг тарихи, синфий зиддиятлар, қабилалараро кураш, меҳнаткаш халқнинг зулм ва истибдод, мавжуд феодализм тузуми тартибларига қарши норозилиги ўз ифодасини топган.

Девонга кирган ҳикматли ва ибратомуз гапларда таълим-тарбия, ҳуш-оқибат, илм-фан тўғрисида ҳур фикрли ғоялар мавжудки, бу ҳол Маҳмуд Кошғарийни ўз замонининг илғор мутафаккири бўлганлигидан далолат беради. Хусусан, унда Маҳмуд Кошғарий кишиларни меҳнат қилишга, яхшиликка ундайди, ёмонликни қоралайди, илм ва ҳунар соҳибларини эъзозлайди, улардан ибрат олишга кишиларни чақиради. У, жамиятдаги иллатларга: фитна, тамағирлик, ифвоғарлик, мағрурлик, бойлик кетидан қувиш, бахиллик ва бошқаларга қарши чиқади. Шунинг учун ҳам унинг инсонпарварлик руҳи ила суғорилган ғоялари кейинги даврларда ҳам Ўрта Осиёда ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикр тараққиётида муҳим роль ўйнади.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИДАН

Ўч, кек деган нарсалар одамларга қарз кабидир, олмай қўймасалар, ундан чекин. Шунин билда мусофирларга, бегоналарга кучинг етганича, қўлингдан келганича яхшилик қил.

* * *

Эй, ўғлим, мендан ўғит-насиҳат ол, одобли ва тарбияли бўлишга тириш, токи эл ичида зўр олим бўлиб танил ва улар орасида одоб ва илм тарқат.

* * *

Тиришқоқнинг лаби ёғлиқ, эринчоқнинг боши қонлиқ, чунки тиришқоқ кўп ишлаб, яхши таомлар, гўшт, ёғлар топади. Шу билан у мой ошайди. Эринчоқ ўзининг ялқовлиги билан ишдан қочади. Хафалиқдан бошига уради, уни қонатади.

* * *

Илгарилари илм чўққисини эгаллаган, фазилат устодлари бор эди. Улар кўп-кўп насиҳатлар сўзлар эдилар, кўнгилга улар ором беради.

* * *

Замон бутунлай озди. Илм, ҳикмат, поклик камайди. Тубан, ёмонлар кўпайди, фазилат эгалари йўқолаётир.

* * *

Ёмонлар тугилсин, мамлакатда (адолат) қонун амалга ошсин,
қўзи билан бўри бирга юра олсину, қайғулар кетсин.

* * *

Қариндошларга, қўни-қўшниларга яхшилик қил, улардан олган
совғанг эвазига қимматлироқ нарса ҳозирла.

* * *

Сенга кулар юзли бир киши келса, сен унинг юзига иссиқ-
қайноқ кул сочма, яхшилик қил, ёқимли қилиқ билан ҳурматла.

* * *

Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавойилик ва такаббурлик
қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан, ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган
киши, имтиҳон вақтида уялади, ачинади.

Бу дунёда кишининг машаққатсиз туриши ҳеч мумкин эмас.
Бирор яхшилик кўрмай туриб, одам дунёдан ўтади.

* * *

Илмли, ақлли одамларга яхшилик қилиб, сўзларини тингла.
Илмларни, ҳунарларни ўрганиб, амалга ошир.

* * *

Ўғлим, ўғит-кенгашимни қулоғингга ол, билимсизликни ташла.
Кимнинг толқони бўлса, шиннига қоради. Шунингдек, ақлли киши
насиҳатни қабул қилади.

* * *

Ёлғизликдан кўра қанча аҳмоқ бўлса ҳам, ҳамроҳ яхши. Чўлда
боши оққан томонга кетгандан кўра, қанча эгри, қинғир-қийшиқ
бўлса ҳам, йўл яхши. Чунки (йўлсиз мақсадга етиб бўлмайди) йўл
орқалигина мақсадга етилади.

* * *

Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди ва тўғри йўлни тополмай
қолади. Беҳуда сўзлар кўпайиб кетса, оғиз қуриб, жағ қайишади.

* * *

Ўзи емай, молини бахиллик қилиб қаттиқ тутати. Бахиллик
билан мол устида йиғлайди, олтин тўплаб, охири бошқаларга ташлаб
кетати.

* * *

Ота-онанг насиҳатларини эшит, гапингда уларнинг сўзини қайтарма, кўп мол топсанг, ўзингдан ўтиб қутурма. Мағрурланиб, феълингни бузма.

* * *

Бойликка тама қилиб, суқланиб кишиларнинг ахлоқи бузилди, молни кўргач, насир қуши (бургут) ўлимтик устига отилган каби мол устига отилдилар.

* * *

Зулм эшикдан кирса, туйнукдан чиқади.

* * *

Дарахт ўтқазилмагунча, ҳосил унмайди (бирор мақсад кетидан юриб), исталмагунча топилмайди, қўлга кирмайди.

* * *

У одам улуг ишларга чидам билан туриш берадиган эди. Дастурхони қаттиқ қишларда ҳам очиқ эди, одамларни ўзининг яхшиликларидан умидвор қилиб ташлаб кетди.

* * *

Ота ўғли хулқда, албатта, отасига ўхшайди.

* * *

Тоғ тоққа қовушмайди, одам одамга қовушади.

* * *

Халққа яхшилик қил, уни сув тагига ташласанг-да, уни сув устида кўрасан.

* * *

Агар билимдон одамга йўлиқсанг, ҳар кун унга бор, яхши муомала билан унинг илму ҳикматларини ўрган. Такаббурликни ташла.

* * *

Билагимга зўр келтирдим, илму фан ҳақида кўп ёзиб, уни чарчатдим. Тилак яқинлашди, илм, ҳикмат чашмаларининг кўзи, эшиги очилганда умр тугаб бормоқда.

* * *

Йилқи, наслдор от, айғир ва нор туялар, шунингдек, олтин-кумуш ва ипакли кийимлар топганингга суюнма, ўзингга ҳунар ва санъат орттир.

* * *

Яширин тугилган севги айрилиш куни билиниб қолади, маълум бўлади. Яралик кўзни беркитма, ёшини тўхтатиб яшириб бўлмайди, ёш ошкора қилади.

* * *

Одамлар бахил, юзсиз, шилқим одамларни севмайдилар. Эй, ўғлим, ёқимли, эзгу (яхши) хулқли бўлишга тириш, наслинг (шуҳратинг) эртага (ўзингдан кейин) қолсин.

* * *

Кўлдош (суҳбатдошинг)ни ҳурмат қил, яхши муомалада бўл, қаршилиқ қилиб, уни ташлаб, бошқа билан бўлма.

* * *

Уйдаги товукни боқолмай қочирсанг, дуррож (сахродаги ёввойи қуш)ни боқаман деб овора бўлма.

* * *

Одамлар яқинларини, биродарларини ҳурмат қилмайдилар. Могу дунёга аҳамият бериб, сўнг гапни (ўзидан) бошқадан қизғанган ит каби, ўз биродарларига ёмон кўз билан қарайдилар.

* * *

Ишга шошиб киришма, унинг кириш жойига диққат қил, эҳтиёт бўл, шошилиб чақмоқ чақиб чироқ ёндирмоқчи бўлган кишининг шошишидан чироқ ўчади.

* * *

Ош туз билан тотли, лекин лаган билан ёлғиз тузнинг ўзи ейилмайди.

* * *

Замон озди, заифлар, бемазалар кучланди. Замон аҳли (одамлар) Афросиёбнинг вафот қилиши билан фазилатдан маҳрум бўлдилар.

* * *

Бирор киши сенга кулиб қараса, сен ҳам унга жуда очик ва кулган юз билан боқ, ширин сўз ва ёқимли муомала қил, тилингни тий.

* * *

Каркас қуши йиртқич ҳайвонлардан қолган гўштни (овни) кўриб, ўзини осмондан ташлайди. Шунингдек, донишманд кишиларни қизиқтирадиган ов — ўғит-насиҳатлардир. Улар ўғитни эшитиш биланоқ қулоққа оладилар.

* * *

Тўплаган молни сел келди деб ҳисобла, сел тошни юмалатгандай эгасини юмалатади...

* * *

Қонни қон билан ювилмайди, яъни тўполон билан бостирилмайди, келишув билан бостирилади.

* * *

Ўзингнинг оғир юкингни бошқаларга юклама, кўзинг тинар даражада ўзингни оч қолдириб, бошқаларни тўйдирма.

* * *

Сени катта ёшли одам чақирса, унга чопиб бор. Очлик йилларида халқнинг қаерга боришини кузат, у қаерга борса, сен ҳам ўша ерга бор. Халқингга келган ҳар қандай мусибатларда уларга мос бўл.

* * *

Кеч билан юриб кундуз севинади, чунки у йўлни кўрмасдан босади. Ёшликда уйланган киши қариганда севинади, чунки унинг болалари унга ёрдам берадилар, у роҳат кўради.

* * *

Билимни истайман, молга суянаман, яъни мақсадим — улуғлик учун молни дастак қилиб, тилагимни топаман. Бунинг учун молу ҳолим сарф бўлади.

* * *

Билагон одамларнинг сўз, насиҳатларидан фойдалан. Чунки яхши сўз таъсир қилгач, дилга жойлашади.

* * *

Мамлакат ташланади-ю, одат ташланмайди.

* * *

Илму донишни истадим. Илмли донишмандларни қидирдим. Ўзимни одамлар орасидан айирдим. Бунинг учун оқ ёлли отим ечилади.

* * *

Сенга қаттиқ ташвиш ва алам етса, ўтиб кетар деб сабр қил. Дунё ишларини билиб туришга тириш. Ҳар қандай кулфатни ўзингга олиб, жонингни қийнама.

* * *

Кўнгли оч, йўқсил бўлган кишини куч билан тўқ, бой қилиш мумкин эмас.

* * *

Билимдонлар аҳволи ёмонлашди. Замон уларни ташлаб азоб берди, ҳаттоки, одоб, фазилят „гўштлири“ бузилди, сасиди. Заифликдан ерга тегиб судралмоқда.

* * *

Кенг тўн тўзимайди, кенгашли иш бузилмайди.

* * *

Бор молингни сеvasан, унга камроқ севин, чунки у сендан (қўлингдан) чиқиб кетиши мумкин. Қўлингдан кетган нарса учун қайғурма, унга озроқ ачин. Чунки ачиниш сенга (қўлдан кетганини) қайтариб бермайди.

* * *

Одамнинг моли унга душмандир. Ақлли одам қандай қилиб уни севади.

* * *

Одам боласи ўлиб кетади, агар яхшилик қилган бўлса, яхши номи қолади.

* * *

Ўғлим, сенга мерос қилиб эзгу хулқ, одобни қолдираман. Агар, илмли, ақлли одамларга йўлиқсанг, уларга яқинлаш, улардан фойдалан.

Шайх Нажмиддин Кубро

(1145—1221)

Узоқ ўтмишда жаҳонгир подшолару амирларнинг сиғинган олиму пирлари бўлгани тарихдан маълум. Шайх Нажмиддин Кубро хоразмшоҳларнинг пири саналган. У Хоразмнинг энг катта ва обод шаҳарларидан бири Хивада 1145 йили таваллуд топди. Табиийки, Аҳмад ибн Умар ибн Муҳаммад Хивақий ал-Хоразмий бошланғич таълимни Хивада олган. Кейин мадрасада билимини оширган.

Нажмиддиннинг кейинги фаолияти унинг тўртлик шеърларидан, Шайх Нажмиддин Кубро болалик ва ёшлик йилларида билимга ташна, адабиёт ва санъатга қизиқувчи, айниқса, тасаввуф илмига берилгани яққол сезилиб туради. Одатда, бундай болалар ва ёшлар ортиқча шўхликдан йироқ юриб, босиқ ва сокин бўлишади. Шайх Нажмиддин Кубро ҳам шундайлар сирасидан бўлган, албатта.

Ҳикмат илмда эканини яхши англаган Шайх Нажмиддин Кубро илм истаб Мисрга йўл олади. Бу ерлик машҳур олим Шайх-Саҳиҳ Рўзихон ал-Ваззан ал-Мисрийдан шариат, тариқат ва ҳақиқат илмидан сабоқ олади. Шу билан у Ислом оламига чуқурроқ кириб боради. Кейин Табриз шаҳрига келиб, Имом Абу Мансур, Шайх Бобо Фарраж, Шайх Исмоил Касрий каби алломалар билан яқиндан танишади. Уларнинг Ислом илми ва бошқа тасаввуфга доир турфа билимларидан баҳраманд бўлади.

Мисрлик устози Шайх Иброҳим унга «Нажмиддин», табризлик устози Шайх Исмоил Касрий эса «Кубро» («Улуғ») каби буюк унвонларни беришади. Шу даврда Шайх Нажмиддин Кубро бошқа кўпгина араб мамлакатларида бўлиб, илм сирларини эгаллайди.

Турли соҳаларда илмини оширгандан сўнг Шайх Нажмиддин Кубро она-ватани Хоразмга қайтиб, Урганчада истиқомат қила бошлайди. У, бу ерда «Кубро» тариқат мактабини ярагди. Бу мактабда Шайх Мажиддин Бағдодий, Фаридиддин Аттор, Баҳоуддин Валад (Жалолиддин Румийнинг отаси). Нажмиддин Розий сингари машҳур шоиру уломалар тасаввуф ва бошқа илмларни олишган. Шу орада Шайх Нажмиддин Кубро «Шайхи валитарош», яъни авлиёлар етиштирувчи шайх деган ном ила бутун Шарқ мамлакатларида кенг танилган.

Шайх Нажмиддин Кубро беқиёс ватанпарвар ва халқпарвар бўлган. Бу ҳақда Абулғозий Баҳодирхон шундай ёзади: «...Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси оламга машҳур бўлуб эрди. Ул сабабдин шаҳзодалар (Чингизхон ўғиллари. К. Ҳ., С. О.) Кубро ҳазрати шайхга киши юбордилар. Шайх оёқ остида қолмасунлар, ўғлон ва ушоқлари билан қалъадин чиқиб келсунлар теб. Ҳазрат шайх айтиб юбордилар ким, мен якка эрмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шаҳзодалар айтиб юбордиларким, ўн киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар ким, ўндан кўп турур. Шаҳзодалар айтдиларким юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдиларким, юздан кўп турур. Шаҳзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати шайх айтиб юбордилар ким, яхшиликда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст ёр эрдим. Энди ёмон кунда нечук буларни ташлаб борайин, мен борабилмасман теди» («Шажараи Турк». Т., «Чўлпон», 1992, 69—70-бетлар).

Кейин у қўлига қилич олиб душман билан олишди ва 1221 йилда шаҳид кетди.

Шайх Нажмиддин Кубро тасаввуф шоири эди. Унинг тарбия сирларидан огоҳ этувчи Куръон шарҳига оид тавсири «Айн-ал-ҳаёт», ўғитлардан иборат «Фи-ал-адаб» («Одоб қоидалари») каби рисоалари ва анча рубойиси сақланиб қолган.

РУБОЙЛАР

Ҳар сабзаки сув яқосида юз очмиш,
Бир руҳи фариштадир магар, кўз очмиш.
Бир хоки паривашки, ёмон қўйма қадам,
Бу гўшаки чун лолаву наргис очмиш ...

* * *

Чун шарбати ишқинг била дил маст бўлгай,
Ҳам ҳажри-фироқинг ила ул паст бўлгай.
Илқинг узатиб, сен бу йиқилганни кўтар,
Нест бўлган ўшал тан ва кўнгил хаст бўлгай...

* * *

Ишқ етса кўнгилга, дилга дард айлар,
Дарди дили мардни боз мард айлар.
Сўз оташи ишқида ёнар ул, вале,
Дўзахни чу ўзгалар учун сард айлар...

* * *

Ҳар лаҳза бу мардона-ю фарзона кўнгил,
Ёнғай сенинг ишқинг билан жонона кўнгил.

Бир лаҳза муҳаббат майини тарк этсам,
Тўлгай шу жигар қонига паймона кўнгил...

* * *

Ул дев ичимдадир, чу пинҳон эрмас.
Қул бош кўтариб юрмоғи осон эрмас.
Аймонини минг-ҳазор бор талқин қилдим,
Ул кофир ўзи асли мусулмон эрмас...

* * *

Чун ҳар неки йўқ... йўқдир бу — боду ҳавас,
Чун неки бор, бори — нуқсону шикаст.
Билгилки, у йўқ деганлари — бор, ҳаёт,
Кўргилки, у бор демишлари — йўқ, абас...¹

«ФИ-АЛ-АДАБ» («ОДОБ ҚОИДАЛАРИ») РИСОЛАСИДАН

... Дунёнинг бир қисмини кезиб чиқдим, кўп ишларни тажриба қилдим, қийинчиликларга йўлиқдим, кишилар билан суҳбат кўрдим, улуғ ишларга қадам босдим, нарса-ҳодисаларнинг аччиқ-чучугини тотдим, китобларга мурожаат қилдим, олимлар хизматида бўлдим, умримни дунё кезиш билан ўтказдим, ажойиботларни кўрдим. Кўрдимки, умр ва дунёдан кўра тез, шошилиб, йўқ бўлиб кетадиганроқ, ўлим ва охиратдан кўра яқинроқ, орзудан кўра узоқроқ, хотиржамликдан кўра гўзалроқ нарса йўқ экан. Дунёю охират яхшилигини — қаноатда, дунёю охират ёмонлигини эса таъмада кўрдим.

Шариат ва диннинг пойдевори — сабр ва ишонч экан.

Ҳамма фузалою фусаҳо, мунажжиму билимдонларни бир чивин қанотини яратишдан ҳам ожиз, боши айланган, ночор... ўз ожизлиги ва нуқсонини тан олган кўрдим...

Бас, яратиш, буюриш, билим ва қудрат соҳиби ҳар қандай нуқсонлардан покдир.

... Оллоҳ билимдон, қудратли, мислсиз. У ҳар нарсани эшитиб, кўриб турувчидир. Энг гўзал безак — тавозелик, энг хунук нарса — бахиллик экан.

Хусни хулқ (чиройли хулқ)дан кўра яхшилик қўшадиганроқ, ҳасаддан кўра ёмонлик устига ёмонлик қўшадиганроқ нарсани кўрмадим.

Кўрдимки, энг ноёб неъмат — ростгўйлик ва қаҳрамонлик, энг оғир оғриқ эса ёмон ва мунофиқ дўстлар экан.

---

¹ 333 рубой. Тошкент, «Нур» нашриёти, 1991, 49—53-бетлар.

Подшоҳлар қалблариданла қаттиқроқ дийда, камбағал учун ямоқларни бир-бирига улашдан кўра чиройлироқ зийнат кўрмадим.

Тўғри сўзликдан кўра гўзалроқ зийнатни кўрмадим.

Ибодатларнинг энг афзали фарзларни адо қилиш, одатларнинг энг маъқули ва чиройлиги эса гуноҳлардан, одамларга озор беришдан тийилиш экан...

... Вақтни «эссиз», «қанийди», «кошкийди»лар билан ўтказган кишининг умри энг қисқа умр экан.

Муваффақиятни — саъй-ҳаракатда, муваффақиятсизликни эса лоқайдлик ва дангасаликда, балони — тилда, ҳаловатни эса сукутда кўрдим.

Хору зорликни махлуқлар хизматида, азизу мукаррамаликни эса Холиқ хизматида бўлишда кўрдим.

Қизиқувчини (кўнгил берган) — машғул, зоҳидни эса бекору фориғ, хоҳловчини — излаётган, даъвогарни — ёлғончи кўрдим.

Очкўзни — маҳрум, дунёпарастни ғамгин кўрдим. Энг яхши савол-жавобни кишининг ўз нафси билан ҳисоблашишда, оқилни — охиратга, жоҳилни дунёга интилишда кўрдим. Нафсни шармандалик ва дўзах сари (одамларни) ҳайдашда кўрдим. Очкўзлик ва гуноҳкорлик ботқоғига ботганларни, исрофгарларни кўрдим. Жаннатга киришни ҳалол ейиш ва маҳал (амри маҳол) бажариб бўлмайдиган ишларни тарк қилишда кўрдим. Дўзахга йўлни эса ҳавойи нафсда кўрдим.

Кўрдимки, шайтоннинг халойиққа султон бўлиб олиши дунёни яхши кўришликда экан. Ўликлардан, уларнинг ҳолатлари, (қолган) уйлари ва молу давлатларидан ибратланмаган кимсаларни нодонликда, Оллоҳ белгилаб қўйган ҳадлардан ошган кимсаларни эса бахтсизликда кўрдим.

Кўрдимки, инсонга келадиган барча офатлар тилдан экан.

Кўрдимки экмаган ўрмайди.

Шафқат қилмаганга шафқат қилинмайди.

Алданишдан сақланинг. Сақланинг.

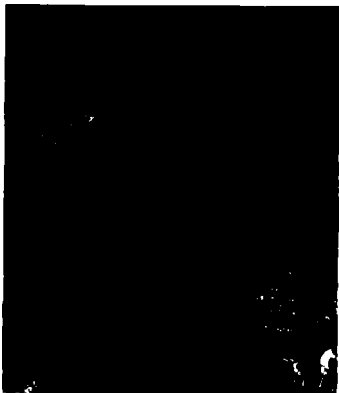
Кўрдимки, энг яхши дўст илм экан... ақлни эса яхшиликларга чорлашда кўрдим...

Кўрдимки, ўз-ўзини тарбиялай олган ва шаҳватлардан тийила олган киши энг кучли экан.¹

---

¹ Фақирлик ҳақида рисола (арабчадан Муқим Маҳмуд таржимаси). «Сиҳат-саломатлик» ойномаси, 1994 йил, 6-сон.

Жалолиддин Мангуберди

(1198 — 1231 йил)

Шахслар бўладики, илм-фаннинг турли соҳаларида қалам тебратиб, халқнинг маърифий-маданий ўсишига салмоқли таъсир кўрсатиб, унинг тарих соҳасида кимлигини кўрсатувчи асарлар ёзиб қолдирадилар. Улар халқнинг маданият хазинасида нодир бойлик бўлиб сақланади ва бир умр ашъёвий далил сифатида хизмат қилади.

Яна бир хил шахслар бўладики, улар ҳеч қандай нарса ёзиб қолдирмайди. Ҳаёти ва турмуш лавҳалари, босиб ўтган йўли манзаралари, яшаш тарзи ва тажрибалари, жамиятда тутган ўрни ва мавқеи, эл-юртда қозонган обрў-эътибори ва бунга сабаб бўлган омиллар, воқеа ва ҳодисалар таълим-тарбия воситаси сифатида хизмат қилишга қодир. Тарих саҳифаларига номи зарҳал ҳарфлар билан ёзилган ана шундай буюк ва суюк шахслардан бири Хоразмшоҳ **Жалолиддин Мангубердидир.**

Демак, Жалолиддин Мангубердининг ҳаёти ва турмуш воқеаларини, давлат бошқариш ҳамда ҳарбий фаолиятини чуқур таҳлил асосида ўрганиш ва умумлаштириш ҳозирги ва келгуси авлоднинг ватанпарварлик, ҳарбий ватанпарварлик, халқпарварлик ва инсонпарварлик қарашларини таркиб топтириш, ривожлантириш ва такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Хоразмшоҳ Абулфатҳ Эл-Арслоннинг ўғли Муҳаммад Текеш XII аср охирларида эндигина тахтга ўтирган пайтда унга мулозими Жаҳон Полвон набиралик бўлгани ҳақида хушxabар олиб келди. Яъни, Текешнинг ўғли Алоуддин Муҳаммад ўғил кўрди. Янги туғилган фарзандга Жалолиддин деб исм қўйишди. Хоразмшоҳлар одатига кўра, бу исм мўътабар тахаллус сифатида қўлланилган.

Жалолиддин ёшлигида кўпроқ тоғаси Жаҳон Полвон тарбиясида бўлиб, унинг диний ва дунёвий илмлар олишига, адабиёт ва санъатни, мусиқа сирларини ўрганишига алоҳида аҳамият берилди. Энг аввало, Жалолиддинга ахлоқ-одоб, меҳр-оқибат, инсонпарварлик

ва ватанпарварлик туйғулари сингдирилди. Қолаверса, у қурол билан ва қуролсиз жанг қилиш сир-асрорини муқаммал эгаллади.

Жалолиддиннинг бобоси Текеш неварасининг Хоразм анъаналарига хос адабиёт ва мусиқа сирларини пухта эгаллашига эътиборни қаратди. Шунинг учун ёш Жалолиддин боболари, катта боболари сингари ғазал битишга, турли мусиқа асбобларини чалишга меҳр қўйди.

У Хоразм адабиёти ва санъатини, тарихи ва маданиятини қадрлагани каби халқи ва ватанини, сўлим табиат ва атроф муҳитини севди, ардоқлади. Шу ўринда Рўзимат Ёқубовнинг бир ривоятини келтириш жоиз: бир кун ҳайқириб оқаётган Жайхунга кесак отган укасининг чаккасига тарсаки қўйиб юборди, у: (Жалолиддин — С. О., Р. Ж.)

— *Сувга кесак отмоқ, тупроққа тупурмоқ гуноҳи азим*, — деганди ўшанда, — *Сен Хоразмни онанг ўрнида кўр!*

Бу кичик ривоят маъно ва мазмунида Жалолиддин Мангубердининг Ватанга, она заминга қўйган меҳрининг нақадар улуғвор экани жилоланиб турибди. Жалолиддин болалигига хос юқорида зикр қилинган хулқ-атвор, ахлоқ-одоб кўринишлари, гўзал фазилатлар ҳозирги ва келгуси авлод учун намуна сифатида хизмат қилиши табиий. Унинг шу каби гўзал одоби учун, маърифатпарварлиги, ватанни беқиёс севиши учун, дини исломни қадрлагани, мардлиги, ҳалоллиги, бир сўзлилиги учун тириклигида авлиё деб тан олинган. Хоразмшоҳлар пири Шайх Нажмиддин Кубро Жалолиддинни ўз ўғли каби ардоқларди ва унга Кубровия тариқатидан сабоқ берарди. Шу далилнинг ўзи Жалолиддин Мангубердини Ислом дини ва миллий ахлоқ-одобнинг фидойиси эканини тўла тасдиқлайди.

Ёшлигидан ва ҳатто болалигидан бошлаб Жалолиддин от ўйнатиб, қиличбозлик қилишни ёқтирган ва тинмай машқ қилган. Ҳарбий машқ, жанг майдонида юриш, ўзини тутиш ва кураш сир-асрорини пухта ўрганишни канда қилмаган.

1200 йил 3 август кун, яъни ўша кун Текеш вафот этиб, тахтга Жалолиддиннинг отаси Султон Муҳаммад ўтиради...

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, давлат ишларини юритишда Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ кўпинча онаси Туркон хотун фикрларига амал қиларди. Туркон хотун бир сўзлилиги, қайсарлиги, ўз фикридан қайтмаслиги сабабли невараси Жалолиддин уни ёқтирмасди.

Жалолиддин жуда ёшлигига қарамасдан, Гургонга қарши урушда (1209) қатнашди ва мард жангчи эканини, ҳарбий маҳоратини намоён қилишга муваффақ бўлди. 1212 йилга келиб, Қорахитойлар устидан ғалабага эришди. Бу билан ёш Жалолиддин отасининг ҳурматини қозонди, ишончига эришди.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ тахтга ўтиргандан кейин Хоразм атрофидаги ҳудудларни бирлаштириб, ягона қудратли Хоразм давлатини вужудга келтирди. Муҳаммад Хоразмшоҳ қон тўкилишининг тарафдори эмасди. Кўпчилик шаҳар ва мамлакатлар Хоразмга дипломатия йўли билан қўшилди. У, энг аввало, дини Ислом тарғиботи, унга барчани итоат эттириш йўлида курашди. Кўҳна Урганччи бутун мусулмонлар дунёсининг маркази бўлишини орзу қилди. Бутун оламдаги мусулмонларнинг буюк Хоразм туғи остида Чингизхонга қарши жиҳод қилиши тўғрисида хаёл суларди.

* * *

Жалолиддин Мангуберди ёш бўлишига қарамай фаҳм-фаросатли, мантиқий таҳлил салоҳияти кучли эди. У Чингизхон билан Хоразм ўртасидаги уруш хавфини ва унинг муқаррарлигини ҳис қиларди. Шу уруш хавфида ҳам бувиси Туркон хотуннинг таъсири кучли эди.

1218 йил, Хоразмшоҳ саройидаги йиғилишда Жалолиддин барча кучларни тезлик билан бирлаштириш масаласини кўндаланг қўйди. Лекин унинг бу таклифи ва талаби инobatга олинмади. Шоҳнинг тоғалари ва тоғаваччалари (Туркон хотун тарафдан қариндошлари) ҳар бир саркарда ўз шаҳри ва вилоятини ўзи ҳимоя қилишини талаб қилишди. Бу таклиф урушда ютқизишнинг асосий белгиси ва сабаби эди. Жалолиддин қанча жон куйдирмасин, ўз фикрининг тўғрилигини қанча далилламасин, таклифини ўтказолмади. Шоҳнинг тоғалари ва тоғаваччалари Жалолиддиннинг обрў-эътибори ошиб кетишидан чўчиганлари учун ҳам уни қўллаб-қувватламадилар. Натижада ҳар бир саркарда ва ҳокимлар ўз шаҳарларига қайтиб кетишди. Бу маънум воқеа Самарқандда ўтказилган маслаҳат йиғилишида содир бўлганди.

Чингизхоннинг ҳийла-найрангларию, ўз туққан онаси ва бошқа қариндошларининг сотқинлиги туфайли Хоразм танг аҳволда қолди. Оқибатда Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ садоқатли ўғли Жалолиддин бошқараётган вилоятларга йўл олди. Бундан хабар топган Чингизхон қочоқ шоҳ изига лашкар юборди. Ниҳоят, Хоразмшоҳ қочиб-қочиб, бир тўқайзорга беркинди. Кейин у ердан қочиб, Ашурало деган оролга яширинди. Изидан ўғиллари етиб келишди. Ажалининг яқинлашгани ва умрининг тугаганини сезган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ шоҳлик либосини Жалолиддинга берди ва уни ўз ўрнига шоҳ деб эълон қилди. Сўнг ўша ерда бандаликни бажо келтирди.

Жалолиддин отаси вафотидан азият чекди, йўл қўйилган хатолар, саройдаги фисқу фасоллар, сотқинликлар, кўрилган мислсиз талафотлар уни беҳад қийнади. Вақт ўтарди, ҳар бир дақиқа ғанимат эди. Шунинг учун у отасини бекафан, шошилинич равишда дафн қилди. Ватан тақдири, халқ қисмати уни Урганчга қистарди.

... Чингизхон ўлимидан кейин янги хоқон Ўктойнинг фармойиши билан Султон Жалолиддинга қарши жуда кўп сонли ва энг илғор қўшин йўлланди. Уларга энг тажрибали, баҳодир лашкарбоши қилиб Бойжу нўён, Асон Туган нўён, Тайнал нўён, Ноку нўён сингари саркардалар тайинланди.

Ҳар икки томон Исфаҳон шаҳри атрофида жангга шай бўлиб туришди. Жалолиддин кичик доирада мажлис ўтказиб, Парвон урушидан кейинги сотқинлик, нафс балосига дучор бўлишнинг оқибатлари тўғрисида гапирди. Бу жанг моҳияти — Ватан озодлиги, халқ эрки учун эканини тушунтирди. Садоқатли бўлишга қасамёд қилишди. Сўнг жанг бошланди. Қиёмат-қойим бўлган каби бўлди ҳар ён, мўғуллар танг аҳволда қолди, улар аста-секин ортига қараб қоча бошладилар. Лекин нима учундир қочиб кетаётган мўғул аскарлари чап томондан қўққисдан ҳужумга ўтишди. Ҳа, яна хиёнат, яна сотқинлик. Бу гал Жалолиддиннинг укаси Гийёсиддин Пиршоҳ чап қанотдаги лашкарлар гуруҳини жанг майдонидан олиб кетганди. Қаттиқ жангдан сўнг барибир Султон Жалолиддин узил-кесил ғалаба қилди.

Бу улуг воқеа тарихга 1228 йил август санаси бўлиб кирди. Бироқ, ғалати ҳол рўй берди. Хоразм лашкарлари мўғул босқинчилари устидан эришилган ғалаба нашидасини сурардилару, ҳеч қаерда Хоразм туғи кўринмасди. Тўсатдан Жалолиддин Хоразмшоҳ мўғул қочқисини Хоразм байроғини олиб кетаётганини кўриб қолди. У жаҳл ила найза отди, мўғул ер тишлади ва Султон Жалолиддин муқаддас байроқни олиб, баланд кўтарди...

Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ ўзида йўқ хурсанд эди. Мўғул истилочиларини тор-мор қилиб, Хоразм истиқболи, халқ эрки ва озодлиги, келажакда қилинадиган улуг ишлар, мамлакат ободончилиги, маърифати ҳақида ширин ўйлар сура бошлади. Навбатдаги мақсад — мусулмон давлатлари билан алоқани янада яхшилаш, ўз кўзи билан кўрган хиёнат ва сотқинликлардан тозалаш, меҳр-оқибат, дин-диёнатга эътибор бериш эди. Шундай ширин ва эзгу хаёллар оғушида ўтирганда, мусулмон мамлакатларининг Султон Жалолиддин Хоразмшоҳга қарши уруш эълон қилганларидан хабар топиб, хангу манг бўлиб қолди. Бу унинг пешонасига тушган энг оғир зарба ва қалбига санчилган заҳарли найза эди. У шундан кейин, дейиш мумкинки, ўзига келолмади.

Султон Жалолиддин умри бўйи Хоразмни ва мусулмон халқларини мўғул истилочиларидан ҳимоя қилиш учун жанг қилди, шу эзгу мақсадга эришиш йўлида озор чекди, чор-ночор қолган дамлар сон-саноқсиз бўлди, бегона юртларда дсвонасифат дайиди, гоҳида, жиҳод қилди, қўлида қилич ўйнади. Минг надоматлар бўлсинки, мусулмонлар динини ҳимоя қилсаму, улар менинг ҳалокатимни ўйласалар, деб қаттиқ азият чекди.

Айрим тарихий маълумотларга қараганда, Жалолиддин Мангуберди худди шу машъум воқеага қадар оғзига шароб деган нарсани олмаган экан. У аламини, ҳасратини, ғам-ғуссасини шароб ичиш йўли билан йўқота бошлади. Беқиёс иродаси мустаҳкам, миллат, мусулмонлар учун жонини бағишлаган улуғ зот руҳан эзилди. Айниқса 1231 йилнинг 17 август куни дармонсизланди, ғам-ҳасратдан ўзини қўярга жой тополмади. Халқ қаҳрамони бечораҳол бўлиб қолди. Шу кунга қадар ҳафталаб ухлай олмади. У шароб ичар, гоҳ кулар, гоҳида йиғларди. Юрагида оғир дард сезарди. Бу бепоён Хоразм дарди, турк халқлари дарди эди, ўз диндошлари — мусулмонлардан етган озор дарди эди. Бир оздан сўнг чодирда шароб таъсирида ухлаб қолди. Эрта тонгда Жалолиддин Хоразмшоҳ макон қурган жойга душман тўсатдан бостириб келди. Маст ҳолда ётган Султонни олиб қочишди. Шоҳона либослар чодирда қолиб кетди. Шу алғов-далғовда Жалолиддин ёлғиз бошқа томонга кетиб борарди. Қароқчилар қўлига тушади. Уни ўлимдан бир турк қароқчи қутқариб олади.

Султон Жалолиддин Мангуберди туркка ўзини таништиради. Кейин ҳалиги турк йигити уни бир хонадонга қўйиб, от топиб келиш учун чиқиб кетади. Бу воқеадан бир банги қурд хабар топиб қолганди. Унинг акаси Жалолиддинга қарши жангда ҳалок бўлган эди.

Жалолиддин Хоразмшоҳ хонага кириши билан яна донг қотиб ухлаб қолади. Ҳалиги банги қурд кўққисдан хонага кириб, ухлаб ётган Султон юрагига (1231 йилнинг 19 август куни) найза уради. Ўзини бутун мусулмонлар озодлиги, бирлиги, эзгулик учун бахш этган, фидойи ватанпарвар, мард ва миллий қаҳрамон Жалолиддин Мангуберди бир банги қурд қўлида фожиали равишда шаҳид бўлди.

Султон Жалолиддин Мангуберди Хоразмшоҳ ҳаёти, турмуш тарзи, босиб ўтган йўли, жанг қилиш лавҳаларини ўрганиш, чуқур таҳлил этиш педагогик жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир. Зотан, ёш авлодга ватанпарварлик, инсонпарварлик, эзгулик, миллатга эътиқод, меҳр-оқибат, дўстга садоқат, элга меҳр-шафқат, юртни идора қилиш, ватанни ҳимоя қилиш сир-асрорини ўргатишда тарбиявий роль ўйнаши табиий ҳолдир.

Бурҳониддин Зарнуджий

(1150 — ?)

Бурҳониддин Зарнуджий шахси ва ижоди ҳақида тўлиқ маълумот жуда кам. Аммо, маълумки, у Марғилон мадрасасида ўқиб, шу ерда мусулмон қонушшунослигидан талабаларга таълим берган. Ўзининг кўп йиллик амалий-педагогик тажрибаларини умумлаштириб, ўз даврига хос, бугун ҳам ўрганишга лойиқ педагогик ўқув қўлланма ёзишга муваффақ бўлган.

Унинг «Ўқувчига таълим йўлида қўлланма» номли ушбу китоби асрлар давомида ўқилиб, қўлда кўчирилиб келинган. XIX асрда бу китоб араб тилида бир неча мамлакатларда нашр қилинди. 1864—1865, 1900—1901 йиллардаги Қоҳира, 1870—1889 йиллар Тунис, 1975 йили Истанбул, 1888—1902 йиллар Қозон нашрлари китобхоналарга маълум.

«ЎҚУВЧИГА ТАЪЛИМ ЙЎЛИДА ҚЎЛЛАНМА» АСАРИДАН

... Мен кўрганимдан сўнггиси шуки, бизнинг замонимизда билимга ғайрат билан киришган кишиларнинг кўпчилиги унга (билимга) унчалик эришолмаган бўлсалар, аслида улар, нотўғри йўл танлаб ва мавжуд услубларни менсимасликдан сақланмаганликдандир. Мен ... ўз ўқитувчиларим, доно ва билимдон кишилардан эшитганларим, китоблардан ўқиганларим асосида уларга мавжуд услуб, йўллар ҳақида фикрлар билдириш ва мақсадларни кўрсатмоқчиман. Мен ушбу китобни «Ўқувчига билим олиш йўлида қўлланма» деб атаб, уни қуйидаги бўлимлардан иборат тарзда туздим. Улар: «Билимларнинг моҳияти ва уларни такомиллаштириш ҳақида», «Таълим йўлида онгли истаклар ҳақида», «Ўқитувчи, ўртоқ, фанларни танлаш ҳақида», «Олимлар ва фаннинг шарафи ҳақида», «Дарс вақти ҳақида қўлланма», «Билимларни эгаллаш ҳақида», «Оллоҳдан кўрқиш ва таълим олиш», «Билимларни хотирада сақлаш, эсдан чиқариш турлари», «Умрни узайтирувчи ва қисқартувчи кучлар ҳақида» ва бошқалардан иборат.

«ЎҚИТУВЧИ, ЎРТОҚ, ФАНЛАРНИ ТАНЛАШ ҲАҚИДА» ДАН

... Ўрганувчилар зиммасида барча фанлар орасидан энг муҳимларини танлаш вазифаси туради. Бунда улар нимага қизиқадилар, нимани ўрганмоқчилар ва ҳаётларининг кейинги даврларида қайсинисига эҳтиёж туғилишини ҳисобга олишлари маъқул. Майли, аввало, у якка Оллоҳни ва билиш йўллари ҳақидаги фанларни танласин, Оллоҳни фақат ҳақиқий йўлда билсин, ишонч бунга асосий йўлдир. Ҳақиқат излаганни менсимаслик хато ва гуноҳларга олиб боради.

Ўқитувчи танламоқчи бўлганингизда, энг аввало, билимлигига, энг олижанобига ва яна кексасига тўхталмоқ керак...

Билгинки, қаноат ва сабр — ҳамма ишларнинг буюк илдизи, аммо бу камдан-кам ҳол. Айтилганки: «Ҳар бирингиз муруватни эгаллашга хайрихоҳлик билан интилинг, бироқ булардан энг долзарби, бу — кишиларда билимларни такрорламоқдир».

Билимларга бўлган қизиқиш шуни талаб этадики, у (ўқувчи) ўқитувчисига ва ўрганаётган фани, китобига нисбатан тўла қаноатли бўлсин, токи муваффақиятсизликни ўзидан йироқлаштирсин, билимнинг махсус бўлимига нисбатан ҳам шундай иш тутмоқ керак. Буларнинг акси эса, ўқитувчига нисбатан номуносибликка, вақтни йўқотишга, машғулотларнинг тартибсизлигига сабаб бўлади.

Сен билимларни фақат мана шу олти ҳолатда ўзлаштиришинг зарур бўлади. Мен уларни қуйидагича таъриф қиламан. *Булар*: ақл-фаросатлилиқ, кучли истак, чидамлилиқ, озгина ейимлик ва ичимлик, ўқитувчи таълими ва билим олиш учун етарли вақт.

Ўртоқ танлашга келсак, шундай ўртоқ танлаш керакки, ғайратли, софдил, пок феъл-атвор эгаси бўлсин. Лекин, ялқов, ишёқмас, эзма, жиноятчи ва ўғрилардан ўзингни анча йироқда тут.

Муаллим — устозга нисбатан ҳурматда бўлиш ифодаси шуки, шогирд муаллимдан олдин юрмаслиги, унинг ўрнига бориб ўтирмаслиги лозим.

Айтилганки, машғулотлар давомида ўқувчилар муаллимдан узоқ бўлмасинлар, «улар ораси ўқ-ёй оралигича бўлсин», мана шунда илмга интилувчиларни ўз устозларига ҳурмати маълум бўлади.

МАШҒУЛОТ (ДАРС) ВАҚТИ ҲАҚИДА

... Дейиладики: «Таълим вақти бешикдаги даврдан — мазоргача». Ҳасан ибн Зийёд 80 ёши арафасида ҳаёт қонунларини ўрганишга киришган. У 40 йиллар чамаси тўшак устида ухламай ўқиб ва сўнгги 40 йилида ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилган. Ўқиб ўрганиш учун энг яхши вақт — ёшлик даври, эрта тонг ва қош қорайган пайт. Билим олувчи ана шу вақтини самарали ташкил этишга одатлансин, борди-ю унга бир фан зерикарли бўлса, бошқаси билан машғул бўлсин.

Аҳмад Югнакий

(XII—XIII аср)

XII—XIII асрларда яшаган йирик шоир ва олим, туркийзабон ижодкор, атоқли сиймолардан бири «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар тухфаси») асари муаллифи Аҳмад Югнакийдир. Аҳмад Югнакий асаридан бизгача сақланиб қолган баъзи парчалар ва унинг асарига ёзилган шарҳлар муаллиф ижоди ҳақида тасаввур ҳосил қилишга имконият беради. Унинг бу асарида келтирилишича, шоир Чимкент вилоятига қарашли Югнак деган жойда таваллуд топган. Асар сатрларида қайд этилишича, Аҳмад Югнакий кўзи ожиз киши бўлган. Унинг асари, бир манбада келтирилишича, ўндан ортиқ бобдан иборат бўлган. Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» асарида унинг номини эслаб ўтади. Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга ёзган бир хатида «Ҳибат ул-ҳақойиқ»дан парчалар келтиради.

Ҳозир Югнакий асарининг уч нусха қўлёзмаси Туркияда сақланади. Достоннинг Истанбул нусхаси 508 мисрадан иборат асар бўлиб, у ўн бир бобдан тузилган. Унинг биринчи боби Тангри ва унинг улуғлигига бағишланган бўлиб, II боби Пайғамбар ва чаҳорёрларга, III боби бекларга, IV боби асарнинг ёзилиш сабабларига бағишланган. V бобида илмнинг афзаллик томонлари ва унинг мадҳи, VI бобида тил одоби, VII бобида фоний дунё масалаларига, саккизинчи бобида муаллиф кишидаги саховат ҳамда бахиллик сифатларига тўхталади. У одамлардаги саховатни мақтаб, бахилликни қоралайди, одамларнинг одамлиги мана шу икки сифат — саховат ва бахиллик билан намоён бўлишини айтади. Инсондаги саховат каби яхши хислат доим у билан ҳамроҳ бўлиши, уни ҳеч бири тарк этмаслиги кераклигини уқтиради. Бу борада одамлар доимо одми ва жўн, хушмуомала бўлиши зарурлиги, кишидаги гурур ва қўполлик хусусияти инсон хулқи ва одобини бузиши мумкинлиги ҳақида сўзлайди.

Асарнинг IX—X боблари заковат ва бошқа ижтимоий масалаларга, XI боби эса китоб хотимасига бағишланади.

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари Ўрта Осиё маҳаллий халқларининг туркий адабий тилида ёзилган ажойиб қимматбаҳо дурдонадир. Унинг тили ўрта аср адабий тилига ва ўзининг халқчиллиги билан ҳозирги ўзбек тилига жуда яқиндир.

Истанбулнинг Аё Сўфия кутубхонасида сақланаётган бу асарнинг энг эски нусхаси ҳижрий 848 (милодий 1444—1445)- йили ва бошқаси 884 (1479—1480)- йили Самарқандда кўчирилган.

Бу асар илгари Нажиб Осим бей томонидаи 1334 (1915—1916) йилда изоҳлар билан нашр этилган эди.

Айрим манбаларда кўрсатилишича, Югнакийнинг оти Аҳмад бўлиб, отаси Югнакий деб танилган, шунингдек, унга ҳурматан «адиблар адиби», «фозиллар сардори» деган ном ҳам берилган.

Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадалари») асарида Аҳмад Югнакийни эслаб ёзади: «Худо раҳмат қилгур адиб Аҳмад ҳам турк элидан эмиш. Ундан ғаройиб нарсалар нақд этилади. Дерларки, кўзлари битилган, ҳеч нарсани кўрмас эмиш. Басир бўлиб ўзга басирлардек андоқ эмас эрмиш-ки, кўз бўлғай ва кўрмас бўлғай, аммо бағоят зийрак ва закий, зоҳид ва муттақий (тақводор) киши эрмиш. Ҳақ субҳона ва таоло агарчи зоҳир кўзин ёпуқ яратгандур, аммо кўнгил кўзин бағоят ёруқ қилғондур... Маскани Бағдоддин неча йиғоч (чақирим), баъзилар дебдурларки, тўрт йиғоч йўл эркандур. Ҳар куни Имоми Аъзам (Оллоҳ унинг руҳини муқаддас қилсун) суҳбатига ҳозир бўлур эркандур. Ва бир масала ўрганиб, бу йўлни аёқ босур экандур... Нақлдурки, Ҳазрати Имомдан сўрабдурларки, шогирдларингиз орасида қайсидин андоқки, кўнглингиз тиллар, розисиз?

Имом қуддиса сирруҳу демишларки, бари яхшидурлар.

Аммо ул кўр туркки, саффи пиолда (пастак жойда) ўлтурур ва бир масъалани мазбут қилиб, тўрт ёғоч яёқ юруб борур, андоқки керак ул таҳсил қилур. Ва анинг тили турк алфози била мавозу насойиҳа гўё эрмиш, балки аксар турк улусида ҳикмату нуқталари шойиъдур (тарқалган). Ва назм тариқи била айтур эрмиш. Ва анинг фавоидиндандур:

Улуғлар не берса емасмен дема,
Илиг сун, оғиз ур, емасанг ема.

Бу ерда шуни ҳам айтиш керакки, Имом Аъзам билан Аҳмад Югнакий ўртасида давр нуқтаи назардан бир қанча фарқ бор. Имом Аъзам милодий 700—767- йиллар орасида яшаган. Аҳмад Югнакий эса XII—XIII асрларда яшаган. Бу ерда ё китоб нашрида қандайдир бир чалкашлик бор, балки бу ерда Имом Аъзам эмас, бошқа бир Аъзам номли улуғ бир зот бўлиши ҳам мумкин. Ҳазрат Навоий бунчалик саҳвғалатта ўрин бермас. Балки ношир хатоси бўлса эҳтимол.

Мана шулардан кўринишича, Аҳмад Югнакий ўз даврида забардаст шоирлардан бири бўлган. Унинг тилга олинган китоби бутунлай таълимий бир асардир, ҳатто уни насихатнома десак ҳам бўлади. Бунда муаллиф Пайғамбар, тўрт халифа ва саҳобалар мадҳидан бошлаб, илму фан ўрганишнинг аҳамияти, нодонликнинг зарари, тилни тийиш ва одоб-ахлоқ турларидан сабоқ берган.

АҲМАД ЮГНАКИЙ НАСИҲАТЛАРИДАН

Билик¹ била билинур саодат йўли,
Билик била саодат йўлини изла.²
Баҳолик³ динор ул биликлик киши,
Бу жоҳил биликсиз баҳосиз иши.
Биликлик — биликсиз қачон тенг бўлур?
Биликлик тиши⁴ — эр, жоҳил эр — тиши.
Сўнгакка илик керак, эронга⁵ билик,
Эрон кўрки ақлдир, сўнгакда илик
Биликсиз-иликсиз сўнгакдек холи,
Иликсиз сўнгакка сунулмас илик.⁶
Билик билган бўлди эрлар билгулик,⁷
Биликсиз тириклай етук кўргулик.⁸
Биликлик эр ўлди, оти ўлмади,
Биликсиз эсан экан, оти ўлик.
Биликсиз мингига биликлик бири —
Тенгдур, биликлик билур билик қадрин.
Боқиб кўр энди, бир ўзинг синаб кўр,
Биликдан фойдали на бир нарса бор?

---

¹ *Билик* — билим.

² Бу ерда Югнакий матнини сақлаш мақсадида баъзан ибора ва сўзларгагина ўзгариш киритдик. Асл матн тушунарли бўлса, ўшандай қолдирдик, архаик бўлиб қолган сўзлар, ҳатто қофиялар ўрнини ҳам баъзан алмаштирдик, баъзан ўзича қолдирдик. «Ҳибат ул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар тухфаси») матнининг бу тўпламдагисини тайёрлашда Қ. Маҳмудовнинг «Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асари ҳақида» (Тошкент, «Фан» нашриёти, 1972) деган китоби иловасидан фойдаландик (177—246- бетлар), унда матн (арабча ҳарфда), транскрипция (218—231), шарҳ (232—246) ва луғат (247—299- бетлар) берилган.

³ *Баҳолик* — нархи баланд, қимматли.

⁴ *Тиши* — хотин, урғочи; бу ерда: билимли хотин мисоли эркакдек, жоҳил эр бўлса, мисоли хотиндек бўлади, дейилмоқчи.

⁵ *Эрон* — эр киши.

⁶ *Илик* — қўл.

⁷ *Билгулик* — биладиган.

⁸ *Кўргулик* — билимсизлик ёмон бўлди, кўргулик бўлди, дейилмоқчи.

Билик бирла олим кетди юқори,
 Биликни биликсиз билиб на қилур?!
 Билик бил, эринма, ўшал ҳақ расул,
 Биликли бўлса ким мақтанг, деди ул.
 Биликлик биликни қадрлаган бўлур,
 Билик қадрин, билсанг биликлик билур.
 Билик қадрин элга билик билдирур,
 Биликни биликсиз ўзин на қилур?!
 Биликсизга ҳақ сўз тортиқсиз⁹ эрур,
 Анга панд насиҳат осиксиз,¹⁰ эрур.
 На турлик ювиқсиз покдир ювинса,
 Жоҳил қанча ювинсин ориқсиз,¹¹ эрур.
 Биликлик киши, кўр билур ўз ишин,
 Билиб этар ишин, ўкинмас кейин.
 На турлик иш эрса биликсиз уни
 Ўкинча ўтказур, топмай чорасин.
 Биликлик кераклик сўзни сўзлаюр,
 Кераксиз сўзларни кўмиб кизлаюр.¹²
 Биликсиз на айтса айтур уқмайин,
 Анинг ўз тили ўз бошини еюр!
 Биликла билинур яратган изи,
 Биликсизлик ичра хайр йўқ ўзи.
 Билик билмагандин бир анча эл жим,
 Ўз илгин¹³ бут этиб, бу деди изим.¹⁴
 Биликлик сўзи панд-насиҳат, адаб,
 Биликликни мақтар ажам ҳам араб.
 Товарсизга билги¹⁵ туганмас товар,
 Ҳисобсизга белги йарилмас¹⁶ ҳисоб.
 Эшитгил билимлик неларни айтур,
 Адаблар боши тил, тиймоқ кўп зарар.
 Тилингни тийиб юр, синмасун тишинг,

⁹ *Тортиқсиз* — мазмунсиз, маъносиз.

¹⁰ *Осиқсиз* — фойдасиз.

¹¹ *Ориқсиз* — ювиқсиз, ифлос.

¹² *Кизламоқ* — яширмоқ.

¹³ *Илгин* — қўлини.

¹⁴ *Изим* — Худойим.

¹⁵ *Товарсизга билги* — товар-мол, қадимги турк тилида ишлатилган сўз, билги — билим.

¹⁶ *Йарилмас* — саналмас.

Агар чиқса яшир, ўнглайсин ишинг.
Билиб сўзлагил эр сўзи тўғридур,
Кўп валдираган эр худди ёғийдир.¹⁷
Эзма бўлма, хўбдир тилнинг хушлиги,
Етар бошга бир кун бу тил бўшлиги.
Хирад¹⁸лиқму бўлур аччиқ тил киши?!
Заҳар тилдан кетди кўпларнинг боши.
Ўчактирма эрнинг тилин, бил бу тил,
Яраласа битмас, битар ўқ яра.
Сафих¹⁹ эр тили ўз бошин душмани,
Тилидан тўкилди кўп эрнинг қони.
Кўплаб сўзлагандан ўкинганлар кўп,
Тилин тийганлардан ўкинган қани?
Неким келса эрга тилидан келур,
Бу тилдан ким эзгу, ким ҳурмат кўрур.
Эшит бу бут сўзни, барчага тенгдур,
Дилга сўзни жойлаб олиб сиғинур.
Тийиб олгин тилинг, кел оз қил сўзинг,
Сақланса бу тилинг сақланур ўзинг.
Эрни ўтга отувчи тил, деб расул —
Айтди ахир, ўтдан асран тийиб тил...

---

¹⁷ Ёғий — душман.

¹⁸ Хирад — ақл, заковат, донолик.

¹⁹ Сафих — тентак, ақлсиз.

Паҳлавон Маҳмуд

(1247—1326)

Фан ва маданияти гуркираб яшнаб турган, адабиёт ва санъати доврӯғ таратган, халқнинг турмуш даражаси, фаровонлиги юксалган, имон-этиқод, дину диёнати камолга етган гўзал ва навқирон Хоразмни Чингизхон бошлиқ мўғуллар истилоси хонавайрон қилди. Бу хунрезлик Хоразм маданиятининг янада юксак поғонага кўтарилишига салбий таъсир кўрсатди.

Худди ўша тарихий даврда Паҳлавон Маҳмуд Пурёйвалий, Қитоли (1247—1326, Хива) Кўҳна Урганчга ёндош қишлоқлардан бирида ҳунарманд-косиб оиласида таваллуд топди. Ўша вақтда Паҳлавон Маҳмуднинг отаси Кўҳна Урганчда истиқомат қиларди. Оиласини телпак, пўстин тикиб, ундан келган даромад ҳисобига тебратарди. У ўз ҳунарини ўғли Паҳлавон Маҳмудга ўргатди. Фарзанд ҳам ўз навбатида ота касбига меҳр қўйди, айниқса, пўстин тикиш сир-асрорини пухта ўрганди.

Паҳлавон Маҳмуд Кўҳна Урганчда туғилиб, Хивада униб-ўсди, камолга етди, ўша ерда муқим яшади. Бир нарсани эслаш лозимки, айрим манбаларда унинг ота-онаси Хивага кўчиб ўтаётган пайтда туғилгани қайд қилинган.

Паҳлавон Маҳмуд болалигидан паҳлавонжусса, елкалари кенг, қадди юксак, жуда бақувват бўлиб ўсди. У доимо паҳлавонлар сайлларига борарди, кураш усуллариини кузатди ва ўрганди, ўзи ҳам бадантарбия билан машғул бўлди, жисмонан чиниқди. Жуда ёшлигидан тенгқурлари билан курашга тушарди. Натижада Паҳлавон Маҳмуд Хоразм мамлакатаида «Полвон Маҳмуд» номи билан машхур бўлиб кетди. Кейинчалик «Елкаси ерга тегмаган» паҳлавон сифатида бутун Шарқ мамлакатларига кенг танилди ва халқ унга «Пурёйвалий» тахаллусини берди. Бу номлар ва тахаллуслар Паҳлавон Маҳмудга халқ томонидан тақдим этилган катта, олий мукофот эди.

Оламга доврӯғи кетган паҳлавон инсонпарварлиги, халқпарварлиги билан ажралиб турарди. Доимо қўни-қўшнилариинг, эл-элатнинг ҳожатини чиқаришга ҳаракат қиларди. Бу гўзал одоб-ахлоқи, мулойим хулқ-атвори, вазминлиги ва бошқа фазилатлари унга ҳурмат-этибор келтирди, халқ ўртасида катта обрў қозонди.

Паҳлавон Маҳмуд ёшлигидан шеър ёзишни тинмай машқ қилди. Халқ тақдирини, ватанини некбин ва кўтаринки руҳ билан қуйлади. Унинг асарлари фалсафий, тарбиявий, нафосат мушоҳадаларига бой, бадиийлиги юксак савияда, маъно ва мазмуни кенг қамровли, уларда илгари сурилган фикрлар теран.

Дунё бинокори тузар қаср-айвон,
Тузиб бўлади-ю, қилади вайрон.
Фалакка етказиб бугун тоқини,
Эртага этади ер билан яксон.

Ёки:

Эй дил, шоҳи тўнни қилмагил ҳавас,
Эски киймоқликни ҳам этмагил бас.
Енгил ўтсин десанг ўз кунингни сен,
Қарам қилма ўзни бировга абас.

Шу икки бандда юқорида келтирилган ривоят-афсонанинг шоир Паҳлавон Маҳмуд ҳаёти ва фаолиятига нақадар тегишли ва мос экани акс этган. Бошқача айтганда, у шоир сифатида инсон ва ватанни улуғлаб, халқпарвар, инсонпарвар ва ватанпарвар бўлишга қақарибгина қолмасдан, унинг ўзи шу фикрларига тўла амал қилган.

Такрор айтамизки, Паҳлавон Маҳмуднинг шу фазилатлари, келажакни кўра билиши, ҳаёт ва турмуш оқимидан тўғри хулосалар чиқара билиши уни пир даражасига кўтарган. Шунинг учун уни халқ «Полвон пир» деган ва ҳозир ҳам унинг Хива шаҳрида жойлашган мақбарасини авлиё сифатида доимий равишда зиёрат қилишади.

Хулоса қилиб айтганда, Паҳлавон Маҳмуднинг ҳаёти ва ижоди жуда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Унинг асарларини педагогик нуқтаи назардан ўрганиш, тадқиқ этиш шу фан равнақига тегишли ҳисса қўша олади.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Токи бор ғайратинг, мардликдан асар,
Аҳли аёлингни этма дарбадар.
Мева шоҳи агар девордан ошса,
Йўловчилар унга бешак қўл чўзар.

* * *

Гуркираган олов — дилим қуёши,
Тўлқин урган дарё — кўзларим ёши.

Қўзагарлар ясаётган ҳар кўза —
Чин дўстларнинг ҳоки — қўли ё боши.

* * *

Алам кишанидан озодлар бизлар,
Ғам ризқимизу доим шодлар бизлар.
Хушёрлик не, рангу бўйин билмаймиз,
Ёр кўзидек мастона зотлар бизлар.

* * *

Оҳ тортган чоғингда йўлга кўз тутгил,
Йўлда қудуқ бордир, эҳтиётинг қил.
Дўст уйида маҳрам бўлган вақтингда,
Қўлингни, кўзингни, дилни тия бил.

* * *

Улусга шоҳ эмас, дарвеш эрур хеш,
Не ажаб, чунки у дарвешдир, дарвеш.
Бузуқ деворлардан ташвиш бор, лекин —
Синиқ кўнгуллардан кўпроқдир ташвиш.

* * *

Йўқ осмонда, ернинг юзида ҳам туз,
Денгизнинг сувида, музида ҳам туз.
Ризқим дастурхони тузсиздир, э воҳ
Ажаб замонки, йўқ тузида ҳам туз.

* * *

Эй чархи фалак, замонайи дунёпарвар,
Тескари юришинг тўғрига хатар:
Нодон бош устида-ю доно поймол,
Ё раб, бу фалакни эт зеру забар.

* * *

Ҳар ёқдан ғам отган тошни кўраман,
Кўз очсам чимирилган қошни кўраман.
Қачонгача поймол этиб фикримни,
Тизза кўзгусида бошни кўраман?!

* * *

Кўзгумга берардим кечқурун сайқал,
Боқдим унга тиниқ бўлган бир маҳал.
Шунча кўп кўринди ўз айбимки, мен
Ўзгалар айбини унутдим тугал.

* * *

Тун иккиқат хотин, не туғар экан?
Замона ҳукмидан не ёғар экан?
Умр аввалида не келди, кўрдик,
Кўрармиз, охири не бўлар экан!

* * *

Шикоят қилма, эй таъмагир нопок,
Тупроқдан ор этмам, чунки ўзим хок!
Чўпни ҳам элтолмас бу сувдан ҳеч ким,
Гавҳар сенга бўлсин, менга бас хошок!

* * *

Не ҳожики, аввал эди бир илон,
Ҳаждан келиб аждар бўлди беимон.
Ҳалол-ҳаром деса асло алданманг,
Уйинг куйгур ўзи асли беимон.

* * *

Умримиз дарахтин паст қилма, Раббано,
Борлиқ шаробидан маст қилма, Раббано,
Ўзинг қарам бир-ла мард йигитларни,
Нокасларга зеридаст қилма, Раббано.

* * *

Олам фили қайтаролмас журъатимиз,
Чархдан зўрроқ қудратимиз — шавкатимиз,
Гар чумоли кириб қолса сафимизга,
Шер этажак уни дарҳол давлатимиз.

* * *

Ўз нафсингга бўлгин амир, шунда мардсан,
Ўзгаларга бўлма ҳақир, шунда мардсан,
Йиқилганни тепиб ўтиш мардлик эмас,
Афтодага бўлсанг дастгир шунда мардсан.

* * *

Филдай кучинг бўлса ҳам мур¹ бўлиб кўрин,
Молинг ошиб-тошса ҳам ўр² бўлиб кўрин,
Ҳамманинг айбини билганинг ҳолда,
Ҳеч нарса билмагандай, кўр бўлиб кўрин.

---

¹ Мур — чумоли.

² Ўр — яланғоч, бу ерда: оддий кийимда юрмоқ, либосга ортиқча зеб бермаслик маъносида.

* * *

Олам иши бошида бўлсайди бир мард,
Номарднинг бошидан чиқарарди гард,
Олам шуки доимо мисли нард ўйин,
Найранг билан ютади мардларни номард.

* * *

Бир оқил дейдики: бўлғил валломат,
Ёки валломатга қила қўр хизмат.
Номард хизматига ёндашма зинҳор,
Ўйлагин, бу ўғит қандоқ пурҳикмат.

* * *

Кўнглим оппоқ, на кек ва на кинам бор,
Душманим қўп ва лекин мен ҳаммага ёр.
Мевали дарахтман, ҳар бир ўткинчи —
Тош отиб ўтса ҳам менга бўлмас ор.

* * *

Қора тош сира ҳам бўлмас ложувард,
Тоза қалбга юқмас чангу гард.
Қулоқ солгин Пурёйвалий сўзига,
Қўрқоқлардан бирон чиққанмиди мард.

* * *

Борма айтмаганнинг дастурхонига,
Қўл узатсанг, қадринг тушар, нонига.
Қўшма ўзгаларнинг барра кабобин,
Қотган нону совуқ сувинг сонига.

* * *

Буткул фалак иши — жавр ила жафо,
Вафо аҳли бўлмас у билан ошно.
Вафоли кишининг ити бўламан,
Кишидан ит яхши, бўлмаса вафо.

* * *

Ерга аралашиб ётар неча дил,
Жаҳон зарралари — лаб, тиш ёки тил.
Ердан униб чиққан сунбул, ё гулни,
Гўзалларнинг сочи, ё юзи дегил.

* * *

Дағал дили доим эзилган бўлур,
Талаб йўли унга тўсилган бўлур.
Ёмон-яхши билан ким келишолса,
Дили шоду ғамдан қутулган бўлур.

* * *

Подшолик истасанг, бўл эл гадоси,
Ўзингни унуту, бўл эл ошноси.
Эл тож каби бошга қўтарсин десанг,
Эл қўлин тутгину бўл ҳокипоси.

* * *

Дониш эрур отган ўқим нишони,
Дадиллик манбаи — билимим кони.
Эзгулик осмонин маҳбусиман мен,
Занжирим — фазою само уммони.

* * *

Маърифатнинг тили — чолғу найимдир,
Ақлим — қилич, сўзим ўқу ёйимдир.
Имтиёзлар мулкин шоҳи билурким,
Сўз майдони — ишғол қилган жойимдир.

* * *

Нодон ғийбатига бўлибман нишон,
Қайтарғум ҳужумни, менман паҳлавон!
Маломат қилурлар жоҳиллар, чунки,
Билимда эрурман нодири замон.

* * *

Сўз ошиғи, файзли нафас истайман,
Бир лутфда юзлаб ҳавас истайман.
Бу нокаслар лойиқ эмас тинглашга,
Нозик сўзга бир серҳавас истайман.

* * *

Неча йил илм-ҳунар пайида бўлдик,
Неча йил зар-зевар пайида бўлдик.
Олам сирларидан бўлганда огоҳ —
Барисидан кечиб, қаландар бўлдик.

Баҳоуддин Нақшбанд

(1318—1389)

Ҳазрат Хожа Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд ҳижрий 718 йилнинг муҳаррам ойида (милодий 1318 йил март) Бухоро шаҳри яқинидаги Қасри Ҳиндувон қишлоғида таваллуд топган. Унинг отаси Муҳаммад Жалолиддин тикувчи ва ўймакор, нақшбанд косиб бўлган. Хожа Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанднинг тарбиячиси Хожа Бобойи Самосий уни сўфийлар доирасига олиб кириб, унга тасаввуф илмларини ўргатади.

Бобойи Самосий вафотидан (1340) бир оз олдинроқ тарбияланувчисини ўз шогирди Саййид Амир Кулолга топширади. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари амир Кулол раҳбарлигида Хўжагон тариқатининг қоидалари ва амалиёт усуллариини ўзлаштирган. Хўжаи Хўжагон (яъни, Хожа Абдуҳолиқ Фиждувоний) асос солган тариқат (йўли)ни Хожа Баҳоуддин Нақшбанд қайта жонлантириб, уни ҳам назарий, ҳам амалий қоидалар билан такомиллаштирди. Бу тариқатда Фиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанд таълимотлари мужассамлашгани учун Хўжагон-Нақшбандия ибораси ҳам ишлатилган. Агар Нақшбандия таълимотининг назарий ва амалий асослари Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Фиждувоний тариқатлари негизига қурилган бўлса, Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Фиждувоний тасаввуфнинг илк таълимотини Бухорода Эрон олими Абу Якуб Юсуф Ҳамалоний (1049—1140 милодий йилларда яшаган) устозлигида ўзлаштирган. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ўз устозларининг таълимотларига бир қатор янги ғоялар қўшди.

Мустақил сўфий шайх бўлганидан кейин Хожа Баҳоуддин ҳазратлари ўз умрини Бухоро шаҳри яқинидаги Қасри Ҳиндувон қишлоғидаги томорқасида деҳқончилик билан ўтказди, ўзи ва оиласи ҳалол меҳнати орқали келадиган даромадлари ҳисобига яшашади.

Хожа Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд ҳазратлари милодий 1389 йилда вафот этган ва ўз қишлоғи (яъни, қадимги Қасри Ҳиндувон) яқинидаги боғга дафн қилинган. Унинг қабри яқинига 1540—1549 йилларда Бухоро хони Абдулазиз томонидан қурдирилган масжид

ва хонақоҳ ҳозирги кунда ўзбек ва хорижий халқларнинг зиёратгоҳига айлантирилган.

Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёти ва фаолияти, фалсафий таълимоти ҳақида кўпгина асарлар, рисоалар, мақолалар нашр қилинган.

Нақшбанднинг фалсафий таълимоти ва педагогик қарашлари (тарбиявий-амалий қарашлари) унинг ғоялари асосига қурилган. *Уларнинг энг муҳимлари қуйидагилардан иборатдир:*

1. Ҳаёт учун зарур бўлган энг муҳим нарсалар: содда ва кифоя қиладиган миқдордаги озиқ-овқат, энг зарур кийим-кечак ва бошқалар билан қаноатланиш.

2. Озиқ-овқат ва кийим-кечакларни шахсий ҳалол меҳнат орқали топиш.

3. Ихтиёрий равишда камбағалликни танлаш.

4. Хизматкор ёлламаслик, хусусан, қуллар меҳнатидан мутлақо фойдаланмаслик.

5. Бойлар ва ҳокимият вакиллари билан яқин ва доимий алоқада бўлмаслик.

6. Никоҳидаги аёлидан ташқари бошқа аёллар билан маишатдан воз кечиш.

7. Оллоҳ исмлари ва сифатларини такрорлаш (яъни зикр қилиш)ни товуш чиқармасдан пинҳона бажариш.

Нақшбанднинг юқорида баён қилинган барча ғоялари ва тарғиботлари 11 тариқат (йўл, усул, қоида)лари орқали тушунтирилади ва аниқлаштирилади.

Улар қуйидагилардан иборатдир:

1. XVIII дар дам (ҳар доим хушёр бўлиш, ғафлат уйқусидан уйғониш);

2. Назар бар қадам (сафар қилганда эътиборли бўлиш, диққат билан разм солиб юриш, огоҳ бўлиш, ўзини паришонхотирликдан асраш);

3. Сафар дар ватан (ватанида қалбан сафар қилиш, унинг ютуқларидан суюниш, нуқсонларидан хафа бўлиш, камолот сари интилиш, маънавий камолотга эришиш);

4. Хилват дар анжуман (Алишер Навоий бу қоидани қуйидагича тушунтиради:

«Мусофир бўл, аммо Ватан ичра бўл,
Тила хилвату анжуман ичра бўл».

Бу қоида Баҳоуддин Нақшбанднинг маънавий отаси Абдуҳолиқ Фиждувонийнинг қуйидаги пурмаъно байтида янада чуқур тушунтирилган:

«Хилват эшигини ёпгин-у, суҳбат эшигини оч,
Шайхлик эшигини ёпгин-у, дўстлик эшигини оч.»);

5. Ёдкард (бу қоида^{нинг} маъноси лисоний ёки қалбий зикрдир, хуфия зикрдир. Дилида Оллоҳга зикр қилишдир);

6. Бозгашт (инсон ҳар вақт таййиба калимаси (ла илоҳо иллолоҳ, Муҳаммадан Расул Оллоҳ) ни айтгач, у аллоҳдан розилигини тиласин, бу тилакни дилидан ўтказсин);

7. Нигоҳдошт (киши таййиба калимаси (ла илоҳо иллолоҳ, Муҳаммадан Расул Оллоҳ)ни айтаётганида диққати бошқа томонга чалғиб кетишидан эҳтиёт бўлиши, уни такрорлаб, хотирасида мустаҳкамлаб олиши лозим);

8. Ёддошт (бу қоида Худони айтган (буюрган)ларини ёдлашда доим огоҳ бўлиш, яъни уни доимо ёдда тутишдан иборатдир);

9. Вуқуфи ададий (вуқуф — «билим», «таълимот» маъноларини англатади. Бу қоида асосида зикр жараёнида адад (сон, миқдор)га риоя қилиш англашилади. Ададга риоя қилиш қалбий зикр асносида зокирни фикр ўзгариб кетишидан ёки паришонхотирликдан сақлайди);

10. Вуқуфи замоний (бу қоида бандага ўз аҳволидан воқиф бўлиб туришни талаб этади. Инсон ўз умридаги ҳар бир дақиқанинг яхшилик ёки ёмонлик билан ўтаётганини ҳисоб-китоб қилиб яшамоғи даркор);

11. Вуқуфи қалбий (бу қоида^{нинг} маъноси — инсоннинг дили доимо Оллоҳ томонга воқиф ва огоҳ бўлиб туришидан иборатдир).

Булар ичида «Хуш дар дам», «Назар бар қадам», «Сафар дар ватан» ва «Хилват дар анжуман» Нақшбандия таълимотининг асосий қоидаларидир.

Баҳоуддин Нақшбанд тарбиявий қарашларининг марказида комил инсонни шакллантириш ғояси ётади. Комил инсон, аввало, ақлли, илмли ва маърифатли бўлиши лозим. Унинг таълимотига кўра, инсонни илми шарият, илми тариқат (илм эгаллаш йўллари), илми маърифат ва илми ҳақиқатни ўз ичига олган тасаввуф таълимоти билан қуроллантириш лозим. Бу йўл орқали инсонлар мавжуд дунёнинг тилсимларини ўрганишлари ва билишлари керак. Хўжа Баҳоуддин Нақшбанд бу таълимотни ўрганувчиларга пиру устоз бўлиб таълим берганлар. Пиру устоз Нақшбанд уларнинг дунёқарашини кенгайтириб, валий — авлиё даражасигача ақлини ривожлантирганлар. Уларга таълим бериш услубиётини ишлаб чиққанлар. Бу тоифа уч қисмга бўлинади: *муқаллид*, *комил* ва *мукаммал*.

Муқаллид (тақлидчи) эшитганига амал қилади.

Комил ўз вужудидан чиқиб кетолмайди. Комил мукаммалнинг тарбиятисиз мукаммал бўлолмайди. «Бизнинг ихтиёр қилганимиз «ал-иродату тарқу-л-иродати фи-л-иродати» деган сўздир, мурид (яъни, шогирд) ўз хоҳишини ташлаб, ўз муқтадоси (пири)нинг хоҳиши ичига бутунлай кўмилиб кетиши керак», дердилар. «Ихтиёр

бизда, агар хоҳласак толибга *жазаба* орқали таъсир қиламиз, агар хоҳласак *сулук* (турли хил йўллар) орқали таъсир қиламиз. Муршид (пир) бу — ҳозик табиб (каби) муриднинг ҳолига яъни, маънавий камолотининг айни вақтдаги ҳолатига — *И. Т. мувофиқ бўлган даво (тарбиявий таъсир)ни қилади*. «...бизнинг тариқатимиз (йўлимиз) анжуманда хилват (хилват дар анжуман), ватанда сафар (сафар дар ватан) дир. Хилватда шуҳрат бор, шуҳрат эса офатдир. Жамиятда хайрият бўлади, жамият эса суҳбатда бўлади. Агар бу йўл толибларидан бир гуруҳи бир-бировлари билан ҳамсуҳбат бўлсалар, бу суҳбатда хайру барака кўп бўлади... «Нақшбанд: суҳбат»... зоҳир (ташқари)да халқ ила ва ботин (кўнгил)да ҳақ субҳонаҳу ва таоло ила...» бўлиши керак.

Муршид ҳар куни толибнинг ҳолидан хабардор бўлиши, фаросат ёки сўраб суриштириш билан унинг аҳволини билиб туриши зарур. *«Муршид толибнинг ўтган, ҳозирги ва келажак каби уч ҳолидан бохабар бўлиши керак, шундагина уни тарбия қила олади».*

«Толиб амал қилиши зарур бўлган шароитлардан бири шуки, у Ҳақ таоло дўстларидан бўлган бир дўст билан ҳамсуҳбат бўлиб, ўз ҳолидан воқиф бўлиши зарур. Суҳбат замонини ўзининг ўтмиш замони билан солиштириб кўрсин, нуқсондан камол сари кетаётганини ўзида мушоҳада қилса, бу азизнинг суҳбатида мулозаматда бўлишни ўзи учун фарзи айн ҳисобласин».

«Суҳбатда сен кўнгилга доимо йўл топиб бор,
Яхшиликка ошно бўл, ёмонликка сен душвор.
Ёмонлар суҳбатидан қочмасанг сен дўстгинам,
Азизоннинг руҳи ҳеч рози бўлмас, биру бор».

Илм йўли, «Тариқат йўли одобдан иборатдир, ҳар бир ҳол ва ҳар бир мақомнинг одоблари бор, кимки одобни ушласа уни балоғат аҳлининг балоғатига етказди. *«Одоб бу — хулқни чиройли қилиш, сўзни ва феълни соз қилишдир».* *«Хизмат одоби улуғ бахтдан яхшироқ, унинг белгиси — амалнинг қабули, туғён эса одобнинг бузуқлигидир. Адабни сақлаш — муҳаббат самараси, дарахти ва уруғи ҳамдир».*

Нақшбанд айтадиларки: *«Агар адабдан озгинагина нуқсонга йўл қўйсанг ҳам нимаики қилсанг беадаблик бўлаверади».* *«Толибларда юз берадиган ҳар қандай камчилик ва фикрларни улар биладилар ва йўқотадилар».*

Саҳобалар «...толибдаги ҳар бир зарра ва қатрани кўрадилар ва ҳақиқат юзасидан бу ҳолни уларга кўрсатадилар ва шундоқ қолдирмайдилар»:

«Кўр кетар экан билмай истиқболда чоҳ,
Уни огоҳ этмасанг сендадир улуғ гуноҳ».

Ҳазрати Баҳоуддиндан, қаҳр билан толибга таъсир этиш тўғрими, деб сўрадилар. У киши шундай жавоб беради: Қаҳр, яъни ғазаб икки хил маънога эга бўлади: ҳақиқий қаҳр-ғазаб камолот сифатидир. Бунда тарбияланувчини лоқайдлиги учун унга ғазаб билан тўғри йўлга йўналтирилади. Сабабсиз қаҳр-ғазаб зарарлидир.

Нақшбанд ҳазратлари айтадиларки: «Аҳли иршод (пиру устозлар) сайёд (овчи) кабидурларки, нозиклик билан ваҳший ҳайвонни қўлга оладилар ва толибни ваҳшийлик сифатидан одамлик мақомига етказадилар. Бу тоифа (аҳли иршод) ... чиройли тадбир қўллаб, соҳиб табиат толиб билан шундай муомала қиладиларки, охири уни... устоз йўлидан боришга эришадилар». Сўнгра Нақшбанд толибга тарбиявий таъсир этишда унинг қобилият даражасини, шахсий хусусиятларини ҳисобга олиш лозимлигини айтади: «Бу тоифанинг ҳар ким билан қилган муомаласи ўша одамнинг қобилияти даражасига мос бўлади. Агар толиб бошловчилардан бўлса, унинг юкини тенг кўтаришади ва унинг хизматини қиладилар... Толибда бу йўлнинг қобилияти пайдо бўлгунча жуда кўп ўргатиш ва тушунтириш лозим».

«Ҳар вақт диққатингни бўлмагил зинҳор,
Нигоҳинг ҳамиша бўлсин интизор».

«Вуқуфи замоний бу йўлда юрувчи учун шундай нарсаси, толиб доимо ўз аҳволидан хабардор бўлиши ҳар бир замонда ўзининг ҳоли ва сифати қандай, шукр пайтими, узр пайтими, буни билиши керак».

«Ориф кишилар топа оладиган ва бошқалар топа олмайдиган йўл уч қисмга — *муруқаба*, *мушоҳада* ва *мусоҳабага* бўлинади. *Муруқаба* — яратувчига доимий назар қилиш билан одамларни унутишдир... *Мушоҳада* — ғайбий ҳолатларнинг кўнгилга киришидир. Замон ўтувчидир, тўхтаб туролмайди... Қабз (сиқилиш) ҳолатида жалол сифатини мушоҳада қиламиз, баст (шодлик) ҳолатида жалол сифатини мушоҳада қиламиз...

Мусоҳаба — ўтган ҳар бир соатимизни ҳисоблаш ва текширишдир. Ўтган ҳар бир соатимиз... ҳузур билан ўтдими ёки нуқсонми? Агар ҳаммаси нуқсон билан ўтган бўлса, қайтамиз ва амални аввал бошдан бошлаймиз... амал қилмоқ керак, қилинмагани ҳақида фикрлаш: ўзни нуқсонли билиш ва амални бошидан бошлаш».

«Солиҳ (яъни, толиби илм) балоғат (камол)га етгандан кейин дил ва тил ўртасида фарқи қолмайди, яъни ташқаридаги машғуллик ботин (ички) амалларига тўсиқ бўлолмайди. Ботин амалига зоҳир машғулотида ҳижоб (парда) юзланмайди. «Шундай қилиб, у «... халқ ҳузурида риоя қилинадиган адабга хилватда ҳам риоя қилиш лозим» лигига тушуниб етади.

«Кимнинг икки кун икки кун билан бўлса, бас, у алданган, кимники бугундан эртаси ёмон бўлса, бас у малъундир, кимки зиёдаликда бўлмаса, бас, у нуқсонда, кимки нуқсонда бўлса, бас унга ўлим яхшидир».

«Улар (яъни устозлар) ўзларининг вужудларини поклаш билан ўзгаларнинг вужудларини поклашни истайдилар».

«Ким мени яхши кўрса, мен уни қийнаб кўраман», яъни унга нисбатан талабни ошираман. «Мурид (шогирд)нинг эътиқоди ва ишончини ошиши учун зуҳурга келтиради ва бу туфайли мурид янада қаттиқроқ ҳаракат қилади».

«Агар дўст айбига боқсак, дўстсиз қоламиз, ҳеч ким дунёда беайб эмас. Бу йўлнинг юкини кўтаришга ҳақиқий дўстлар керак...» сув ариқча дўстлар мадади билан келади, аввал ўртоқ топиш, сўнг йўлга чиқиш керак». «Ҳар ким ўзгаларни хоҳласа, ўзини хоҳлади, кимки ўзини хоҳлабди, билсинки, ўзини хоҳлаяпти». «Агар ўзингдан кечсанг, доимо айшу шодликдасан». «Такаббурлик шамоли бошида бўлса-да, эсиши Унинг (Оллоҳнинг) дами (эсиши)дандир». «Бизнинг кибримиз Унинг (яъни Оллоҳнинг) Кибриёлигидан», леди Ҳазрат.

«...ҳар ким ўзида йўқ нарса билан сўз айтса, Ҳақ субҳонаҳу уни ҳеч қачон ўша нарсага етказмайди».

«Дарवेशлик нима? Дарवेशлик — таш (яъни, ташқи қиёфаси) дан беранг ва ич (маънавий қиёфаси)дан бежанг бўлишдир».

«Сабр ва чидамда ногора каби бўлмоқ лозимки, у қанчалик шапалоқ емасин, бироқ ўз одатига хилоф овоз чиқармайди».

«Хою ҳавас аҳллари тутган ишлар асосининг барчаси залолат (адашув)дан иборатдир. Ишларда ниятни тўғри қилиш энг муҳим нарсадир».

«Биз шундай сувратдамизки,

Ҳеч кимдан ранжимаймиз ва ҳеч кимни ранжитмаймиз».

«Ақлли кишилар бугунги ишни эртага қўядиган кишилардан юз ўгирадилар».

«...барча зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) амаллар, сўз феъл сен учун ҳижоб (парда)дир, то бу йўлда юрувчи булардан кечиб ўтмаса, ҳақиқатга етолмайди».

«Кимки қўл-оёғини тўғри ишлатса, Аллоҳ таоло унинг насибасини тўғри қилиб беради».

«Дил ба ёру, даст ба кор» — «Дилимда Худо, қўлим меҳнатда».

«Кимки Ҳақ субҳонаҳу таоло инояти билан ўз нафсининг ёмонлигини таниган, унинг ҳийла-найрангини англаган бўлса, бундай қилиш унга осон бўлади».

«Илоҳий иноятлар билан биз қилган амал ва чеккан риёзатларни тортишга сизларнинг тоқатингиз етмайди. Сизларга чора шуки, беихтиёр бўлинглар, ризо талаби йўлида қалбларни эҳтиёт қиллинглар».

«Ҳар бир тавфиқ эгаси ўз нафсига қарши турмоғи керак ва бу ҳар қанча оз бўлса ҳам кўп билсин ҳамда бу тавфиқнинг шукрини қилсин».

«Аллоҳ жалла жалолуҳуга суянган ҳақиқий муршид инояти орқали ахлоқни ҳамда ёқимсиз феълларни ўзгартириш билан нафсга қарши курашишдир»:

«Менда на гилам бор, на фаррош,
На турк ғуломию, на сангтарош.
Тунда мен ётурман ит каби хор-зор,
Инграйман, думимга қўйганимча бош».

«На бойлик бор, на бойлардан камимиз бор,
Йўқчилик ҳасратидан на ғамимиз бор.
Елкамизни жанда ёпган, хона гўристон,
Ажал етиб келиб қазо келса, на мотамимиз бор».

Баҳоуддин Нақшбанд таълимотининг билимдони Е. Э. Бертельс ёзадики, «У ўз умрини ўз хоҳиши билан фақирлик ва йўқсилликда ўтказган. У ўз қўли кучи билан кун кўришни ёқтирган, топган-тутганларини доимо етим-есирларга, бева-бечораларга инъом этган. «Сен шамга ўхшагин, токи ҳаммага равшанлик бағишла, ўзинг эса қоронғуда бўл», дейди Баҳоуддин Нақшбанд»:

«Оламда ҳалолни ошаб яшадим.
Барчани ушбуга чорлаб яшадим.
Шул сабаб офтобдай порлаб яшадим,
Бағрини тузлаган Баҳоуддинман.»

ХІІ—ХІХ АСРЛАРДА ЎЗБЕК ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАКТАБИ ВА АНЪАНАЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИ

АМИР ТЕМУРНИНГ ОДОБ-АХЛОҚ, ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ТЎҒРИСИДАГИ ЎГИТЛАРИ

Амир Темур Кўрагон ибн Амир Тарағой 1336 йилнинг 9 апрелида ўша пайтлардаги Кеш (Шаҳрисабз)га қарашли Хожа Илғор (ҳозир Яккабоғ тумани) қишлоғида таваллуд топди. Отаси Амир Тарағой ўзига тўқ, бадавлат киши эди. Лекин бўлажак Соҳибқирон таваллуд топган пайтда Қазағон (1333—1346) ҳузурида кичик бир мансабга эга эди. Амирнинг онаси Такина Хотун бухоролик «Садр аш шаъриъа-шариат» улуғи, таниқли олим Убайдуллоҳнинг қизи бўлган. Ўша пайтда Кеш ва унга тобе ерларнинг беклиги эса Амир Тарағойнинг оғаси Ҳожи Барлоснинг қўлида эди.

Амир Темурнинг отаси Амир Тарағайнинг тўрт ўғли ва икки қизи бор эди: ўғиллари — Амир Темур, Суюрғатмиш, Оламшайх, Жўги нўён, қизлари — Қутлуғ Туркон оға, Шербик оға. Амир Темур фарзандлари орасида тўнғичи бўлган. Амир Темур ёшликдан илм аҳлига жуда катта эътибор берган. Тарихлар, ҳикоятлар, қиссалар ва ривоятлар тингламоққа майли кўп, адабиёт, санъатни, ҳарбий ишларни жон-дилдан севган, ўта зукко, оқилу доно, фаҳм-фаросатли, айна чоғда довурак, жасур бўлган. Аммо, Темурнинг ёшлик ва ўсмирлик, йигитлик йиллари Чигатой улуси оғир ижтимоий-сиёсий бухрон исканжасига тушиб қолган даврларга тўғри келди. Улус ичидаги нотинчлик Қазағон даврига келиб ўзаро феодал урушларнинг авж олиб кетишига олиб келди. Ҳокимият учун кураш, айниқса, хон билан унинг бош амири (амир ул-умароси) Қазағон ўртасида кучли бўлди. Ўзаро нифоқ ва келишмовчилик урушга айланди.

Кеш (Шаҳрисабз) вилоятининг ҳукмдори Амир Темурнинг амакиси Ҳожи Барлос эди. Тарихий манбаларда кўрсатилишича,

Ҳожи Барлос мўғулларга қарши курашиш учун қулай имкониятларни қўлдан бермаган. Унинг Баён Сулдуз билан бирлашиб қилган жангида Абдуллоҳ ибн Қазағон енгилади.

Баён Сулдуз ва Ҳожи Барлоснинг Шаҳрисабз ва Қарши ҳокимлигини қўлга киритиши 1358 йилларга тўғри келади. Аммо бу унчалик узоққа бормайди. Мустақиллик даъво қилаётган барлосларни тийиб қўйиш учун Шарқий Туркистон хони Туғлуқ Темур катта қўшин билан бостириб кела бошлайди. Ҳожи Барлос бундан қўрқиб, Хуросонга қочади. Уни Амударё бўйигача кузатиб қўйганлар орасида Амир Темур ҳам бор эди. Аммо у ўзига содиқ кишилар билан изига қайтади. Темур ибн Тарағай биринчи бор ана шу оғир вазиятда синовдан ўтади.

Ҳожи Барлос Хуросонга кетган, юрт эгасиз қолган пайтда Амир Темур Шаҳрисабз ҳокимиятини ўз қўлига олади. Бу жасурлик ва ватанпарварлик, юртсеварликнинг тимсоли эди, албатта. Дарҳақиқат, ориятни қўлдан бермаслик, оғир пайтда мардлик кўрсатиш, ҳар қандай қўшиндан тап тортмаслик унинг учун имон-эътиқодга айланади...

Тарихий манбаларда Амир Темурнинг Мовароуннаҳр тахтини расман қўлга олиш йили сифатида 1370 йил қайд этилади ва бу муваффақият Балхда юз берганлиги айтилади. Ҳақиқатда ҳам амир Ҳусайн ибн Мусаллабни енгиб, қўли баланд келган Амир Темур жами акобирлар, қўшин бошлиқлари томонидан Мовароуннаҳр ҳукмдори деб тан олинган эди. Демак, Соҳибқирон ўттиз тўрт-ўттиз беш ёшида тахтга чиқишга эришган.

Фосиҳ Ҳавофий ўзининг «Мужмал-и Фосиҳий» асарида Амир Темурнинг 1336—1387 йиллардан тортиб 1404—1405 йилларгача бўлган ҳаёт йўли асосий саналарини келтиради. Ҳа, улуғ бобомизнинг бутун умри от устида, ур-сурлару курашларда кечган. У умри давомида яхшилик, эзгуликдан чекинмади, мардларни улуғлади, хоинларни, золимларни кечирмади, улусга зулм қилувчи ҳукмдорларни аёвсиз жазолади, ватан хоинларидан нафратланди.

«Амир Темур ўғитлари» рисоласида ҳаққоний таъкидланганидек, Амир Темурнинг тарих олдидаги хизмати бениҳоя катта. *Биринчидан*, у мамлакатда кучайиб кетган феодал тарқоқликка барҳам бериб, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштира олди. Марказлашган йирик феодал давлатга асос солди. Бу билан зироатчилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва маданият ривожига мустаҳкам замин яратди. *Иккинчидан*, Амир Темур бир қатор халқлар ва юртларга мустамлакачилар зулмидан озод бўлишда ёрдам берди. *Учинчидан*, Туркистон заминини ҳунармандчилик, илм-фан ва маданияти ривожланган илғор мамлакатга айлантирди. Амир Темурнинг саъй-ҳаракати билан обод этилган шаҳарлар, касабалар, қишлоқлар, Шаҳрисабз, Бухоро, Ясси (Туркистон) шаҳарларида қад кўтарган иморатлар, «Темур ва темурийлар давлати», «Темурийлар маданияти», «Улуғбек ва

Самарқанд», «Обсерватория мактаби» каби улуғ тушунчаларнинг дунёга келиши ва дунё халқлари тарихига олтин ҳарфлар билан ёзилиши ҳам Амир Темур номи билан боғлиқдир.

Даставвал, шуни айтиш керакки, Амир Темур одоб-ахлоқ, имон, эътиқод, таълим-тарбияда ўзи юксакликка, мукамалликка эришган сиймолардан биридир. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун бобомизнинг ўзи томонидан яратилган одоб-ахлоққа оид дастурлар, ўғитлар, панд-насиҳатларни, шунингдек, Соҳибқирон ҳақидаги тарихий асарларни кўздан кечириш кифоя. Булар «Тузуки Темурий» («Темур тузуклари»), «Малфузоти Темурий» («Темурнинг айтганлари») ва «Воқиоти Темурий» («Темурнинг бошидан кечирганлари») номи билан жаҳонга машҳур бўлган асарларни, XV аср муаррихи Фосиҳ Аҳмад Ҳавофийнинг «Мужмал-и Фосиҳий», Низомуддин Шомий (туғилган ва вафот этган йили маълум эмас) ва Шарафиддин Али Яздийларнинг машҳур «Зафарномаси», ибн Арабшоҳ (1389—1450)нинг «Ажойиб улмақдур фи ахбори Темур» (Амир Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари), Салоҳиддини ибн Мулло Алоиддин хожа Эшоннинг (Салоҳиддин Тошкандий) қаламига мансуб «Темурнома» (Амир Темур Кўрагон жангномаси, 1908) кабилар шулар жумласидан. Тарих фанлари доктори, профессор Ашраф Аҳмад Темурнинг ўзи амал қилган ўн бир сифатни юксак баҳолайди.

Биринчи сифат: «Мен сифатларимнинг энг аввали деб бегаразликни тушундим. Ҳаммага ҳам бир хил: *жиддий ва одил қарадим*, ҳеч бир кимсани бошқасидан фарқ қилмасдим *бойни камбағалдан устун қўймадим*».

Иккинчи сифат: «Мен ҳар доим *Исломга қатъий риоя қилдим* ва Аллоҳ таолонинг амри билан улуғланган шахсларга ҳурмат билан қарадим».

Учинчи сифат: «Мен камбағалларга кўп хайр-эҳсон қилдим. Ҳар можаро ва муаммони диққат билан текширдим ва уни мумкин қадар тўғри ҳал қилишга бутун жаҳдимни сарф қилдим».

Тўртинчи сифат: «Халойиққа раҳм қилдим, барчага наф еткурдим. Бунда бировга ноҳақ озор етказмадим ва мендан ёрдам сўраб келганларни кўкрагидан итармадим. Куръони Каримнинг: *Аллоҳнинг амрига бўйсунинг ва халқига шафқат қилиш даркор*, деган оятини ўзимга фарз билиб, уқиб олдим, ва умр бўйи барча юмушларимда унга амал қилдим».

Бешинчи сифат: «Исломга тааллуқли ишларни мен ҳар доим кундалик ва дунёвий ишлардан устун қўйиб қелдим. Аввал тангри итоатини адо этиб бўлгандан кейингина кундалик ишларга қўл урдим».

Олтинчи сифат: «Барча сўзларимда доим ҳақиқатгўйликка амал қилдим. Бу дунё ва у дунё ҳақида эшитганларимдаги ҳақиқатни ёлғондан ажрата билдим».

Еттинчи сифат: «Мен ҳар кимгаки, ваъда берсам, унга вафо қилдим. Ҳаргиз ваъдага хилоф иш қилмадим. Мен доимо ваъдаларимни аниқ бажарсам, шундагина одил бўлишимни ва кимсага жабр етказмаслигимни англадим».

Саккизинчи сифат: «Доимо ўзимни Аллоҳнинг ердаги мулкининг посбони деб билдим ва Парвардигорнинг ёки унинг ноибларининг изнисиз уни сарф этмадим. Тангрининг иродасисиз унинг бандаларининг ҳеч бирига зарар етказмадим. Олий мартабадагиларга ҳам, фуқарога ҳам бирдек хайрия қилишга интилдим. Мен ҳеч қачон бировнинг мулкига эга бўлишга интилмадим ва, шунингдек, ҳеч қачон кўпроқ бойлик орттиришга ҳаракат қилмадим. Ҳеч қачон бировга ҳасад билан қарамадим. Бу борада Амир Ҳусайн билан бўлган воқеа менга ибратли бўлди. Ўз фуқароларининг мол-мулкига нисбатан очкўзлиги пировардида уни ҳалокатга олиб келди».

Тўққизинчи сифат: «Мен ҳар доим Тангримнинг амри ва унинг Пайғамбарининг ҳадисларида айтилганларга тўла амал қилишга интилдим. Барча қилмишларимда шариат йўсинларига буткул амал қилдим ва нопок ишлардан бутун вужудим билан ўзимни тийдим. Пайғамбар ва унинг саҳобаларини ўзимнинг ягона ва энг яхши дўстларим деб билдим».

Ўнинчи сифат: «Мен ҳар доим инсоф байроғини баланд кўтардим ва имон тарқатишни ўз буюклигимнинг қудратли замини деб билдим. Мен инсон бир онадан туғилган деб ишонганман. Шунинг учун мустаҳкам қудратга таянган қудрат буюк бўлади».

Ўн биринчи сифат: «Мен доим саидларга эҳтиром билан қарардим, уламо ва шайхларни эъзозлардим. Бу кишиларни доимо мажлисларимга чақирардим. Уларни дин масаласи юзасидан айтганларини диққат билан тинглаб олардим ва унга амал қилардим. Шунинг учун менга нисбатан халқнинг меҳри баланд эди ва ҳамма мендан миннатдор эди».

Шундай қилиб, Соҳибқирон Амир Темурнинг ибратли ҳаётий панд-насиҳатлари ва пурмаъно ўғитларининг ҳар бири мазмун ва маъно кенглиги, мантиқнинг кучлилиги, теранлиги, таъсири, умуминсоний қадриятлар асосига қурилганлиги билан алоҳида аҳамият касб этади, уларни ҳадсиз ҳазина, одоб-ахлоққа оид дастурлар дея оламиз.

АМИР ТЕМУР ИБРАТЛАРИДАН НАМУНАЛАР

... Бизким — мулки Турон, амири Туркистонмиз. Бизким миллатларнинг энг қадимий ва энг улуғи Туркнинг Бош бўғини бўламиз.

... *Салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни:*

1. Кенгаш.
2. Машварату маслаҳат.

3. Қатъий қарор; тадбиркорлик, ҳушёрлик.

4. Эҳтиёткорлик.

Кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари нотўғри бўлган жоҳил одамга қиёс қилиш мумкин; унинг айтган сўзлари ва қилган ишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтиради. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбиркорлик билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмайсан. Шуни ҳам билишинг керакки, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлғай, яна бир қисми эса билиб билмасликка, кўриб кўрмасликка солиш билан битур. Хуллас, бажарилиши шарт бўлган тадбирларнинг таърифидан ва зикридан сўнг (шуни таъкидлаш лозимки) қатъийлик, сабр, чидамлилик соғлигу сергаклик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилуру.

* * *

Давлат ишларининг тўққиз улуши кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улуши эса қилич билан бажо келтирилуру.

Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азим қатъий, тадбиркор ва ҳушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир.

* * *

Гарчи, ишнинг қандай яқунланиши тақдир пардаси ортида яширин бўлса ҳам, ақли расо ва ҳушёр кишилардан кенгашу тадбир истаб, фикрларини билмоқ лозимдир.

* * *

Бир ишга киришмай туриб, ундан қутулиб чиқиш йўлларини мўлжаллаб қўй.

* * *

Юз минг отлиқ аскар қила олмаган ишни бир тўғри тадбир билан амалга ошириш мумкин.

* * *

Ёрга еткур сабо, ким макр қилмишдир манға,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анға.

* * *

Золимлардан мазлумлар ҳаққини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим.

* * *

Шижоатли кишиларни дўст тут, чунки Тангри таоло жасур кишиларни ардоқлайди.

* * *

Уламо билан суҳбатда бўл ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпин. Буларнинг ҳимматларидан улуш тиланиб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини илтимос қил.

* * *

Азму жазм билан иш тутдим. Бирон ишни қилишга қасд қилган бўлсам, бутун зеҳним, вужудим билан боғланиб, битирмагунимча ундан қўлимни тортмадим.

* * *

Ҳеч кимга ғазаб билан қаттиқ муомала қилмадим, токи Тангри таолонинг ғазабига дучор бўлмайин ва ишимни бузиб, ҳолимни танг айламасин деб.

* * *

Давлатларнинг таназзулга учраши сабабларини суриштирдим ва давлату салтанат заволига сабаб бўлувчи ишлардан сақландим. Наслни бузувчи, очарчилик ва вабо касалини келтирувчи зулм ва бузуқчиликдан сақланишни ўзимга лозим билдим.

* * *

Раият аҳволидан огоҳ бўлдим, улуғларни оға қаторида, кичикларни фарзанд ўрнида кўрдим.

* * *

Ҳар бир ўлка ва шаҳар аҳолисининг ашраф-улуғлари ва бузурглари билан ошно тутиндим. Уларнинг мижозларига, табиатига тўғри келган, ўзлари тилаган одамларини уларга ҳоким қилиб тайинладим.

* * *

Ҳокимлар сипоҳ ва раиятдан қайси бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим.

* * *

Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонларига топширдим. Ким менга дўстлик қилган бўлса, дўстлиги қадрини унутмадим ва унга мурувват, эҳсон, иззату икром кўрсатдим.

* * *

Фарзандлар, қариндошлар, ошна-оғайни, қўшнилар ва мен билан бир вақтлар дўстлик қилган барча одамларни давлату неъмат мартабасига эришганимда унутмадим, ҳақларини адо этдим.

* * *

Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, мусофир йўловчилар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига қўприклар қуришни буюрдим.

* * *

Мусулмонлар диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва Исломи дини илмлари: Тафсир, Ҳадис, Фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим.

* * *

Яхши одам юрт тузар, ёмон одам юрт бузар.

* * *

Яхшини ёмон кунда сина.

* * *

Қонни қон билан эмас, сув билан ювишни ўрган.

* * *

Эл тупурса қўл бўлур.

* * *

Қўрқмасанг — ёв қочар.

* * *

Қўлига қилич олган баҳона қидирмайди.

* * *

Той минган— от ҳам минади.

* * *

Туя минган одам қўйлар орасига беркинмас.

* * *

Ботирлик— қалъа олади.

* * *

Ботир жангда билинар,
Доно — машваратда.

* * *

Бирликсиз куч бўлмас.
Бир қинга икки қилич сиғмас.

* * *

Бир чўпни синдирмоқ мумкин,
Кўп чўпни букиб ҳам бўлмас.

* * *

Бир калима ширин сўз қилични қинга киритар.

* * *

Аввал йўлдош — кейин йўл.

* * *

Адоват эмас, адолат енгади.

* * *

Ажал — қўрқоқларга баҳона.

* * *

Улкан мерос доимо улкан мухолифлик туғдиради.

* * *

Қудратимизга шак-шубҳангиз бўлса, биз қурдирган биноларга
боқинг.

* * *

Сўзлагувчи гар нодон эрур, тинглагувчи доно ўлсин.

* * *

Қилич ўткир бўлса-да, ўз сопини кесмагай.

* * *

Оғзингга қон тўлса ҳам,
Душман олдида тупурма.

* * *

Оқ бўлсанг — онт ичма.

* * *

От минган—отасини унутади.

* * *

Олтамишга кирган отадан ош сўрама.

* * *

Ота бўлмаган ота қадрини билмас.

* * *

Емсиз от довон ошолмайди.

* * *

Дўстлик синовда чиниқади.

* * *

Душмандан қўрқма, мунофиқдан қўрқ.

* * *

Душманнинг кулгани — сиригни билгани.

* * *

Ваҳима душманнинг йўлдоши.

* * *

Вақт ўтгандан кейин қиличингни тошга чоп.

* * *

Ёзилган нарса авлодлар хотирасида қилинган ишдан ҳам узоқроқ яшайди.

* * *

Давлат — лашкарлар ва фуқароларнинг садоқати ва фидойилигида қудратлидир.

* * *

Лочиннинг учарга мадори келмаса, чумчуққа масхара.

* * *

Адлу эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади.

* * *

Бошсиз мамлакат жонсиз танага ўхшайди.

* * *

Ишон, аммо шубҳа қил.

* * *

Филнинг думи бўлгунча, чумолининг боши бўл.

* * *

Бир кунлик адолат юз кунлик тоат-ибодатдан афзал.

* * *

Куч — адолатдадир.

* * *

Чораси бўлмаган ишга киришма, чунки ундан қутулиб бўлмайди.

* * *

Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим.

* * *

Чин дўст улдирки, дўстидан ҳеч қачон ранжимади, агар ранжиса ҳам узрини қабул қилади.

* * *

Агар душманинг бош уриб паноҳингга келса, раҳм қилиб, яхшилик ва мурувват кўрсат.

* * *

Мамлакатни ҳимоя қилиб, душманни йўлатмаган навкарни юқори мартабага кўтариб, ҳурматласинлар.

* * *

Кимнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқалариникидан ортиқроқ кўрсам, уни тарбия қилиб, амирлик даражасига кўтарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматига яраша мартабасини янада оширар эдим.

* * *

Ҳар кимнинг қадр-қиммати, тугган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгилаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак.

* * *

Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим, тузимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни Парвардигори оламга топширдим. Софдил кишилар, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очиқ эди. Нафси ёмон, ҳимматсизларни, кўнгли бузуқ, қўрқоқларни мажлисимдан қувиб юбордим.

* * *

Очиқ юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интилдим.

* * *

Менда бирон кимсанинг ҳақи бўлса, ҳақини ҳеч вақт унутмадим. Бирон кимса билан танишган бўлсам, уни ҳеч вақт назаримдан қолдирмадим.

* * *

Кенгаш икки турли бўлур: бири — тил учида айтилгани, иккинчиси — юракдан чиққани. Тил учида айтилганини (шунчаки) эшитардим. Юракдан айтилган маслаҳатни эса қалбим қулоғига қуярдим ва дилимга жойлардим.

* * *

Чақалоқларни йиғлатмангиз, болаларга озор бермангиз — бу гуноҳи азим эрур. Бундай гуноҳни Оллоҳ хуш кўрмайди.

* * *

Кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз курса ё бирон боғ кўкартурса, ёхуд бирон хароб бўлиб ётган ерни обод қилса, биринчи йил ундан ҳеч нарса олманглар, иккинчи йили эса (олиқ-солиқ) қонун-қоидага мувофиқ хирож йиғилсин.

* * *

Малоҳидларга айтур эдим: ёлғон сўзлар билан ғазаб ўтини алангалатмангиз.

Черик тузиб, навкар олмоқда уч қоидага амал қилдим: биринчидан, йигитнинг куч-қувватига; иккинчидан, қилични ўйната олишга; учинчидан, ақл-заковати-ю камолотига эътибор қилдим. Шу уч фазилат жамулжам бўлса, навкарлик хизматига олдим. Негаким, куч-қувватли йигит ҳар қандай қийинчиликларга, азобу уқубатларга чидамли бўлади. Қилич ўйната оладиган киши рақибини мағлуб эта олади, оқил навкар ҳар жойда ақл-идрокини ишга солиб, мушкулотни бартараф этмоғи мумкин.

* * *

Пири комил шайх Баҳоуддин Нақшбанднинг: «Кам егин, кам ухла, кам гапир» деган панду насиҳатларига амал қилдим. Аркону давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди. «Кам енглар очарчилик кўрмасдан бой-бадавлат яшайсизлар, кам ухланглар — мукаммалликларга эришасизлар, кам гапиринглар — доно бўласизлар».

* * *

Ўғилларим, набираларим ва яқинларимни уйлантирмоқ ташвишида келин изламоққа эътибор бердим. Бу ишни давлат юмушлари билан тенг кўрдим. Келин бўлмишнинг насл-насабини, етти пуштини суриштирдим. Хос одамлар орқали соғлиқ-саломатлигини, жисмонан камолотини аниқладим. Келин бўлмиш насли-насаби, одоб-ахлоқи, соғлом ва бақувватлиги билан барча қусурлардан холи бўлсагина эл-юртга катта тўй-томоша бериб, келин туширдим.

* * *

Ҳар кимдан кенгаш олдим. Ҳар кимдан фикр ўргандим, қайси бири фойдалироқ бўлса, уни кўнгил хазинасида сақлаб, ишлата билдим.

* * *

Уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим. Уларнинг хизматларидан улуш тиланиб, муборак нафаслари билан дуо-фотиҳа беришларини ўтиндим. Дарвеш, фақир ва мискинларни ўзимга яқин тутдим. Уларнинг кўнгилларини оғритмадим ва ҳеч бир талабларини рад этмадим. Бузуқи ва оғзи шалоқ, ғийбатчи одамларни мажлисимга йўлатмадим, сўзларига амал қилмадим. Бирон кимсага туҳмату ғийбат қилсалар қулоқ солмадим.

Лутфий

(1366—1465)

Лутфий (1366—1465) атоқли ўзбек шоири ва мутафаккиридир. У Ҳиротнинг Деҳиканор деган жойида дунёга келиб, бутун умрини шу шаҳарда ўтказган. Лутфий Темурийлар сулоласи ҳукмронлик қилган даврда яшаб, ўз замонининг бутун ғавғо-жанжаллари, тахт учун курашлар, феодал урушлари, хуллас, ўша даврнинг қарама-қаршилик ва зиддиятларини ўз кўзи билан кўради.

Лутфий ёшлигиданоқ илм-фанни эгаллашга интилди, мактаб, мадрасаларда таҳсил кўрди, салафларнинг бой адабий меросини қунт билан ўрганди, форс тилини ўзлаштирди. *«Мавлоно, — деб ёзади Навоий унинг ҳақида, — йигитлигида улуми зоҳирийни такмил қилғонидин сўнгга Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний (алайҳирраҳма) қошида суфи тарийқида ҳам сулук қилғондур».* (Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис». Асарлар. XII жилд, Тошкент, 1966, 62-бет.)

Лутфий жуда кўп лирик шеърлар ёзиб қолдирган. У 1411 йилда «Гул ва Наврўз» номли ишқий достонини ёзади, 1425 йилда эса Али Яздийнинг «Зафарнома» китобини туркий тилига таржима қилади.

Лутфий икки тилда: туркий ва форсий тилларда асарлар битди. Лекин шеърларининг аксарияти туркий тилда ёзилган бўлиб, бу тилни ривожлантиришга у жуда катта ҳисса қўшди. Шунинг учун ҳам Навоий унинг ҳақида *«ўз замонининг маликул каломи эрди. Форсий ва туркийда назири йўқ эрди, аммо туркийда шухрати кўпроқ эрди ...»* — деб, айтади. (Алишер Навоий. «Мажолис ун-нафоис». Асарлар. XII жилд, 61-бет.)

Лутфий ўз даври дунёвий адабиётининг йирик вакили ҳисобланади. У шеър ва достонларида илғор ғояларни кўтариб чиқди, севги-муҳаббатни тараннум этди, илм, маърифатни эгаллаш ва таълим-тарбия ҳақида сўз юритди, жасурлик, қаҳрамонлик, софдиллик ва бошқа инсоний фазилатларни куйлади. Лутфий меҳнатни улуғлади, мамлакатни инқирозга келтирувчи босқинчилик урушларини қоралади.

«ҒАЗАЛЛАР» ДАН

Зулфунгиз элтур мени гоҳ Каъба, гоҳи дайрға,
Бандани ҳар ергаким рӯзи паришон тортадур.

Неча вафоға ваъда қилғайсан, эй жафочи,
Сен умрсен кишига, ҳаргиз вафо қилурсен,

Ишим ўтар даводин, тенгри учун табибим,
Келгил, бу дарди дилга гар бир даво қилурсен.

Меҳроб қоши сори зинҳор боқма, зоҳид,
Вайрон бўлур намозинг, барча қазо қилурсен.

Эй кўз, юзуни кўрдинг, ёшинг нағу тўқарсен,
Кечган фироқ эликдин не можаро қилурсен?

Қон бўлди кўнгул фироқингиздин,
Жон куйди ҳам иштиёқингиздин.

Дину дилу ақл бўлди яғмо,
Жон олғучи ул қароқингиздин.

Ақлу дин бор эрди бир чоғда мени девонаға,
Зулфунинг савқоси еткурди қаро ерга мени.

Неча сирримни яшурсам сийнадин бехос ишқ,
Ўз-ўзи фарёд этарким, айлаган расво мени.

ГУЛ ВА НАВРЎЗ ДОСТОНИДАН

Чу наврўз бўлди наврўз ичра фируз,
Атоди ўғлимнинг отини Наврўз.

Сут эмганда саодат доя бўлди,
Тили чиққач, ҳунар ҳамсоя бўлди.

Топиб нашъу намо давлат ичинда,
Ягона бўлди оз муддат ичинда.

Кичик ёшдин қамуқ фаишларни билди,
Кўпин ўз ақли бирла фаҳм қилди.

Не турди бир нафас, не урди бир дам,
Тамом ўрганди, билди барча илдам.

* * *

Севук севган ўлумдин фикр қилмас,
Этин қайчи била тўғраса, билмас.

* * *

Киши (ким) ишқ бирла ошнодур,
Анга ҳар дам фалакдин минг жафодур.

* * *

Агарчи ранжу меҳнатдин юдодинг
Яратқон оқибат бергай муродинг.

* * *

Не меҳнат бор анингким роҳати йўқ?
Не рағбатким сўнгинда давлати йўқ.

* * *

Гаҳе Наврўз Гул ҳиди била маст,
Даме Гул бўлди Наврўз олдида маст.

Кучоқлашгач ул икки саври озод,
Мубораклик била отландилар шод.

Уруш, санжиш кўтарилди ародин,
Хусумат кетти икки подшодин.

Бу хўшлуқтин бирикти икки иқлим
Ародин қўпти хавфу қолмади бийм.

Нечаким кўрса дарду жавру меҳнат,
Қачон зоеъ бўлур арбоби давлат.

Мирзо Улуғбек

(1394—1449)

Улуғбек 1394 йилнинг март ойида Эроннинг ғарбидаги Султония шаҳрида бобоси Темурнинг ҳарбий юриши пайтида туғилди. У Шохрух Мирзонинг тўнғич ўғли эди. Унга Муҳаммад Тарағай исми берилди. Лекин болалигидаёқ у Улуғбек деб атала бошлади, бу кейинчалик унинг асосий исми бўлиб қолди.

Улуғбекнинг болалик йиллари бобоси Амир Темурнинг ҳарбий юришларида ўтди. 1405 йилнинг бошида Хитойга қилинаётган юриш бошланиши пайтида Амир Темур вафот этади, бундан сўнг икки йил унинг авлодлари ўртасида тахт учун кураш давом этди. Кураш Темурнинг кенжа ўғли Шохрухнинг ғалабаси билан тугайди.

Шохрух тўнғич ўғли Улуғбекни 1411 йили Мовароуннаҳр ва Туркистоннинг ҳокими этиб тайинлади. Улуғбек 17 ёшида ҳоким бўлиб, бобосидан фарқли ўлароқ, ҳарбий юришлар билан қизиқмади. Аксинча, у ўрта асрлардаги бошқа ҳокимлардан ўзгача йўл тутди, кўпроқ илм-фанга мойил эди. Лекин, афсуски, Улуғбекнинг бошланғич маълумоти ва мураббий ҳамда устозлари ҳақида аниқ маълумотлар сақланмаган.

Улуғбекнинг устозларидан бири, мунажжим Мавлоно Аҳмад эканлигини тахмин қилиш мумкин, чунки бу киши Темур саройидаги энг йирик олимлардан бўлиб, сайёраларнинг келажак икки юз йиллик тақвимлари жадвалларини туза олган. Лекин Улуғбекнинг ўзи кейинчалик асосий асари бўлмиш «Зижи»да фақат Қозизода Румийни «устозим» деб атайди. Улуғбек умрининг илк давриданоқ Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби фалакиётшунос ва риёзиётчилар таъсирида улғаяди. Шу сабабли унинг ҳаётида аниқ фанлар муҳим аҳамият касб этади.

Улуғбек йигирма ёшларида ўз даврининг йирик олими сифатида шаклланди. У ҳоким бўлган пайтдаги оламшумул ўзгаришлар бутун ўрта аср маданияти тарихида бетакрор воқеа бўлиб қолди.

Улуғбек ихлосмандларидан Ғиёсиддин Жамшид Коший 1417 йили Самарқанддан Кошонга, отасига ёзган мактубида Улуғбекнинг фаолияти ва билимдонлигини қуйидагича таърифлайди: «Аллоҳга ва унинг неъматларига шукроналар бўлсунким, етти иқлимнинг фармонбардори, Ислом подшоҳи донишманд кишидирлар. Мен бу нарсани фақат олоб расми юзасидан айтаётганим йўқ. Ҳақиқат шуки, аввало, у кишим Куръони Каримнинг аксарият қисмини ёддан биладилар. Тафсирларни ва муфассирларнинг ҳар бир оят ҳақидаги сўзларини ақлда сақлайдилар ва ёддан биладилар ва арабчада яхши ёзадилар. Шунингдек, у кишим фикҳдан анча хабардорлар; мантиқ маъноларининг баёни ва усулларидан ҳам хабардорлар.

У кишим риёзиёт (математика) фанининг барча тармоқларини мукаммал эгаллаган ва шундай жиддий маҳорат кўрсатганларки, кунлардан бир кун отда кетаётиб, 818- йил ражаб ойининг ўнинчи ва ўн бешинчи кунлари орасидаги (милодий 1415 йил 15—20 сентябр) душанба куни йил мавсумининг қайси кунига муносиб келишини аниқлашни айтадилар. Шунга кўра отда кетаётиб, ҳаёлий ҳисоб билан Қуёшнинг тақвими ўша куни бир даража ва икки дақиқа эканлигини топдилар. Кейин отдан тушгач, ҳисоб тўғрилигини бу банди бечорадан сўраб аниқлаб олдилар».

Ҳақиқатан ҳам ҳаёлий ҳисобла кўп миқдорларни ёдда тутмоқ ва бошқа миқдорларни буларга асосланиб топмоқ керак. Лекин инсоннинг ёллаш қуввати заифдир, у, даража ва дақиқаларни ёддан зарур қадар аниқ топа олмайди. Инсон бино бўлганидан бери шу кунгача ҳали ҳеч кимса бу қадар аниқ ҳисоблай олмаган эди.

Улуғбекнинг шахсан ўзи илмга қизиққанлиги ва мамлакатининг равнақини кўзлаганлиги туфайли янги усулдаги билим юрти— мактаб ва мадрасалар барпо қилиш қарорига келади. Бу жуда узоқни кўзлаб қилинган қарор бўлиб, бу билан Улуғбек Мовароуннаҳрни бутун мусулмон мамлакатларининг илмий марказига айлантирмоқчи эканлигидан далолат берарди. Ҳақиқатан ҳам, у деярли бир вақтнинг ўзида Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда учта мадраса барпо этади.

Самарқанддаги мадраса қурилиши 1417 йили бошланиб, уч йилда қурилиб битирилади. Тез орада Улуғбек мадрасага мударрис ва олимларни тўплай бошлайди ва шу тариқа унинг Самарқанддаги фалакиётшунослик мактаби шаклланади. Бу мактабнинг асосий мударрислари илмий ишларига қулай шароит ва паноҳ излаб Темур давридаёқ Самарқандга келган Мавлоно Аҳмад ва Қозизода Румий каби олимлар эди. Қозизоданинг маслаҳати билан Улуғбек отасининг мулки Хуросоннинг Кошон шаҳридан Ғиёсиддин Жамшид Кошийни чақиртиради. Самарқандга Мовароуннаҳрнинг турли шаҳарларидан ва Хуросондан тўпланган олимларнинг сони 1417 йилга келиб 100 нафардан ортиб кетади. Улар орасида адиблар, муаррихлар, хаттотлар, мусаввирлар, меъморлар бор эди. Лекин юлдузшунослик ва риёзиёт

соҳасидаги олимлар шарафлироқ ва обрўлироқ эди. Улар орасида Қозизода Румий билан Коший энг салобатли ва нуфузли эдилар.

1420 йили Самарқанд мадрасасининг тантанали очилиши бўлади. Восифийнинг ёзишича, биринчи мударрис этиб Мавлоно Муҳаммад Ҳавофий тайинланади.

Улуғбек барпо этган Самарқанд мадрасаси ва илмий тўғараги Шарқ маданияти ва фани тарихида ниҳоят улкан аҳамият касб этди, мамлакат равнақига катта таъсир кўрсатди. Бу ерда кўплаб буюк сиймолар шаклланди. Жумладан, Хуросоннинг Жом шаҳрида 1414 йили туғилган бўлажак улкан шоир Жомий Улуғбекнинг Самарқанд мадрасасида таҳсил кўрди. У, бу ерда Қозизода Румий, Улуғбек ва Али Қушчи каби улуғ олимларнинг маърузаларини эшитди ва уларнинг тарбиясида бўлди.

Улуғбек атрофида тўпланган Самарқанд олимлари катта аҳамият берган энг муҳим илмий йўналишлардан бири фалакиётшунослик фани эди. Шунинг ҳам айтиш керакки, мусулмон мамлакатларида ва умуман ислом маданиятида аниқ фанлар, айниқса, фалакиётшунослик ва риёзиёт муҳим ўрин тутди. Чунки мусулмон киши қаерда бўлишидан қатъи назар эрта тонгдан оқшомга қадар унинг учун беш вақт намоз фарздир. Намоз қиблага — Маккадаги Каъба йўналишига қараб ўқилади. Намознинг вақтлари эса ҳар бир жуғрофий кенгликда ҳам Қуёшнинг ердан баландлигига қараб белгиланади. Ундан ташқари, Исломда қабул қилинган ҳижрий йил ҳисоби 354 кунни ташкил қилувчи 12 қамарий ойдан иборат бўлиб, янги ой — ҳилолни масжид минорасидан ёки расадхона тепасидан кўз билан кўриб аниқланган. Шунинг учун мусулмон кишининг ҳаёти фалакиётшунослик, риёзиёт, география, ҳунармандлик ва меъморликка алоқадор қуйидаги масалаларни ҳал қилиш билан боғлиқ бўлган:

- 1) жойнинг географик йўналишларини аниқлаш;
- 2) маҳаллий меридиан билан қибла йўналишини кўрсатувчи катта доира орасидаги бурчакни аниқлаш;
- 3) географик йўналишларни ҳисоблаш учун аниқ риёзий (тригонометрик) ҳисоблаш қоидалари ва усулларини билиш;
- 4) географик йўналиш асосида Қуёш баландлигини аниқлаш қоидаларини билиш;
- 5) Қуёш, Ой, сайёралар ва бошқа ёриткичларнинг кечакундузнинг исталган вақтидаги ҳолатларини аниқлайдиган сферик астрономиянинг аниқ қоидаларини билиш;
- 6) турли шаҳарлар орасидаги масофаларни аниқлаш учун геодезик ўлчашларни бажариш;
- 7) турли вақт ўлчаш асбобларини ясаш;
- 8) ернинг маъмур қисми ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун хариталар тузиш;

9) хариталар тузиш учун риёзиётга тааллуқли кўриниш ҳолатларини билиш;

10) фалакиётшунослик, география ва геодезияга тааллуқли ҳисобларни бажариш учун юксак аниқликдаги риёзий ҳисоблаш усулларини билиш;

11) ёриткичларни кузатиш об-ҳаво билан боғлиқ бўлганлиги учун метеорология ва геофизикадан маълумотга эга бўлиш;

12) масжид, мадраса ва расадхоналар барпо этиш учун меъморчилик санъати ва анъаналаридан хабардор бўлиш.

Юқорида кўрсатилган ва бу рўйхатга кирмаган бошқа кўплаб масалалар шунчалик чамбарчас боғланиб кетганки, уларни ҳал қилиш учун олим ва ҳунармандларнинг катта жамоа ва гуруҳлари керак эди. Ана шунинг учун Улуғбек ўз атрофига турли илм ва ҳунар намояндаларини тўплаган.

Келтирилган масалалар рўйхатидан кўриниб турибдики, уларнинг кўпи фалакиётшуносликка алоқадор. Исломда энг аввалги юлдузлар ҳақидаги асарлар «Зиж» деб аталиб, улар асосан жадваллардан иборат бўлган. У Улуғбекдан аввал ёзилган энг мукаммал зижлар Берунийнинг «Қонуни Маъсудий»си ва Носириддин Тусийнинг 1256 йили ёзиб, Хулашхонга тақдим этган «Зижи Элхоний» асари эди. XV аср бошларида ёзилиб, Шохрухга аталган Жамшид Кошийнинг «Зижи Ҳоқоний» асари асосан хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, Ислом мамлакатлари учун деярли аҳамиятга эга эмас ва илмий жиҳатдан ҳам айттулик эмас эди. Мовароуннаҳрда эса мўғул истилосидан кейин бирорта зиж ёзилмаган эди. Ана шу сабабларга кўра, Улуғбек энг аввало юлдузлар ҳақидаги илмни йўлга қўйишга интилади. Бунинг учун расадхона барпо этиш керак эди. Бу ҳақда Абдутоҳирхўжа бундай хабар қилади: «Мадрасага асос солинганидан тўрт йил кейин Мирзо Улуғбек Қозизода Румий, Мавлоно Фиёсиддин Жамшид ва Мавлоно Фиёсиддин Коший, Али Кушчилар билан маслаҳатлашиб, Кўҳак тепалигида Оби Раҳмат ариғининг бўйида расадхона биносини қурдиради. Унинг атрофида эса баланд ҳужралар барпо этади».

Расадхона қурилиши 1420 йилдан 1429 йилгача давом этади. Расадхона битиши билан фалакиёт кузатишлари бошланиб кетади. Расадхона билан мадрасанинг биргаликдаги фаолияти Улуғбек илмий мактабида юлдуз илми ва риёзиётни ўрта асрлар даврида энг юқори поғонага кўтарди.

Давлат ишлари билан боғлиқ бўлган юриш-кўчишлар, расадхонадаги кузатишлар ва мадрасадаги дарслар, илмий ишларга умумий раҳбарлик қилиш ҳам Улуғбекнинг кўп вақтини оларди. Шунинг учун бўлса керак, унинг қаламига мансуб бўлган илмий асарлар сон жиҳатидан кўп эмас — улар тўртта.

Улуғбек илмий меросининг энг асосийси, маълум ва машҳурининг «Зижи» бўлиб, бу асар «Зижи Улуғбек»дир. «Зижи жадиди Қўрагоний» деб ҳам аталади. «Зижи»дан ташқари, унинг қаламига мансуб риёзийёт асари — «Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола», юлдузларга бағишланган «Рисолаи Улуғбек» (ягона нусхаси Ҳиндистонда Алигарх университети кутубхонасида сақланади) ва тарихга доир «Тарихи арбаъ улус» асаридир.

Улуғбек «Зижи» ўз тузилишига кўра VIII—IX асрларда бошланган юлдузшунослик анъанасини давом эттирса-да, илмий поғонаси уларга нисбатан баланд.

Бу асар муқаддима ва тўрт мақоладан иборат. Муқаддиманинг бошида Қуръондан юлдузлар ва сайёраларга тааллуқли оятлар келтирилади. Улуғбек бу билан юлдузларни кузатиш зарурлигини гоёвий асосламоқчи бўлади.

Улуғбек «Зижи» ўрта асрлардаги энг мукаммал асар бўлиб, тезда замондошларининг диққатини ўзига жалб этди. Энг аввал бу асар Самарқандда Улуғбек атрофида тўпланган олимлар ижодига катта таъсир кўрсатди. «Зиж»да ҳеч қандай назарий дастурлар баён этилмайди ва теоремалар исботланмайди, балки назарий мавқедаги жумлалар қоида тарзида баён қилинади. Шунингдек, муҳим аҳамиятга эга бўлган миқдорлар ва параметрлар «биз шундай топдик» деган ибора билан ҳисобсиз ва исботсиз келтирилади. «Зиж»ни ўрганиш шуни кўрсатадики, у фақат амалий қўлланишга мўлжалланган бўлиб, назарий масалаларни баён этишни Улуғбек олдиға мақсад қилиб қўймаган. Шунинг учун бўлса керак, «Зиж»ни биринчи бўлиб Самарқанд олимларининг ўзи, хусусан Али Қушчи шарҳлайди. Ундан кейинги шарҳларни Мирам Чалабий ва Ҳусайн Биржандийлар ёзди.

1449 йили Улуғбекнинг фожиали ҳалокатидан сўнг Самарқанд олимлари аста секин Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари бўйлаб тарқалиб кетадилар. Улар ўзлари борган ерларға Самарқанд олимларининг ютуқларини ва «Зиж»нинг нусхаларини ҳам етказадилар. Жумладан, Али Қушчи 1473 йили Истамбулға бориб, у ерда расадхона қуради. Шу тариқа Улуғбек «Зижи» Туркияда тарқалади ва Туркия орқали Европа мамлакатларига ҳам етиб боради.

Ҳозирги кундаги маълумотларға кўра, «Зиж»нинг 120 га яқин форсий ва 15 дан ортиқ арабий нусхаси мавжуд. Ўрта асрларда ёзилган ҳеч бир астрономик ёки риёзий асар бунчалик оммалашмаган. «Зиж» мусулмон мамлакатларининг деярли барчасида ўрганилган. Уни шарҳлаган олимлардан қуйидагиларнинг номларини эслатиш мумкин: Шамсиддин Муҳаммад ибн Абул Фатҳ ас-Сўфий ал-Мисрий (ваф. тах. 1495.), Абдулақодир ибн Рўсний Лаҳитий (ваф. 1519), Мирам Чалабий (ваф. 1525), Фиёсиддин аш-Шерозий (ваф. 1542), Низомиддин ибн Ҳусайн Биржандий (1523 й.) ёзиб тугатган.

Улуғбек «Зижи», айниқса, Ҳиндистон олимларига кучли таъсир кўрсатди. Самарқанд олимларининг илмий аъёналарини Ҳиндистонга Бобурнинг ўзи етказган деган маълумот бор. Бобурнинг ворислари ўтмишдаги шоҳларга ўхшаб атрофига олимларни тўплайдилар ва уларнинг илмий изланишларига шароит яратадилар. Ҳинд олимлари кўп жихатдан Самарқанд олимларига тақлид қиладилар. Масалан, Шоҳ Жаҳоний Аввал замонида Лахур ва Деҳлида ишлаган Фаридиддин Деҳлавий (ваф. 1629) «Зижи Шоҳ Жаҳоний» номли асар ёзади: ундаги мақола ва бобларнинг сони худди Улуғбек «Зиж»идагидек ва жадвалларнинг ҳам кўп қисми Улуғбекдан олинган. Йирик ҳинд олими Савай Жай Сингх (1686—1743) ҳам ўзининг «Зижи Муҳаммадшоҳий» номли асарини Улуғбек «Зижи» нинг таъсирида ёзган.

«Зиж»нинг Фарбий Европа фанига ҳам таъсири катта бўлди. Умуман олганда, Фарбий Европа Амир Темур ва унинг фарзандларини, айниқса Улуғбекни XV асрданоқ биларди. Али Кушчининг Истамбулдаги фаолияти туфайли Улуғбекнинг олимлиги ҳақидаги хабар ҳам Европага тарқалади.

1638 йили Истамбулга инглиз олими ва шарқшуноси, Оксфорд дорилфунунининг профессори Жон Гривс (1602—1652) келади. Қайтишида у ўзи билан Улуғбек «Зижи»нинг бир нусхасини Англияга олиб кетади. 1648 йили аввал «Зиж»даги 98 юлдуз жадвалини чоп этади. Ўша йилнинг ўзида Гривс «Зижи»даги жуғрофий жадвални ҳам нашр этади. 1950 йили эса у «Зиж»даги биринчи мақоласининг лотинча таржимасини нашр этади. Жон Гривс 1652 йили мазкур охириг икки ишни қайта нашр этади.

Яна бир инглиз олими ва шарқшуноси Томас Хайд (1636—1703) «Зиж» даги турғун юлдузлар жадвалини 1665 йили форсча ва лотинчада чоп этади. Шуниси диққатга сазоворки, Хайд Гривснинг ишларидан бутунлай беҳабар эди. Демак, «Зиж»нинг нусхалари қандайдир йўллар билан унга ҳам етиб келган.

Хайднинг нашридан 15 йил кейин поляк олими Ян Гевелий (1611—1687) Данцигда «Зиж»нинг айрим жадвалларини нашр этади. Бундан кейин, XVIII ва XIX асрларда қатор Европа олимлари «Зиж»нинг айрим қисмларини нашр этган бўлсалар, француз шарқшуноси Л. А. Седийо (1808—1876) тўрт мақолалари олдидаги сўзбошилари ва муқаддимасининг французча таржимасини 1847—1853 йиллар чоп қилади. Ниҳоят, XX аср бошларида америкалик олим Э. Б. Нобл „Зиж“нинг Англия кутубхоналарида сақланадиган йигирма саккиз кўлёзмаси асосида юлдузлар жадвалининг инглизча таржимасини нашр этади (Вашингтон, 1917).

«Муборақдир бир зот, қайсики осмонда буржларни пайдо қилди ва унда нур сочиб турувчи Қуёш ва Ойни ўрнатди. У шундай зотки, кеча ва кундузни яратди, уни ёдлашни ёки унга шукур қилишни хоҳловчи кишиларга» (Таборақ аллази жаъала фиссама буружан ва жаъала фиҳо сирожан ва қамаран муниран. Ва ҳува-л-лазий жаъала-л-лайла ван-наҳора хилқатан ли-ман арада ан йуззаккара ав арада шукуран“, молики маликийки) ўз ҳикматила тонгни ёриткичини ёқди, яъни «Ва доимо чарақлаб турувчи чироқни (яъни Қуёшни пайдо) қилдик» («Ва жаълна сирожан ваҳҳажон» оятининг ва «Ва мўл-қўл сув-ёмғир яратдик»; «Ва анзална мина-л-муъсироти моан сажжожан») оятининг байроғи унинг иродаси ва хоҳиши қудрати, ҳикматни ва етти қават осмон қатламларини ўлчағувчи бирла кўтарилибдур. У (осмонлар) сони ва миқдори, тарафлари ва чўзилиши ўзаро Унинг қудрати ила туташтирилгандур. У— «Осмонни устунсиз» («рафаъа-с-самавати би-ғайри ғамдин») қилиб кўтарди ва фалаклар қатламларини юлдузлар бирла нақш берди: «Дунё осмонини юлдузлар билан зийнатлади» («Инна заййанна-с-сасоа-д-дунйа би-зийнати-л-кавокиби»). Шундай суратлар бирлаки, дурлар янглиғ неча минг юлдузларга, қўзғолмаслари ва сайёралари бирла ораста қилди.

«Ва шундан кейин ерни ёйиб, текис қилди» («Ва-л-арзо баъда залика даҳоҳа») муқтазоси ила у олам юзига ранго-ранг гиламини ёйиб, «Бўлди, бас, бўлади» («Кун, фа-йакун») амри бирла бажойиъ анволари ва санойиъ аснофлари ила мужалло ва музаййан этилди.

Унсурлар моддалари ва инсоний вужуднинг яратилиши учун у махсус рақам: «Дарҳақиқат, биз инсонни энг гўзал шаклу шамоийлда яратдик», («Лақақ ҳалана-л-инсана фи аҳсани тақвимин») ихтисос қилдики, бу: «Ва, дарҳақиқат, Одам авлодини азиз қилдик» («Ва лақақ карамни бани Адама») ҳолига олий даражада мосдир.

Фазилат устунни вожиб бўлғай деб, рисолат соҳибини: «Ўша пайғамбарларнинг баъзиларини баъзиларидан афзал қилдик» («Тилка-р-русулу фаддална баъзахум ъала баъзин») деб заркаш енгли фазилат либосини «Агар сен бўлмасанг, фалакларни яратмас эдим» («Лавалака ламма ҳалиқат ал-афлак») тарзида кийдирди. Ва у саҳобаларига «Улар юлдузлар кабидирлар, уларнинг қай бирига эргашсангизлар йўл топасизлар, авлодлар, аждодлар ва болалар» фармонини қилдики, улар имомат осмонининг юлдузлари ва каромат жаҳонининг қуёшларидекдур. Уни хилофатга хилъат этиб, имоматга махсус мумтоз этди: «Эй мусулмонлар, унга салому-дуо айтинглари» («Йа аййуха-л-лазина аману саллу алайҳи ва саллиму таслиман»).

Сўнгра, Оллоҳнинг бандалари ичида энг заифи ва улардан Оллоҳга энг муҳтожи Улуғбек ибн Шохрух ибн Темур Кўрагон бундай деяпти: — Оллоҳ таоло унинг аҳволини яхши қилсун, унинг ҳаракатларини хайр бирла омадли қилсун. У, Оллоҳ умматлари салоҳияти узра қанот ёзиб ва бани Одам зотиға фойдалар келишиға қафолат ва ғамхўрлик ришталарин қаттиқ боғлаб, фазилат қанотларида парвоз қилди ҳамда камолот манзиллари ва фазилат маконларига етди.

Саъй-ҳаракат ва тиришқоқлик жиловлари гўзалдур, агар улар илмий ҳақиқатларға ва донолик нафосатларига эришишға сарфланса, ва токи меҳрибон ва раҳмли Илоҳнинг тавфиқи бу заиф бандаға ҳам етса. Ҳақиқатан ҳам «кимки бирор нарсани қидирса ва тиришса, у албатта уни топади», яъни ўткир қалами бирла ва чуқур тафаккури бирла илмлар сирларига ва санъатлар нафосатига етади, айниқса фалсафий фанларда. Чунки миллатлар ва динларнинг ўзгариши, тиллардаги ва турли замонлардаги фарқ далил ва кашфиётларнинг пухталигига путур етказолмайди. Ҳазрат Парвардигор,— азза исмиҳ, ўз карамининг чуқур ҳазиналаридан «Ҳар бир нарса борки, бизнинг ҳузуримизда унинг ҳазинаси бордир, биз уни маълум миқдорда туширамыз» («Ва им-мий шайъин илла ғиндана ҳазайнуҳу ва ма нуназ зилуҳу илла биқадариммаълумин») бу бандаи фақиру ҳақирға шу қадар буюк муҳаббатини ва улкан кароматини шараф ихтисосила ва имтиёзи хос ила баҳшида қилдики, ушбу шеър мазмунида:

Ҳақиқатан бизнинг осорларимиз биздан гувоҳлик берур,
Бизлардан кейин бизнинг осорларимизға боқинг.

Олам рўзгорининг ғаройиб расмини чизиб, ифтихор ва шуҳрат байроғини фалаки даввор қуббасининг тепасига ўрнатиб, бизға юлдузлар расадин амр етди.

Ишларнинг бошланиши ҳазрат устозим ва саййидим, оламдаги аллома, фазилат ва ҳикматлар байроғини ўрнатувчиси, таҳқиқат ва тадқиқот маслакларидан юрғувчи Қозизода Румий деб машҳур бўлган Мавлоно Салоҳ ал-милла ва-д-дин Мусо ибн Муҳаммад, унга Оллоҳнинг раҳмати ва ғафрони бўлсун ва ҳазрат Мавлоно ал-аъзам, оламдаги ҳукамолар ифтихори, қадимги илмларнинг камолоти, масалалар мушкулликларини кашф этувчиси, Мавлоно Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший — Оллоҳ таоло унинг қабрини нурафшон қилсун — ёрдамларида бўлди. Улар ҳар бирининг нурли аҳли донишмандлар ақли шамларига баробар, балки оламдаги инсонлар фазилатини акслантирувчи ойнадек эди.

Аҳвол бошида ҳазрат Мавлоно мағфури мабрур Ғиёсиддин Жамшид, жойи жаннатда бўлсун, «Оллоҳ чақирғига жавоб беринг» («Ажибу даъи-ллаҳ») нидосини эшитиб, итоаткорлик бирла ижобат этиб, бу дунё дорул ғурурдан у дунё доруссурурға риҳлат етди.

Иш ҳолати асносида, бу муҳим китоб бажарилиб тугатилишидан аввал ҳазрат устозим, унга Оллоҳ таолонинг раҳматлари бўлсун, Парвардигорнинг раҳматига яқинлашиб пайваста бўлди.

Аммо иттифоқо фарзанди аржуманд Али ибн Муҳаммад Қушчи умрининг ёш йилларидан ва гуллаган йигитлик йилларидан бери илму фан замирида илғорлаб боряпти ва унинг тармоқлари бирла машғулдир. Қаттиқ ишонч ва муҳаққақ умид бордурки, бунинг натижасида унинг шуҳрати яқин замонларда ва энг тез онларда жаҳоннинг атрофу акнофларига ва мамлакатларига ёйилиб, тараннум бўлғай, иншооллоҳ.

Илоҳий иноят ёрдами ва унинг бениҳоя файзу фазилати туфайли бу муҳим ва мўътабар асар охирига етказилди. Юлдузларнинг аҳволидан кузатилган ва имтиҳон билан маълум бўлган жамиъки нарсалар ушбу тўрт мақоладан иборат китобга киритилиб, субут тугилди.

Хуштабиат ва олийжаноблиги нодир кишилардан, кўз қараши билан кўкракни чешкувчи бузургонлардан ва доно ҳукамолардан илтимос қиламанки, инсон табиати ўз сифати бирла хато қилмакка мойил бўлгани учун, агар шундай хато топилса, уни қалами мушкбор ва хомин гавҳарнигор бирла тузатсалар. Агарда нимарса тузатиш ва яхшилаш ҳаддидин четлашган бўлса, уни афв либосининг этаги бирла ёпсалар ва узр этсалар, аммо койимасалар, камчиликларни ёпғувчи бўлсалар ва ёмон сўзларда ёдламасаларки, улар амалларининг либоси: «Сўзларни эшитган кишилар унинг яхшисига итоат қилдилар, уларни Оллоҳ ҳидоят йўлига солди ва улар ақл эгаларидирлар» («Ал-лазина йастамиъуна-л-қавла фа-йаттабиъуна аҳсанаҳу улайка-л-лазина ҳадайҳумуллоҳу ва улайка ҳум увлув-л-албаб») тарзида бичилса. «Кимки авф этса ва тузатса, уни Оллоҳ таоло мукофотласун».

Али Кушчи

(1403 — 1474)

Унинг тўлиқ исми шарифи Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Кушчи Самарқандий. Али Кушчи Марказий Осиёнинг машҳур табиатшуноси, астрономи ва мутафаккиридир. У Самарқандда туғилиб, шу ерда таҳсил кўрган. Унинг отаси кўп йиллар мобайнида Шохрух саройида хизмат қилган. Али Кушчи отаси изидан бориб, қушлар тарбияси билан шуғулланади ва улғайганда машҳур овчи бўлиб танилади. «Кушчи» тахаллуси ҳам унга овчиликдаги маҳорати учун берилган. Булардан ташқари, Али Кушчи ёшлигиданоқ илм-фанга, хусусан, риёзиёт ва фалакиёт фанларига қизиқади. У ўша даврнинг машҳур олимлари Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид ал-Коший, Улуғбек, Муҳаммад Ҳавофий ва бошқаларнинг дарсларини тинглаб, илм сирларини ўрганади.

Али Кушчи Улуғбек бошчилигида расадхона қурилишида фаол иштирок этди, у ерда бошқа олимлар қатори кузатишлар олиб борди. Улуғбекнинг «Зижи жадиди Қўрагоний» асарининг ёзилишида ҳам Али Кушчининг хизмати каттадир.

Улуғбек вафотидан сўнг Самарқандда вазият анча мушкулланади. Али Кушчи ва бошқа ҳур фикрли олимларга ғайри кучлар томонидан тазйиқ кучаяди. Натижада, у 1471 йилда Самарқандни тарк этиб, Табризга келади. Бу ерда уни Фарбий Эрон ҳукмдори Узун Ҳасан (1453—1479) ҳурмат билан кутиб олади. Табризда бир оз яшагач, у Туркия султони Муҳаммад II Фотиҳ (1457—1482) таклифига биноан Истанбулга келади. Бу ерда Али Кушчи Аё-Сўфия мадрасасида бош мударрис бўлиб бир неча йил ишлагач, 1474 йилда вафот этади.

Манбаларда келтирилишича, Али Кушчи 30 дан ортиқ асарлар муаллифидир. У фалакиёт, риёзиёт, география, фалсафа, тарих ва бошқа фан соҳаларида ижод қилган. Унинг муҳим рисоалари «Тарихи хоқони Чин» («Чин хоқонининг тарихи»), «Китоб ул-Муҳаммадия» («Муҳаммад рисоласи»), «Рисола дар илми ҳайъат»¹ («Астрономия рисоласи»), «Рисола фи ҳалл ашкол ал-қамар» («Ой шаклларининг таҳлили ҳақида рисола») ва бошқалардир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Али Кушчи XV асрнинг илғор табиатшуноси бўлган. Бу борада, айниқса, унинг «Астрономия

рисоласи» номли китоби муҳим аҳамиятга эгадир. Унда ҳандаса, фалакиёт, Ернинг физик географияси соҳасида муҳим муаммолар кўтарилган. Хусусан, унда Ой, Қуёш ва бошқа сайёралар тўғрисида замонаси учун қимматли маълумотлар келтирилган. «Ҳамма табиатшунослар сингари, — деб таъкидлаган эди академик И. М. Мўминов, — Улуғбек ва унинг мактаби, шу жумладан, Али Қушчи моддий дунёнинг инсон онгидан ташқари ва мустақил мавжудлигига шубҳасиз ишонганлар, ҳодисаларнинг қонуний ҳаракатларини ўрганиб, кишилик жамиятини ривожлантириш йўлида хизмат қилишга интилганлар, айниқса, риёзиёт, ҳандаса, география, астрономия соҳасида жиддий муваффақиятларни қўлга киритганлар»² (И. М. Мўминов. Али Қушчининг бир рисоласи ҳақида. Астрономияга оид рисола. Тошкент, Фан, 1968, 18-бет). Али Қушчи кўп йиллар давомида Самарқандда мадрасада талабаларга дарс берди, уларга риёзиёт, фалакиёт фанлари сирларини ўргатди. Шунинг учун унинг илм соҳасида айтган фикрлари ёшларга таълим беришда фойдаси тегиши шубҳасиздир.

«АСТРОНОМИЯ РИСОЛАСИ» ДАН

Агар жисм турли табиат ва кайфиятдаги буюмлардан таркиб топган бўлса, уни мураккаб жисм, бўлмаса (басит) содда жисм дейдилар.

Содда жисм фалакий ва унсурийга бўлинади. Фалакий жисм ўзидаги жисмлар билан биргаликда барча (фалаклар) осмонлардан иборатдир. Буларни асирга тегишли жисмлар ва юқори олам дейдилар.

Унсурий жисм тўрт (унсур) аслига тегишли жисмлар бўлиб, у тўрт асл: олов, сув, ҳаво, тупроқдир. Буларни ўзидаги нарсалар билан бирга, қуйи олам — тузилиш ва бузилиш олами деб атайдилар.

Мураккаб жисм тўлиқ ва тўлиқсизга бўлинади. Тўлиқ мураккаб жисм шуки, у, санокқа олинарли бир муддатгача ўз суратини сақлайди. Бунга қонлардан олиннадиган нарсалар, ўсимликлар, жонли нарсалар мисол бўлади. Тўлиқсиз мураккаб жисм бундай бўлмайди. Булут, туман ва шуларга ўхшашлар бунга мисолдир.

(Фалак) осмон ҳаракати (басита) содда ва (мухталифа) хилма-хилликка бўлинади: содда ҳаракатни (муташибиха) бўлаклари бир-бирига ўхшаш ва бир текис ҳам дейдилар. Содда ҳаракат шуки: бу билан ҳаракат қилувчи ҳар бир нуқта у осмон марказида, айланасида бир-бирига баробар муддатларда бир-бирига тенг бурчаклар пайдо қилади. Бошқа ибора билан айтганда (у нуқта), бир-бирига тенг вақтларда ўша осмон айланасини бир-бирига тенг ёйларга ажратади.

Хилма-хил ҳаракат бундай бўлмайди.

Осмон ҳаракати яна муфрад ва мураккабга бўлинади. Биргина осмондан содир бўладиган ҳаракат муфрад ҳамда биттадан ортиқ осмондан содир бўладиган мураккаб ҳаракат бўлади. Ҳар бир муфрад ҳаракат — содда ва ҳар бир хилма-хил ҳаракат мураккаб бўлади.

Аммо ҳар бир содда ҳаракат муфрад бўлмайди ва ҳар бир мураккаб ҳаракат хилма-хил бўлмайди.

* * *

Ой Ер билан Қуёш орасига кирса, Қуёш юзини тўсади, ёруғлик ўтмайди, қоронғи бўлади, шу ҳолни қусуф — Қуёш тутилиши, дейдилар. Қуёш юзидаги қоронғилик Ойнинг занги — соясидир. Қуёш тўлиқ тутилиши (қусуфи кули) ёки қисман (жузъий) тутилиши мумкин. Бу ҳол Ойнинг Ер билан Қуёш орасидаги ҳолатга боғлиқ.

* * *

Қуёш курра шаклли, коваксиз бир жисмдир.

* * *

Ой қалин ва сайқалли жисмдир. Қуёшга рўпаралиги жиҳатдан ундан нур олади. Ой курра шаклли бўлиб, Қуёшдан кичик бўлгач, унинг Қуёшга қараган қарийб ярми ёруғ ва қарийб ярми қоронғи бўлади. «Ижтимоъ³ — жамъ келиш» вақтида Ойнинг қоронғи ярми бизнинг томонда бўлиб, нур ҳеч кўринмайди. Бу ҳолни *муҳақ*⁴ дейдилар. Ой ижтимоъдан ўтиб, қарийб ўн икки даража Қуёшдан узоқ бўлиб, нур олувчи ярмининг бир миқдори кўриниб турса, уни *ҳилол* дейдилар. Бора-бора кўринувчи қисми ёруғ ярмидан ортиқ бўлиб, ниҳоят офтоб рўпарасига етганда Ойнинг нурли ярми бизга қараб турса, «*бадр — ўн тўрт кечалик Ой*» дейдилар. Ой Қуёш рўпарасидан ўтгач, ёруғ ярмидан бир миқдори кўринмай, бора-бора кўринаётган қисми ярмидан камайиб, ниҳоят яна ижтимоъга етиб, нурли ярмидан ҳеч нарсa кўринмайди ва қоронғи ярми тамом бизга қараб «*муҳақ*» бўлади, шундан кейин олдинги ҳолатга қайтади. Мана бу шаклдан у вазиятлар тасаввури осон бўлади.

Агар ижтимоъ, раъс⁵ ёки занаб⁶ икки ўқдасидан бирининг атрофида воқе бўлса ва Ой кулчаси кўз билан Қуёш орасида тўсиқ бўлиб Қуёш юзини бекитса, бу ҳолни «қусуф» ва «Қуёш тутилиши» дейдилар; гоҳо шундай батамом бекитадики, офтоб ҳеч кўринмайди, буни: «қусуф кулли» (бутунлай тутилиш) дейдилар. Гоҳо унинг бир қисмини бекитади, буни эса «қусуфи жузъий» (бир бўлагининг тутилиши) дейдилар. Қуёш юзида кўринадиган хиралик у Ойнинг ранги бўлади.

Тутилиш офтобнинг ғарбий томонидан бошланиб, очилиш ҳам шу томондан бошланади.

Агар «Истиқбол — муқобала» — рўпаралик икки ўқдан бири теварагида воқеъ бўлиб, Ер Ой билан Қуёш орасида тўлиқ бўлса ва Қуёш нурунинг Ойга етишишига тўсқинлик қилса, натижада Ой асли рангида кўринса, бу ҳолни «хусуф ва Ой тутилиши» дейдилар.

Хусуф ҳам гоҳо *куллий* ва гоҳо *жузъий* бўлади. Тутилиш ва очилиш ҳар иккиси Қуёш тутилишининг, аксинча, яъни Ойнинг шарқий томонидан пайдо бўла бошлайди.

Ҳамма осмон жисмларининг зоҳир ва равшанроғи Офтоб ва Ой бўлгач, йил айланишини офтоб даврига қўйганлар. Офтобнинг бир даври муддатини, яъни унинг бирор нуқтадан ажраган вақти, масалан, ҳамал аввалидан то унинг ўша нуқтага қайтган вақти орасини бир йил эътибор қилганлар. Ой айланишини Ой кулчаси даврига қўйганлар. Яъни, унинг Қуёш билан бўлган (ижтимоъ) жамъ келиши ёки (ҳилол) янги Ой бўлиши қаби вазиятдан ажраб, яна ўша вазиятга қайтиши орасидаги муддатни бир ой эътибор қилганлар.

Ўн икки ой офтобнинг бир даврига яқин бўлгач, баъзилар ўн икки ойни бир йил ҳисоб қилганлар, буни (қамарий) ой йили ва бошқа бирини (шамсий) *қуёш йили* дейдилар.

Ой кулчасининг бир даври офтобнинг бир буржидаги сайрига яқин бўлгани учун офтобнинг бир буржидаги сайрини бир ой эътибор қилганлар. Буни (моҳи шамсий) Қуёш ойи, у бошқасини *қамарий ой* дейдилар. Демак, йил ва ой ҳар бири шамсий ва қамарий бўлади.

ИЗОҲЛАР

1. Али Қушчининг «Рисола дар илми ҳайъат» [«Астрономия рисоласи» асари форс тилида ёзилган, унинг нусхаси ЎзФА Шарқшунослик институтида (инв. 3356) сақланмоқда]. Ушбу китоб турк олими Абдулла Афанди томонидан турк тилига таржима қилинган. 1968 йилда у ўзбек тилида нашр эттирилган. Китоб ЎзР. Фанлар академиясининг академиги И. М. Мўминов томонидан таҳрир қилиниб сўз боши ҳамда кириш сўзи ёзилган. Унда «Рисола дар илми ҳайъат» асарининг форсча матни ҳам берилган.

2. Али Қушчи. Астрономия рисоласи. Тошкент, Фан, 1968.

3. Ижтимоъ — Қуёш ва Ойнинг бир бурж, бир даража ва бир дақиқада жам келиши вақти. (Шу китобга қаранг, 62- бет.)

4. Муҳақ — Ойнинг охириги уч кечаси.

5. Раъс — бош.

6. Занаб — дум.

Алишер Навоий

(1441—1501)

Ўзбек адабиётининг асосчиси, шоир, олим, маърифатпарвар, файласуф, мусиқашунос, давлат арбоби Низомиддин Алишер Навоий Ҳиротда туғилиб, шу ерда яшаб улғайди. У турк ва форс тилларида ижод қилган. Навоий ўттизга яқин шеърлар тўплами, йирик-йирик дostonлар ва рисоаларнинг муаллифидир. Унинг беш dostonдан иборат «Ҳамса»си бутун дунёга машҳурдир: «Ҳайрат ул-аброр» (1483), «Фарҳод ва Ширин» (1484), «Лайли ва Мажнун» (1484), «Сабъайи сайёр» (1484), «Садди Искандарий» (1485). Унинг қаламига доир «Ҳазойин ул-маоний» (1491 — 1498), «Бадоеъ ул-бидоя» (1500), «Муҳокамат ул-луғатайн» (1499) каби асарлари мавжуд.

Алишер Навоий барча асарларида феодаллар юритаётган куч ва ҳукмронликни танқид қилади. Унинг фикрича, мамлакатда маърифатчилик, инсонпарварлик ва адолатлилик ҳукм суриши зарур. Унинг шеърий тўпламлари ва бошқа асарларида таълим-тарбия масалаларига ҳам алоҳида ўрин берилган. Навоий таъкидлашича, ер куррасида яшаётган барча инсонлар (миллатидан қатъи назар) тенгдир. У инсонлар ҳаёт мазмунини фақат меҳнат ташкил этади, дейди.

Алишер Навоий инсон тафаккури, ақли, билимини ва илмий билимларини юксак қадрлаган. У «Билим ва донишмандлик инсоннинг безагидир» — деб ёзди. Навоий бола тарбиясига ва уни шахс сифатида шакллантиришга катта аҳамият бериб, болани ҳаёт «чироғи» деб таърифлайди. Бола оилага бахт ва саодат келтирувчи зиёдор.

Алишер Навоий болаларга кичик ёшлигиданоқ билим, маълумот ва тарбия бериш зарурлигини уқтириб, ўғил-қизларни 6 ёшдан тарбиячига — муаллимга бериш лозимлигини айтади. Ана шу ёшлар илк ёшидаёқ фанларни ва ҳунарларни эгаллаб олмоқлиги лозимлигини таъкидлади.

Шоир, энг аввало, ҳар бир киши ўз халқининг тарихини билиши шартлигига аҳамият бериб, уни чуқурроқ ўрганишга даъват этади.

Буюк шоир ҳар бир халқнинг тарихи мамлакатни хароб аҳволга солган нима-ю, унинг равнақ топишига имкон берган нима, шуни кўрсатиб бермоғи лозим, дейди.

Алишер Навоий педагог — мударрис. У, таълим-тарбия масалаларига алоҳида эътибор берар экан, тарбия жараёнларини, восталарини, талабларини кўрсатади. У, таълимда *илмийлик, асосланганлик, тарихийлик* каби талабларни асос қилиб олади. Ўз давридаги мусулмон мактабларининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил этади. У, ўқитувчи ҳақида гапирар экан, муаллим ўз шогирдларини ҳам, ўзи таълим бераётган фанни ҳам севган бўлиши зарур, дейди. Ўзига ҳам, ўқувчига ҳам талабчан бўлишни уқтиради. Навоий ўқитувчини жамиятда обрўли ва ҳурматга лойиқ инсон деб билиб, шогирдлар муаллимни Ватандек ҳурмат қилишларини, эъзозлашларини уқтиради. Унинг асарларида ахлоқий ва меҳнат тарбиясига доир қарашлар асосий ўринни ташкил этади.

«ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР» ДОСТОНИДАН

Кимники бедодинг этибдур асир,
Бул анга адл илги била дастгир.

Субҳоноллоҳ, бу не нафси лаим,
Нафсни қўйгил, не азоби алим.

Рузи учун мунча фусунсозлик,
Мансаб учун мунча дағобозлик.

Бу эл эрур барча ёмондин-ёмон,
Кимки йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Одам аро кўр не тафовут турур,
Қибла анга, тенгри минга бут турур.

Буки санга тенгри ато айлади,
Қисм карам бирла сахо айлади.

Гарчи саховат санга ойин эрур,
Бошингга бу дур била тазиин эрур.

Бу дури серобни хор айлама,
Бухл ҳисобида шумор айлама.

Они дема сахийким, киши,
То тиламас бермак эмасдур иши.

Бергали олмоқ ишидан бул йироқ,
Бермоқ учун олмагонинг яхшироқ...

Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин.

Бўлмас адабсиз кишилар аржуманд,
Паст этар ул хайлни чархи баланд.

Тарки адабдин бири кулгу дурур,
Кулгу адаб таркига белгу дурур.

Кулгуки ўз ҳаддидин ўлди йироқ,
Йиғламоқ андин кўп эрур яхшироқ...

Тифл учун кўпмоқ эмасдур адаб,
Пирлар ул ишни демасдур адаб.

Бириси қўймоқлик эрур яхши от,
Ким десалар етмаган андин уят.

Қилмоқ эрур бири муаллим талаб,
Қилғали таълим анга илму адаб.

Итга тааллумда чу бўлди камол,
Саид анинг оғзидин ўлди ҳалол.

Олим ул итким нажасул айн эрур,
Ўғлингга жаҳл ўлса ажаб шаин эрур.

Бошин фидо айла, ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошига.

Бўлсун адаб бирла бори хизматинг,
Ҳам қил адаб «дол»и киби қоматинг.

Сўнгра раҳминг оиласин қарз бил,
Раҳм ўшул тоифага фарз бил.

Кимки улугроқ анга хизмат керак,
Улки кичикроқ анга шафқат керак.

Кимгаки иш бўлди қаноат фани,
Билки, ани қилди қаноат ғани.

Чунки тама бўлди гадолар иши,
Билки гадодур тама этган киши.

Шоҳ ул эмаским, бошига қўйди тож,
Шоҳ ани билким, йўқ анга эҳтиёж...

Улки шиор айлади ёлғон демак,
Бўлмас ани эру мусулмон демак.

Кимсага ҳар шевада қаллоблик,
Андин эрур яхшики, каззоблик.

Фурбат аро ҳоли ёмондин ёмон,
Ҳарне йўқ андин ёмон, андин ёмон.

Кўнгли бўлуб маскани мавои илм,
Қатра киби пайкари дарёи илм.

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзини-ю, халқни гумроҳ этар.

Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлига бўлгай далил.

Нафинг агар халққа бешак дурур,
Билки бу наф ўзингга кўпроқ дурур...

Кимки фалак сори отар тошни,
Тош ила озурда қилур бошни.

Одамий эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами...

Асра ўзунгни биров озоридин,
Кимсага озурдалик изҳоридин!

Бўлса керак фикр шоҳи замон,
Яхшига яхши-ю, ёмонга ёмон.

Ғафлат аро хуш кўрибон хуш дема,
Воқиф ўлуб сўнгра пушаймон ема...

Ҳар кишининг ким, сўзи ёлғон эса,
Айлама бовар, нечаким чин деса.

Айлама ўз райингга кўп эътиқод,
Муътамад эл райидин иста кушод.

Унинг эски салласи чулғанган бўлиб, ичида эгриликдан бошқа
ҳеч нарса йўқ.

Осилиб турган турфа соқоли кулгили, ўлтириши минбарга
чиққан эчкининг ўзи.

Сахийлик қандай мақтовга лойиқ, шарафли хусусият бўлмасин,
уни орттириб юборсанг — бу, исрофга айланади.

Эҳсон ва карамнинг ўз қоидалари бор, ҳар хил (шароитга мос)
шакллари ҳам бор.

Худо («Қуръон»да деди, «Енглар, ичинглар!» Ёнида яна деди. —
«Лекин исроф қилманглар!»

Оч, муҳтож одамлар нон сўраб туради, лекин уларга бир бурда ҳам бермайди, тўқни қидиради.

Ит етук таълим олгани сабабли у тишлаб келган ов ҳалол ҳисобланади.

Тарбиянинг яна бири ота-онани ҳурмат қилиш, буни бажариш унинг учун мажбуриятдир.

Хизматини қилиб, уни ортиқча улуғлаб ҳам юборма, ёмон муносабатда бўлиб, таҳқир ҳам қилма.

Уни ҳурмат қилиб, «ҳамма ишнинг ўртачаси яхши» деган маъноли қоидага амал қилишинг зарур.

Қаноат мулкидаги саройдан жой олишни мўлжаллаган одам яхшиларнинг яхшисидир.

Эй, инсонлар орасида тонг каби қумуш сочишга ўрганган одам, сенинг меҳринг қуёш меҳридай умумийдир.

Болаларнинг ҳаммасининг кўнгли ўйинда, лекин ҳамма ёқда «Гулхоча гул» (яъни, болалар ўйнайдиган «Читти гуло, читти гул»га ўхшаш ўйиннинг номи) ўйини.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ДОСТОНИДАН

Дебонким, кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок.

Деди: Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.

Ҳунарни асрабон неткумдур охир
Олиб туфроққа му кеткумдур охир?...

Ҳунар мундоғ чу зоҳир қилдики кўп,
Тушуб ул тоғ аро эл ичра ошуб.

Келиб ҳар қайси бир фазл ичра моҳир,
Маҳорат шеваси ҳар бирда зоҳир.

Бирининг шеваси илми ҳақойиқ,
Балоғатда бири айтиб дақойиқ.

Бири тарихда сўз айлаб фасона,
Бири ҳикмат фани ичра ягона.

Ҳисоб ичра бирининг зиҳни бориб,
Муоммада бириси от чиқариб.

Бу фанларда бўлар бир-бирдан ахсан,
Юз ул фанлик аро ҳар қайси якфан.

Гар ўлса тарбият кам ё зиёда,
Табиат айламас тагийр зода.

Чу дин илмига комил бўлди рўйинг,
Ҳал этти хотири мушкил кушойинг...

Ва гар ҳикматка бўлса илтифотинг,
Ки бўлсин нуҳ умрича ҳаётинг.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ» ДОСТОНИДАН

Ўзи тифлни олди аъзод ила,
Қилур эрди парварда юз ноз ила.

Бори илм аро, ўйла, соҳиб камол,
Ки комил анингдек топилмоқ маҳол.

Билик касбини қилди то жони бор,
Ҳунар билди ончаки имкони бор.

Бировким, анинг кимиёдур фани,
Ани деса бўлгай эл ичра ғаний.

Гинодур чу эл ҳурматига сабаб,
Анга эҳтиром этсалар йўқ ажаб.

Кишиким бийикракдурур ҳиммати,
Жаҳон аҳлидин камдурур меҳнати.

Бировгаки ҳиммат қилур ёрлиқ,
Гадолик тилар, йўқ жаҳондорлик.

Ўзин фақр бирла жаҳондор этар,
Жаҳондорликдан вале ор этар.

Қилур подшо ул гадолик ҳавас,
Нечукким, гадо подшолик ҳавас.

На шаҳким, анга мундоқ эрмас тузук,
Тузуклук нечук келгай андин, нечук.

Яна бир даги турфа суратдурур,
Ки шаҳ билмак они заруратдурур.

Буким, тутса ҳар кимса таврини пос,
Фаросат била бўлса жавҳаршунос...

Эрур лек бу ишта душворлик,
Ки бор даҳр эли бир намудорлик.

Кўрунур бори одами одами,
Мутобих нечукким сипеҳр анжуми.

Бу бирга нухусат иродатдурур,
Яна бирга нури саодатдурур.

Киши бўлса ҳам, филмасал; тавъамон;
Бўла олур ул яхши-ю, бу ёмон.

Китобада бирдекдур Алфу Алиф,
Ҳисоб ичрадурлар басе мухталиф...

Сафар қилмагон одаме хомдур,
Совуқда тўнгар кимга оромдур...

Талаб йўлида қил шитоб андалиқ,
Ки туяндаги келди ё бандалиқ.

Худо комин онинг раво айлағай,
Ки ҳар ваъда қилса вафо айлағай,

Неча бўлса ёлғончи эл аржуманд,
Сўзи анжуман ичрадур нописанд...

Агар тузлук ўлса кишининг иши,
Не васф айлай олган ишини киши...

Алифким эрур ростликда алам,
Агарчи алифдур, эрур алор ҳам...

Кишики жаҳонда сўзи ростдур,
Эрур дол ангаким ўзи ростдур.

Бировки эрур ростликдин йироқ,
Анингдек киши бўлмагон яхшироқ

Эрур ҳақ сифоти ададдин бари,
Булар ҳар бири бир сифат мазҳари.

Мударрислар тўғрисида

Мударрис (дарс берувчи) керакки, ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтишга уринмаса, манманлик учун дарс беришга ҳавас кўргизмаса ва олғирлик учун гап-сўз ва ғавғо юргизмаса, нодонликдан салласи катта ва печи узун бўлмаса, гердайиш учун мадраса айвони боши унга ўрин бўлмаса... Ярамасликлардан қўрқса ва нопокликдан қочса, наинки: ўзини олим билиб, неча нодонга турли хил фисқ ишларни мумкин, балки ҳалол қилса: ишларни қилмоқ ундан содир бўлса ва қилар ишларни қилмаслик унга қоида ва одат бўлиб қолса. Бу мударрис эмасдир, ёмон одатни тарқатувчидир.

Мактаб аҳллари тўғрисида

Мактаб тутувчи гуноҳсиз ёш болаларга жафо қилувчидир. У ёш болаларни азоблашга рағбатланган, уларни калтаклашга ўрганган. Ўзи раҳмсиз, мияси пўлат ва кўнгли тошдир. Ғазабдан қоши чимирилган, гуноҳсизларга аччиқланишга одатлангандир. Уларнинг кўпчилигида кўнгил қаттиқлиги ва тама касаллиги ошкор ва ўзлари ақл камлигига гирифтор. Аммо, ёш болалар табиатидаги қайсарликни қийналиб ром қилувчи ва кичкиналарнинг олазарак ҳаракатин дўқ билан тартибга солувчидир. Агарчи қилиқларининг қўполлиги намоёндыр, аммо ўзлари ёш болалар келишмаганликларини силлиқлашга йирик эговдыр.

Унинг иши одам қўлидан келмас, одам эмас, балки дев ҳам қила билмас. Бир кучли киши бир ёш болани санлашдан ожизлик қиларди. У эса бир тўда болага илм ва адаб ўргатади, кўрким, бунга нима етсин. Шуниси ҳам борки, у тўдада фаҳм-фаросати озлар бўлади, ундан кишига юзларча машаққат келса қандай бўлади. Ҳар қандай бўлса ҳам, ёш болаларга унинг ҳаққи кўпдир, агар шогирд подшоҳликка эришса ҳам унга (муаллимга) қуллик қилса арзийди...

Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила..

Қаноат тўғрисида

Қаноат — булоқдур — суви олган билан қуримайди; экинзордир — уруғи иззат ва шавкат меваси беради: дарахтдир — шохи тортинчоқлик ва ҳурмат меваси етказидаи.

Кўнгилга ундан равшанлик фойдаси етар ва кўз ундан ёруғлик натижаси, ҳосил етар...

Кимки, қаноатга одатланса, шоҳ ва гадой борди-келдисидан озод бўлади... қаноат — қўрғондир, у ерга кирсанг нафс ёмонлигидан қутуларсан, тоғликдир — у ерга чиқсанг душман ва дўстга қарамликдан халос бўларсан; тубанлашишдир — натижаси юксаклик; зориқишдир — фойдаси эҳтиётсизлик уруғининг меваси — фаровонлик...

Ҳар кимнинг агар қаноатга нисбати бўлса,
Барча кишилар ўртасида иззатли ва ҳурматли бўлур.
Кимники тамау хир билан улфати бўлса,
Яхши-ёмон олдида хор бўлур ва наҳс кўрунур.

Тавозуъ ва адаб тўғрисида

Тавозуъ халқ муҳаббатини ўзига тортар ва одамларни шу ишни бажарувчи билан дўстлаштирар. Тавозуъ дўстлик чаманида тоза гуллар очар ва у чаманда ошнолик ва улфатчилик базмига хилма-хил гуллар сочар. Такаббур киши ўз душманига юмшоқлик сари йўл кўргузар ва гердайган одам халқ кўнглига инсонлик завқини ўтиргизар. Қайта-қайта такаббурлик қилиш, ҳаёсиз лоф уят чегарасига йўллар ва ҳаддидан ошган инсофсиз душманни ёмонликдан қайтарар. Адабли агарчи барча кишилардан яхшидир ва ҳамма халойиқдан ёқимлидир, аммо улуғлардан кўра яхшироқ ва қўли устунлардан кўра ёқимлироқдир. Адабли ўз тенгқурлари орасида бир-бирига мақтанарли бўлади, каттадан-кичик ўртасида яхши кўринади. Сахийлик қилмай, элни шод қилади ва бир нарса ҳалъ қилмай, кишини ғамдан озод қилади. Адаб кичик ёшдагиларни улуғлар дуосига сазовор этади ва у дуо баракати билан умрбод баҳраманд бўлади. Адаб кичкиналар меҳрини улуғлар кўнглига солади ва у муҳаббат кўнгилда абадий қолади.

Ёшларни кўзга улуғ кўрсатади, уларнинг юриш-туришини халқ улуғвор билади. Ўзига қарши халқ томонидан бўладиган ҳурматсизлик эшигини боғлайди ва кишини ҳазил-мазахдан ва камситилишдан сақлайди. Киши табиятини инсонлик йўлига солади ва одам мижозига одамгарчилик манзилида ором беради. Кичикларга ундан мунча натижа ҳосил бўлгач, катталарга аллақанча бўлишини кўрарсан.

Адабдан муҳаббатга безак ва пардоз етади, адаб таркидан дўстликнинг равнақ ва баҳоси кетади. Адаб ва тавозуъ дўстлик кўзгусини ярқиратади, икки томонидан ёруғлик етказди. Тавозуъли ва одоблиларга таъзим ва ҳурмат етади ва у уруғни эккан бу қиймат баҳо ҳосилни тўплаб олади. Халқ муомаласида яхши ахлоқнинг бошланғичи шу хислатдир ва бу хислат қаттиқ ўрнашса, муҳаббатга ҳалал етиши амри маҳолдир. Агар ҳар икки томонда яхши хулқ бўлса, адаб ва тавозуъ эвазига иззат ва таъзим пайдо бўлади. Бу хил дўстлар

орасида муҳаббат ва бу йўсин ҳамсуҳбатлар орасида баҳамжиҳатлик бўлса, қандай яхши! Бундай муҳаббатли ва баҳамжиҳат кишилар дўст ва иттифоқ одамлардир, нақадар гўзал!

Сабр тўғрисида

Сабр — аччиқдир, аммо фойда берувчи, қаттиқдир — аммо зарарни даф этувчи. Сабр — шодликлар калитидир ва бандлар очкичидир.

У ўртоқдир — суҳбати зериктирарли, аммо мақсадга олиб борувчи; улфатдир — умиди узун, аммо охири истакка элтувчи.

Уловдир — юриши тахир, аммо манзилга етказувчи; туядир — қадами оғир, лекин бекатга туширгувчи.

Саховат ва ҳиммат тўғрисида

Сахийлик (қўли очиқлик) — кишилик боғининг ҳосилдор дарахтидир, балки у дарахтнинг ширин мевасидир, одамгарчилик ўлкасининг тўлқинли дарёси, балки у тўлқин дарёсининг асл гавҳаридир. Сахий эмас эр — ёғинсиз баҳор булути ва иси йўқ тоза иффордир. Мевасиз дарахт ҳам биру ўтин ҳам бир ва ёғинсиз булут ҳам биру тутун ҳам бир. Саховатсиз киши билан гавҳарсиз садафни бирдай ҳисобласа бўлади. Дурсиз садаф билан ўлиб қуриган тошбақанинг қандай эътибори бор? Ҳимматлиларнинг ихтисоси — сахийликдир, бу икки шарафли сифат покиза кишиларга хосдир. Сахийлик одамнинг баданидир, ҳиммат унинг жони; ҳимматлилардан дунёга юз минг кушойиш бўлур. Ҳимматсиз киши эр сониде эмас, жонсиз баданли киши тирик демас... ҳиммат эгаси қашшоқлик билан тубан тушмас; ҳимматсиз хазина топса, буюклар билан тенг бўлмас... Исрофгарчилик (ортиқча сарфлаш) сахийлик эмас, совуришни бамаъни одамлар сахийлик демас... Фахрланиш учун бермоқ ўзни кўрсатишлик ва бу билан ўзини сахий демак беҳаёликдир...

Битта нонни икки бўлиб, ярмини бир очга берганни сахий дегил, ўзи емай борини муҳтожга берганни аҳил дўст дегил...

Яхшилик (карам) ва ҳожат чиқариш тўғрисида яхшилик (карам) бир жабрланганнинг қаттиқчилик юкини кўтармоқ ва уни ўша қийинчиликдан қутқаришдир. Карам — бировнинг машаққат тикани оғирлигини кўтармоқ ва уни тикан учидан гулдек очилмоқ ва қилинган ишни қайтиб тилга келтирмаслик, оғизга олмаслик, кишига миннат қилмаслик ва унинг юзига солмасликдир.

Вафо орқали ҳаё тўғрисида

Карам ва мурувват ота-оналардир, вафо ва ҳаё икки эгизак фарзанд. У икковида ҳар қанча равшанлик билан софлик бўлса, бу икковида шунчалик жипслашиш ва бирикиш юз берур. Ҳар бир

кўнгилга вафо ўрнашар экан, ҳаё ҳам жойлашади, ҳар бир ўринда у топилар экан, бу ҳам топилади. Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ... .

**«НАЗМ УЛ-ЖАВОҲИР»
(«ШЕЪР ДУРДОНАЛАРИ»)ДАН**

... Топтинг чу аёл яхшилик еткурғил,
Ўргат адабу, яхши қилиқ еткурғил,
Ҳар неча адаб бўлса катиг еткурғил,
Хайлингга адаб қилиб асиг еткурғил.

Олтин-қумуш этма касб давлат кунидин,
Ким тортар адаб улусни меҳнат тунидин,
Гар йўқдир адаб, не суд олтин унидин,
Элнинг адаби хушроқ эрур олтинудин...

Иста ато йўлида фидо жон қилмоқ,
Қуллуқ анога ҳам улча имкон қилмоқ,
Зухри абад истасанг фаровон қилмоқ,
Бил они ато-анога эҳсон қилмоқ.

Нафс уйига сабр ила иморат англа,
Бесабрлигин анинг шарорат англа,
Иш сабр сори анга ишорат англа,
Сабрни зафар сари башорат англа.

Ҳар кимгаки кўп таом емак фандур,
Билгилки, нафосатга тани маскандур,
Қорнинг била дўст бўлмасина эҳсандур,
Невчунки эр ўғлига қорни душмандур.

Сўздин кишиким ғаму бало ҳосилидир,
Ҳар нуқтада тили деса бало дохилидур,
Бесирфа деган кишига тили қотилидур,
Алқиссаки кимсанинг балоси тилидур.

Таъзимда улки эҳтимол бўлғай,
Ул муниби иззу эҳтироми бўлғай.
Ҳар кимки тавозуъ амри коми бўлғай,
Ул феъл ила халқ аро кироми бўлғай.

Уч қисм ила имонга бино фаҳм айла,
Аввалгисини анинг ҳаё фаҳм айла,

Иккинчини дағи вафо фаҳм айла,
Учинчини билмасанг, саҳо фаҳм айла...

Адл айлаки, ул халқ ҳаёти бўлмиш,
Хуш ул кишиким — адл сифоти бўлмиш,
Ҳам мулк била адл жиҳоти бўлмиш,
Ҳам адл била мулк саботи бўлмиш...

Ҳар кимдаки даҳр ичинда донолик эрур,
Хилм ила иш анга мажлисоралик эрур,
Ойни таҳаммулда тавонолик эрур,
Юк чекмак ила кишига зеболик эрур.

Яхшиликни топса нишон ҳамсуҳбат,
Берур сенга осойиши жон ҳамсуҳбат,
Чун бўлди малак нафърасон ҳамсуҳбат,
Шайтон сангаким дурур ёмон ҳамсуҳбат..

Ҳар кимсаки демак шиорида дурур,
Маъни гули нутқининг баҳорида дурур,
Сўзим десун улки ихтиёрида дурур,
Сўз яхшилиги чу ихтиросида дурур...

Жаҳл аҳли била кимгаки улфат бўлгай,
Ул улфати ичра юз минг офат бўлгай,
Фаҳр аҳли ила ангаки суҳбат бўлгай,
Шак йўқки, зиёда шукри неъмат бўлгай.

Ҳар кимки фалак зулму инодига етар,
Сабр айлаган охир эътиқодига етар,
Чун бўлди сабур тенгри додига етар,
Собир киши оқибат муродига етар.

Абдураззоқ Самарқандий

(1413—1482)

Камолиддин Абдураззоқ ибн Жалолиддин Исҳоқ Самарқандий 1413 йилнинг 7 ноябрь куни Ҳирот шаҳрида туғилган. Унинг «Самарқандий» таҳаллуси отасининг Самарқанд шаҳридан бўлгани ва тарихчининг ўзи ҳам шу шаҳарда ўқиб, анча вақт шу ерда фаолият кўрсатгани туфайлидир.

Абдураззоқ Самарқандий асарларида ёшлик, йигитлик йиллари, хуллас таржимаи ҳоли ҳақида, таълим-тарбия олиши билан боғлиқ маълумотлар ҳақида аниқ ахборот бермаган. Бироқ, унинг Ҳиротда бошланғич ва мадраса мактабларида маълумот олиб улғайганига ишонамиз. Чунки Ҳиротдаги шароит, яъни Амир Темурнинг фарзанди Шохрух саройида тарихчининг ўзи ҳам, отаси ҳам, маълум бир мавқега эга бўлган. Шу ерда Абдураззоқ тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича старли маълумот олган.

Бу ҳақда Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» (Нафислар мажлислари) асарида маълумот бериб, шундай ёзади: «Хушмуҳовара (хушсуҳбат) киши эрди... Зоҳир улуман такмил қилиб эрди ва фазлиёти ҳам яхши эрди...».

Темурийлар саройида ҳар бир фозил кишини имтиҳон қилиб туришган.

Абдураззоқнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн»... асаридаги муаллифнинг ўз ҳаётига доир маълумотларга қараганда, дастлаб ўзи яхши билган илмларни арзга етказиб турувчи мулозим бўлган Абдураззоқ Шохрух имтиҳонидан муваффақиятли ўтиб, давлат ишларида фаол қатнашган, дипломатик ёзишма ва элчилик алоқаларига оид ишлар билан машғул бўлган.

Калькутта ва Вижаянагар (Ҳиндистон) давлатларига элчи бўлиб боради... мамлакатнинг сиёсий ишларида фаол қатнашди. У 1482 йилда вафот этган.

Тарихчи ҳақида бир қисм маълумотларни унинг бизгача етиб келган якка-ю ягона асари «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» дан билиб олиш мумкин. Бу асарни у 1467—1470 йиллар орасида ёзиб тугатган. Бироқ, бу катта асар маълумотларини у бутун умри

давомида тўплаган. Асар қомусий характерга эга бўлиб, унда ўша замон фанлари ҳамда таълим-тарбияга доир маълумотлар ҳозирги замон кишисининг ҳам диққатини тортади.

«МАТЛАИ САЪДАЙН ВА МАЖМАИ БАҲРАЙН» ДАН

Илмлар ҳақиқати ақлий ва мафҳум (парса)лар нозикликларидан, сирлар кашфиёти ва (илоҳий) нурлар балқишидан сўзлаш ҳамда имтиҳон майдонини камолот ва аминлик суворийлари билан бирга босиб ўтиш иши гарчи баланд ҳимматга муносиб ва ўткир табиат учун ёқимли бўлса ҳам, (аммо менинг ортимда бир малик бордирки, у мени ана шу (ёзаётганимдан) нарига ўтишга қўймайди.

«... Сўз тузувчи табъ булбули иншо ҳавасида парвоз қилар экан, гарчи аҳён-аҳёнда, дoston куйлаш чаманзори-ю, сўз безаш мажлисида дostonлар тузиб, наволар куйласа ҳам, аммо асл жумлалар софлиги ва етук фикрлар, хаёлиёт истиоралар воситаси-ю, тушунар-сиз мақтов-ўхшатмалар сабаби билан қоронғу ва тутуруқсиз бўлиб қолмасин...»

* * *

Ақл кўзи маъний гавҳарининг порлашини кўрсин учун,
Қалам назм дуррини шу тартибда сўз ипига терди.

* * *

Илмларни ихтиро қилувчи ва юлдузлар ҳукмларини чиқариб берувчи Уторид (сайёраси) қавсуннаҳор баландлигини даража ва дақиқалари билан ҳисоблаб чиққач, вақт толеи давлат юксалиши-ю, саодат насибасини ўз ичига олган, деб ихтиёр қилди...

Мактаб ҳақида

Хоқони Саид ҳазратлари бунёд қилишга буюрган мадраса ва хонақоҳ қуриб тамомланди ва бу ернинг таровату латофатидан у шаҳар (Ҳирот) тўла-тўкис гўзаллик касб этди.

... ва (шундан бери) ер юзида, (яъни) Рум сарҳадидан токи Чиннинг энг йироқ ерларигача ҳеч бир ерда дарс (ўқиш) ва фатво (ўрганиш) учун бу икки иморат (мадраса ва хонақоҳ) латофатига эга бўлган бирор мавзе ва унинг тароватига ўхшаш бирор мавқени кўрсата олмайдилар... Фанларга оид ҳамда ақл билан етиладиган ва қонуний (масалаларни) ўз ичига олган китобларнинг асилларини сандиқларига солиб, тахту муҳайё қилинган, атоқли уламоларнинг ҳар бирини бир гуруҳ кишиларга дарс беришга ва хосу, ому (авом кишиларга — Э. Т.) тушунтиришлар ўтказишга тайинлаб қўйилган.

Барчасининг дили субҳи содиқдек пок, (чунки) улар кечанинг оз қисмидагина ухлаганлар, токи сен ўзингни илм йўлига бутунлай бағишламагунингча илм сенга ҳеч нарса бермайди.

... подшоҳнинг инъоми фазилатларидан барча керакли нарсалар ва дарс ҳам такрор учун (тўланадиган) нафақалар... муҳайё қилинган.

* * *

Ундаги фозил кишиларнинг барчаси турли-туман илмлардан тўла хабардор бўлиб, ҳар бири ўз даври нодирларининг нодири эди.

* * *

(Мирзо Улуғбек) ҳақиқат аҳлларига эътибор кўрсатишда жаҳон подшоҳларидан устун ва афзал эди, адл мактабларини янгилаш ва фазл қоидаларини мустаҳкамлашда шундай бир катта жудду жаҳд ва гўзал саъй-ҳаракат кўрсатдики, бунга шоҳидлик нурлари ва далиллик ёдгорликлари ҳаёт саҳифасида аниқ ва ойдин қолгусидир...

* * *

...Уламоларнинг энг билимдонлари ва фозил кишиларнинг тажрибакорлари мадрасада дарс бериш ва тушунтириш учун тайинланди.

* * *

Илму фанлар бўйича старли насиба ва тўлиқ сармоя эгаси бўлган Мирзо Улуғбек дейди: «Барчага маълумдирки, ҳар қанча ўйлаб кўрилганда ҳам, биттагина бош билан олам ишини қандай бажариш мумкин эди».

Ҳар бир иқлимдаги тожу тахт эгалари, агарчи осмон тарафидан таълим олган бўлсалар-да, лекин (дунёвий) илм касб қилиш ҳам гўзал ишдир.

* * *

Улуғларга номаълум қолмасинки, агар умматлардан биронтаси фазилат ва камолотлардан қайси бирини бўлмасин, энг юқори камолот ва буткул ниҳоятга етказса, ва бу хил (иш)ни бажариш ундан илгари бирон кишининг ҳам қудрат қўлидан келмаган ва ундан кейин ҳам ҳеч ким унинг даражасига етказа олмайдиган бўлса, ана шу камоли хатм бўла олади.

Тарбия ҳақида

... Умид ниҳоли иқбол чаманида юксалгач, машаққат офтобидан куйганлар бошига мақсад соясини ташлаб, худди мурод гунчасидек ҳосил бериши, адолат ва инсофнинг майин шабадаси билан замона

димоғини муаттар қилиш, барча ҳиммат, саховатини эзгуликларни ошириш ва хайрли ишларни намоён қилишга қаратиб, бор ғайратини сайидлар ҳам олимларни улуғлаш ва машойих ҳам солиҳларни ҳурматлашга сарфлаши лозим.

* * *

... Энди фарзандлардан лозимки, дўстларга садоқат ва душманларга адоват кўрғазишда оға-инилик шартларига қаттиқ риоя қилсинлар, ... бир-бирларига мадад беришда худди занжирдек мувофиқлик йўлини тутсинлар ... токи азиз хотир ойнаси юзида бирор губор кўринмасин.

* * *

Сен дилингда ёмонлик сақлаган ҳолда подшоҳлик қилмагин.

Бу дунёда фарзанддан кўра ким азизроқ бўлиши мумкин?

Чунки фарзанд давлат ишларини улуғ хотиримиз фироғатга эришишга сабаб бўла оладиган тарзда олиб боришига ишонамиз. У қимматли фарзанд ваъз-насихатларга ўрин қолдирмайдиган даражада адл, инсоф ва яхши сифатлар билан безанган...

* * *

Сен ўз шишангга ўзинг тош отма,

Ўз лашкарингга қарши ўзинг жанг қилма.

* * *

Бировнинг қилган ишига яраша жавоб қайтаришинг вожибдир.

* * *

Бечораларга нисбатан зулм раво кўрилганлиги мулк қўлдан кетганлигининг нишонидир.

* * *

Бир дарахтни умр бўйи парвариш қилган киши уни заруратсиз илдизидан қўпормайди.

* * *

Агар ўрмонга ўт кетгудек бўлса, у ўрмонда на қуруқ қолади, на ҳўл.

* * *

Оқил кишилар дўст билан душману, душман билан дўстни алмаштириб юборишга майл қилмайдилар.

* * *

Ҳар қачонки подшоҳ ғайри кишининг эркинлик жоловини ўзига ташлаб қўяр экан, кейин уни қойишга қудрати етмай қолади ва бу унинг ожизлиги, кучдан қолганлиги, заифлиги ва нуқсонларига далил бўлади...

* * *

Биз бир-биримиз билан дўст бўлсак, йўллар нотинчлик ва офатлардан эмин бўлгусидир.

* * *

Бахтиёрлик ичра сен бахтсизликка учрашдан қўрққин, токи баланд фалак (бахт-саодатингни) яксон қилмасин!

* * *

Бирон хатога йўл қўйган киши узр сўрагани дуруст, ахир одам ҳам узр сўраганлигидан бир натижага етишган.

* * *

Агар душман билан сулҳ тузишга муяссар бўлинса, сулҳ юзасидан иттифоқликда бўлиш, жанг қилишдан афзалдир.

* * *

Биз ўз одатимиз бўйича беозорлик кийимини кийган кишилармизу, аммо, баъзан, ғазабга келгудек бўлсак (душман қонидан) тепаликларни суғорамиз.

Кишиларга яхшилик қилгин, (шунда) уларнинг қалбларини ўзингга қул қилиб оласан.

Чунки эҳсон, кўпинча, инсонни қул қилгандир.

* * *

Сенинг ҳақингда яхши номлилик шуҳрати таралмоғи ва хуш-феъллик зикри сендан ёдгор қолмоғи учун ... ҳамда мақтовли сифатларинг билан бутун дунёдаги маликлардан устун туришни истасанг, ана шу ... қоидага биноан иш тутгин.

Ҳофиз Хоразмий

(XIV—XV аср)

Ҳофиз Хоразмий (тахаллуси; исми Абдурахим, XIV асрнинг иккинчи ярми — Хоразм, XV асрнинг биринчи ярми — Шероз). Ўзбек шоири, ўз даврининг йирик санъаткори, дунёвий адабиётнинг кўзга кўринган вакили, туғилган ва вафот этган йили аниқ маълум эмас.

Ҳофиз Хоразмийнинг ёшлик даври Хоразмда ўтади. Лекин кейинчалик Амир Темурнинг Хоразмга юриши натижасида бу ерда нотинчлик бошланади. У шундан кейин Хоразмни тарк этишга мажбур бўлади, Ироқ, Ажам, Хуросон, Форс, Исфаҳон, Самарқанд, Табриз, Бухоро, Хўжанд, Шероз, Кирмон ва бошқа жойларда бўлади. Охирида Шерозга келиб, қолган умрини ўша ерда ўтказди.

Бизгача Ҳофиз Хоразмийнинг тўлиқ девони етиб келган.

Шоир дунёқарашининг такмил топишида Ҳофиз Шерозийнинг таъсири кучли бўлган. «Ҳар иккала Ҳофиз, — деб таъкидлайди профессор Ҳ. Сулаймонов — умрининг кўп қисмини Шерозда ўтказганлар. Ҳофиз Шерозий билан Ҳофиз Хоразмийнинг прогрессив дунёқараши, фалсафий концепциялари, гуманизм, ижодий метод ва маҳорат бобидаги қатор муштарак ҳоллари уларнинг бир давр, бир ижтимоий-сиёсий тузум ва маданий муҳитда яшаганликларидан дарак беради». (Ҳ. Сулаймонов. Ҳофиз Хоразмий. Танланган асарлар. 1-китоб, Тошкент, 1981, 7—8-бетлар.)

Ҳофиз Хоразмий шеърларида неқбин ғояларни илгари сурди, инсонни мадҳ қилди. Айниқса, у севги-муҳаббат, ёр ишқи ва вафодорликни куйлади, уларни диний ақида ва маросимларга риоя қилишдан афзал кўрди. Шоир сўфийликнинг неқбин томонларини ривожлантирди, инсоннинг энг яхши фазилатлари: яхшилик, тавозе, камтарлик, ақллилик, одамийликдан сабоқ берди, такаббурлик, зўравонлик ва ёмонликнинг бошқа кўринишларини қоралади.

«Ғазаллар» дан

Тилар бўлсанг ҳақиқат мулкида сардор бўлмоқлик,
Алиф янглиғ бўла кўргил муҳаббат лавҳида якто.

Гулистон хурраму хуш бўлди, эмди бир нигор изда,
Тузуб завқу сафо созин, шароби хушгувор изда.

Сарову саҳни гулшанда бўлуб нағма аро ҳар дам,
Ўзунга булбулу хушгўйларни дастёр изда.

Боғ ичра хиром айласа ул қад ила қомат,
Пайдо бўлур ул дамда туман турлу қиёмат.

Ул фитна қароқчи қаро кўз даврида эмди,
Бир гўшанишин қолмадиким, бўлса саломат.

Ёр эшиги бўлғали бандага боғи беҳишт,
Кечмади кўнглумга ҳеч жаннати анбарсиришт.

Юз гули садбаргдин хуш кўринур кўзума,
Дўст элидин қачон тегса бу бошимга хишт.

Айб манга қилмангиз, ишқда бош ўйнасам,
Чунким азалдан манга ушбу эрур сарнавишт.

Жон била издагил қайдаки бўлсанг мудом,
Ишқда чун бир эрур масжиду кунжи киништ.

Агар шоҳи замон бўлмоқ тиласанг одам ўғли бўл,
Чу мажмуъи жаҳоннинг ичра бархоқ шоҳ Одамдур.

Ҳамиша дўстлар бирла мусоҳиб бўлсун ул шоҳим,
Бихиши — Адан чунким суҳбати ёрони ҳамдамдур.

«Таржеъбандлар»дан

Бўлди бағрим кабоби ишқ, эй, дўст,
Келтур эмди шароби ишқ, эй, дўст.
Қила билмади ҳеч боб билан,
Муҳтасиб ихтисоб ишқ, эй, дўст.

«Қитъалар» дан

Подшоҳи аср бўлсанг ҳам такаббур қилмағил,
Оқибат чун: тунроқ ичра тенг бўлур шоҳу гадо.

Издар эсанг кору бор фақрмаскан бўла кўр,
Бор мискинларга чун ҳақ ҳасратинда корубор,

Айлагил доим тавозуъ яхши от издар эсанг,
Ким тавозуъ пеша қилганлар бўлубдур номдор.

Марди маъно ул эрур қилса тавозуъ борчаға,
Чун сарафканда бўлур шоҳеки, бўлур мевадор.

Коми жонки тилама, эй оқил,
Чун бу оламнинг ичра йўқдур ком.

Ком агар бўлса эрди оламда,
Топғай эрди тан ичра жон ором.

Бесаранжом кўринур ишлар,
Чун кўринмас жаҳон ишинда низом.

Оқибат чун: жаҳонда қолмасмиз,
Яхши улдулки, яхши қолса ном.

Ҳайдар Хоразмий

(XIV—XV аср)

Ҳайдар Хоразмий XIV асрнинг охири XV асрнинг бошларида Умаршайхнинг ўғли Искандар Мирзо ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этган буюк хоразмлик шоирдир. Унинг «Маҳзан ул-асрор» («Сирлар хазинаси») асари ахлоқий-фалсафий дostonчиликнинг йирик намунаси ҳисобланади.

Дostonда шоир Ҳайдар Хоразмий Озарбайжон адабиётининг йирик вакили Низомий Ганжавийни ўзига устоз деб билади ва унга нисбатан беқиёс ҳурмати сабабли унинг шу номдаги дostonига жавоб тариқасида «Маҳзан ул-асрор»ни яратди. Бу билан Ҳайдар Хоразмий устози Низомийга нисбатан ўзининг меҳр-муҳаббати за чексиз ихлосини билдирди:

Шайх Низомий дамидин жон топиб,
Маъносидин ёрлиғу фармон топиб,
Тиласа мендин сочайин анча дур.
Ўйлаки бўлсун етти иқлим пур.
Дунёда туз Ҳайдари соҳиб ҳунар,
Ким жувади мунча туганмас гуҳар.

Ҳайдар Хоразмий «Маҳзан ул-асрор» асари билан ўзбек эпик шеърияти тараққиётига муҳим ҳисса қўшди. Айниқса, ундаги шеърӣ ҳикоялар орқали шоир ўқувчиларга одоб-ахлоқдан, диёнатдан панд-насиҳат беради, уларни ахлоқий-таълимӣ, ижтимоӣ-мафкуравий масалалар устида бош қотиришга ва улар тўғрисида тўғри хулосалар чиқариб олишга ўргатади.

Ҳайдар Хоразмий шеърларидан

... улки билур сўз гуҳари қийматин,
Сўзда топар сўзлағучининг отин.

Аҳли назар шевасини сўз билур,
Нури басар мевасини кўз қилур...

Умр гаронмоя чу бўлғай талаф,
Сўзда керак маъни-ю, маънида — завқ,

Сўз дуру, сўз дунёда қолғай халаф...
Сўзлагучида сўзи учун дарду шавқ.
Ёрим, аёқ — ошки, топарсан насиб,
Ярмини берки есун бир ғариб.

Меъда тамуғиким эрур душманинг,
Тўймағусидур агар ичса қонинг.

Одам атонғонга мурувват керак,
Орифу омийга футувват керак.

Сарвдек озода бўлу росткор,
Ё ўрику олма бикин мевадор.

Нафъ текур барчага ёмғур бикин,
Ё тенгсиз ўртасида жўмдур бикин.

Хор қилур мардни бўғузинг ғами,
Шум бўғузин бўғса узар одами.

Кимки нечук йиғди анинг тек қўяр,
Ортиқ усурган қусар, итлар тўяр,

Мард эсанг мардлик юрагинг ушлагин,
Ўтган мардларнинг ишин ишлагин.

Кимгаким иш бўлмаса пеш уфтод,
Ҳеч иши ҳеч иш била топмас қушод.

Тажрибасиз эрмудур, эй, ҳамнафас,
Тажрибадир эрга мураббию бас.

Ростлик устинда тарозини туз,
Ростлик асбобини сақла тўкуз...

Арратек эт базл кейин-илгари,
Пеша биқин йўнма ўз-ўзунг сари.

Эр керак эмчак била топса ҳузур,
Эр киши эмчакта тетикроқ бўлур.

Маъниси йўқ лофни ҳўй, э, фузул,
Рақсга шоиста дагул беусул.

Эр назаридин очилур эр кўзи,
Эр нафаси бирла юрур эр сўзи.

Топти кўнгул кулбаси нуру сафо,
Берди ҳунар тахтина нашъу намо.

Пири дамин топса қуруғон ўлук,
Рух топибон тирилур билгулук.

Қилма снгилик билан кўнгулни реш,
Ким биладур хору гулу нўшу ниш.

Эйки, қўярсан оёғинг йўлда чап,
Бу йўл эрур боштин-оёқ булғажаб.

Арпа экиб буғдой ўраман деган,
Кўрмадук ошлиқчини буғдой еган.

Ҳукум била донада бордур шажар,
Фсълга келтирса сгайлар самар.

Кимдаки бор иштаҳа эттим ҳалол,
Кўрсоғина ниши бу жоми зулол.

Хожа

(1480 йил — XVI аср боши)

Машҳур ўзбек шоири, мутафаккири ва амалий ахлоқ назариётчиси. Тўлиқ исми Ибодулла Сайид Пошшоҳўжа Абдулваҳҳобхўжа ўғли, «Хожа» адабий таҳаллуси билан ижод қилган. Даставвал мактабда, сўнгра мадрасада ўқиб, ўз замони учун мукаммал маълумот олган.

Балх ҳокими Кистон Қаро Султон ҳокимлиги даврида Хожа бир қанча вақт садрлик лавозимида ишлаган, кейин шайхулисломлик қилган. У ижодий фаолияти борасида Низомий, Саъдий, Жомий, Навоий каби буюк шоирларнинг анъаналарини давом эттириб, «Гулзор», «Мифтох ул-адл», «Мақсад ул-атвор» каби асарлар яратган. Мазкур асарларнинг асосий ғояси: адолатпарварлик, халқпарварлик, инсон ақли ва иродасини, илм-фанни улуғлаш, комил инсонни тарбиялаш мумкинлигига бўлган ишончни тарғиб қилишдир.

Албатта, Хожа ўз даврининг фарзанди сифатида нафақат диний дунёқараш мавқеида турган, шунингдек, Пайғамбар, шайх-авлиёларга ҳурмат билан қараган, уларнинг хатти-ҳаракатлари, ўғит ва насиҳатларини ўрнатқич сифатида тақдим этган. Айни пайтда, шоир учун Аристотель, Низомий, Жомий, Навоий, Бобурлар қарашлари ва ибратларини илгари суриш орқали ижтимоий воқелик ҳақиқатини, илм-фан, бадийиятдаги инсоний ҳақиқатни ифодалаш, тарғиб қилиш, инсонга янгича муносабатда бўлиш ақидалари етакчи мавзу эди.

Тадақиқотларда Хожанинг XVI асрнинг иккинчи яримларида ҳам ҳаёт бўлганлиги, вафоти маълум эмаслиги қайд этилади. Унинг рубоий, ғазал, қитъаларини ўз ичига олган форс ва ўзбек тилларидаги девони тартиб берилгани маълум бўлса-да, у бизгача етиб келмаган, ёки қўлёзмалари ҳали топилган эмас. «Гулзор» ва «Мифтох ул-адл» асарлари Ўз ФА Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида (инв. № 7796: 7791: 7788), «Мақсад ул-атвор» эса Россия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербургда бўлимининг қўлёзмалар фондида (инв. В—3981) сақланмоқда.

«МИФТОХ УЛ-АДЛ» ДАН

... ҳар кимарса султон бўлиб ё бек бўлиб, адл қилмайин зулм қилса, ул дунёда балога гирифтор бўлур ... золимларга гўр азоби қатиг бўлғай.

* * *

Бир кун ҳакимлар Аристолис ҳакимдан савол қилдилар: «На ҳикмат эрди, Искандарга етти иқлим мутъе бўлди?» Аристолис ҳаким айтди: «Мискинларга раҳм қилур эрди, таки ўзи оқил эрди».

* * *

Ҳар бандаи саодатмандким, Оллои таоло ани салтанат саририна мушарраф қилди, ул саодатлиғ подшоҳга вожиб ва лозимдурким, ўз тафаккур тааллуки бирлан мулоҳаза қилиб билгайким, бу давлату нусратни менга ким иноят қилибтур. Ул давлатнинг шукрини билиб, онинг хизматини ва тоатини сидқу ихлос бирлан машғул бўлиб, фуқаро ва мискин, ва бенаво, ва муҳтожлардин хабардор бўлиб, аларга лутфу шафқат мақомида бўлгай.

* * *

Санинг кўнглинг бир ҳавзга ўхшар ва анга беш аригдан лой сувлар кириб, таки ул ҳавзни тийра қилурлар. Агар ул аригларнинг йўлларини боғласанг ва бу ҳавзга тийра сувлар кирмаса, ондин сўнг санга тавба ва инобат берурман.

Бир ариг — кўзингнинг йўлидурким, мусулмонларнинг аҳли аёлига хиёнат бирла боқмагайсан. Яна бир ариг — оғзингнинг йўлидурким, андин ёмон, ҳаром нималарни демагайсан. Яна бир ариг — иликларингдурким, кишини ноҳақ уриб, молларини олмагайсан. Яна бир ариг — бекларнинг йўлидурким, унинг бирлан номашруъ йўлларга бормагайсан, мисли бўзахона ва шаробхона, ва мафска. Яна бир ариг — кулоҳларнинг йўлидурким гийбат сўзларни эшитмагайсан.

«Гулзор»дан

... Яхши кишилар билан ҳамроз бўл,
Ичкучилар суҳбатида оз бўл.

Илму адаб бирла бўлу тоат эт,
Тоати ҳақни ўзингга одат эт...

... Олиму зоҳид била бўл ҳамнишин,
Фосиқу нодонга ўтурма яқин...

... Давлат эрур адл ила есанг ош,
Вой, агар зулм ила қилсанг маош...

... Ер юзини тутди залолат бу дам,
Элга керак бўлди адолат бу дам...

... Адл юзидан манга бергил жавоб,
Ким санга бу ишда эрур қўп савоб...

... Шоҳки, адл этти топар бот мурод,
Бири баҳодирлик эрур, бил они ...

... Илмга ҳар кишики ҳурмат тугар,
Тенгри таоло онга ҳурмат тугар...

... Даҳрни равшан қилакўр адл ила,
Мулкни гулшан қилакўр адл ила...

... Адлу саховат била бўлсанг мудом,
Мулк бўлур фатҳ санга вассалом...

... Эмди ямон яхшини фарқ айлагил,
Тарки риё, ҳийлаю зарк айлагил...

... Рост айтмоқликни қил энди шиор,
Ростга ер ўлгусидур бирубор...

... Рост дею, рост иш эт ҳар замон,
Ёлғон айтмақликни топарсан зиён...

... Рост йўл илан юргилу ҳам рост бўл,
Итмас агар топса киши рост йўл...

... Ёлғон айтмақни шиор айлама,
Ким деса ёлғон они ер айлама...

... Бўлма риё мажлисининг ҳамдами,
Оқилу доно била бўл ҳамнишин...

... Одилу комилга ўтиргил яқин,
Жоҳилу нодон ила ер ўлмағил...

... Онлар учун эл аро хор ўлмағил,
Ҳақ иши учун мансабу шоҳ истама...

... Қайдаки бир очу ғарибни кўрар,
Шафқат ила ҳолини ҳар дам сўрар...

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

(1483—1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзбек халқининг йирик мутафаккири, давлат арбоби, ўзбек мумтоз адабиётининг кўзга кўринган вакили, тарихчи, олим, шоир ва таржимондир. У темурийлар авлодидан бўлиб, Ҳиндистонда «Буюк мўғуллар империяси» деб ном олган давлатнинг асосчиси ҳисобланади.

Бобур 1483 йили Андижонда туғилди. Унинг болалик йиллари мана шу ерда ўтди. Унинг отаси Умаршайх темурийлар сулоласига мансуб бўлиб, ўша даврда Фарғона вилоятида ҳокимлик қилар эди. Бобур сарой муҳитида тарбияланди, ёшлигиданоқ илм-фанга меҳр қўйди, айниқса, адабиёт ва тарих билан қизиқа бошлади.

Умаршайх вафотидан кейин Бобур 12 ёшда тахтга ўтириб, давлатни бошқариш иши билан шуғуллана бошлайди.

У 1530 йилда Аграда вафот этди. Кейинчалик унинг ҳоки Кобулга келтириб дафн этилди.

Бобур ўзбек адабиёти, тарихи, географияси, фалсафасига катта ҳисса қўшган мутафаккирдир. У ёшлигидан бошлаб ижод билан шуғулланди, лирик шеърлар ёзди. Уни бутун жаҳонга танитган асари «Бобурнома»дир. «Бобурнома» жуда қимматли адабий-тарихий асар бўлиб, у XV аср охири ва XVI асрнинг 30-йилларигача бўлган мураккаб тарихий воқеаларни ўз ичига олади. Бобур ушбу асарда Мовароуннаҳр, Афғонистон, Хуросон ва Ҳиндистондаги сиёсий воқеаларга батафсил тўхталди. Унда ўзаро урушлар, тахт учун курашлар, халқ аҳволининг ёмонлашуви ва бошқа воқеалар баён қилинади. Шунингдек, Бобур Андижон, Самарқанд, Кобул ва Деҳлидаги ўз фаолиятига ҳам тўхталди. «Бобурнома» асари география ҳақида ҳам қимматли маълумот беради. Адиб ушбу асарда «шунча кўп географик номлар, кишилар номи, ҳайвонот ва ўсимликлар номини келтирадики, буларнинг ҳаммаси унинг ноёб хотира қувватига эга бўлганини исбот қилади. Бобур чет эл тилларидаги киши ва географик номларни мумкин қадар аслида қандай бўлса,

шундай беришга ҳаракат қилади». (Ўзбек совет энциклопедияси, 2-жилд, Тошкент, 1972, 296-бет).

Юқоридаги асардан ташқари, Бобур аруз вазни ва қофияга бағишланган «Муфассал» номли асар ёзган, ҳуқуқшуносликка оид унинг «Мубаййин» рисоласи ҳам маълум, мусиқага бағишланган «Мусиқий илми» номли китоб ҳам битган. Шунингдек, Бобур Хожа Ахрорнинг «Волидия» рисоласини форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

Бобур ғазал, рубоий, маснавий ва бошқа жанрдаги шеърларида ўз ўтмишдошлари Умар Хайём, Ҳофиз, Навоийларнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди.

У инсонпарвар шоир бўлиб, инсон ва унинг эркини, бахтини куйлади, ишқ-муҳаббат, вафодорлик, меҳру шафқат ҳақида сўз юритади.

Бобур маърифатни халқ орасига ёйишга, илм ва жамият равнақи йўлида хизмат қилдиришга интилди.

«ҲАЗАЛЛАР» ДАН

Чархнинг мен кўрмаган жабру жафоси қолдим?
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдим?

Мени хор эттию қилди муддаийға парвариш,
Даҳри дунпарварни ўзга мулдаоси қолдим?

Мени ўлтурди жафоу жавр бирла ул қуёш,
Эмди тиргузмоқ учун меҳру вафоси қолдим?

Ошиқ ўлгач кўрдим ўлумни ўзимга, эй рафиқ,
Ўзга кўнглумнинг бу оламда ҳароси қолдим?

Эй кўнгул, гар Бобур ул оламини истар, қилма айб,
Тенгри учун де, бу оламнинг сафоси қолдим?

* * *

Ҳар ёнгаки азм этсам ёнимда борур меҳнат,
Ҳар сориға юзлансам ўтрумга келур қайғу.
Юз жавру ситам кўрган, минг меҳнату ғам кўрган,
Осойиши кам кўрган мендек яна бир борму?

* * *

Ким кўрибдур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиғ,
Кимки ондин яхши йўқ, қўз тутма ондин яхшилиғ.

Бу замонни нафи қилсам, айб қилма, эй рафиқ,
Кўрмадим ҳаргиз, нетайин, бу замондин яхшилиғ.

Дилраболардин ямонлиқ келди маҳзун кўнглума,
Келмади жонимга ҳеч оромижондин яхшилиғ.

Эй кўнгул, чун яхшидин кўрдунг ямонлиқ асру қўп,
Эмди кўз тутмоқ не яъни ҳар ямондин яхшилиғ?!

Бори элга яхшилиқ қилгилки, мундин яхши йўқ,
Ким дегайлар, даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.

Яхшилиқ аҳли жаҳонда истама Бобур киби,
Ким кўрибдур, эй кўнгул аҳли жаҳондин яхшилиғ

РУБОИЙЛАР

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни меҳнатда киши.
Кўнглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатда севинмас эмиш, албатта, киши.

* * *

Кўнгли тилаган муродиға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу икки иш муяссар ўлмаса оламда,
Бошини олиб бир сориға кетса киши.

* * *

Аҳбоб, йиғламоқни фароғат тутунгиз,
Жамиятингиз борини давлат тутунгиз.
Чун гардиши чарх бу дурур, тенгри учун,
Бир-бирни неча куни ғанимат тутунгиз.

* * *

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу «Вақое» ни ўқуғ, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

* * *

Не хеш мени хушлару не бегона,
Не ғайр ризо мендину не жанона,
Ҳар нечаки яхшилиқта қилсам афсун,
Халқ ичра ёмонлиғ билан мен афсона...

* * *

Давлат била шоду шодмон бўлғайсен.
Шавкат била машҳури жаҳон бўлғайсен,
Кўнглунгдагидек даҳр аро ком суруб,
Бу даҳр борица комрон бўлғайсен.

* * *

Кўлдин бериким, ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳза бир нафас қарорим йўқтур,
Келдим бу сори ўз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур.

Мирзо Бедил

(1644—1721)

Мирзо Абдулқодир Бедил Шарқнинг машҳур алиби, файласуф ва шоирдир. У аслида шаҳрисабзлик ўзбеклар қабиласидан келиб чиққан бўлиб, Бенгалиянинг Азимобод шаҳрида дунёга келади. Мирзо Бедил ёшлигиданоқ шеър битишга ҳавас қўяди, форс-тожик ва араб тилларини ўрганади. У мадрасада таҳсил кўради. Лекин мадрасада фақат илоҳий фанларни ўқитилиши унга ёқмайди. Бедил у ердан кетиб, мустақил равишда ўз билимини оширади, ўша даврнинг машҳур олимларидан таълим олади.

Мирзо Бедил ёшлигида тасаввуф оқими таъсирида бўлади, лекин кейинчалик бу йўлдан қайтади. Бедил халқ ҳаётини чуқур ўрганади, бутун Ҳиндистонни айланиб чиқади, ерли аҳолининг турмуш тарзи, урф-одати билан яқиндан танишади. Айниқса, у кишилар ўртасидаги келишмовчилик, жанжал ва низоларнинг гувоҳи бўлади; *«деҳқон, ҳунарманд, косиб табақаларининг машаққатли меҳнати, оғир зулм остида инграши уни ҳаяжонлантиради»* (Иброҳим Мўминов, Мирзо Бедил, Тошкент, 1974. 17-бет).

Мирзо Бедил ҳаёти ва ижоди мураккаб ижтимоий-иқтисодий, сиёсий шароитга тўғри келиб, зиддиятларга бой ва синфий курашнинг кескинлашган даври эди. У бобурийлар сулоласига мансуб Шоҳ Жаҳон (1628—1658) ва Аврангзеб (1658—1707) ҳокимлик қилган даврда яшаб ижод этди.

Бу даврда Европа мамлакатларининг Ҳиндистонни мустамлакага айлантириш учун ҳаракатлари кучаяётган эди. Иккинчи томондан, Ўрта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар кучайиб бормоқда эди. Бедил Ўрта Осиё олим ва шоирлари, санъат намояндалари билан мустаҳкам алоқада бўлди.

Мирзо Бедил дунёқарашининг камол топишида ўтмин мутафаккирларининг илмий ва адабий мероси муҳим роль ўйнади. Хусусан, у қадимги Юнонистон файласуфлари, айниқса, Аристотель дунёқарашидан баҳраманд бўлди, Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон, Арабистон шоирлари, Низомий, Саъдий, Жомий, Деҳлавий, Ҳофиз, Навоийларнинг асарларини мутолаа қилди.

Бедил сермахсул мутафаккир бўлиб, адабиёт ва фалсафа соҳасида баракали ижод қилган. Унинг муҳим асарлари «Куллиёти» дан жой олган бўлиб, унда 16 та рисола берилган. Бедил «Чор унсур» («Тўрт унсур»), «Ирфон» («Билим»), «Комде ва Мудан», «Нукот» («Ҳикматли сўзлар») ҳамда «Рубоиёт», «Ғазалиёт» тўпламларининг муаллифидир.

Бедилнинг фикр доираси кенг бўлиб, асарлари материя, руҳ, шакл, гносеология, жамият ва унинг ривожланиш йўллари, инсонпарварлик, таълим-тарбия ва ахлоқ масалаларига бағишланган.

Бедил ўз асарларида инсон ва унинг энг юксак ғазилатларини тасвирлади, у бахт-саодатга эришиш йўллари ҳақида, ўша даврда мавжуд салбий иллатларни йўқотиш, хусусан мусулмон ва ҳиндлар ўртасидаги адоватни бартараф этиш тўғрисида сўз юритди.

Бедил «Чор унсур», «Нукот», «Ирфон» ва бошқа асарларида тўрт унсур: ҳаво, сув, ер ва олов ҳамда органик ва ноорганик дунёнинг эволюцияси ҳақида илғор фикрларни ўртага ташлайди.

Бедил таносух — руҳнинг бир кишидан иккинчи кишига ўтиб юриши ҳақидаги назарияга ўзининг салбий муносабатини билдиради. Ўша даврда ҳиндлар орасида бу ақида кенг тарқалган эди. Оилада эркак вафот қилса, одат бўйича унинг хотини ҳам ўзини гулханга ташлар эди. Руҳнинг кўчиб юриши тўғрисидаги фикрга ҳиндлар эътиқод қўйган эди. Гарчи Бедил бу урф-одатни зарарли эканлиги ҳақида кўп гапирган бўлса-да, бундай ақида таъсирдан тўла қутула олмади.

Шуни алоҳида айтиш лозимки, Бедилнинг бой адабий мероси, асарлари фақат Ҳиндистонда эмас, балки Ўрта Осиёда ҳам кенг тарқалди. Бу ерда Бедил шеърларини ёддан айтиб берувчилар — «Бедилхонлар» пайдо бўлди. Илғор руҳдаги мутафаккирлар, хусусан, Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Аваз ва бошқалар унинг инсонпарварлик ғояларидан фойдаландилар. Бедилнинг бой ижодий мероси ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотмаган, у халққа хизмат қилмоқда.

РУБОИЙЛАР

Ҳар нарсада англа асосу нисбат,
Сўнгра фаҳм эт надур маънию сурат
Одам ҳўкиз эмиш, балиққа минган,
Балиқ ҳаводамиш... қани ҳақиқат?

* * *

Беш кунлик умринг бу нотинч оламдан,
Тинч ўтар сен ўзинг қилган малҳамдан.
Мазҳабу миллатдан излагил одоб,
Яхши хулқ излагил ҳар илму фандан.

* * *

Эй, инсон дил кабоби тафтига ёпгувчи нон,
Сув қилмасму бу зулминг хижолати шул замон.
Бир ялам асал сенинг оғзингга теккунча,
Юзлаб хоналар вайрон, ҳалокатда минглаб жон.

* * *

Маст-аластлигимиз асоси карам,
Баланд-пастлигимиз асоси карам
Борлиқ ўзгариши дерлар ўлимни,
Йўқолмаслигимиз асоси карам.

* * *

Киши табиати фош этса идрок,
Фақат яхшиликка этар иштирок.
Илмдан бебаҳра қолади таъби
Бад феълидан кечиб бўлолмаса пок.

* * *

Бу дунёда кўпдир жаҳолат,
Ким ақлу илм деса, чекар надомат.
Ҳар томонда фақат айиқлар рақси,
Устара бер, олам жун босган ғоят.

* * *

Бу дунёда қандай нақшки жилвагар,
Тасаввур гулзори беҳишти назар.
Ўзимиздан барча яхши-ёмонлиқ,
Кўзгуда кўрганинг ўзингдан ахтар.

* * *

Бедил, баландликда ўйна басма-бас,
Кишиларга қайтиш то сўнгги нафас.
Табиатингда бу ожизлик билан
Худо бўлолмайсан, Одам бўлсанг бас.

* * *

Мард касбу корига бўлса ахлоқ ёр,
Қиндин тиф чиқармоқ унинг учун ор.
Табассум билан иш топса саранжом,
Тириштира кўрма пешонанг зинҳор.

* * *

Шайх бўлсанг ҳеч кимга сен ҳукм қилма,
Одоб сариштасин асло гум қилма,
Халқ ҳузурига бор тўғри ва ҳалол,
Терс борма соқолни мисли дум қилма.

* * *

Ёмонга эргашиб бормагил, мабод,
Ишинга етмасин айшидан фасод.
Топ-тоза сутдан ҳам пишлоқ қилганда
Бол уяси ундан бўлади бунёд.

* * *

«Ер, олов ва сувни бирга қўшди, суратлантирди, ер, сув, олов қўшилишидан жамод — ғайри органик табиат бўлиб, ундан набобот келиб чиқади. Ўсимликнинг ривожини билан ҳайвон вужудига келди ҳам сўзлашликка ўрганиб инсон пайдо бўлди».

* * *

«Маълум бўлсинки, жисм — нарсалар таркибида заррачалар (қисмлар) ўзгариб туради, натижада янги нарсалар келиб чиқади, бу ҳайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади, бу — зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир. Масалан, ёғ, пилик ва олов бирлашиб, зарурият ҳукми билан ёруғлик беради. Узоқ вақт яшаиш ва овқатланиш натижасида ҳайвонлар қорнида тошчалар тўпланар эмиш, бу ҳам ихтиёрсиз, зарурият орқасидандир. Буғланиш туфайли ёмғир ёғади ва ҳоказолар».

* * *

«Шаклларсиз материя мундарижаси кўринмайди. Материя пардани очмаса, шакллар ифодаланмайди. Материя шакллар жаҳонида яшириндир. Шакллар материяда имконият ҳолатидадир. Агар материя шаклларсиз бўлса, шакллар қасқдан келиб чиқади ва агар материя қудрат кийимидан яланғоч (ори) бўлса, шаклни ким кияди».

* * *

«Жисмлардан ташқарида руҳлар олами бор дейиш нотўғридир. Жисмлар оламини руҳларсиз тушуниш ҳам тўғри эмасдир.

Кўза кайфияти лойда бўлганидан, жисмларнинг келиб чиқишларидан аввал руҳ, ҳақиқатда яширин деб тушуниш керак. Ва ҳаёл суратлари мияда бўлганидек, руҳни келиб чиққанидан кейин жисмлар ичида кўриш лозим».

«Нормал овқат ейилмаса, бу кучлар қувватсизланади, меҳнат қобилиятини йўқотади. Масалан, тарки дунё қилганлар (мистиклар), гадоё руҳонийлар ўзларини азоб-уқубат чекишга мажбур қиладилар, ўз таналарини мурдага айлантириб, бу дунёдаги ҳамма ноз-неъматлардан воз кечадилар, ана шулар натижасида уларнинг руҳлари сўнади, бундай кишиларнинг кўз олдиларида ҳар хил афсонавий нарсалар: парилар, ажиналар гавдаланади, бунинг натижасида улар ақлдан озадилар, жинни бўлиб қоладилар, худди ёғи озайиб бориб, бирдан ялт этиб, сўнгра ўчиб қолувчи шам сингари ўладилар».

* * *

«Илм ҳикматни келтириб чиқарди. Ҳикмат — фалсафа эса илм сирларини бугун дунёга ёйди. Илм ва фалсафа мақсад эмас, балки уларнинг қудратини сўзлаш муддаомдир. Олим ёки файласуфманми, барибир мен унга таслим бўлишни касб қилганман».

* * *

«Илм инсоният гавҳаридир».

Турди Фароғий

(XVII аср бошлари. Бухоро — 1700 — Хўжанд)

Турди Фароғий машҳур ўзбек шоири, маърифатчиси. Унинг ҳаёти Бухорода Аштархонийлар хонадонидан бўлган хонлар Нодир Муҳаммад, Абдулазиз ва Субхонқулихон даврига (1640—1704-йиллар), Ўрта Осиёда феодал тарқоқлик, ўзаро урушлар авж олиб, уч мустақил хонликка бўлиниб кетган даврга тўғри келди.

Шоир умрининг сўнггида саройдан кетиб, қашшоқликда яшаган ва сарсон-саргардонликда 1699 ёки 1700 йилда вафот этган.

Турдининг ижодида сатира, танқид, Субхонқулихон ўрнатган адолатсиз тартибларни қўпориш учун кураш майллари, умрининг охирида эса руҳий тушқун ва сўфиёна кайфиятлари етакчи бўлган. У, бир томондан, Саъдий, Ҳофиз каби форс-тожик бадиияти салафларига эргашган бўлса-да, бошқа томондан, қисман Фузулий ижодий таъсирида бўлган. Унинг қарашларида ижтимоий адолат, инсонпарварлик ва илм-фанни улуғлаш ғоялари, таълим-тарбияга оид ўғитлар асосий роль ўйнаган.

Ундан 434 мисрадан иборат 18 та ўзбекча ва тожикча (фақат 37 мисрасигина тожикча) шеърлар қўлёзмасининг икки хил муқобили бизгача етиб келган (Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фонди. Инв: № 1962, 1407) ва улар асосида Турди асарлари матни профессор А. Ҳ. Ҳайитметов томонидан қайта тикланган ҳамда нашр этилган (Турди. Шеърлар Т., Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1971).

ТУРДИ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Илму фан, аҳли дониш ҳақида

... Хор ўлди уламову фузало, аҳли виқор
Кўрдингизким юрт иши топти на ерларда қарор?
... Хон эшигида киши соҳиби фан,
Бор бир неча суқум қайди махзи гардан...

***Ижтимоий-сиёсий танқид, адолат ва
даврдан нолиш ҳақида***

... Рўзи аввал дарду ғамдин хилқати обу гилим,
Пора-пора бағрим-у, қондин яротилғон дилим,
Ҳеч йўқ ғайри пушаймонликдин ўзга ҳосилим,
Роҳи селоби ҳаводисга мақомим, манзилим,
Риштадек минг печу тоб чашми сузандин ўтар,
Бовужуди эътибори чашми мардум Турдиман...
... Жойи осойиш эмас, ҳеч нима бу кўҳна равоқ,
Ёғдурур бошимга санги жафо, гарди фироқ.
Йўқолиб расми вафо, бўлди ҳама бош-у оёқ,
Мулкдин адл-у карам кетти, келиб кайн-у нифоқ,
...Бидъати зулм анинг хилъати асли зоти,
Юртни бузди ҳавола билан таклифоти,
Олди бу расми барот ила тасдиқоти,
Бор мундин шарафи мурдашуй исқоти,
Тўра ўғли ичида йўқ муниндек истиқоқ...
...Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини.
Ҳасб ила молин олиб, қўймадинглар битини,
Қамчилар доғ солиб бўюнга тилиб бетини,
Ердингиз заҳрасини (ичидан) олиб ўтини,
Бўлмади кам бу раият бошидин ҳеч таёқ.
Беклар ўлди ҳаромзодалар нософи,
Бемаҳосил, гала номард, қалин наддофи,
Егани ҳаққи етим, мадрасалар авқофи,
Буларнинг олдида бордур бўрининг инсофи,
Бу аламдин кетайин бош олиб мулки Ироқ...
...Етмадим ҳеч ера бу қофия паймолигдин,
Дод, юз дод, ғариблик танҳолигдин,
Кўрмадим манфаати беҳуда савдолигдин,
Йўқ (сўққа бошимдин) ўзга манга дунёлигдин,
Қош ул гарзанлар солса қуруқ сўзга қулоқ...
.... Фуқаро бўлди бу шоҳ асрида кўп зору наҳиф,
Зулмдин бўлди раият эликим, хору заиф,
Соли тарихини этдим чу хираддин таклиф.
Деди: «Дин» бошдин оёқдин тушуб «ислом заиф»
Даври Субхонқули жобир, умароси япалоқ.

... Эй юзи қаро, кўзи кўр, қулоғи кар беклар
Билингиз бу сўзумни панд саросар, беклар,
Айлангиз пайрави шаръи паямбар, беклар,
Сизга даркор бу юрт, эй гала зангир беклар,
Бу қадим эрур: «Эй работ — тура қўноқ»...
Тор кўнгуллуқ беклар ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидур, тенглик қилинг,
Бирни қипчоқу, хитою, бирни юз, найман деманг,
Қирқу, юз, минг сон бўлиб бир жон ойинлик қилинг,
Бир яқодин бош чиқориб, барча бир тўнга кириб,
Бир унгунлик, бир тиризлиқ, бир яқо енглик қилинг.
Ким куюбдур, ухлайи ўз мулкунгиздан чиқмайин,
Икки, уч, тўрт даъвосин этмакни кўтоҳлик қилинг.
Мардлар майдон чекиб, рангин кўтариб захмлар,
Сизга йўқ ул жавҳару юзга упо-элик қилинг.
.... Бир сари азм айла, жойи номусулмондур бу мулк.
Фитнаи, авбош, зулму куфру, тугендур бу мулк.
Бир калима ҳурматидин лек ислом оти бор,
Мутлақо кирдори хайли кофиристондур бу мулк.
Дур аҳду танг чашму бесару яъжуж ваз,
Мухталиф мазҳаб гуруҳи Ўзбекистондур бу мулк..
... Мусулмон бўлма асло ҳеч мазҳаб йўлида ўзбак,
Буларнинг куфрига билигтифоқи жумла йўқтур шак
На мазҳуб қайси дин ўз мулкин ўзи хароб этгай?
Кўриб масжидга чиқмак бирла қўймас гўнг смакни сак.

Роқим

(1742—1825)

Роқим ўз даврининг етук маърифатпарвар шоири бўлиш билан бирга, у мактабда талабаларга дарс ҳам берган. Шоир мактабнинг илму маърифат тарқатишдаги аҳамиятини алоҳида таъкидлаб, бу йўлда устоз шогирдларининг келажагини ўйлаб, улар илмни пухта эгаллашида кўмаклашиш ва меҳр-оқибатли бўлиш лозимлигини уқтиради.

Роқим устоз (муаллиф) ва шогирд (ўқувчи)ларнинг ўзаро муносабатига тўхталаркан, кимки устозига ихлос қўйиб, уни ҳурмат-иззат қилса, албатта, ўз мақсадига эришади, агар устозини таҳқир этса, у хору зор бўлади, деб ҳисоблайди. Шунингдек, у ёшларни ҳар бир мушкул ишни ҳал эта оладиган қобилиятга эга бўлиш учун илм-ҳикмат йўлидан боришга ва устозу донишмандлар суҳбатидан баҳраманд бўлишга даъват этади.

Роқим таълим масаласига тўхталиб, ўтилганларни қайта-қайта такрорлашга, китоб мутолаасига, дарс мазмунига, боланинг ақл-идроки ва зеҳнини ўткирлаштиришга алоҳида эътибор беради.

Роқим ўз асарларида ёшларни камтар, сахий, софдил, аҳил-иноқ, эл-юртга садоқатли бўлишга чақиради. У сўз одоби ва унинг тарбиявий аҳамиятига тўхталиб, сўзга доимо зебу зийнат бериш кераклигини, шундагина сўз латофати, мазмуни, нозиклиги ва таъсирчанлиги билан кишиларга абадий ҳаёт бағишловчи восита бўлиши мумкинлигини таъкидлайди.

Роқим ўз асарларида олижаноб инсонпарварлик ғояларини илгари суриш билан бирга мағрурлик, тақаббурлик, худбинлик, мунофиқлик, риёкорлик каби хатти-ҳаракатли кишиларнинг феъл-атворларини кескин қоралайди.

РОҚИМ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Пок этиб қалбларини берибон,
Ҳомийи ҳолларин Аҳмади мухтор айла,
Қалъаи илмин фатҳ этмак учун зиҳинларин,
Зулфиқори дудами ҳайдари қарор айла.

Ҳар замон еткарубон файзи футуҳи оламидин,
Илм ошқолидин онларни хабардор айла.
Шафқату, марҳамату, лутфинг этиб арзона,
Донишу, фаҳму, фаросатга сазовор айла.
Кундуз оқшомгача таҳсил улум ичра қилиб,
Кеча тонг отғунча ёдинг била бедор айла.
Барҳо лавҳу лаъбидин тутиб онларни йироқ,
Ҳам ҳаво бирла ҳавасдин доғи безор айла.
Топмасун қадрлари аҳли жаҳон ичра касод,
Кунда хизматлариға элни харидор айла.
Кўтариб жаҳл ғуборини алар кўнглидин,
Илм нуридин они ойина кирдор айла.
Раҳм этиб Роқими бечораға ҳар кун рўзи,
Хоки васлидин неъматин диндор айла.

Муроди бўлмаса, ўғли муроди,
Атонинг бермагил, ёраб, муродин.
Нечун ким ҳақ ризосин истар ул ибн,
Кечиб билгил жами мосиводин.
Ато қилса мунинг аксини бехос,
Тила Ҳақдин атонинг хайрбодин.

* * *

Кимки устозиға ихлос ила иззат қилса,
Ҳақ онинг манзилини жаннати ризвон айлар.
Жаҳлдин қаҳр ила устодини таҳқир этган,
Дўзах ўтида тану жонини бирён айлар.

* * *

Қилиб сайр, кезмак ҳавас айламанг,
Замон ўқимоқни бас айламанг.
Ўзингизга роҳатни айлаб ҳаром,
Бўлунглар риёзат била субҳу шом.

* * *

Қилиб ғайрату, рангу, номус ор,
Этинг илм таҳсилини ихтиёр...

* * *

Билиб дарсингиз, такрор ўқунг,
Ўқунглар, ўқунглар, ўқунглар, ўқунг,
Ҳавойи ҳавасларни айлаб раҳо.
Сабоқларни такрор этинг борҳо.

* * *

Масалдур, сабоқ, бир агар бўлса ҳарф,
Ўқимоқ керак они ҳар кунда алф.
Қилинг борҳо қунт бирла жадал,
Ғанимат маҳалдур, ғанимат маҳал,
Ҳаял айламанглар ўқурни муттасил,
Ўтар кўз юмуб очғунча ойу йил.

* * *

Китобат дил очар ҳамсуҳбат эмиш,
Улуғлар бу сўзни на яхши демиш.

* * *

Агар бор эрса ақлинг сарф қил умрингни жойига,
Қулоқ солма риё аҳли фиғони бирла войига.

* * *

Роқим, гар одам эрсанг, кўп бўлмоғил ҳавойи,
Қилма ўзингни зинҳор зуд аҳлидек риёйи.
Агар бор эрса ҳушинг мустамеъ бўл,
Кўнгулни жам этиб ҳар можородин.

* * *

Етти йилдур ғурбат ичра қон ютуб лайлу наҳор,
Айрилиб ҳешу таборимдин юрурман хору зор.
Не манга бор ёр ҳамдам, не манга бир ғам-ғусор,
Оҳким, бағримни қон андуҳу айлади.
Ақлу, ҳушу, сабру оромумни ғорат айлади,
Хонумондин айриб беайшу ишрат айлади.

* * *

Одам эрсанг, бил ўзингдин илгари ҳар кимсани,
Бўл мулойим, кўб ғурур этма қилиб бизга ситам.

* * *

Оқил эрсанг, даҳр золи бирла бўлма ошно,
Ошно бўлсанг қилур юз минг балоға мубтало.

Муҳаммаднийёз Нишотий

(XVIII аср)

XVIII аср некбин ва мумтоз адабиётининг Хоразмдаги энг йирик вакилларида бири Муҳаммаднийёз Нишотийдир. У ўзининг лирик ва эпик асарлари билан бу давр адабиётида катта ўрин эгаллайди.

Нишотий даҳо шоирлардан Алишер Навоий ва Фузулийларни ўзининг устози деб билади. Шунинг учун унинг шеърларида Навоий ҳамда Фузулийларнинг бадиий услуби сезилиб туради. Шоир устозларининг бир қанча шеърларига тахмислар боғлади, уларнинг (айниқса, Навоий) «Хамса» чиликдаги анъаналарини давом эттириб, ўзининг машҳур «Ҳусну Дил» достонини яратди.

Шоир Нишотий «Ҳусну Дил» достонида Кайқубод, Навдар, Тахмурад, Тур, Бижон, Нўширвон, Фаридун, Кайковус, Хусрав, Ҳусайн Бойқаро каби образларни келтириб, Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоийларнинг бу соҳадаги анъаналарини давом эттирганини таъкидлайди.

«Қушлар мунозараси» асарида 14 хил қушнинг ўзаро баҳслашуви орқали шоир замондаги айрим ҳукмдорларнинг худбинлиги, мақтанчоқлиги, мансабпарастлиги очиб берилади. Камтарлик, адолат ва диёнат, яхшилик ва эзгулик улуғланади. Бу ахлоқий-дидактик характердаги асардир.

НИШОТИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Ақлинг бўлса агар санга раҳнамун,
Жисминг аро жон эрур ул кофу нун.

Ҳар кишиким куфригадур муътариф,
Ўз тилидан куфрғадур муттасиф.

Сўздин эрур борчасига тору пуд,
Хоҳ адам бўлсину, хоҳи вужуд.

Сўздин экан руҳи равон ҳам санға,
Жону, тану, тобу тавон ҳам санға.

Гавҳари сўз балки эрур жонға жон,
Билки эрур лаҳжам жонға жон.

Сўзки малоҳат била марғуб эрур,
Зийнат анга бўлса агар ҳўб эрур.

Қоматини нутқи равондин қилур,
Хулла анга пардан жондин қилур.

Кимки ямон сўзни дер, инсон эмас,
Сўзки ямондир, они ҳайвон демас.

Ҳар киши сўз бикрини пайдо қилур,
Бошдин-оёқ зеб ҳувайдо қилур.

Чехраси анинг била рангин этар,
Қошиға бу дудани тазйин этар.

Ўйла сўзинг бўлғусидир дилнишин,
Аҳли ҳақиқат топиб ундин наво,
Хайли мажоз ани кўруб хушнаво,
Иккисининг кўнглиға марғуб ўлуб,
Икки жаҳон аҳлиға матлуб ўлуб.
Токи сенинг сўзингга бўлғай ривож,
Икки жаҳон қилғай ани бошға тож.

Ҳар киши ўз таъбича иншо қилур,
Маънилик сўз эл аро пайдо қилур,
Аҳли суҳан чунки эрур кимё,
Туфроқи зар янглиғ этар хушнамо.

Мантиқ эли қилғонида жонда фарқ,
Қилдилар ҳайвон била инсонда фарқ.

Илм элининг васфи жаҳондин фузун,
Ҳарна гумон айласанг ондин фузун.

Илм зулоли била эҳё қилур,
Кўнглини ул дур била дарё қилур.

Ул доғи касб этгуси андоқ ҳаёт,
Ким анга йўқ зарраи бийми мамот.

Икки жаҳон ичра бўлуб зиндадил,
Мунда-у, анда бўлур ул юз қизил.

Кимдаки йўқ жавҳари идроки илм,
Кўнгли эмас ойинайи поки илм.

Водийи гурбат аро қўйди қалам,
Ҳамқадам анга ғаму камдан-кам.

Киши бўлмаса гар аҳли жаҳонга керак,
Ул бўлмағусидир жавҳари жонға керак.

Махмур

(1775 — 1844)

Махмурнинг асли исми Маҳмуд ибн Мулла Шермуҳаммад Акмал шоир ўғли, зуллисонайн (ўзбек ва форсигўй) шоир ва мутафаккир. Бутун умрини Қўқонда муқим ўтказиб, аҳён-аҳёндагина Фарғона водийси қишлоқларида, Ҳапалак каби, шунингдек Хўжанд атрофи вилоятлари, Қароқчиқум, Қурама, Ашт ва бошқа жойларда саёхатларда бўлган.

Ўзбек адабиётининг етук шоири, ўз асарлари билан ўзбек адабий тилининг шаклланишига катта таъсир кўрсатган. Ўзбек адабиёти халқ демократик йўналишининг шаклланиши, кучайишида, танқидий реализм оқимининг вужудга келишида фавқулудда ҳал қилувчи роль ўйнаган. Хусусан, Муқимий ва Завқий танқидий реализмнинг шаклланишига таъсир кўрсатди.

Махмур форс-тожик адабиётида Рудакий, Убайд Рақоний, ўрта аср Мовароуннаҳр арабийзабон адабиётида ибн Лаххомлар асос солган ҳажвиёт санъатини «Қўқон адабий муҳити» билан боғлиқ даврда ўзбек бадиий-ижтимоий муҳитида кенг ривожланишига, унда мустақил фан (яъни санъат мажмуиъ) сифатида гуллаб-яшнашига сабаб бўлган салафлардан биридир.

Махмур ҳаёт қийинчиликларига, оиласининг оғир иқтисодий аҳволига, камбағаллигига қарамай ўз даври учун анча мукаммал маълумот олди, хусусан Қўқондаги Мадрасаи Мирни тугаллади, грамматика, ҳисоб, Ҳандаса, илми нуҷум, тиб, мантиқ каби илмларни эгаллади. Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Ғолибий, Соиб Табризий ва бошқалар меросини чуқур ўрганди.

Махмурнинг бадиий меросидан жуда озгина қисми етиб келган.

***Махмур ўзи, она-Ватан, юрт аҳволи, инсон қадри ва
инсоний муҳаббат тўғрисида***

(Умархон номига битилган шеърнинг насрий баёни)

... Агар кўзингни қири билан менинг томонимга қарасанг,

Ўз тенгқурларимнинг кўзга кўрингани, фозилларнинг

сарвариман,

Эй шоҳ, бу паст қулнинг қўлидан ҳар иш келади:
Ҳам илму фанда, ҳам сипоҳликда, ҳам бошқаларда...
Агар жаҳонгир амир менинг фазилатларимга,
Шерик бўла олувчи кишини топса, розиман.
У ҳар бир фанда ман каби Вомиу бўлса,
Ҳам шеър, ҳам тарих илмида, ҳам имо (киноя, рамз) дафтарыда

... Бу дуогўйнинг ҳар уч боласики, ҳазрат биладилар,
Ҳар учаласини банда хон ҳазратларига тасаддуқ қилади.
Бугун ҳайит куни ҳар учовида ҳам бирор кийим йўқ.
Қандай ҳолда туғилган бўлса, ҳозир ҳам ўша турда, ўша тарзда.

***Жоҳил табиблар, илмсиз оми амалдорлар,
илмни қадрламовчилар хусусида***

(«Дар сифати амир Олимхон, тарихи у» шеъридан)

... У подшоҳнингки сифат дарёсини ковлаб чиқдим,
Ақлдан ҳеч нарсa топчагач, ундан юз ўгирдим...

...Ажаб Козий, қоҳили, жоҳиле.
Бўлуб омилик «илмига» комиле.
Агар кўксини чок қилсанг ҳама,
Гилу гишини пок қилсанг ҳама.

***Расмий «сарой шоирлари» уларнинг ғараз ва риёлари,
шоирлик даъвосини қилувчилар ҳақида, юксак бадиият
тўғрисидаги ўйлар***

Фазлийга жавоб:

... Эй қора дев йўлидан юрувчи исқотий,
Нақд гуноҳнинг ўғриси, исқотий.
Жаҳаннамда жоҳиллар орасида,
Бош ўринни олар исқотий...

«Амаким» радифли шеъридан яна Фазлий тўғрисида

... Тўрақўрғон билан Наманганда
Хуш эди мансаби равон амаким
Кеча-кунлар сўраб юрар эрди,
Мурдалар жамъидан нишон амаким.
Бўлди зарбулмасал бу боисдан,
Пири исқоти замон амаким...

Шоҳи Султон Умарни йўлдан уриб,
Айлади шоири шаҳон амаким.
Ҳама ашъорини бериб анга,
Олди дунёни беғарон амаким...

«Ўлғай» радифли шеъридан яна Фазлий тўғрисида

... Тавқи лаънатни гарданига осиб,
Боби заллатга номдор ўлғай
Икки оламда бу мазаллат қин,
Қобили қаҳри кирдикор ўлғай...

Ботини халқ ичида эрди ола.
Зоҳири даҳр аро чифор ўлғай...

То абад нақли лаънату нафрин,
Жаъми авқотига нисор ўлғай...

Мунис Хоразмий

(1778—1829)

Хоразм адабий муҳити тарихини кўздан кечирсак, бадий ижод соҳасида Абулғозий Баҳодирхон бошлаб берган ишлар XVII асрдан кейин янада ривожланди, кенг қулоқ ёйди, анъанага айланди. Шу анъанани юксак поғонага кўтарган Мунис Хоразмий катта истеъдод эгаси: буюк шоир, адолатгўй тарихчи-олим, моҳир таржимон ва нозиктаъб хаттот сифатида эл орасида шуҳрат топди, эътибор қозонди.

Хива шаҳрига туташ Қиёт қишлоғидаги Авазбий оиласида 1778 йили бўлажак Хоразм фаҳри, улуғ шоир Мунис Шермуҳаммад Авазбий ўғли таваллуд топди. Унинг падари бузруквори Авазбий мироб фан ва маданият қадрига етадиган, ижод аҳлини ҳурмат қиладиган, маърифатпарвар инсон бўлган. Шул боис у ўғли Шермуҳаммаднинг илм ва ижод билан боғлиқ барча орзу-умидларини рўёбга чиқишида шахсан ўзи бош-қош бўлди. Зарурий шарт-шароитлар яратди.

Шермуҳаммад бошланғич таълимни қишлоғидаги мактаблардан бирида олди. Кейин ўқишни Хива мадрасаларида давом эттирди. У илм сирларини ўша даврдаги машҳур устоз Саидэшонхўжадан ўрганганини эслаш лозим. Шермуҳаммад ўқиш жараёнида, олим ва шоир Ҳасанмурод Қори Лафасийнинг хабар беришича, араб ва форс тилларини пухта ўрганган ҳамда хаттотлик санъатини эгаллаган.

Шоир 1804 йили шеърларини бир кичик тўпламга жамлади, 1815 йилда эса 16892 мисрани ўз ичига олган катта девонга тартиб берди. Уни «Мунис ул-ушшоқ» деб атади. 1804 йили ёзув санъатига бағишланган «Саводи таълим» шеърий асарини битди.

Тарихчи-олим сифатида Мунис «Фирдавс ул-икбол» («Бахт боғи»), асарини Хива хонлари тарихига бағишлади. Унда 1812 йилгача бўлган давр ёритилган, кейинги воқеалар эса Муниснинг жияни Огаҳий қаламига мансубдир.

Шоир ва тарихчи-олим Мунис Хоразмийнинг шеърий асарларида ҳам, тарихий китобларида ҳам маърифатпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ғоялари илгари сурилади. У барчани мард-

лик ва жасоратга, илм-фан ривожига ҳисса қўшишга даъват этади. Мунис эндигина ижоди гуллаб-яшнаган бир пайтда, яъни 1829 йилда вабо касалига чалинди ва оламдан ўтди.

МУНИС ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР

Сўз

Гарчи аввал бор эди маҳбуби гулрухсора сўз,
Лек эрур ҳоло бaсе манкубу бахти қора сўз.

Шоири шўридаға дилжамълик қайдин етар.
Даҳли бежодин авом оллидадур юз пора сўз.

Дема, сўз атрофиға чекмиш ливойи иштиҳор,
Қадрдоне топмай ўлмиш даҳрда овора сўз.

Шоир ўз аҳволиға дармондау фазл аҳли хор,
Оҳким, топмас бу даврон ичра бир ғамхора сўз.

Қилма изҳори суханварлик фароғе истасанг,
Сийму зар ўрнига ер бошиға санги хора сўз.

Хоҳ назму, хоҳ наср ўлсун фазилат аҳлидек
Хорлиғ домониға чекмиш оёқ якбора сўз.

Сўз чу мундоқ хор эса, сўз аҳли мундоқ хоксор,
Ваҳ, не тил бирла деёлғай Муниси бечора сўз.

Саводи таълим

Ҳуснихат, таълим берган устози ҳақида

Мунис, адаб иқтизоси бирла,
Сур хома биров дуоси бирла,
Ким ахтари бурждин эрур ул,
Сайёри раҳи яқин эрур ул.
Мавлоий жамии аҳли идрок,
Фархонда жамоли арсаи хок,
Фармонбари ҳукми ҳазрати ҳақ,
Огоҳи рамузи ҳикмати ҳақ
Ҳар илмда жомииул-фазойил,
Ҳар ҳукумда воқифул-масойил.
Мажмуи улум ичида маълум,

Қозийи баланд рутба махзум.
Муҳри шараф ичра меҳри рахшон.
Онсиз хат ўлуб саводи бутлон.
Ҳам маҳкамаси сипеҳр тимсол,
Ҳукми аро расми адл возиҳ,
Адли аро ҳукми шаръ лойиқ.
Илм ичра адили Ибн Ҳожиб,
Илм аҳлига эҳтироми вожиб.
Фикҳ ичра камоли андин афзун,
Ким демак эрур гумондин афзун.
Хаттидин ўлуб хужаста таълим,
Таълим фани хатиға таслим.

Рисолани ёзишдан мақсад

Кўп муддат эрди гуруҳи муштоқ,
Таълим суманбарига ушшоқ,
Машқ этмак ишида хат битарга,
Таълим вуқуфига етарга.
Айлар эди хизматим аро пўй,
Дилреш ўлуб ўйлаким қалам мўй,
Мен ҳам нечаким хатим тат эрмас,
Бал қоида мистарига кирмас,
Маъюс эта олмайин аларни,
Хирмон аро солмайин аларни,
Билганича суриб қаламни ҳар ён,
Таълим ишин айлар эрдим осон,
Лекин кўнгул ичра эрди бу ком,
Қилсам рақами улуми арқом,
Андин талаб аҳли бўлса маҳзун,
Таълим фанин қилурда маҳфуз,
То илгима тушти бир рисола
Хат қоидаси ойига ҳола.
Ҳиммат камарин белимга боғлаб,
Назм айлағали ўзумни чоғлаб,
Бердим қаламим отига маҳмиз,
Майдони варақ уза суруб тез,
Ёраб, бу отимни ланг қилма,
Гумроҳи раҳи даранг қилма,
Шахроҳи мақосидим сори сур.
Сарманзили интиҳога еткур.

Қалам ҳақида

Эй аҳли қаламлиқ этган исбот,
Лозимдурур айласанг мубоҳот,
Ким келди қалам хужаста авсоф,
Ҳар нечаки васф ўлур эмас лоф...
Ким дедилар аҳли маъни они,
Жон ўртасида «алиф» нишони.
Зебо қамишини найшакар бил,
Нўғида анинг шакар самар бил.
Ҳарфидин оқиб шароби маъни,
Эл андин эрур хароби маъни.
Оҳанги саририким равондур,
Гулбонги анодили жинондур.
Шаҳлар ёшурун ишига маҳрам,
Шаҳларға ривож бергучи ҳам
Илм аҳли насиби андин афзун,
Жаҳл аҳли анинг ғамида маҳзун.
Олам иши интизоми андин,
Олам элининг низоми андин.
Ул бўлмаса бўлмағай китобат,
Бу бўлмаса қолмағай ҳикоят...

Хат ёзиш асбоблари ва ёзишга тайёргарлик ҳақида

Эй хат ҳавасин падида қилгон,
Яхши битмақ умид қилгон,
Саъйинг чу битарга бўлди жозим,
Асбобини билмак ўлди лозим,
Ким бўлмаса жамъ борча асбоб,
Ошуфта чу нол кўргасен тоб.
Ҳар нечаки жустужўй қилсанг,
Мақсад уза гуфтугўй қилсанг,
Мақсуд иши ғайри воқеъ ўлғай.
Жаҳдинг талаб ичра зосъ ўлғай
Бас билмағи бўйла бўлди вожиб,
Тақрири эрур манга муносиб.
Бир-бир қилайин борини таъйин,
Ҳар қайси ишини доғи талқин.
Ҳозир бўлу истимоъ қилғил,
Азми раҳи интимоеъ қилғил ...

Мунис, қаламингни хат сори сур,
Қил тарки даранг, илгари сур.
Таълим ниҳонин ошкор эт,
Нуқта била ўлчамак шиор эт.
Бир-бир бори ҳарфга рақам сур,
Таълимини бошқа-бошқа билгур.
Ул қавмки хатга эрди возеъ,
Бу нуқта алардан ўлди воқеъ.
Тули «алиф» уч нуқтадур, аммо,
Ул хома биланки қилдинг иншо.
Арзи доғи сулси нуқта бўлғай.
Бешу каму бегумон бузулғай.
Онда ҳаракоту хамза пайдо,
Лекин батариқу рамзу имо.
Ул навъки гар бўлур нигунсор
Бўлғай яна ул «алиф» намудор.
Бир нуқтача басдур аввали «бо»,
Лекин танида хилоф пайдо.
Баъзи сузи олти нуқтача ҳўб,
Баъзи деди етти нуқтадур ҳўб.
Устоддин ўлди доғи масмуъ,
Қим тўққузи борлур асру матбуъ.
Лекин бу фақир муддаоси...
Олти нуқтау тўққуз ароси.
Бир навъ қациға ҳам стушсин,
Андак таниға шикаст тушсун,
«Жим» аввалидур «ре» нигуни.
Пайваста «нун»и вожгуни.
Баъзи дедилар бидояти «жим»
Таълим аро икки нуқтау ним.
Қил доманасини ўйла марқум,
Бўлсун ичи байзавор маълум.
Бир нуқтани «ро» га муттасил қил,
Куттоб қошида «дол» ани бил.
«Ро» қомати икки нуқта, аммо
Боши бийик эрмас ўйлаким «зо».
«Зо» уч нуқтау лек саркаш,
Қилса бўлур они қушға ўхшаш.
Дандонаи аввали сари «син»
Бир нуқта баробар ўлди таъйин.

Иккинчисин айлагил кушода,
Ул навъки нуқтадин зиёда.
Аммо тани «сим» дур ўйлаким «нун»
«Нун» зикри эрур бу ерда матъун.
«Шин» маддини етти нуқта бил биғ,
Аммо каж эрур биайниҳи тиғ.
Кажлик анга ул қадар муқаддар,
Ҳар ён алифи тушар баробар.
Зеҳдек анга чексанг ар хати соф,
Бўлғай гўё камони наддоф.
Гар табъинга етмаса малоли,
Мунисдин эшит яна мисоли.
Устида агар чекилса чап «шин»
Бўлғай ичи шакли кишти ойин.
Ул шаклда ёзгил аввали «сод»,
Бўлсун яна «сод» акси бунёд...

Муҳаммадризо Огаҳий

(1809—1874)

Муҳаммадризо Огаҳий 1809 йили Хоразмнинг Хива шаҳри яқинидаги Қиёт қишлоғида дунёга келган. Муҳаммадризонинг машҳур шоир ва олим, таржимон бўлиб етишишида тоғаси Мунис Хоразмийнинг хизматлари катта бўлди.

Огаҳий асарларида инсон бекаму кўст камолга етишиши учун ёшлиқдан илм ва касб-ҳунар эгаллаши шарт эканлигини таъкидлайдики, унингча, илм-маърифат инсоннинг маънавий камолотида ва жамиятнинг тараққиётида кучли воситадир. Мутафаккирнинг назарида дунёвий илм инсон ақлини бойитади, бу жиҳатдан унинг дунёвий мантиқ (логика) илмини ўрганиш ҳақидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эга.

Огаҳийнинг «Бог», «Баҳор», «Гул», «Сахро» радифли ғазалларида инсон ва табиатнинг уйғунлиги, табиат гўзаллигининг инсон тафаккурига, руҳий ва маънавий дунёсига таъсири тўғрисидаги фалсафий-дидактик фикрлари азиру қимматлидир.

Огаҳий ўзининг маърифий-ахлоқий қарашларида шахснинг нафосат (эстетик) тарбиясига ва нутқ маданиятига алоҳида эътибор беради. Унингча, киши ўзини беҳуда гаплардан тийиши, ўз гаплари билан суҳбатдошига ва теварак-атрофдагиларга лаззат бағишлаши энг гўзал инсоний фазилатлардан ҳисобланади. Шоир ўзининг нафосат руҳидаги қарашларида шеър санъати учун уч асосий муҳим фикрни илгари суради: шаклга эмас, балки мазмунига аҳамият бериш; соф юрак билан ҳақиқатни гапириш; сўз қадрига етадиган кишиларни доимо назарда тутиш.

Огаҳий ўз даврининг етук тарихчи олими, моҳир таржимони ва хаттоти сифатида ҳам шуҳрат қозонди. Огаҳий Шермуҳаммад Мунис томонидан ёзилиб, лекин тугалланмай қолган «Фирдавс ул-иқбол» асарини давом эттириб, 1825 йилгача бўлган воқеа ва ҳодисаларни каламга олди. Сўнгги йилларда эса, у Хоразм тарихига бағишланган «Риёз уд-давла» (1825—1842); «Зубдат ут-таворих» (1846—1855); «Жомеъ ул-воқеоти султоний» (1856—1865); «Гулшани давлат» (1865—1872) каби тарихий асарларини яратди.

Огаҳий моҳир таржимон ва хаттот сифатида йигирмага яқин асарни форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Жумладан,

«Калила ва Димна», Низомийнинг «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») достони, Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достони, Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» достони ва Кайковуснинг «Қобуснома» сингари асарлари фикримизнинг далилидир.

Бағри кенг, олижаноб инсон, назм осмонининг қуёши — Оғаҳий ёшлар тарбияси ва шогидларига алоҳида эътибор берди. Хусусан, истеъдодли шоир, нозиктаъб мусиқачи ва мусиқашунос, буюк ва суюқ, инсонпарвар ва ватанпарвар давлат арбоби Муҳаммад Раҳимхон соний — Ферузнинг устодидир.

ОГАҲИЙ ШЕЪРИЯТИДАН НАМУНАЛАР

Сўздир бу жаҳон аҳли аро қулзуми жарф,
Покиза маони ангодур дурри шигарф,
Бу баҳр топар кўнгул аро гунжойиш,
Лекин анга ҳар кўнгул бўла олмас зарф.

* * *

Кўнгул бир баҳри заххору, онладур покиза гавҳар — сўз.
Вале шарит улки маъни шоҳидиға бўлса зевар — сўз.
На мушкул дард эрурким, бир сўзимни айламас бовар,
Ва лекин бовар айлар муддаийлар гар десалар ҳар сўз.

* * *

Гафлатда бўлма кўнгул, ҳаётингда рўзи касб этар чоғда,

* * *

Айбдин айлаб ҳазар қил, Оғаҳий, касби ҳунар,
Ким эса жинси башар бўлмоқ эмас маъюб ҳўб.

* * *

Чу топдинг, эй, кўнгул, гардуни дун холидин оғаҳиғ,
Бериб орқа ҳунарға, бўлмағил мағрур хизматға.

* * *

Агар одам эсанг, сайр эт гулшанда адаб бирла,
Қадам ҳар сори қўйма ул сифат ким гову ҳар устох.

* * *

Ҳаётим боиси ширип тилидин бир тақаллумдир,
Нишотим мужиби рангин лабидин бир табассум.

* * *

Бари илму ҳунар ичра эса ҳар нечаким доно,
Замон аҳли аро бўлмас замона муҳтарам ёлғуз.

* * *

Илм андоқ ганжи нофиздир бани одамғаким,
Кимда ул бўлса, икки олам бўлур обод анго.
Касби илм этмай киши, гар қолса маҳзи жаҳл ила,
Икки олам обрўси бўлғуси барбод анго.

* * *

Одамидир илму дониш бирла одам, йўқ эса,
Жумлаи ҳайвонғадур яксон қадру рухсору лаб.

* * *

Эй, келди фунуни илм таслим сенга,
Қилмоқ манго лозим бўлди таъзим сенга,
Гарчи йўқ эрди қувват аёқимда, вале,
Келди бош ила олғоли таълим сенга.

* * *

Камол аҳли аро, албатта, топғай рутбаи олий,
Маоний касбида кимсаким қилди ҳунар ихлос.

* * *

Жаҳолат бир давосиз дард эрур жоҳилга, билгилким,
Қулоқ солмас иложи дардиға гар очса Луқмон лаб.

* * *

Олам ичра барча ишдин қаттиғу душвордур,
Оғахий маъқул қилмоқ беҳаё нодонга сўз.

* * *

Эй, кўнгул, одам хаёл айлаб дема нодонга сўз,
Чунки ул инсон эмас, топсанг дегил инсонга сўз.

* * *

Кўкка чиқсанг ҳам қуёшдек тушкайсен ер остиға,
Иззу жоҳи даҳрдин кибру ҳаво қилмоқ ғалат.

* * *

Гар истамассан бўйнингга иблис янглиғ тавқи лаън,
Қил хотирингни саъй этиб, доми такаббурдин халос.

* * *

Неча умрлар қилдинг аҳли жоҳга хизмат,
Тарк этиб они, эмди фақр элиға хизмат қил.

Нодира

(1792—1842)

Моҳларойим Нодира ўзбек адабиёти тарихида бадиий сўз устаси ва маърифатпарвар шоира сифатида машҳурдир. У Андижонда туғилиб вояга етган. XIX асрнинг биринчи ярмида ҳукмронлик қилган Қўқон хони Умархоннинг умр йўлдоши. Нодира хон вафотидан кейин унинг ўрнига тахтга ўтирган ёш ўғли Муҳаммад Алихонга ҳомийлик қилиб, давлат арбоби сифатида ҳам шуҳрат қозонган. Шоиранинг ўзбек ва форс-тожик тилларида Комила, Нодира, Макнуна тахаллуслари билан жамланган шеърларидан иборат учта девони бизгача етиб келган.

Шоира давлат арбоби сифатида мамлакатда тинчлик, осойишталик барқарор бўлиши, адолатнинг гуллаб-яшнаши йўлидаги саъй-ҳаракатлари билан бир қаторда, маърифат равнақини кўзлаб, кўп ишларни амалга оширган. Ўша даврга оид манбаларда айтилишича, Нодира атрофида кўпгина олималар, шоиралар, фозилалар, хаттотлар йиғилган эдилар. Уларга маънавий маданиятни ривожлантириш учун мумкин қадар имкониятлар яратиб бериларди. Бу ишлар тепасида Нодира турган, албатта.

Нодира бу вақтда Навоий, Машраб, Бобур, Бедил, Фузулий, Амирий каби шоирларнинг девонларини кўчиртирди ва шоирларни янги-янги асарлар, дostonлар ёзишга ташвиқ қилди. Бу ҳақда ҳам Хотиф шундай дейди: *«Бу кунларда яна китоблар ёздириш ва уларга зеб-зийнат беришга фармон қилиб, бир китобхона бино эттирди. Китобхонада ишловчи котиблар, наққошлар, рассомларга шундай қарам ва эҳсонлар кўргуздиким, бунинг овозаси атроф-оламга машҳур бўлди»*.

Нодира ҳаётни, турмушни гўзал кўришни орзу қилди. Шоира ўз девонига ёзган дебочасида: *«Одам авлодидан солиҳ бирла яхши от ва наку сифот ва саодат нишони ва қомронлиғ иқтиронидур»*, деб ёзди.

НОДИРА ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР ҒАЗАЛЛАР

Кел, даҳрни имтиҳон этиб кет,
Сайри чаманни жаҳон этиб кет.

Бедардларинг жафоларидин
Фарёд чекиб, фиғон этиб кет.

Дунё чаманини булбулисен,
Гул шохида ошён этиб кет.

Эй, ашк, кўзимни мактабидин
Ҳайрат сабақин равон этиб кет.

Олам чаманики бевафодур,
Бир «оҳ» била хазон этиб кет.

Ушшоқ мақоми бўстондур,
Азми раҳи бўстон этиб кет.

Мақсад на эди: жаҳона келдинг:
Кайфиятини баён этиб кет.

Фош этма улусға ишқ сирин,
Кўнгулда ани ниҳон этиб кет.

Кел, ишқ йўлида кўзларингни,
Эй, Нодира, дурфишон этиб кет.

* * *

Замона аҳлидин ғам кетди, айши жовидон келди,
Адамдин олами ижод аро хон ибни хон келди.

Башорат сизга, эй, аҳли жаҳонким мулки дунёға
Чароғи махфили олтин бешик, Бобирнишон келди.

Зиҳи тифли ҳумоюнфар, муборақ рўй, фаррух руҳ,
Жаҳон аҳлиға андин муждаи руҳи равон келди.

Асолат баҳрида зоҳир бўлиб, мавжи карам андин,
Дури якто тирози домани охирзамон келди.

Сафои мақдаминин бўлди хуррам арсаи олам,
Ҳаёти тоза топди мамлакат, гўёки жон келди.

Зафар топти сипаҳ шоҳзода осори қудумидин,
Қилинглар яхшилар шукринки, давлат ройгон келди...

Дуои хайр этинг, эй, аҳли давлат, Нодира янглиғ,
Дамо-дам шукр этинг, шаҳзодаи мулки жаҳон келди.

Дилшод

(1800—1905)

Дилшод 1800 йилда Ўратепа (шоира бу ерни Истравшан деб ҳам атайди) шаҳридаги собиқ «Мир Мушон» маҳалласида туғилди. Отаси Раҳимқул шоиртабиат киши эди. У Ўратепада олиб борилган жангларнинг бирида ҳалок бўлган, онаси эса 1813 йилда вабо касалидан вафот этган. 14 ёшида ота-онасидан етим қолган Дилшод 90 ёшдаги катта бибиси билан ип йигириб кун кечиришар эди.

Ўратепа XVIII аср ўрталарида хонликларнинг кураш майдонига айланиб қолган эди. Бу ерга шарқдан Қўқон хонлиги, шимолдан Бухоро амирлиги тез-тез бостириб кириб, талончилик урушлари олиб боришар эди.

Қўқон хони Умархон 1816—17 йилларда Ўратепани босиб олиб, кўпгина асирларни Қўқонга келтиради. Булар орасида 17 яшар Дилшод ҳам бор эди.

Ўзининг гўзаллиги ва нозик таъби билан ажралиб турган Дилшодни уч кундан кейин ювинтириб, кийинтириб Умархон ҳузурига олиб борадилар. Хон Дилшоднинг шоиралигини билиб қолиб, уни синаб кўрмоқчи бўлади ва курси устида турган бир анорни кўрсатиб:

— Бу анорға не деюрсан? — дейди.

— Ичин қонга тўлдирибсан, — деб жавоб беради Дилшод.

Бундан ғазабланган хон дарҳол маҳрамини чақиради ва у «ўжар» қизни саройдан қувишни буюради.

Ярим кечада Дилшодни бир шайх — «Хожа Калон» маҳалласининг имоми, Тош Маҳдумлар ҳовлисига киритиб юборади. Маҳдумнинг саксондан ошган мактабдор онаси қизни кучоқ очиб қарши олади ва бир неча кундан кейин Дилшоднинг розилигини олиб, уни 50 ёшдан ошган ўғли Тош Маҳдумга никоҳлаб беради. Тош Маҳдум масжидга имом, онаси эса қизларга мактабдор экан.

Ватанидан, қавм-қариндошларидан жудо бўлган қизнинг бу оилада ҳурмат топиши катта бахт эди. Шоира:

*Бўлдум озод илкидин, қолдим тирик,
Ушбу кулба аҳлига бўлдум шерик,*

деб илм-маърифат тарқатувчи шу оилага қўшилганидан қаноат ҳосил қилади. Бу ерда Дилшод туркий лаҳжани мукаммал ўрганиб олиб, қайнонаси билан дарс бера бошлайди. Қайнонаси 99 ёшда вафот этгандан кейин мактабдорликни ўзига касб қилиб олади. У бир маснавийсида:

*Йигирма йил мактаб очдим қизлора,
Ҳирсим баланд бўлди доим ашъора,*

деб ёзади. Шоира 57 ёшида Тош Маҳдум ҳам дунёдан ўтади. Мулла Тош Маҳдумдан 8 фарзанд бўлиб, улардан икки ўғил бир қиз ҳаёт қолади, холос.

Шоира ўз умрининг ярмидан кўпини илм толибларини ўқи-тишга сарфлади. Уларни саводли қилиш — ҳаётни ва жамиятни гўзаллаштиради. У мактабни, билим олишни, китобни тарғиб қилади.

Энг яқин дўсту азиз, ҳамларду дармондур китоб,
Ҳамдамим, ҳамсуҳбатиму ҳамқадрдондур китоб.
Манга илм ўргатувчи устод, билимдондур китоб,
Дил ғуборин аритгучи ғамхўру жонондур китоб,
Танда жоним хизматиға, рагдаги қондур китоб¹.

Ўша давр шароитида хотин-қизларни илмли, маърифатли қилиш, шубҳасиз, ғоят некбин ҳодиса эди. Дилшод ўз мактабида ёш қизларни тарбиялар, уларга хат-савод ўргатар ва уларни чуқур билим эгаси қилиб чиқаришга интилар эди. Шу билан бирга, ёш истеъдодли қизларга ўзбек, тожик мумтоз адабиёти намояндаларининг асарларини ҳам ўргатар ва уларни нафосат руҳида тарбиялаб, ўз замонининг илғор кишилари қилиб етиштиришга ҳаракат қилар эди.

Шоиранинг устозлари адабиётимизнинг классиклари Низомийдан Бедилгача ва Навоийдан бошлаб Нодирагача бўлган энг яхши қалам соҳиблари эдилар. Дилшод, улуғ шоир Алишер Навоийни ўзига *пир* деб билади.

Дилшоднинг энг яқин муаллими унинг замондоши, шоиралар ҳомийси Нодира ва Увайсий бўлди. Бу ҳақда шоиранинг ўзи: «*Улуғ отинлар Жаҳонбиби ва Нодирахоним назмлари салиқамға қувват бахш этадур*» деб ёзган эди. У, шоир ўз замондошларининг қалб таржимони бўлиши зарур, деган масалани кўтаради.

---

¹ Дилшоди Барно ва мероси адаби ў., «Ирфон» нашриёти, Душанбе, 1970, 140- бет.

Ўз даврининг илғор фикрли зиёлиси сифатида танилган шоира юз йилдан ортиқ умр кўриб, тахминан 1905—1906 йилларда вафот этган.

Дилшоднинг яқингача бизга маълум бўлмаган адабий мероси ҳозир ўзбек ва тожик китобхонлари орасида ўзининг иккинчи ҳаётини бошлади. Ҳозир бизга Дилшод асарларининг 3 та қўлёзмаси маълум. Улар адабий меросимизга салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди.

Дилшоднинг ижодий меросини йзлаш, аниқлаш, кенг тарғиб қилишда тожикистонлик олим, тарихчи А. Мухторовнинг хизматлари диққатга сазовордир. У Янгийўлдан шоиранинг «Тарихи муҳожирон» асари билан тожик тилида ёзилган шеърларини топган. Ўзбек тилида ёзилган «Тазкираи Барно» асарининг қўлёзмаси асосида 1969 йили «Дилшод ва унинг XIX ва XX аср бошларида тожик халқининг ижтимоий тараққиётида тутган ўрни» номли монографиясини нашр эттирди¹. Шунингдек, 1970 йилда Тожикистон «Ирфон» нашриёти «Дилшоди Барно ва мероси адабий ў» номли китобини босмадан чикарди. Бу китобда А. Мухторовнинг сўз бошиси ва Дилшоднинг «Тарихи муҳожирон» асари, шоиранинг тожик ва ўзбек тилларидаги шеърлари берилган.

1969 йилда Ўзбекистонда шоиранинг ўзбек тилидаги янги бир қўлёзмаси топилди. Бу қўлёзма «Сабот ул-башар маа тарихи муҳожирон» («Инсон матонати ва муҳожирлар тарихи») деб номланади.

Қўлёзмада шоиранинг 42 та ғазали мавжуд. Булардан 36 таси ўзбек тилида, 6 таси эса тожик тилида ёзилган ғазаллардир. Ҳар бир ғазал 7 байтдан иборатдир. 17 ғазалга Дилшод, 22 ғазалга Барно тахаллуси қўйилган. Қўлёзманинг айрим варақлари йўқолгани туфайли, кўчирилган йилини аниқлаш мумкин бўлмади.

*Ўзум битдим мингдан ортуқ ғазални,
Зикр этиб ўтдим охир-азални.
Минг уч юзда кузга етди баҳорим,
Билмадимким, қачон келгай наҳорим.*

Лекин, ҳозирга қадар, бизга шоиранинг ҳаммаси бўлиб 142 шеъри маълум. Бундан 80 таси ўзбек тилида, 62 таси тожик тилидадир.

---

¹ Дилшод «Саботул башар», 8- саҳифа.

ДИЛШОДНИНГ ЎЗБЕКЧА ҒАЗАЛЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Қўлунга ўқ қаламни, ёз ғазални, дедилар устоз,
Бериб илҳом дилға муштағилни, дедилар устоз.
Сан ўқ бошлаб адабни, эл ҳаётиға муваддат қил,
Сухан бўстонида булбул бўлурсан, дедилар устоз.

Гуноҳинг-у савобингдин гапурма, меҳрдин сўзла,
Муҳаббат жомидин ҳиммат майини ич, дедилар устоз.
Ўлумдин баҳраманд бўлмай, қазо-у қадрин айтма,
Ки, ул маслак йўлида бошқалар бор, дедилар устоз.

Агар одам эурсан муфтихўрликдин кечиб, назм эт —
Ки, илминг бурди кеткай ҳирс қўшулуб, дедилар
устоз.

Мулозим бирла ошно бўлмағилким, кибр зўр ўлғой,
Такаббур элидин дард-у мараздур, дедилар устоз.

Эл ичра ишла, эл бирла тирик бўл(гил) амалда,
Ки, танҳо ном чиқормас яхшиликда, дедилар устоз.

Қалам олдим қўлумға, шеър ёздим эл ҳаётини,
Амал қилдим ёзишда ҳар нимарса дедилар устоз.

Агар ишқ-у муҳаббатдин ёзар бўлсанг ғазал ҳар гоҳ,
Элинг ишқини, Барно, доимо ёз, дедилар устоз.

МУҲАММАСЛАРДАН

Энг яқин дўсту азиз, ҳамдарду дармондур китоб,
Ҳамдамим, ҳамсуҳбатиму ҳам қадрдондур китоб,
Манга илм ўргатгучи устод, билимдондур китоб,
Дил ғуборин аритгучи ғамхўру жонондур китоб,
Танда жоним хизматиға рагдаги қондур китоб.

Ҳар китоб ҳар турли маъни бермоғи таълимидин,
Бир китоб баҳс этса илму маърифат таърифидин,
Ўзгаси сўзин алаб аҳлиға қилур тақдиридин,
Ҳар бир олимни(нг) китоби илмни тавсифидин,
Адлу инсоф жорий этгай, ҳукми султондур китоб.

Бу замонда ҳамдами роз ўлмағоч, ўқиш керак,
Ҳар китобни ўқиғонда маънисин уқиш керак,
Андин ўргониб адаб илмин, ғазал тўқуш керак,
Норасолиқни жаҳонда беҳини қирқиш керак,
Илмсиз афсунчиларға тийри паррондур китоб.

Ўқуғонлар орасидин кўп билимдонлар чиқар,
Маърифат илмини торқотғучи гапдонлар чиқар.
Ердин кимё олувчи кўп деҳқонлар чиқар,
Мазлум эл бахтига кўп-кўп пир донолар чиқар,
Муштилар Барно Хўқандийдин бу дostonдур китоб.

ДИЛШОДНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ «МУҲОЖИРЛАР ТАРИХИ» АСАРИДАН НАМУНАЛАР

... Кирдим. Бир кекса аёл докаға кашта тикар эрди. Саломға алейк олиб, турк сўйлади, ман билмадим. Бас форсий чала сўзлади, фаҳм ила билиб жавоб қилдим. Бир неча кун аёл хизматини қилиб юрдум. Аёл саксондин ошган, ўғли элликда бор, шу санағача калхуло эмас аз важҳи бебизоат бўлғонидин. Бас мандин рози ризолиқни олуб, ўғли Тош Маҳдумға ақд қилдурди. Тош Маҳдум масжидға имом, онамиз қизларға мактабдор эрдилар.

Ман боз ўн уч йил хизмат қилиб, туркий лаҳжани мукаммал ўргануб, мактабдорлиқни мерос олдум. Қайн онам назаркарда эканлар, то тўқсон икки ёшғача ойнаксиз чок тикиб, рўзона қизларға сабақ берур эрдилар. Ман боз етти йил шу тарийқа қизларға мактабдорлиқ қилғонимдин сўнг (қайн онам) тўқсон тўққиз ёшда вафот қилдилар. Ул аснода ман ўттиз етти ёшда эрдим. Мулла Тош Маҳдумдин саккиз фарзанд бўлуб, икки ўғул бир қиз қолди. Сайид Азим ва Сайид Маҳмуд ва Мехринисо. Маҳдум эрса онасидин йигирма йил сўнг — тўқсон ёшида вафот бўлди. Ул аснода мен эллик етти ёшда эрдим, боқий ихтиёр қилмадим.

Ман саксон саккиз ёшимғача ойнаксиз хат кўруб, мактабдорлик қилдим. Эллик бир йил мактаб тутиб, ўрта, авсот ҳисобида йигирма уч толиба тутуб, саккиз юз тўқсон бир қизни босавод қилдим. Алардин қарийб тўртдан бири таъби назм эрдилар.

Охир дамларда хон ўрусға байат қилғон тарих асносида ложорам ҳушёр ва қобул қизлар жам бўлғон эрдилар. Алар хусусан адаб омузашиға мойил эрдилар. Навоий, Фузулий, Ҳофиз, Бедил назмийтиға фрифта ва ошуфта бўлғонлардин Анбарой саккиз ёшидин то ўн тўрт ёшиғача адаб машғули эрди... Ул қиз улуғ шоира бўлуб

етишур деб умидим бор. Ул қизга монанд боз аввали охир икки юздин ортуқ назмхон шоиралар таълим олуб чиқгон эрди...¹

... Муҳити рӯзгор оммаи халқ учун улуғ мактабдур. Аҳли тасаввуф айтгон бемаъни фикрлар аҳли вужуд учун бегонадур. Аҳли вужуд шулки, халойиқ рӯзгорини санжиш қилмоқ илан ҳаёт рӯзравишидин сайр ва илм омузиш қилиб, халқ орасига фикру мулоҳазалар фаҳм қилғой. Аҳли вужуд бир мақомни, бир ишни одам куч ва бозусида мушоҳада қилиб ва тобора андин беҳроқ ва енгилроқ кашфиёт топмоқ йўлларини жустужў қилғой...

Камина ва замон аҳли ул орзуйимда бўлгон замонларни кўролмас. Аммо албатта авлод ва ўрта замона аҳли ул замонга мушарраф ўлурлар. «Кемадағилар жони бир» деган мақол рост. Ушбу замонда нез ул келгуси замонга бормоқ сафариға чиқиб, бепоён баҳри Уммон кемаси ичра сафарда кетаётгон норасида ёш ҳамфикр замондош улфатларим беҳад кўбдур. Анбар отун ҳоло ниҳоят ёш, аммо кема буржида қиёмдадур.

Лек ушбу йўл илан манзилға етиб борилмоғи мушкулдур. Чароки кемаға ҳоло бодбон ва доруға ва моҳир эшкакчи мавжуд эмасдур. Анно биз аҳли вужудлар фикри дарж бўлгон ҳошияни(нг) барча ўттиз саккиздин қирқ тўртинчи саҳифасигача айтилгон мажмуъ қиёс мулоҳазалар вуқуъға ва вужудға келмоғи бешак ва бешубҳа эрур. Чароки аҳволи рӯзгори замона ва афзойиши ранжу алам ва зулм вужуд эрур.

---

¹ Дилшод. Танланган асарлар, 13-саҳифа.

Муҳаммад Юсуф Маҳзум ибн Хўжамберди Рожий

XIX асрнинг биринчи ярмида Хива хонлигидаги тарқоқликка барҳам бериш ва уни бирлаштириш масаласига алоҳида эътибор берилди. Бу тарихий ўзгариш ва юксалиш Муҳаммадамин Иноқ, Элтузархон ва Оллоқулихонларнинг хонлик қилган даврларига тўғри келади. Ўша вақтда, айниқса, Хоразм маданиятини юксалтириш, унга аҳамият бериш ҳақида қайғурилади. Шу ватанпарварлик ҳамда маърифатпарварлик натижаси ўлароқ, ўша даврда Хоразмда адабиёт ва санъат янада ривожланди. Бу соҳада Абулғозий Баҳодирхон бошлаб берган анъаналарнинг давом эттирилганини алоҳида таъкидлаш лозим.

Шундай тарихий даврда, яъни XIX асрнинг тахминан 30-йилларида Хоразм маданияти ривожига, адабий ҳаракатчилигига катта ҳисса қўшган истеъдодли шоир Рожий дунёга келди. Илм сирларини ўз юртида эгаллади, ёшлигидан адабиёт фанига қизиқди, шунингдек, шеър ёзишни машқ қила бошлади. Машҳур шоир, истеъдодли таржимон ва улкан давлат арбоби Огаҳий билан ёнма-ён ижод қилди. Шеърлари нафис ва латифлиги, фалсафий фикрларга бойлиги туфайли кенг тарқалди, шоирнинг ўзи халқ ҳурматини қозонди. Фикримизнинг тўғрилигига тўла қаноат ҳосил қилиш учун Комил Хоразмийнинг қуйидаги сатрларини ўқиш кифоя:

Комил, нетонг, гар огоҳ эса сўз камолидин,
Доим аниси Рожий ила Огаҳий эрур.

Рожий фақат анъанавий ишқ-муҳаббат эмас, балки ахлоқ-одоб, илм-маърифат, муқаддас ватан, муборак замин ва бошқа мўътабар мавзуларда ҳам қалам тебратди. Унинг «Адаб» радифли ғазали бунга ёрқин мисол бўла олади. Шоир сабру қаноат, нафс балосидан ўзини узоқ тутиш каби фазилатлар инсон беағи эканини бадиий баркамол мисраларда тараннум этди.

Рожий ижодидан намуналар

Эй, ҳаё маъзанин қани адаб,
Сари куйинг эрур дўкони адаб.
Адаб эрмаски отинг зикр этмак.
Деса бўлғай сани жаҳонни адаб.
Оразингдан ҳаё бўлур зоҳир,
Тальятинг фош этар нишони адаб.
Адаб эрмас дами фаромушинг,
Сан-сан оламда қадрдон адаб.

* * *

Ҳар пири комил олдида хизматга комил ул,
Рожий кўнгулда коминг эрса гар камол файз.

* * *

Рожий гар шогирдинг эрса шеър эл моҳирлари,
Айлабон нокслиг этма даъвийи устодлиг.

* * *

Кими кўрсанг тавозе айлагил расми адаб бирла,
Кишилиқдин мудур доим такаббур бирла ҳайқоймоқ.

* * *

Кичикроқ тут ичу тошингда барча халқдин ўзни,
Мурод эрса сенга гар олам ичра улғоймоқ...

* * *

Ёшлиқда пеша тузлук этмаса, асло туз бўлмағай,
Улғайганида, ёшдин эса ҳар ниҳол каж.

* * *

Оламда ҳар ким бўлса жафопеша, завол топар,
Ҳар ерда бўлса йўқ турур аҳли вафога завол.

* * *

Фани айламас тарки зар ўлгунча

* * *

Рожий, уз тамаин элдину қил ҳаққа таваккул,
Пеша айлаб узунга олам аро сабру қанот.

* * *

Десангим нафс ром бўлсун, риёзат айлагил кам-кам,
Солурлар бад нафс олға емиш оҳиста-оҳиста.

Феруз

(1845 — 1910)

Сайид Муҳаммад Раҳимхон Баҳодирхони Соний — Феруз 1845 йилда Хоразмнинг Хива шаҳрида дунёга келган. Унга Бобожон тўра деб исм қўйишди.

Бобожон тўра Хива шаҳридаги сарой муаллимларидан бошланғич таълимни олди, кейин мадрасада ўқиди. Буюк мутафаккир, шоир, истеъдодли таржимон, ўзига талабчан тарихчи-олим, мўътабар муаллим Муҳаммадризо Огаҳий унга шеърят ҳамда ахлоқ-одоб илмидан сабоқ берган. Бўлғуси давлат арбоби — хон, шоир, мусиқашунос ва бастакор Феруз тенги йўқ назм ва наво устаси, нозиктаъб хаттот Муҳаммад Юсуфбек Баёнийдан ҳам илм сирларини ўрганди. Сайид Муҳаммадхон ўғлининг иқтидори ва истеъдодидан беҳад шод бўлиб, унинг таълим-тарбия олиши учун кенг имконият яратиб берди.

1860 йилларда Сайид Муҳаммадхон оғир хасталикка (қорақап-тол) йўлиқди ва 1863 йили оламдан ўтади. Сарой аҳли ройиши ва истаги билан Бобожон тўра Муҳаммад Раҳимхон Баҳодирхони Соний — Феруз Хоразм тахтига ўтиради. У ишни Хоразм адабиёти, санъати, маданияти ва маърифатини ривожлантиришдан бошлади. Ариқлар қаздириб, сув чиқариш, катта-катта бинолар барпо этиш, мадрасалар, масжидлар қуришни авж олдирди. Бу ўринда устоз Огаҳийнинг хизматини алоҳида таъкидлаш лозим. Шу хусусда Ферузнинг яқин дўсти ва устози Муҳаммад Юсуфбек Баёнийнинг «Шажараи Хоразм шоҳий» асарида зикр қилинган.

Феруз Хоразм султони сифатида қаттиққўллик билан иш юритганини алоҳида қайд қилмоқчимиз. «*Қилдирни бўш тутсанг, қўлингни кесар*» деган нақл бор. Зеро, давлат бошқаришда қаттиққўл бўлиш ҳам фойдадан холи эмас. У ишда, давлат бошқаришда ошна-оғайнигарчилик, қариндош-уруғчиликка асло йўл қўймади. Қолаверса, хон Хоразм мустақиллигини сақлаб қолиш ва ташқи душманларга зарба бериш ҳақида ўйларди. Шунингдек, босқинчилик сиёсатига доимо қарши турган, ўз юртини ҳимоя этишга ҳаракат қилган, холос.

Муҳаммад Раҳимхони Сонийни ўрисларнинг босқинчилик сиёсати ва уруш очиш хавфи ташвишга соларди. Унинг кўз олдида ҳар сонияда Туркистон генерал-губернатори Кауфманнинг Россия подшоси Александр II га ёзган хатидаги: *Орол денгизи масаласини назардан чиқармаслик, Амударё ва Сирдарё сувларининг унга етиб бормаслиги, бунинг учун Марказий Осиёга фақат нахта эктириш шартлиги, Оролга Сибирдан сув келтирилса, Туркистоннинг бир умр мустамлака бўлиб қолиши муқаррарлиги ҳақидаги фикрлари* гавдаланарди. Ўрис подшоси ва Кауфманлар мақсадига эришишди ва 1873 йили Хоразмни босиб олишди.

Хоразм Ўрусиянинг мустамлакаси бўлса ҳам Феруз халқ маданиятини ривожлантириш ишини жадал давом эттирди. Шоирлар, санъаткорлар, меъморлар ва бошқа ижод аҳлига ғамхўрлик қилди. Улар кучини, ижодий фаолиятини бир олижаноб мақсадга — Хоразм маданияти тараққиётига қаратди. Тахминан 1874 йили Хивада биринчи марта босмахона ташкил қилиб, китоб босиш ишларига шахсан ўзи раҳнамолик қилди. Шунингдек, ижодкорларга қалам ҳақи тўлашга асос солди.

Феруз бошқа тиллардан таржима ишларини тўғри йўлга қўйди. У янгиариқлик улуғ шоир, таржимон ва нозиктаъб хаттот Муҳаммад Яъқубхўжа Холисга Алишер Навоийнинг «Хамса»сини қайта кўчиртириб, унинг «Ҳайрат ул-аброр» дostonини нашр қилдирди. Ферузнинг ўзи ҳам жўшқин шоир, иқтидорли мусиқачи, бастакор ва мусиқашунос олим эди. Шоирнинг лирик қаҳрамони дунё ташвишларини елкасига ортган, жамият ва халқ фаровонлигини муттасил ўйлайдиган, юксак маданиятли ва маърифатпарвар, инсонпарвар ва ватанпарвар инсондир.

Феруз хон бўлиши ва давлат ишлари, халқ ташвиши ва Ватан ҳақида қайғуриш сингари ташвишлар бошидан ортиб ётишидан қатъи назар, оила, уй-рўзгор, болалар тарбиясига алоҳида эътибор берарди ва бунга вақт топарди. Оилада ўзини хон эмас, оддий ота сифатида тутиши диққатга лойиқдир. Бу ҳақда хоразмлик олимлардан Давлатёр Раҳим ва Шихназар Матрасуллар шундай ёзадилар: *«Бекпоиша (Ферузнинг набираси Ибодулла тўранинг қизи — С.О.) йиллар ўтиб, Феруз оламдан ўтгандан кейин, синглиси Саидага шундай деган экан: «Мен бобомнинг (яъни, Ферузнинг — С.О.) эски чопон ва кулоҳ кийиб, қаландарларга ўхшаб ўтирганидан уни жуда камбағал яшайди, деб ўйлардим... бобом анча камбағал яшар экан, бизлар эса боймиз, унга ёрдам беришимиз зарур, деб бир неча бор отамга айтганман.*

Кейинроқ эса биз бобом, унинг давлати туфайли мазза қилиб яшаганимизни тушуниб етганман».

Бу далил Ферузнинг оилада ўзини ўта оддий тутиши ва бунинг тарбияда муҳим эканини яхши билганини тақозо этади. У оғир касалликдан сўнг, 1910 йил, 16 августда оламдан ўтди.

Феруз ижодидан намуналар

Қачонким айласа ул Исойи замона ҳадис,
Ўлук баданга берур умри жовидона ҳадис.

Бўлур бори шаккарин нуқтагўйлар абкоме лол¹,
Не мажлис ичра қилур ул маҳи ягона ҳадис,

Ҳадисидин, неажаб, умри жовидон топсам,
Ким ҳардам оби Хизрдин берур нишона ҳадис.

Деса сўз ўзга ҳабибимдин, айламас таъсир
Қулоқға, ҳар нечаким бўлса қудсиёна ҳадис.

Бихамдиллоҳ, эрурман висолиға маҳрам
Нединки бордур эшитмак манга баҳона ҳадис.

Муғанниё, тузуб «Ушшоқи рост» оҳангин,
Наво қил, айлабон оғоз ошиқона ҳадис.

Гоҳи карам била Ферузни ҳам айлаб ёд,
Замон-замон анга қил хат била равона ҳадис.

* * *

Эй, фалак, нетдим сане, душманлиғ изҳор айладинг,
Нотавон кўнглум туганмас ғамға дучор айладинг.

Солибон айру малаксиймо ҳабибимдин мани,
Ғулсурат², девсийратлар била ёр айладинг.

Васл ила бир дам хуш этмай хотири, ношодими,
Доимо дард-у, фироқ-у ғам аро зор айладинг.

Ҳажр тигидин қилиб жисмимни сартосар яро.
Жони зоримни машаққат бирла афғор айладинг.

Давлати васлин муяссар айлабон ағёрға,
Меҳнату ҳажриға кўнглумни сазовор айладинг.

---

¹ Абкоме лол — соқов, гунг.

² Ғулсурат — ташқи кўриниши дев каби маъносида.

Бир лаби майгун, кўзи хумор ҳижрони аро,
Қон ёшим кўзда равон, жонимни бемор айладинг.

Бир йўли айланмайин Ферузнинг коми била
Эй, фалак, нетдим сане, душманлиғ изҳор айладинг.

* * *

Бу оқшом келди ул дилбар адаб бирла салом айлаб,
Ўлук жисмимга жон берди Масиҳосо калом айлаб.

Шабистонимни қилди оразининг меҳридин равшан,
Олиб рухсоридин парда, қуёш янглиғ хиром айлаб.

Аён айлаб жамолин, қилди шомим субҳга табдил,
Юзи ҳижронида ағёрнинг субҳини шом айлаб.

Келиб юз нав нозу ишва бирла меҳр этиб оғоз,
Қошимда ўлтуруб деди тилин муъжиз низом айлаб:

«Ки эй, ҳажримда кўнгли лоладек доғ узра доғ ўлғон,
Юурсан бўйла токи айши роҳатни ҳаром айлаб,

Висолимга чу етдинг шод-у масрур айлабон ўзни,
Баён айла манга сен арзи ҳолингни тамом айлаб».

Чиқориб бир суроҳий бода пайдар-пай қилиб лабриз¹
Ичурди қўл солиб бўйнуи юз минг эҳтиром айлаб.

Кириб оғушима, мажлис аро сармасти хоб ўлди,
Тонг отғунча мани маст мудом, шодком айлаб.

Ёри ушшоқини Феруз сармасти баҳор этти,
Илоҳо, шод эт они барчадин олиймақом айлаб.

---

¹ Лабриз — лиммо-лим.

Муқимий

(1850 — 1903)

Муҳаммад Аминхўжа ибн Мирзахўжа Мирфозил ўғли Муқимий Қўқонда новвой оиласида туғилиб, бошланғич мактабда таҳсил кўрди, кейинчалик Нодира асос солган «Моҳлар ойм» ва Бухоро мадрасаларидан бирини тугаллади.

Муқимий — ўзбек адабиётининг буюк маърифатчиси, зулисонин (ўзбек ва форсгўй) шоири ва мутафаккири.

Таҳсил муносабати билан Бухорога борганлигини истисно қилганда, Муқимий Қўқонда муқим яшаб, шу шаҳарда вафот этган. У ҳаёт тақозосига кўра ўз халқи ҳаёти билан яқиндан боғлиқ ҳолда яшаган, ўз ижоди ва қарашларида кенг меҳнаткашлар, ҳунарманд-косиблар, зиёлилар манфаатлари, орзу-умидларини ифодалаган, ҳимоя қилган. Бу ҳол синфий тенгсизлик, ижтимоий зулм, ҳақсизлик, инсоннинг хорлиги, қадрсизлигини Муқимий чуқур ҳис қилишга, бу тўғрида муттасил ўйлашга, шу ҳолатдан қутулиш йўллариини, воситаларини ўз иқтидори ва имкониятлари даражасида қидиришга олиб келди. Гарчи ижтимоий зулм, синфий тенгсизлик моҳиятини, ҳақиқий сабабларини илмий тушуниб етиш даражасига кўтарила олмаган бўлса-да, у аччиқ ҳаёт тажрибаси, меҳнаткашларнинг оёқости қилиниши шундай давом этиши мумкин эмаслиги тўғрисида ўйлади. Энг муҳими, ижтимоий тараққиётнинг тобора тез суръатлар билан буржуа муносабатлари даражасига кўтарила бошлаганини кўриб турганлик оқибатида, «бир яхши замон келиши» муқаррар, деган хулосага келган. Қолаверса, шоирнинг ўзи бир умр оғир моддий тангликда яшаган.

Муқимий асарлари XIX асрнинг 80-йиллари ўргаларидан бошлаб кенг меҳнаткашлар, халқ оммаси орасида оммалаша бошладилар, уларга куй басталадилар.

Чор мустамлакаси бўлган Туркистон шароитида шоир ва мутафаккирнинг тилёғламаликдан холи, миллий озодлик руҳи қулф

уриб турган ижоди Ҳ. Олимжон, Ғ. Ғулом, М. Шайхзода, Ойбек, Ҳ. Ёқубов, Ҳ. Зарифов, И. Мўминов, Ғ. Каримов, А. Абдуғофуров ва бошқалар томонидан кенг кўламда ўрганилди, унинг асарлари ўзбек ва рус тилларида тўплаб, бир неча мартаба нашр этилди.

Муқимийнинг ғоявий мероси ишқий лирика (ғазаллар, мураббаълар, мухаммаслар ва тахмислар), ҳажвиёт (сатира, юмор) ҳамда шахсий биографик характердаги ижтимоий мазмунга эга бўлган «саёҳатнома»лар туркуми ҳамда мактуботлардан иборатдир.

Илм-фан, донолар ҳақида, чин инсонларнинг хорлиги тўғрисидаги ўйларидан

... Мулки Ҳинду, Марвдан келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман...

* * *

Қилурлар карру фарлар икки кунлик давру давронга,
Кибирлик, маҳмадона, бадҳаволарга қирон келсун...

* * *

Бу юртга бетамиз, нодон жувонлар ҳам бозорларда,
Балодек учраган шилқим галоларга қирон келсун.

* * *

Бу юрган норасолар базмида хуш бўлмагай кўнглум,
Агар ҳар лаҳза қон ютурса ҳам ақли расо келсун.

* * *

Келса олдингизга бой суврат, яқоси тугмалик,
Иззат ила шоду миннатдор қилмоқ шунчалар...

* * *

Гарчи келса эски тўн, биздек дуогўй фақир,
Камбағалнинг хирқасидин ор қилмоқ шунчалар...

* * *

Дариғо мулкимизнинг соҳиби аҳли шарор ўлмиш,
Шариат ҳукми қозилар қўлида пур ғубор ўлмиш.

Ба жойи амри маъруф, қори мункар ошкор ўлмиш
Ҳақиму, олиму, соҳиб фасоҳат хору зор ўлмиш,

* * *

Замона аҳлини бир хайла бордур ҳайф инсонлик,
Шул инсофи билан ул айлағай даъво мусулмонлик,
Бировга ҳийлаю макр айлаюр, афъоли шайтонлик,
Бўлур хурсанд ўз қилғон ишига бўйла нодонлик,
Бериб қиз кекса бойга фахр ила хешу табор ўлмиш...

Ҳазор афсуским, илм аҳлиға бир иззат йўқ,
Ғанийларда саховатдин асар, хайр ила ҳиммат йўқ,
Хирадманд аҳли донишларда ҳам қадр ила қиммат йўқ,
Фақир аҳлиға мардумларда эҳсону мурувват йўқ,
Бахилу хўр каби эл кўнгли ҳам ториқу тор ўлмиш.

* * *

Илм ўқиғони билан ҳар ким мусулмон бўлурму?
Моумон айлаб фаришта ғайри шайтон бўлурми?

Шиквалар айлаб туз ичгон ерларингизни мудом,
Ё магар поси намак тутмоғлик осон бўлурми?

Шеърингизға халқ толиб бўлсалар сўнгра ўқинг,
Ё келиб аҳбоб кар бўлмакка меҳмон бўлдиму?

Кимки муҳмалдур ўзи ҳам ўзгани муҳмал билур.
Қилсангиз ғайрат атое дерки, эҳсон бўлдиму?

Бузда риш, эшшакда жон, тўти гапургони билан,
Эй, афандим, сизга ул, албатта инсон бўлдиму?

Суҳбат аҳлиға қилолмай ул кеча изҳори фазл,
Фазлингизни пахтаси ҳам ёки арзон бўлдиму?

Бўлмағай ҳосил, Муқимий, маъние ҳар лафздин,
Доно сочкан бирла ҳар қишлоқи деҳқон бўлдиму?

* * *

Бўлди таажжуб қизик ҳангомалар,
Арз этайин эмди ёзиб номалар,

Адл қулоғила эшит ҳолими,
Зулм қилур, баски, менга золими.

Ўн икки ойда келадур бир таноб,
Ўзгалара роҳату менга азоб.

Султон Али Хўжа, Ҳакимжон икав.
Бири хотун, бириси бўлди куяв.

Иккаласи бўлди чунон иттифоқ,
Гўё хаёл айлаки (қилмай нифоқ),

Ош есалар ўртада сарсон илик,
Хўжа — чироғ ёғи, Ҳакимжон — пилик.

Доимо бепарда сўз халқ ичра айтур беибо,
Бўлмағай деб қўрқамен ногаҳ сангсор авлиё...

Тоза иликни ювиб, сйдур ҳалол англаб гумон,
Учраса ҳар ердаким макруҳу мурдор авлиё...

Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий

(1853—1921)

Ўзбек халқпарвар адабиётининг йирик намояндаларидан бири, маърифатпарвар шоир Убайдулла уста Солиҳ ўғли Завқий 1853 йилда Қўқон шаҳрининг Шайхон даҳасида, майда ҳунарманд оиласида дунёга келди.

Оиланинг моддий жиҳатдан анча қийин аҳволда яшашидан қатъи назар, косиб — маҳсидўз ота тўнғич ўғли Убайдулланинг ўқимишли киши бўлиб етишишини орзу қилиб, уни мактабга беради. Кейинроқ тоғасининг ёрдами билан Завқий Қўқондаги «Мадрасаи олий» ва «Мадрасаи чалпак» номли мадрасаларда илм олади.

Турмуш шароитининг оғирлиги натижасида ота анча вақт косибчилик билан шуғулланиб, рўзғор тебрата бошлайди. Лекин шундай қийин аҳволда мутолаа билан банд бўлади ва Шарқ шеъряти намояндаларининг асарларини кунт билан ўрганади, замонининг илғор шоирлари Муқимий, Фурқат, Нодим, Рожийлар билан мулоқотда бўлади. Қўқон шаҳридаги пойабзал растасининг хўжайини Мўминбой ихтиёрида мирзолик иши билан Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Наманган, Хўжанд, Тошкент каби шаҳарларда бўлган ва ўша вақтда халқ ҳаёти билан қизиққан.

Юқоридаги зикр қилинган воқеалар шоир дунёқарашига чуқур таъсир қилади. Эндиликда у ўз асарларида халқпарварлик, ватанпарварлик ғояларини илғари суради, мавжуд ижтимоий тузумдан нафратланиш, озод ва фаровон турмушга интилиш, меҳнаткаш халқ манфаати йўлида хизмат қилиш, ижтимоий адолатсизлик, жаҳолат ва қолоқликни лаънатлаш асосий мавзуга айланиб қолади.

Шу боис золим бой ва савдогарлар, фирибгарлар Завқийни доим таъқиб остига олади, унга озор беради. Бу кураш бора-бора адабиётдаги ғоявий зиддиятлар курашига, демократик оқим билан реакцион тусдаги оқимлар курашига айланиб кетади. Шаҳарнинг камбағал косиб-хунармандлари, илғор фикр эгалари шоир тарафида эди.

Рус империясининг Биринчи жаҳон урушига кириши билан вужудга келган барча қийинчиликларнинг катта қисми қарам бўлган ўлкалар елкасига тушади. Колония тариқасидаги Туркистон ўлкасида

огир дамларни бошидан кечиради. Халқ қўзғолонлари аёвсиз, қон тўкиш билан бостирилади. Бундай воқеалар Завқий асарида ўз аксини топади. Умуман, ўша давр халқларвар, маърифатпарвар шоирлари Муқимий, Фурқат кабиларга ўхшаб, ўз халқини қолоқ тубанликдан чиқиши учун маърифат, маориф, мактабнинг роли катта эканини кўрсатди.

Завқий жуда мураккаб ва тарихий воқеаларга бой бир даврда яшаб ижод этган, тенглик ва адолат куйчиси сифатидаги маърифат-парвар бўлиб қолди.

ЗАВҚИЙ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

ЗАМОНА КИМНИКИ?

Сен дема ушбу замонда обрў муллоники,
Қолди аълолар оёқ остида, сўз адноники,
Сар дарахти мевасин кўр, зоғ ила қарғоники,
Демангиз, аҳбоблар, гул булбули гўёники.
Давлати васли тиконда, ҳажри ул шайдоники.

Сен, эй, даврон, ичиб ғам заҳрини ғамнокман;
Гунча янглиғ оташинликда гирибон чокман,
Демадим бир бор ичсам дафъига тарёкман,
Халқ наздила ҳақиру хок ё ҳошнокман.
Давлату иззу шарафлар марди бу дунёники.

Шаҳру кишлоқ демангизким, фисқ ила тўлди жаҳон,
Аҳли дунё қошида ёлғончилардир нуқтадон,
Йўқ ривож касбу ҳунарға, соврилибдур хонумон,
Хоҳ косиб, хоҳ деҳқон қайға борса бағри қон,
Қоли ҳар ерда сухан шармандаю расвоники.

Мўътабар, нодон элидин қочди, донолар бари,
Гўшага олди ўзин кўнгли мусаффолар бари,
Қолдилар роҳи равишдин дийда бийнолар бари,
Эътибор ўлди жаҳонга сурат оролар бари,
Бу замона ғарч кавуш кийган, силлиқ саллоники.

Ҳеч ким фақир аҳлига жон бирла қилмайди савоб,
Ағниё аҳлига анқо парча нон, бир томчи об,
Шу сабабдин беваю, бечоралар бағри кабоб,
Бекасу, бечора сўзига киши бермас жавоб,
Манзилат ҳар ерга борсанг суврати зебоники.

Маъсият тўлди жаҳон ичра, зухур айлар фасод,
Хайру эҳсон топди барҳам, халқ бозори касод,
Ошно, ёру биродарларда ҳам йўқ илтифот,
Меҳру шафқат йўқ, ота ўғлига қилмас эътимод,
Давру даврон ҳамма жойда ҳокиму мирзоники.

Ағниё аҳлида йўқ хайру саховатдин асар,
Бас эрур илму амал ўрнига бўлса, сийму зар,
Қўрқаман бу феъли баддин ютмасин деб ер магар,
Сўрасаларким, бу мухаммасни ким айди деб агар,
Завқий деган бир ямоқчи, маҳсидўз устоники.

Бўл

Аҳли дил бўлма, замоннинг бойи бўл, баззози бўл!
Ақчадин лангар чўп ушлаб, растанинг дорбози бўл!

Шеър эшитмайди биров, даврон қулоғи анча кар,
Бир ҳовуч олтин, кумушнинг хуш жаранг овози бўл!

Тегмагай ҳаргиз нишонга отган ўқ юз ҳажв ила,
Хоҳ замоннинг шоири бўл, хоҳи тийрандози бўл!

Истамас бўлса замона Завқий ёзган шеърни,
Ким эшитсин арзининг хоҳ рози, хоҳ норози бўл!

Қулоқ солинг, ёронлар

Юракда лахта қонлар, қулоқ солинг, ёронлар,
Асрида бегу хонлар, эсиз ўтган замонлар.

Ченгиз билан Чамачбий оламини қилди тобеъ,
Савдойи умр гоҳи қилгай экан ҳаёнлар....

Шоҳона ишрату базм мадҳига айдилар назм,
Илму ҳунарға йўқ жазм, ўтмишки бегу хонлар.

Эл захрасини ёриб, асов отида бориб,
Умрида сопқон отмай бўлур «Соҳибқирон»лар.

Йиғиб ҳамшираларни, муғлуқ бокираларни
Шом этди тийраларни, соврулди хонумонлар.

Кулфат тушиб бошига, оғу тушиб ошига.
Келмай киши қошига, акрону меҳрибонлар.

Йўқ истаса халойиқ, дардга табиби ҳозиқ,
Раҳбар бўлурга лойиқ, бошига соябонлар.

Худоёр қочди-кетди, улус ўрусга етди,
Хукмин равона этди то Шошу Андижонлар.

Ким ишда илму ҳикмат қўлаб, очар тилсимот,
Ўтхона бирла бир ряд кетур бари вагонлар

Пружиналик коляска жон роҳати олисга,
Тужжор элин гузори, тушди фаранг томонлар.

Илму ҳунар ривожи, бўлғай ақлни(нг) тожи,
Ҳам юрту эл хирожи, собит топура омонлар.

Аҳбоб Муқимий қат-қат, Завқий дилида ҳасрат,
Хижрат тутибди Фурқат, қолдик неча ёмонлар.

Ажаб эрмас

Бу кунлар бошимизда бир саҳоб ўлса ажаб эрмас
Мунаввар зимнида бир офтоб ўлса ажаб эрмас.
Бу давлат сув юзинда бир ҳубоб ўлса ажаб эрмас,
Кўринса сурату асли ниқоб ўлса ажаб эрмас,
Очилса пардалар юзидин, ҳижоб ўлса ажаб эрмас.

Насим жонфизо бемор танга, эй сабо еткур,
Хазон, пажмурда бўлганларга, сан, обу ҳаво еткур,
Қўй энди, биз билан бегонани бир ошно еткур,
Гадомиз, бошлар узра соялар солсун Ҳумо еткур.
Муқаррардур замона, инқилоб ўлса ажаб эрмас.

Шиори шаръ бирлан зийнат афзо ўлса Фарғона,
Тонг эрмасдурки шаҳри жаннат асо ўлса Фарғона
Ҳавоси руҳпарвар ҳам дилоро ўлса Фарғона,
Жаҳон аҳлига гўё дафъи савдо ўлса Фарғона,
Бўлиб тупроғи анбар, сув гулоб ўлса ажаб эрмас.

Ўтиб бир қарн, ақроним, жаҳон обод кўргайсиз,
Жаҳон аҳлини золим ҳаддидин озод кўргайсиз.
Гирифтори алам эрмас, ҳаммани шод кўргайсиз,
Бурунги ўтгану кетган кўнгулда ёд кўргайсиз.
Қариган чоғда Завқий бир шабоб ўлса ажаб эрмас.

Кўз очайлик

Фурсат ғанимат, аҳбоб, миллатга кўз очайлик,
Саъи ила жону дилда ҳимматга кўз очайлик,
Номус, диёнат истаб, ғайратга кўз очайлик,
Фанни(нг) ривож и бирла санъатга кўз очайлик,
Умр ўтди зулмат ичра, ғафлатга кўз очайлик,

Ул кунда бошга тушган савдони ҳеч унутманг,
Кўрган қиёмат ойин ғавғони ҳеч унутманг,
Ҳар кимса онт ичарлик даъвони ҳеч унутманг,
Бу вақт бирлан эмди уқбони ҳеч унутманг,
Юрт-элга жону дилдан хизматга кўз очайлик.

Истасанг ҳукуқ илмин, якранг эмиш ҳукумат,
Бўлса — ривож, ҳар бир касбу ҳунарга рухсат,
Жонларга қўйса миннат, истар кишига раҳмат,
Уйқудин уйғотинглар ҳожат талаб раият.
Бемор аср ўтти, сиҳатга кўз очайлик!..

Фурқат

(1858 — 1909)

Ўзбек адабиётининг йирик намояндаси, маърифатчиси, XIX асрнинг охири XX аср бошларида Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон ижтимоий-фалсафий фикрида халқ демократик йўналишининг асосчиларидан бири, ўзбек ва форс-тожик тилларида ижод қилган Зубдат-ул Ҳукамо Зокиржон Мулла Холмуҳаммад ўғли Фурқатдир.

Фурқатнинг ижоди, дунёқараши ва ғоявий меросининг асосий йўналишини ўз Ватани, миллати ва халқи тақдири учун куюниш, унинг келажакда саодатли бўлишига катта умид ва ишонч боғлаш, бунинг асосий воситаси — илм-маърифат, маданиятни пухта эгаллашни тушуниш ва шуни тарғиб қилиш деб тушунган. Фурқатнинг ижодий фаолияти ва мероси, ғазалларига шоирнинг ўзи ҳаёт пайтларидаёқ басталана бошланган куй ва қўшиқлар — ўзбек халқини улуғлашга катта ҳисса қўшган.

Фурқатнинг дунёқарашида илм-фан, маданият ва маърифатнинг ҳаётбахшлигига ишонч етакчи эди. Агар Муқимий, Завқий, Аваз «*бир яхши замон*» келишини, «*офтобнинг остида булут қолмаслигини*», «*жаҳон халқининг золим ҳаддидан озод*» бўлажагини кўрсатган бўлсалар, Фурқат замонавий илм-фанни эгаллаш, маърифат тарқатиш орқали ҳамма нарсага эришиш мумкинлигига ишонган.

Фурқатнинг илмий, бадий ва мақоланавислик ижодида маърифатчилик майллари, инсонпарварлик, яхши хулқ-одоб, меҳр-муҳаббатни, илм-фанни куйлаш, уларни ўрганишга, эгаллашга қақариш — Фурқат лирик қаҳрамонининг бурчидир.

ФУРҚАТ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

«Илм хосияти»

Дейин сўз илмни(нг) хосиятидин,
Баён айлаб, анинг моҳиятидин.

Бу сўзни гўши бор одам эшитсун,
Ўзида хуши бор одам эшитсун!

Кўпайди илм ила ҳикмат жаҳонда,
Кўрунг ўтган замондин бу замонда.

Искандарким жаҳонга шоҳ эрди,
Сипеҳр анжум фалак хиргоҳ эрди.

Наким офок ародур баҳр ила бар,
Ҳама ўлмиш эди анга мусаххар.

Юруб барча ани(нг) ҳукми йўлига,
Низоми мамлакат олди қўлига.

Ани(нг) ким, лашкари оламга тўлди,
Низоми забт ҳикмат бирла тўлди,

Бор эрди тўрт минг соҳиб заковат,
Ҳамиша хизматида аҳли ҳикмат.

Алар ҳар қайсиси монанд Арасту,
Хирадда балки Афлотунга қаршу.

Алар ичра эди лекин Афлотун
Жамии илму ҳикмат бирла афзун.
Қилиб бир неча ҳикмат ошкоро,
Ажалга қилғудек бўлди мадуро.

Неча илму неча фан, андин ижод,
Ўлуб хосиятидин олам обод.

Искандар амри бирла ҳикмат ойин,
Қилиб ойинаи андоғким жаҳонбин.

Жаҳонда хоҳ баҳру хоҳ бардур,
Ўшал ойина ичра жилвагардур.

Агар қилса жаҳонбинлиқ таманно,
Боқиб андин қилур эрди тамошо.

Кўрар эрди қилиб анга назора,
Вале йўқ эрди сўзлашмоққа чора.

Иложин аҳли ҳикмат қилмади ҳеч,
Қилурди, лек илмин билмади ҳеч.

Эрур шаҳарларга лозим давлатидин,
Бериб нома, олиб сўз ҳар жиҳатдин.

Искандар давлатида аҳли Юнон,
Афлотун ҳам Арасту бирла Луқмон.

Фунуни телегроми билмадилар,
Магар илмини ҳосил қилмадилар.

Керак одамға қилғой илм ҳосил,
Жаҳондин ўтмағай то маҳз жоҳил.

Жаҳон басту кушоди илм бирла,
Надур дилни(нг) муроди илм бирла.

Кўнгулларнинг сурури илмдандур,
Кўрар кўзларни(нг) нури илмдандур.

Керак ҳар илмдан бўлмоқ хабардор,
Бўлар ҳар қайси(си) ўз вақтида даркор.

Дариғо, Фурқатий, беилм қолдим,
Ўзимни жаҳл зиндониға солдим.

«Кўргазма»

Қаю шаҳридаким бўлса ҳунарманд,
Ҳама келди, йироқ эрди агарчанд.

Жаҳонда кўрмаган асбоблардин,
Ажойиб нодиру ноёблардин.

Самарқанду Бухородин матои,
Кетурдилар ҳама ўз ихтирои.

Ҳама ўз ихтиёри бирла келди,
Бу ерда нафъ кўрмоғини билди.

Бу нафъиким бўлур кўп ерга машхур,
Некўлиғ васф ила тилда мазкур.

Газетлар ичра бўлғоч номи марқум,
Улуғлар ичра бўлғой боз маълум.

Ҳунарким васфи бўлса ҳар забонда,
Қилур кўн қадрлар пайдо жаҳонда.

Ҳунарварға етар кўп нафъ андин,
Бўлур сўнгра мақоми рафъ андин.

Келиб анда ҳунар комил қилурлар,
Кўруб кўп илмни ҳосил қилурлар.

Нечунким мунда мустахсан ҳунар кўб,
Ҳунар ойинида диққат асар кўб.

Кимиким бўлса донишманду оқил,
Улар илму ҳунарға кўнгли мойил.

Қилур кўп илмни ҳосил, кўрубон,
Кириб оҳиста-оҳиста юрубон...

«Гимназия»

Қолиб ҳайратда қилдук офаринлар,
Бўлур мундоғ шаҳларнинг низоми.

Эсизким, бизни(нг) ўтмуш хону беглар,
Кечиб ишратда зойиъ субҳу шоми.

Кетурмай ёнига бир аҳли дониш,
Ўзига хос этиб неча авоми.

Чу илму фазл элини тутмадилар,
Қилибон тарбиятда эҳтироми.

Халал етгач қачон давлатлариға,
Қилур торож молин ўз ғуломи.

Чу илм аҳлиға парво қилса эрди,
Бўлур эрдиму давлатга ҳоми

Далили равшан ушбудурки, дермиз
Ҳукумат қушга ўхшар, илм доми ...

Бир ҳўқандлик толибул илмнинг хати

«... камина Зокиржон Фурқат ва Ҳожи Зухур ул гимназияни кўруб томошо қилдук. Дафъаи аввал жаноби мазкурнинг таклифлари илан гимназияга кириб, амонлашиб, марҳамат айлаб, ўзлари йўл бошлаб собикан илм хосияти бирлан бино бўлгон ҳикматхонадаги асбоб ва олотларни кўрсатдилар. Анинг томошасида бизларга кўп хайриятлар юзланди ва ақлимиз лол бўлди. Густохлик юзидин баъзи ашғё ва асбобларни сўрадук, ҳақиқатини баён қилиб тушунтурдилар. Аммо ҳаммаи асбоби ҳикматларини батафсил сўрамоққа мазкур жанобдин ибo қилдук... Мазкур шогирдларни зеҳнини очмоққа

дарсхоналарга батадриж интикол қилдуруб, таълим берур эканлар. Бу хусусда афсус қилдукки, бизни(нг) ўтгон хонларимиз бу тариқа илм ва низомга қўшиш қилдурсалар эрди, то бу ҳам ҳалқимиз кўп илмдин баҳраманд эрди...

Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти (ўзи ёзгани). Хосса ул халқнинг /хўжандликларнинг — 3. А./ ароларидаги русм-корда тафаххусида аксари нописанд ва номарғуб кўринди. Ғолибо мардумлар беҳунар ва бекасб эрмишлар ва аҳли давлат кишилари, ва бечоралар кўб маълум бўлди. Масалан, ул вилоят халқининг уч ҳиссаси деҳқончилик бирлан тирикчилик қилсалар, бир ҳиссасидин бирмунчаси касби ҳунар қилиб, оз ададлари таҳсили илм қилур бўлғай. Ул ерда мавжуд даъвий ҳикмат қиғон ҳакимларнинг ҳаммасини жоҳил эътиқод қилдим. Бу далил бирлаким ул халқнинг кўзлари хийра бўлса қон олмаққа иштиғол кўргузулар экан. Аларнинг бу беҳуда муолижасидин кўб кишининг сиҳатиға нуқсон етмоқлиғини мушоҳида қилдим».

* * *

Хулласул калом, бизлар ул мадрасада / гимназияда — 3. А./ ажойиб ва ғаройиб тартибларни кўриб таажжуб қилдик ва ул халқнинг (рус халқининг — 3. А.) илм хусусидаги кавоид-русмлари аҳоли илм учун жорий қилгон тартиблари бизга кўб марғуб мурожиат айладук. ...Мен ҳарнаким кўрдум фикрим юбориб ёздим, баъзи одамларға менинг ўшандоғ мазмунларим марғуб бўлмагандур ва лекин менинг кўнглумдаги аҳвол бўлак одамларға маълум эмасдур ва сенинг кўнглумнинг ичидин хабардор бўлмаганларға ташқаридин қиёс бирлан бир нимарсаға ҳукм қилмоқлари мушкулдир ...

Чун отам масжидға олиб бориб, устодға сипориш қилди ва таъкид айладиким, агар келмаса ва ё келуб ўқумаса танбеҳ қилғайсиз. Гўшти сизнинг ва устухони менинг бўлғой, деб...

* * *

Мени ўз ҳузуриға талаб қилди /тоғаси — А. В./, мен Русия халқидин эҳтироз айлаб, бормоқни ихтиёр қилмадим, чунким ул вақтларда Русия халқидин бирор одамни бозорда кўрсам, қочиб йироқдин ўтуб кетар эрдим...

Русия расмлари аксари бизлар расмларимизға яқин эмасдур. Ушбу сабабдин мен мусулмон халқимизга билдурмон учун ёзаманким биз халқға Русия халқи бирлан бир ерда турмоқ Ҳақ таоло иродаси бирлан бўлди. Анинг учун уларни расмларини яхши билмоқ бизларго зарур, чунки аромизда савдо ва бошқа тааллуқ робиталар кўбдур. Ўз нафъимиз Русия халқи амриға мулоҳаза қилсак лозимдур.

Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг Истанбулдин ёзгон мактуби

Вақтеки мен Тошканд шахрида эканимда агарчандеки Русия халқининг «гимназия» деган катта мадрасасига бориб-келиб юрсам ҳам Русия хаттини ва лисонини парво қилуб яхши ўрганмадим. Русия ошнодарим мани Русия хатти ва лисонини батакмил билмоғимни хоҳлаб таклиф қилур эрди ва мен мусухола айлаб тараддуд қилмас эрдим...

Саёҳатга чиқиб, Самарқанд, Марв, Ашхобод, Узун то Ботумигача поездда борганимда, деб давом эттирган эди Фурқат, ҳам-роҳларим армани, эрони ва доғистонликлар эди.

Бу қадар йўлда келгунча фақат Русия халқи бирлан сўзлашиб кетдим. Ҳатто станцияларга келганда бирон нарса лозим бўлса келтириб бердилар ва таҳорат учун ерға тушсам ашёларимга ниғаҳбон бўлуб турдилар. Ул ҳолда мен Русия халқи хатти ва тилини батакмил билмоғонимга кўп афсуслар қилдим, чораки Русия лисонини мамлакатдаги илмдор ва тужжорларга нақадар лозим бўлса, сафар ва саёҳатга чиққан кишига юз онча лозим экан.

Мен Истанбул мамлакатига келиб кўрдумки подшоҳлар ва тужжорлар ўғулларини туркча ўқутғонда бирор фронсузча ўқутар эканлар. Истанбул халқи азбаройи тижорат ва муолимаат фронсузча ва алмонча хат ва лисон билмоқни ўзлариға лозим билур эканлар. Аммо бизни Туркистон вилоятларидаги мусулмон ўрусча хат ва лисон билмоқни гуноҳ билурлар ва фойдасини назарға олмайдилар. Фикр қилсалар керакки, биз халқни бу қадаргина ўрусча хат ва лисон билмоғимиздин Русия халқига на фойдадур ва фойдаси ўзларимизгадур ...Бас мунинг бир озча фойдасини ўзум кўрдум, Русия халқи кўрмади.

Анинг учун айтаманким одамизодға ҳар қандоқ илм лозимдир. Ўз нафаслари учун бўлмаса ҳам бошқа мусулмонларнинг ҳожати учун ўрганмоқ ўз фойдаси учун лозимдур. Агар бу хусусда Русия халқи хат ва лисон ўрганмоққа биз халқни таклиф қилса, муроди ёмон эмасдур, балки умуман аҳли исломни ва ё махсусан тужжорларни низом ва қонун билиб, кундин-кунга ишлари ривожлик бўлуб, харид ва фурухталаридин соирулсон мустафид бўлмоқларини хоҳлайдур. Аз баским бу маъни менга маълумдур ва Русия халқи ҳама вақт биз мусулмон халқини давлатманд ва хурсанд бўлмоғимизга кушиш қиладур минбаъд ҳам шундоғ бўлса керак...

Илёс мулла Муҳаммад ўғли Сўфи

(1860—1916)

Илёс Мулла Муҳаммад ўғли Сўфи 1860 йилда Гурланда туғилган. У дастлабки маълумотни ўз маҳалласидаги эски мактабда олди. Хат-саводли бўлган отаси ҳам ўз ўғлига таълим берган. Кейинчалик Сўфи Хива ва Бухоро шаҳарларидаги мадрасаларда таҳсил кўрди. У ўқиш йиллари ва кейинчалик ҳам моддий қийинчилик билан ҳаёт кечирди.

Бўлғуси шоир мадрасада ўқиб юрган даврларидан бошлаб бадиий ижод билан қизиқди. Шарқ мумтоз шоирлари ва замондош ижодкорларнинг асарларини ўқиб, уларга тақлидан шеърлар ёзди. Бу ҳол узоқ давом қилмади. Шоир ижодининг гуллаган даври XX аср бошларига тўғри келди.

Сўфи ижодининг бу тариқа ўсиб, баркамол бўлиб боришида Хисрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Низомий Ганжавий, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий, Баёний ва шу каби жуда кўп сўз санъаткорларининг ижоди баракали таъсир қилади. Бу ҳақда шоир ўзининг кейинчалик ёзган ғазалларидан бирида уларнинг номини ҳурмат билан қаламга олади:

Қадди мавзунгни васф айлаб эмиш авзун калом,
Хусравий, Жомий, Навоий, Мир, Хоқоний, Низом.
Гул юзинг таърифида булбулдек ўлмиш гунгу лол;
Анварю, Саъдию, Ҳофиз, Киромию, Ҳисом.
Нуқтаи лаълингдан ўлмишлар таваҳхум нуқшида
Огаҳию, Комилю, Рожию, Баёний мустадом.
Анбарин ҳолингдин ўлмиш Лола янглиғ доғлар,
Ходиму Хокий, Камолий, Сўфи ушшоқ ном.

Сўфи моддий қийинчиликларга қарамасдан мадрасани муваффақият билан тамом қилади. Аммо, у қанчалик олим ва истеъдодли шоир бўлмасин бирор мансаб эгаси бўлмаган ва унга ҳеч қандай лавозим тегмаган.

Сўфи лирикасида севги-муҳаббат мавзуси алоҳида ўрин тутати. Зотан, бу, ёшларга ҳақиқий муҳаббат билан ҳиссиёт ўртасидаги фарқни англатиш учун муҳимдир. Шоир лирик ғазалларининг

кўпчилиги халқ оғзаки ижоди билан уйғунлашиб кетган. Демак, шоир халқ оғзаки ижодини пухта билган.

Сўфи шеъриятининг кўпчилик қисмини маърифатпарварлик ғоялари эгаллайди. Маърифатпарвар шоир меҳнаткашларнинг жаҳолат ва нодонликдан қутулишлари учун қунт ҳамда чидам билан билим эгаллашлари керак, деган ғояни илгари суради. Бу жиҳатдан шоирнинг «Устод», «Мударрис», «Дарс» радифли ғазаллари ўзига хос хусусиятга эгадир. Сўфи илм-фанга юксак баҳо бериш билан бирга уни тарғиб қилувчи муаллимларнинг хизматини жуда улуғлайди.

Шоирнинг «Талмиз» радифли ғазалида илм нуруни таратувчи муаллимнинг улуғланиши бежиз эмас. Чунки муаллим меҳнаткашларнинг бахт-саодатга эришувини таъминловчи илм зиёсидан баҳраманд қилади. Сўфи халқни қолоқликдан, нодонликдан қутқаришни билимда, маърифатда кўради.

Умуман, Сўфи ижодида маърифатпарварлик ғояси халқни жаҳолатдан тараққиёт томон етаклаш орзу-истаклари билан уйғунлашган.

СЎФИ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Кўюб бу илм йўлида қалам дарс,
Ўқуғил саъй ила ҳар субҳидам дарс,

Ки бу йўлда ғиноға не қалрлур,
Ололмасдур сотиб аҳли дирам дарс.

* * *

Талаба дарс ўқурга тузса маҳфил,
Ҳамона шамъи муҳафалдур мударрис,

Туман минг муршиди жоҳилдин омий,
Фазилат ичра фозилдур мударрис.

* * *

Дўстликни этиб баён эй, дўст,
Дўстинг бирла бўл ягона, эй, дўст.

Бир-бирига фило қилиб жонин,
Дўст бўлғуси меҳрибон, эй дўст.

* * *

Қойда эрсанг этиб бир иш касбин,
Бс талаб юрмагил талабгор ўл.

* * *

Бир қадимий масалдур эл дерлар:
«Ибн бой ўлма, ибн бозор ўл».

Сенга, эй дил, ўзин ҳамро қилур нафс,
Хабардор ўлки ўгдур ёқилур нафс...

Бўшатиб гар юборсанг ўз бошига,
Ажаб ҳангомалар барпо қилур нафс ..

Емаку ичмак эрур дунёда,
Чун эшак зумрайин нодона ғараз.

Устоздурур далолат талмиз.
Ҳал ҳамма мушкулот талмиз.
Устоздурур сабоқ олурда,
Ҳам раҳбару ҳимоят талмиз.

* * *

Яшнаб кўкаргай десанг чу сабза,
Ол олгиш ила дуойи устоз.
Чун кўзу кунгулга рушнолик,
Еткурғусидур бакойи устоз.

Тушуб чун илм йўлига дарс ўқирдин,
Бошингга тиг келса қилма рам дарс.

Бу равзаи илмга сув очгил.
Ҳар ён қаротиб айвун талхис.
Баҳори илмдан чун қатра-қатра,
Йиғилса, бўлғуси бир ям дарс.

* * *

Жоҳил қотиг кўнгулларга насиҳат ҳайф эрур.
Чунки тош устига ёққан абри борондир абас.

Муҳаммад Шариф Гулханий

(XVIII аср охири — XIX аср боши)

Гулханий ўзбек халқининг улуғ шоири ва маърифатчиси. Унинг назмий ва насрий мероси ўзбек халқининг ҳаёти, турмуши, орзу-умидлари, инсонийлиги, меҳнатқашлиги, топқирлиги, ўтқир ақл-заковатини ўзида акс эттирган. Айни пайтда, Гулханий ўзбек адабиёти, ўзбек адабий тилининг шаклланишида, танқидий реализм анъаналарининг вужудга келиши ва кучайишида катта таъсир кўрсатган.

Ота-боболари асли кўҳистонлик (қоратегинлик) бўлиб, Гулханий Қўқонда туғилиб, бир умр шу ерда яшаган, ниҳоятда ҳозиржавоб бўлган. Ҳеч кимдан, ҳатто амирдан ҳам тап тортмайдиган, ўз шаънини баланд тутган киши эди.

Гулханийнинг Наманганда ўқиганлиги, Янгиқўрғон ҳокими сифатида Наманган ҳокими ихтиёрига юборилганлиги, жун қонга солиниб, Сирларёга чўктирилиб ваҳшийларча ўлдирилганлиги тўғрисида хабарлар бор.

Гулханийнинг бадий салоҳияти, тафаккури, дунёқарашининг шаклланиши ва ўсишига Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Турди Фароғий, замондош ҳаммаслаклари Махмур, Мужрим Обид ва бошқалар сезиларли таъсир кўрсатишган. Шоирнинг истеъдоди «Калила ва Димна» даги мавзуларни ижодий ривожлантириб, янги хулосалар билан бойитганлигида, шунингдек, Куръон оятлари ва ҳадисларни ҳам ниҳоятда асосли ва ўз ўрнида қўллаганлигида кўринади.

Гулханийнинг ғоявий мероси, айниқса «Зарбулмасал» насрий асари у ҳаётлик чоғлардаёқ китобхонларда катта қизиқиш уйғотган.

Гулханийнинг адабий мероси, ҳаёти, ижтимоий фаолияти, ахлоқий фикр тараққиёти ҳали тўла ўрганилмаган.

ГУЛХАНИЙ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Илм аҳлини қадрлаш, дўстлик, «одил подшоҳ» ҳақида

... Улуғнинг боргоҳида хидеви дониш ва аҳли хирадманди бохуш ҳар қанча кўп бўлса ҳам оз бўлур. Хусусан, подшоҳи одилга уч тоифадин гузир ва чора йўқдур. Аввал, олими боамалки, подшоҳнинг

охиратлик асбобини анга кўргазса. Иккинчи, вазири соҳиб раъйи подшоҳнинг дунёлик яроғини тараддудиди бўлса. Учинчи, муншийи рост навис, каламзани нигоҳдор ва шамширзан. Холо бу турган ошхури жомадаронлар таом смоққа ҳозир, маслаҳатга ақли косир...

... Лекин донишлик бирла қилмоқ керак, боргоҳ ақлу донишманддур... . Сарнавишти аҳли маъно чун қалам бошад сиёҳ (Илм аҳлининг бахти қалами сингари қора). Эй, подшоҳи олампаҳо, ўзлари маъно поясидин бебаҳра эканлар. Сизга сураги ёмон бўлса, маънонинг гули бўлса ҳам хуш келмас экан...

...Эй, ёри азиз, сафар қилмоқ икки ҳолатдин ташқари эмас: бири ватанда авқоти кечмасдин ва яна бири — изо ва ихонатдин сафар ихтиёр килурлар...

... Сафарга кўп ҳарис бўлмаки, анда бир нуқта зиёда бўлса, сақар бўлур. Сафарда рафиқ керак... Яхши рафиқ бирла сафар қилсанг, саодат топарсан ва ёмон рафиқ бирла — шаковат. Далилдур: нечукким сангпушт бирла чаён ҳамроҳ бўлғонидек ... Сангпушт айдики: «Эй, биродар, сабаб надурки буён ўтмайсиз?» Чаён айди: «Кўз ёшича сув бўлса, бизга маъзур тутинг». Сангпушт кўнглида айдики: „Йўллош бўлмоқ шарти бу эмаски, оз ҳодиса бирла ҳамроҳлик расмини бартараф қилсам, унча хўб эмас. Авло ул дурки, ўтқариб қўйсам». Қадимий яхшилар масалидурким: «Яхшилик қил — сувга сол, сув билмаса балиқ билур, балиқ билмаса холиқ билур»...

... Ўз дўсти дилин реш айлағай жаҳлдин,
Ҳар кимки ўз муштин урар деворга...

... Анда чаён айди: *«Билганинг йўқмуким, ақрабнинг муддаоси ниш урмоқдур, хоҳ дўст кўксинадур, хоҳ душман орқасина».*

... Ҳар кими одати нечук бўлғай,
Беиродат зухур этар андин...

... Сангпушт айди: «Яхшилардин бир масал қолибдурким: *«Ишонмагил дўстингга, сомон тиқар нўстингга»*, *«Ошнангдин топ»* дегандек, дўстим сув узра хасдек юрмоқ, тоқай? Бу баҳри амик жавоҳирларин тамошо қилмоқ керак», — деб ғаввослардек бир гута урдиким, ул жавоҳир термоқда ва чаён жон бермоққа қолди. Бу масални анинг учун келтирубдурларким: *«Аслининг хатоси бўлмас, ножинсининг ошноси бўлмас»*, *«Бўйнида иллати борнинг оёғи қалтирайдур»*...

... Қора озмолар дебдуришарким: *«Қариндошим — қора қозоним»*. Яна бир масал борки: *«Қариндошинг ўлса-ўлсин, қадрдонинг ўлмасун»*...
Инсон қадри, адолатпарварлик, юртнинг ноободлиги ўйлар.

... Таом емакда сўзлаб емак яхшидур, ҳайвондек хомуш таом емак, озода мардум шевасидан эрмас...

... Лекин ҳар қанча қулнинг хатоси бўлса ҳам, подшоҳнинг андин ортуғроқ авфу атоси бўлур, хуршиди оламтоб заррапарварлик ойинини қўлдан бермас: бандаликнинг бўстони берангму бўлур, офтобнинг заррасидин ор ва нанги бўлурми?...

.. Агар сенинг хирадинг дийдаси хира ва замиринг ойнаси иштийра бўлмаса эрди, аввал ўз айбингга боқиб, ўзгалар айбини яшурсанг хўб эрди...

... (Гунашбонунинг никоҳланишида унинг инсонлик қадрини таъминлашнинг қуйидаги шартлари Хазордостон Булбул томонидан кўрсатилди): Ва яна тўрт амри шаръий бирла: бири буким, беижозати шаръи чуқуб бетмагайсиз ва яна Хароб ободнинг оқ-қораси кўрунганда кўтариб кетмагайсиз, ва яна ҳол-аҳволидин беҳабар бўлуб, оч-яланғоч қилуб, олти ой бенафақа ташлаб кетмагайсиз, ва яна беважхи шаръи уруб, баданига оқ ва қора тушмасун, — деб фотиҳа ўқиб тарқалишдилар.

... «*Бор мақтанса топилур, йўқ мақтанса чопилур*», — деган яхшиларнинг масалидур. Бойўғлининг оғзини бир бурчагидан чиқар. «Минг чордевор қизимнинг қалини» — деб. Холо ... подшоҳимиз замонларида бир бўш чордевор топилмас, уялурмиз. Нечукким айтмишлар: «*Ёлғон масал турмас*», «*Уят — ўлумдан қаттиғ*». Яна айтмишлар: «Эрмон ёғочнинг эгилгани — сингани, эр йигитнинг уялгани — ўлгани»...

... Анда Турумтой айди: «*Тақсир афандим, хато қилдим. Оғиз ошга етганда бурни қонаган мен бўлдим*». Эшитганингиз йўқми, илгари ўтганлардан масал қолибдурким: «*Арғумоқ от бўлмас, озган сўнг*».

... Эй, Бойқуш, холо сен «Кўрпангга қараб оёғ узат». Сен минг чордевордин дам урарсан. Ваҳоланки ... Сайидумархон даврида Фарғона иқлимида «одоблиги»дан ўзга жой йўқ...

... Мовароуннаҳрда Амир Умархон тузган Ургут, Работ, Пушагурбе, Хайробод, буларни шаҳри Кубод рашик айлаб, адам сари юзланди. Сендек далатлик орқамда бўлганда эди. Бухоронинг ҳар туманидан минг чордеворни топиб, биридин муҳим хайр ишни биткарур эрдим. Сенинг кордонлигинг кулол мундида сув ичгандек ва ё «*Бўзчи белбоққа ёлчимас*», дегандек бўлди...

... Анда Кўркуш айди: «Фарғона мулкида чордевор ноёб эканини арз қилиб ўтуб эрдик. Агар Мовароуннаҳр тобиотидин хоҳласанг, ҳар қанча чордевор десанг берай, балки хишт девор солайин».

Куйкунак айди: бу масалдин беҳабар ўхшарсан: «*Бўри бормоғина қувонур, емоғина — йўқ*». Ва яна айтмишларки: «*Така бўлсун, суги бўлсун*».

Кўркуш: «Хўп, маъкул — деб овоз қўйиб айди: — Эй, ҳозир уовлар англагучи бўлинглар, мен маҳр солай: аввал Ургут, Янги работ, Эски работ, Пушогур, Мўғул, Чакан, Фируз, Нишопур,

Шахристон, Сарой, Хилеи, Иторчи, Чун, Манғит, Кенагас, Янгиариқ, Гончи, Ғозон, Дарак, Хўжа, Тоҳир, Нажидон, Қизили, Куркат, Бекобод, Хайробод, Эмди Гунашбону ойимнинг маҳри битдиму?» — деди.

Алқисса Кўркушнинг маҳр солишига ва Куйкунак олишига бир неча қушлар ҳайрон қолиб, бир-бирларига айтишар эрдиларким: «Бели оғримаганининг нон ейишига боқ»...

... Анда Кордон айди: «Эй, беадаб шум, хўжангга насиҳат қилгудек бўлдингму! Қадим яхшилар анинг учун дебдилар: «Етим ўғил сақласанг, оғзи-бурнинг қон этар; стим қўзи сақласанг, оғзи-бурнинг мой этар». Ва яна айтибдурларки: «Эма билган қўзилар икки онани эмар, эма билмас қўзилар ўз онасин эмолмас», камина ўз нафсимни ҳам хушнуд қилурман ва ҳам султон амрини... Сен хўжангга танбеҳ бергудек бўлдингму?»

... Сен андоғ дедингким: «Қизим, сенга айтурман, келиним, сен эшит». Сенинг бу сўзинг Ашур йирик кассобга ўхшар. Йўлдин бир ойна топиб, ўзининг номуборак юзини кўруб, ойнани ерга уруб, анга неча айбларни қўйиб, дер эдиким: «Яхши мато бўлса, йўл узасида турмас эди», — деб.

... Бойўғли айди: «Менга насиҳат ўргаттали келдингму? Сенинг насиҳатинг қулоғимдин елдек ўтар, елдек чиқар».

Кордон айди: «Насиҳат қулоғинг(да) елдек турмас, ўхшар»... Бойўғли айди: «Ёмоннинг кучи япалоққа стар», — дегандек англагонинг йўқмуким, «Англамай сўзлаган, оғрмай ўлар, чайнамай еганлар кавшамай кетарлар».

... Муҳаммад Холиқбойнинг боғида бир Сафарбой деган аҳмоқ боғбони бор эрди. Анинг боғида ўн беш тоза навнихол ўрук дарахти бор эди. Сафарбой тоза, хуштаъм ўрукларнинг шохини кесиб ташлаб, анинг ўрнига аччиғ данак ўрук шохини пайванд қилур эрди ва яна ўсган ниҳолларнинг ҳўл шохини кесиб, қуруқ шохига пайванд солур эрди. Бу ақл ва фаросати бирла ўзини ҳамма боғбонлардин доно олур эрди...»

... Эй, Бойўғли, фарзандингни тозалик вақтида уясига қўндургил, нечукким, Амир Навоий дебдурлар:

«Онаси била кунда эътироз этган қиз,
Бир ўзгани ўзига аҳли роз этган қиз.
Қайин юрти билан куёвнинг уйини хуш,
Кўрмакдин онаси била ноз этган қиз».

Анда Бойўғли дарқаҳр бўлуб айдиким: «Сен менинг қизимни ўзга ҳамрози бор дегандек қилдинг». «Яхши топиб сўзлар, ёмон копиб сўзлар» — дегандек бу нима деганиндур?».

Кордон айди: «Ажаб солда аҳмоқ экансан!... Сенинг сўзингни Отабой аминдек бетамиз кишиникига ўхшатурманки, бозордин

хотунига кафш олибдур, бир бегона Хол қассобга кўрсатибдир: «Бу кафш менинг хотунум оёғига лойиқ келурму?» — деб сўрабдур. Ул жавоб берибдурки: «Мен сенинг хотунинг оёқини кўрганим йўқ. Ўзинг аввал аҳмоқсан!»

...Кўрқуш кўрдиким, Абдураҳим судхўр боққол мумсикдек кўп хасисдур, агар минг чордевордин бир чордевор кам бўлса, ўтгуз тишини синдирур...

... Кўрқуш айди: «...Шошманг «Муғ» атвор луғати бор. Луғати юқорида мазкур бўлган тошкентлик Муҳаммадхўжа Ҳожидек юруш йўлини йўқотиб, мумсиклар афъоли анга мақбул ва марғуб тушубдур...

Комил Хоразмий

(1825—1899)

XIX асрнинг иккинчи ярмида Хивадаги адабий ҳаракатнинг давомчиларидан бири буюк санъаткор, мусиқашунос, моҳир хаттот ва таржимон, давлат арбоби, маърифатпарвар шоир Комил Хоразмий 1825 йил Хива шаҳрида, мударрис Абдулла Охунд оиласида таваллуд топган... Онаси Авазжон машҳур мусиқашунос Абдусаттор Маҳрамнинг туғилган синглиси бўлган. Ёшлиқда Комилни эркалаб, Паҳлавон тахаллуси билан чақирганлари учун унинг номи кейинчалик Паҳлавон Ниёз Муҳаммад шаклида машҳур бўлиб кетди. Паҳлавон Ниёз Муҳаммаднинг оиласидаги тарбиясида бошлаб то мадрасани битирган йилларигача бўлган таржимаи ҳолига оид маълумотлар йўқ. Лекин, ёзма ва оғзаки манбаларга қараганда, Комил Хоразмий аввал ибтидоий мактабда, кейин мадрасада ўқиб таълим олган. Отасининг ўлими сабабли оилани моддий жиҳатдан таъминлаш учун бобоси савдогар Хўжашмаҳрамга хизматга кирган ва маълум вақтдан кейин яна мадрасада ўқишни давом эттирган.

Мадрасада ўқиб юрган йилларида Комил Хоразмий араб, форс-тожик тилларини пухта ўрганган. Бу — шоирга форс-тожик ва ўзбек адабиётини эгаллашга ёрдам берган. Замондош шоирларнинг суҳбатларида, адабий мажлисларда иштирок этиб турган ва кейинчалик ўзи ҳам ғазаллар машқ қила бошлаган.

Комил Хоразмий хаттотлик ва мусиқа илмини пухта эгаллади. Шунинг учун уни саройга хизматга таклиф этдилар. У, дастлаб Сайид Муҳаммадхон, кейинчалик эса унинг фарзанди Муҳаммад-Раҳимхон II (Феруз) саройида олдин оддий хаттот сифатида, сўнг мирзабоши сифатида хизмат қилди.

Комил Хоразмий хаттотлик санъатини бошқа ёшларга ўргатди. Унинг раҳбарлигида 50 нафарга яқин хаттоглар (хиваликларнинг таъбирича «девонлар») етишиб чиққан.

Улар орасида устод Муҳаммадпаноҳ, Худойберган Муҳрон девон, Муҳаммад Шариф Тарро девон (бу киши машҳур ўзбек бастакори ва мусиқачиси Матюсуф Ҳоррат(ов)нинг отаси бўлган), Муҳаммадрасул ва бошқа кўпгина маърифатчилар Хоразм шон-шухратини элга ёйишда астойдил меҳнат қилишди.

Хива хонлиги Русия томонидан забт этилгандан сўнг Комил Хоразмий девонбеги қилиб тайинланди ва обрўли давлат арбоби сифатида танилди.

1870 йиллар охирида Муҳаммад Раҳимхон II саройи қошида Комил Хоразмий раҳбарлигида босмахона ташкил қилинди. Унда биринчи марта Алишер Навоийнинг «Хамса» асари нашр қилинган.

Шоирнинг ғазал, мусаддас, мухаммас, маснавий, рубоий, қасида ва шу сингари битган асарлари тўпланиб, девон ҳолида нашр қилинган. Бу девондаги шеърлар («Баҳри тавил» асарида ташқари) 3680 байтни ташкил этади.

Комил Хоразмий Хоразм мақомларининг оҳанглариини нота шаклида қозоғга туширган, шунингдек у истеъдодли созанда ва бастакордир. У Хоразм «Рост» мақомининг «Мураббаи Комил», «Пешрови Феруз» куйларини басталаган.

Комил Хоразмий моҳир таржимон сифатида ҳам танилган. У Бархўрдор Туркмоннинг асарлари ва Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Латоиф уз-зароиф» асарини форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилган.

1884 йилда Комил Хоразмий бошчилигида Хивада биринчи марта рус-тузем мактаби очилган. У мактабда олиб бориладиган таълим-тарбия ишлари билан шуғулланган.

Ҳаётини халқнинг равнақи йўлига бағишлаган маърифатпарвар шоир Комил Хоразмий 1899 йили Хивада вафот этди.

Комил Хоразмий инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғояларини ва таълим-тарбия масалаларини илгари сурган. У ўз рубоий, мухаммасларида инсон ғояларни тарғиб қилган. Масалан, шоир ўзининг «Камол» ғазалида илм-маърифатни юксак баҳолаб, шундай дейди:

Эмас кишига бу дунёда мулк-мол камол,
Хусули илму ҳунар келди безавол камол.

Шоир илмни инсоннинг энг яхши фазилатларидан бири сифатида тарғиб этди. Илмли, маърифатли, ҳунарли киши элда ҳурмат қозонажagini шундай таъкидлайди:

Камол бергусидир сўзга шуҳрату, таъсир.
Бу қушга қилгали парвоз паррубол камол.

Комил Хоразмий «Бир соат» радифли ғазалида замон аҳлининг бевафолигидан зорланади. Бунинг замирида шоирнинг ўз ҳаётий тажрибаси ётган бўлса-да, фақат ўз аҳволидан эмас, балки ижтимоий тартибларнинг ноқобиллигидан нолиш оҳанги бор:

Жаҳон пасту баландли соқий кўнглимни қон қилди,
Мени масту мудом эт, қўймағил ҳушёр бир соат.

Ҳаётнинг нотеқислигидан бағри қон бўлган шоир ўзини овут-моқчи бўлиб, шоҳ илтифотига умид боғлайди:

Бўлур ҳар соатим бир кун, куним юз йил, йилим минг он.
Мангу лутф этмаса шоҳи фалакмиқдор бир соат.

Шоир бир қатор шеърларида инсон тақдирида рўй бериши мумкин бўлган зиддиятли ҳодисаларни эслатиб, шулар туфайли юзага келган ғаму шодликлар инсон иродасини букмаслиги ва ҳар қандай шароитда ҳам инсон ўзини унутмаслиги керак, деган фикрни илгари суради. Масалан, ижтимоий фикрлар ифодасидан иборат, ҳаёт тажрибасидан келиб чиққан «Арзимас» ғазалининг бир байтига эътиборни қаратайлик:

Субҳи висол фурқати шомига арзимас,
Кундуз қуёши кеча заломига арзимас.

Бу байтда шоир тонг билан оқшом, висол билан фурқат, қуёш билан зулмат ораларидаги қарама-қаршиликни ифодалаб, табиатнинг ўзи зиддиятларга тўла эканини кўрсатиб, кейинги байтларда инсонлар ўртасидаги зиддиятларни очишга ҳаракат қилади:

Йиллар ҳабиб бўлса мусоҳиб санго даме.
Пинҳон рақиб сори хиромига арзимас.

Шоирнинг фикрлари янада чуқурлашиб, агар сен юз йил иззату-мансабга муяссар бўлсанг ҳам бунга мағрурланма, севинма, чунки бир лаҳзада мансабдан кетганингдан кейин номусга қолганингга арзимаёди, деган фикрни ўртага ташлайди:

Мансуб юз йил ўлса киши иззу шоҳга,
Бир лаҳза ор ила номусга арзимас.

Шоирнинг бевосита мансабдор шахсларга қаратилган бу сўзлари уларнинг ҳаёлларини жойига келтириб қўйиш мақсадига қаратилганлиги кўриниб турибди.

«Эй кўнгул» ғазалида шоир дунёнинг тескари ишларидан нозилик кайфиятини ифодалайди. Маърифатпарвар сифатида агар фалак пасткаш бўлмаса, нега нокаси шод этиб, донони хафа қилади, дейди:

Бўлмаса гардуну суфла дўсти гардун, эй, кўнгул.
Нега дунни шод этар, донони маҳзун, эй, кўнгул.

Истеъдодли шоир илм аҳлининг беқадрлигини алам билан таъкидлаб, илм иқлимида Афлотун бўлса ҳам қадр-қиммати йўқлигидан ачинади:

Чун фалак нодон навозу, хасм донолур, не суд.
Дониш иқлимида бўлсанг гар Афлотун, эй, кўнгул.

Комил Хоразмий одамларни сабр-қаноатли бўлишга даъват этиб, қаноатни сотиб олиш мумкин эмаслиги ва унинг жон жавҳари қадар

каби эканини кўрсатади ва Ҳорундек ганжу хазина ҳосил этсанг ҳам фойдаси йўқ дейиши билан қаноатли киши Ҳорундан ҳам бадавлатдир, деган фикрни илгари суради:

Жавҳари жон ул, матоъ эрмаски, сотқун олгасен,
Не осиф гар ҳосил этсанг ганжи Ҳорун, эй, кўнгул.

Шоир ким қандай ҳаёт кечирганлигини, бу замон адолатсизлик, тенгсизлик ва худбинлик асосига қурилганлигини чуқур англайди. У камбағал халқни, дўстлари ва замондошлари бўлган фозиллар ҳаётини кузатиб шундай хулосага келади:

Ютубон бу замонда қон — фузало,
Кулфат ўқиғадур нишон — фузало,
Қалам ила китобдин ўзга,
Топпагай ёру ҳамзабон — фузало.

Комил Хоразмийнинг кўплаб ғазаллари илм-маърифатга, стукликка чорловчи фикрлар билан йўғрилган. Бу фикрлар шоирнинг орзу-истаклари, дардлари эҳтирос ва самимият билан ийланиб, рангин мисраларда қалбга етиб боради. Инсонпарварлик руҳи, камолга етган, илм-маърифатли, гўзал қиёфали инсонга ҳурмат ва меҳр яққол сезилади. У, илмли инсонни табиатнинг ва барча неъматларнинг моҳиятини чуқур тушунувчи ва гўзаликларни нозик ҳис этувчи деб билади:

Чаманда хизмат учун бир оёқда тик туруб шамшод,
Тутар йўлингда наргисдин қўлида шамшод лола.

Кейинчалик маърифатпарвар шоир Комил Хоразмий инсонга сўзи, қадри ва унинг қадрига етганларга гавҳардек қимматбаҳо, лекин қадрини билмаганлар учун арзон бўлиши таъкидланади. Бунинг тўғрисида қуйлайди:

Бухл элига демагил, эй, зубдаи даврон, сўзунг,
Ҳайф эгар қадрини билмай, сифлаи нодон сўзунг.
Гарчи сўздек гавҳари қимматбаҳо, йўқ даҳр аро.
Бор аларнинг қошида ҳар муҳрадан арзон сўзунг.
Улки қилмайдур маони баҳрига ғаввослик,
Кўрмагай мунчукча гар бўлса дури галтон сўзунг.

Комил Хоразмий «Қоғаз» радифли шеърда маърифатпарварлик учун зарур бўлган қоғозни улуғлайди, уни саводли киши учун макон, хат-савод чиқариш манбаи эканлигини, инсон қадду қоматини, унинг барча сифатларини таърифлаш учун кераклигини таъкидлайди. Қоғоз чехрасида ишқ масаласи оламга ёйилиши, инсон лафзи рухсорининг ойинаси экани тасвирланади. Қоғоз саводсизларга ҳарфни ўргатувчи ва дунёга бўлган меҳрни таҳрир қилувчи манба

экани, шунингдек, дарахтлар қаламга, дарёлар сиёҳга ва осмон қоғозга ўхшатилади:

Кўзу қадду хату лаълинг сифатин қилғоли таҳрир,
Мидодим — кўз, миҳжам — хомам, сиёҳи анки жон қоғаз.
Сориғ чехрамдур ишқини қилгон фон оламга,
Нечун ким лафз рухсоригадур ойинасоз қоғаз.
Кўнгулнинг доғи бўлса, не ажаб зоҳир жабинимдин,
Назарларга саводи нуқтани айлар аён қоғаз
Замирим лавҳида нақши хаёлинг уйладур маҳфуз,
Ким маъни шоҳидиға бордурур доруламон қоғаз.
Фалак меҳри жамолинг васфини таҳрир қилмоқға,
Шохобин хомаи анжумдин айлар зарфишон қоғаз.
Жамолин васфи таҳририн тамом этмак эмас мумкин:
Қалам ашжор эса, дарё сиёҳи, осмон қоғаз.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, инсонпарвар шоир Комил Хоразмий ўз ижодида ҳаётий муҳим масалаларни илгари суради, инсон бахтиёр бўлсин ва жамият шунга монанд тарзда яхшилансин, дейди. Яъни, инсоннинг том маънода ҳар томонлама тўқис ва тоза бўлиб етишиши, камол топиши тўғрисида куйлайди.

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ ШЕЪРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

Қалам ила китобдин ўзга
Топмагай ёру ҳамзабон Фузало.

* * *

Сўз дури ноёб эрур, они қилур изҳор тил.
Хусндин не фойда, гар бўлмаса дурбор тил.

* * *

Етурса кўнгулга заҳм эл тили, мазун сўзингдиндур,
Садаф чокига йўқ ханжар, дури ғалтон эрур боис.
Десанг озод бўлғай ғамдин, сухансанж ўлма,
булбулинг —

Қафасбанд ўлмоғиға шаккарин илкон эрур боис.

* * *

Комил нечук ўлмасун камолингга асир,
Рангин сўзунга гавҳари ғилтон муҳтож.

* * *

Комило, нутқинг агарчи гулдурур, беҳор эмас,
Сўз неча ширин эрур хомушлиғиға бор эмас,
Оқил улдурур даър аро ҳар кимки пургуфтор эмас.

* * *

Васл истама, ҳажр ранжи чекмай,
Ким Комилни топти бериёзат?!

* * *

Ушбу нуқта даҳр аро таълиму зоҳирдур баса,
Ранжсиз роҳат фано мулкида нодирдур баса.

* * *

Чу мустақилдурур, аҳбоб, давлати дунё,
Камол ҳосил этинг, қилмас интиқол камол.

* * *

Камолсиз киши ҳар ердадур хижолатманд,
Етурмагай кишига ҳаргиз инфиол камол.

* * *

Вақти ҳазл, мутояба аро ҳам,
Феълу хулқунгни қилма ҳам густох.

* * *

Ҳар неча айлабон изҳори фасоҳат шуаро,
Сочар элга дурри дарёи балоғат шуаро.
Очибон лутфу малоҳат гулин ашъоридин,
Рангу бўи чамани фазлу фатонат шуаро.

* * *

Эмас кишига бу дунёда мулку мол камол,
Хусулу илму ҳунар келди безавол камол.

* * *

Камол маънисе таҳсили илми ҳолдурур,
На ҳосил айлағуси махзу қилу қол камол.

* * *

Йироқ тут жуҳало ихтилотидин ўзни,
Ки ўтга ёқмоқ улубдур ёвуқни хосият.

* * *

Оқил эрсанг кибру наҳват қилма илму жаҳонға
Бўлди истиқболидин иблис малъун, эй, кўнгил.

* * *

Жаҳонда истар эрсанг сарбаландлиғ — паст ўл,
Топар боши ошоқ ўлғон соии зулол камол.
Тафаввуқ истамагил, эй, йигит қарилағға,
Топай десанг еринг ўлсун сафи ниҳол камол.

Ҳамиша тарки такаббур қилу, ўзинг тут кам,
Ки қилғуси санго бу камлик иштимол камол,
Бузурглодага солма назар ҳақорат ила,
Ки бадр бўлғусидур топса ҳар ҳилол камол.

* * *

Айлама зоҳир ҳаво, бордур дебон салим,
Дониш аврангида гар бўлсанг Афлотундек муқим.

* * *

Гар олтун қаср эса жоҳинг, улус ҳолиға раҳм этгил,
Сенингдек неча шоҳаншоҳни ўткарди бу айвон.

* * *

Мусоҳиб ўлса, сенго ақду донишу фарҳанж...
Ҳамиша тарбият айлаб, улусдин ул огоҳ.

* * *

Ич бодаи ҳақиқату тарк эт мажозӣи,
Оқил киши қарони писанд этмас, оқ туруб.

* * *

Ҳар кимдаки бўлса сабри комил,
Доим бўлибон муроиди ҳосил.
Осон бўлур анго барча мушкул.

* * *

Юзунг совутма бу мажлис аро, сендин қочар аҳбоб,
Очар қиш бу гулистондин учарға болу пар булбул.
Ҳамиша тут жамолинг гулшанин райёну,
Десанг бўлғай санга гулшан уйидек бому дар булбул.

* * *

Бухл элиға демагил, эй, зубдаи даврон сўзинг,
Хайр этар, қадрини билмай, сифлаи нодон сўзинг.

* * *

Таъмани тарк эт, чиқ гўшаи қаноат аро,
Санго йўқ ўзга жаҳон жойи ичра амният.

Аҳмад Дониш

(1827—1897)

Аҳмад Дониш ўзбек ва тожик халқининг машҳур мутафаккири, олими ва файласуфидир. У, Бухоро шаҳрида туғилди ва шу ерда вафот этди. Унинг отаси ўқимишли киши бўлиб, Бухоронинг мачитларидан бирида муллалик қилар эди. У ўғлининг билимдон, ўз замонининг етук кишиси бўлиб етишиши учун бутун куч-қувватини сарфлади. Аҳмад Дониш мадрасада таҳсил кўрди, диний билимлар билан бир қаторда дунёвий фанлар: фалакиёт, ҳандаса, тарих, фалсафа, мусиқа ва бошқаларни қунт билан ўрганди. Унинг дунёқарашига ўтмишнинг машҳур мутафаккирларидан Навоий, Ибн Сино, Умар Ҳайём, ва бошқаларнинг илмий, фалсафий қарашлари катта таъсир кўрсатди.

Мутафаккир яшаган давр сиёсий воқеаларга бой бўлиб, чор Русиясини Ўрта Осиёни забт қилган даврига тўғри келади. Ўша даврда халқнинг аҳволи оғир эди. Бухоро амирлиги халқни аёвсиз эзишга, амалдорларнинг ўзбошимчалиги ва зўравонлигига — асосланган эди.

Мана шундай зиддиятли бир даврда яшаган Аҳмад Дониш ўз асарлари, демократик ғояларни кўтариб чиқди, унинг дунёқараши маърифатпарварлик руҳи билан суғорилган эди. Унинг асосий рисоалари «Наводир ул-вақоъ» («Нодир воқеалар»), «Таржимаи аҳволи амирони Бухоро» («Бухоро амирларининг таржимаи ҳоллари»), «Манозир ал-кавокиб» («Юлдузлар тасвири»), «Рисола фи аъмол ал-курра» («Глобусдан фойдаланиш йўллари») ва бошқалардир.

Аҳмад Дониш умрида уч марта, яъни 1857, 1869 ва 1873 йиллари Москва ва Санкт-Петербургга Бухоро элчилари билан бирга борган. Ана шу сафарларнинг маҳсули сифатида унинг «Нодир воқеалар» асари дунёга келади.

Ушбу рисола Аҳмад Донишнинг асосий асари бўлиб, Бухоронинг ўша даврдаги иқтисодий, маданий ва ижтимоий ҳаётининг долзарб муаммоларига бағишлангандир. У, аввал, Бухородаги қолоқликни йўқотиш учун феодал тузумни ўзгартириш керак деган бўлса, кейинчалик эса, яъни 80-йилларда «тузумни ислоҳ қилиш» лозимлигини айтади.

Аҳмад Дониш геоцентрик назарияга танқидий қаради, гелио-центрик тизимнинг тўғрилигини илмий жиҳатдан асосли эканлигини айтди, ер ости маъданларини илоҳиётнинг қудрати билан эмас, балки «Ер марказида қамалган иссиқ буғдан пайдо» бўлганини таъкидлади. Шунингдек, у Ер қимирлашлари, Ой ва Қуёш тутилиши, ҳар хил жисмларнинг пайдо бўлиши ва бошқалар ҳақида илғор ғояларни илгари сурди.

Аҳмад Дониш феодализмнинг тўла ҳукмронлиги даврида яшаб ижод қилгани учун унинг дунёқараши зиддиятлардан холи эмас. У халқ орасида маърифат тарқатиш орқали адолатли тузумга эришмоқчи бўлди, одил подшоҳ тўғрисидаги ўз ғоясини илгари сурди.

АҲМАД ДОНИШ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

«Нодир воқеалар»дан

Ҳар ишнинг ҳақиқатини инсон оча олади.

* * *

Оқил бўлмаган одам ҳеч қачон одил бўла олмайди.

* * *

Бутун ишлар ўзгариб, замон фитна-фасодга тўлган, кўнгилга ҳеч иш сиғмайдиган вақт бўлса ҳам, бу олий маъноли сўзларни ва фойдали ишоратларни ҳақиқатнинг рассоми, илм ва маърифатнинг наққоши бўлган қалам ёрдами билан китоб varaқларига ёздим, замонимиз ва турган шаҳримиз бундай китоб ёзишга ёки шунга ўхшаш асар тасниф қилишга ёрдам бермас, балки улар бундай ишларга тўсқинлик қилар эдилар. Амирларимиз, ҳокимларимиз ва уларнинг суҳбатдошлари аҳмоқ бўлганларидан кулгулик ва хушомадгўйликдан бошқа нарсаларга қулоқ солмас эдилар. Мабодо, қулоқ солиб эшитиб қолсалар, бу қандай хурофий сўзлар, буни ким айтган, буни ким қила олади, дейишиб, унинг қийматини туширар эдилар: унга афсонавий сўзлар деб баҳо берар эдилар.

* * *

... Ҳеч кимнинг ризқи осмондан тушмайди: уни меҳнат қилмай топа олмайди, ҳаракат қилмаса ҳеч ким мақсадига ета олмайди. Деҳқон ер ҳайдаб уруғ сочмагунча хирмон кўтармайди, қўл-оёғини ҳаракатлантирмагунча бир тишлам нон оғзига кирмайди.

* * *

Агар киши ҳар ишни қазо ва қадарга топшириб, ўз ҳаёти учун зарур бўлган нарсаларни топишга ялқовлик қилса, агар тақдирда менга керакли нарсалар, масалан, уй-жой, хотин, кийим- кечак ва

овқат ёзилган бўлса, мен меҳнат қилмасам ҳам ўз-ўзидан келаверади деса, бундай одам ўз йўлини билмаган, дунёдаги энг тубан даражадаги аҳмоқлардан ҳисобланади. Чунки тириклик учун зарур бўлган бу тўрт нарсани топиш ўз-ўзидан бўлмайди: бунинг учун аввал унинг восита ва сабабларини амалга ошириш керакдир.

Хунар ва санъатлар ичида энг яхшиси — ақл ва руҳ гавҳарларига жило бериб уни қувватлашдир. Киши ақл тажрибасини оширса, руҳини покласа, у, шубҳасиз, илм ва хунарнинг қадр-қимматига етади. Шунинг учун соф руҳлик, оқил одамлар бошқа одамлар у ёқда турсин, ҳатто подшоҳларга ҳам керагидан ортиқча бош эгмайдилар. Балки халқнинг эҳтиёжи доим уларга тушиб туради. Мана, кўрмайсизми, дунёнинг муҳим ишлари, айниқса, салтанат ва давлат ишлари ақлли кишиларнинг ёрдамисиз битмайди. Қайси салтанат-давлатнинг қоида ва қонунлари ақл тадбирига мослаштириб кўрилмаган бўлса, ундай давлатдан ҳеч вақт яхшилик кўра олмайдилар..

Аммо дунёнинг тирикчилик ғамидан кофир ва мусулмон ҳеч бири қутула олмайди. Дунёдаги турмуш ғамларига ҳаммалари шерикдирлар...

Ҳасадгўйлик, кўролмаслик, иттифоқсизлик, такаббурлик каби бузуқ, ярамас ишлар бошқаларга қараганда мусулмонлар ичида кўпроқдир. Кофир аҳлларининг иттифоқлари уларнинг бир-бирларига қилган ёрдамлари шунга ўхшаш бир қанча яхшилик ишлари борки, уларнинг ўндан бирини ҳам мусулмон номини олганлар қила олмайдилар. Масалан, улардан биронталари касб қилишдан ожиз бўлиб, муҳтожликда қолса, унинг гадолик қилишига йўл қўймай, дарҳол етарли даражада унга ёрдам қиладилар. Агар тижоратидан зиён кўрса, камчиликларини тўлдириб, сармоя ва касб асбобларини тайёрлаб муфлисликка тушишдан уни қутқарадилар. Агар сафар йўлдоши йўл устида касалланиб қолар экан, тузалгунча ёки уйига етиб келгунча у билан бирга бўладилар.

* * *

Мусулмонларда шундай одамлар борки, сафарда йўлдошининг жони бўғзига келганда ҳам унинг томоғига бир қатра сув томизгиси келмайди: касбдан ожиз қолганларга ёрдам қилиб, уларни гадоликдан қутқаришни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Агарда биров тижорат ишларида зиён кўрар экан, даъво, жанжаллар билан унинг ҳовли-жойларини соттириб, муфлис гадо қилиб, балки гўлаҳга киргизмагунча кўнгли тинчимайди:

Адолатли бўлса агар подшоҳ,
Ёзилмас анинг отига ҳеч гуноҳ.
Адолат билан мулк обод эрур,
Адолатсиз киши тахтидин ташланур.

Адлсиз жаҳонни тута олмағай,
Агар тутди эрса, узоқ турмағай.

* * *

Аммо шуниси аниқки, мол топиш, дунё тўплаш билан роҳат кўриш мумкин эмасдир. Агар дунёда мол тўплаб бой бўлишни роҳат деб билувчилар бор бўлса, улар ҳайвонлар даражасига тушган одамлардир.

Дунёда заҳматсиз — роҳат, ташвишсиз — неъмат топилиши мумкин эмас. Бой кишиларнинг кўрган роҳатлари эса охурга солинган кунжарани кўриб қувонган ҳўкизнинг роҳатига ўхшайди. Деҳқон ҳўкизига кунжара бериб қувонтиради-ю, эрта саҳардан унинг бўйнига бўйинтуруқ солиб, калтаклаб қўш ҳайдайди. Ҳўкиз эса оғилдаги кунжарани кўраркан, ўшанга маҳлиё бўлиб қувонганидан саҳарда қўшга қўшилиши, гаврон, калтак ейиши унинг эсига ҳам келмайди.

Исҳоқхон Ибрat

(1861— 1937)

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган йирик алломалардан бири Исҳоқхон Ибрatдир. У маърифатпарвар шоир, забардаст тилшунос, тарихшунос олим, илк ўзбек матбаачиларидан бири, сайёҳ, каллиграф, наққош, оташин публицист ва илғор педагогдир.

Ибрatнинг асли исми Исҳоқхон, отасининг исми Жунайдуллахў-жадир. Ибрat унинг адабий тахаллусидир. Исҳоқхоннинг, ўзига «Ибрat тахаллусини олишининг боиси шундаки, у ижодининг дастлабки йилларидан бошлаб маърифатпарвар шоир, олим сифатида ном чиқарди ва кишиларни замон илмидан, илғор маданиятдан, таълим-тарбиядан ўрнат олишга чақирди. Шунинг учун ҳам ўзига «Ибрat» тахаллусини танлади.

Исҳоқхон Ибрat (1878—86 йилларда) Қўқон мадрасасини тугатиб, ўз қишлоғи Тўрақўрғонга қайтиб келди ва у ўз ижодини илғор ўқитувчи сифатида қишлоқда маърифат тарқатиш билан бошлади. Ўша йили у ўз қишлоғида мактаб очди. Исҳоқхон очган мактаб эски маҳалла мактабларидан анча фарқ қиларди. Исҳоқхон ўз мактабига нисбатан илғор бўлган товуш (савтия) методини татбиқ қилди ва усули савтияни эски метод тарафдорларидан ҳимоя қилди.

1887 йилда онаси Ҳурибиби ундан Маккага олиб боришни илтимос қилади ва улар йўлга отланадилар. Бироқ онаизорга ўз диёрига яна қайтиб келиш насиб этмади. У йўлда қаттиқ шамоллаб қолди. Олти ой бетобликдан сўнг Ҳурибиби Жидда шаҳрида вафот этди. Исҳоқхоннинг Шарқ мамлакатларига сафарга чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимосини қондириш бўлса, иккинчидан, чет эл халқлари ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш эди.

Исҳоқхон онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб саёҳатни давом эттирди ва Европанинг Истанбул, София, Афина, Рим, Кобул сингари марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Афғонистоннинг Кобул, Арабистоннинг Жидда каби йирик шаҳарларида истиқомат қилди. Арабистоннинг Макка шаҳридан

Қизил ва Ҳинд денгизлари орқали Ҳиндистонга келди. 1892—1896 йилларда Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳарлари Бомбай ва Калькуттада яшади. Исоҳқон Ибрat у ерларда кўп ишлатиладиган арбаил лисонни, яъни тўрт тилни: *араб, форс, ҳинд-урду* ва *инглиз* тилларини мукаммал ўрганди. У чет элларда ўша ерлик халқ ҳаётини, маданияти ва санъатини ўрганди. Шарқ мамлакатларига европаликлар орқали кириб келган Европа маданияти, тили ва санъати билан яқиндан танишди. «Луғат сит ас-алсина» («Олти тилли луғат»), «Жомеъ ул-хутут», «Тарихи Фарғона» каби илмий асарлари учун материаллар тўплади. У, бу даврда Шарқ халқлари тиллари билан бир қаторда Ғарб халқлари тилларини ҳам билиш зарур деб ҳисоблади ва Арабистонда француз тилини, Ҳиндистонда инглиз тилини, шу билан бирга, энг қадимий финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганди¹.

Исоҳқон 1896 йилда Ҳиндистондан Бирма орқали Хитойга, сўнгра Қашқарга ўтди. Қашқардан ўз ватани Наманганга қайтиб келди. У чет эллардан бир қанча маданият ашёлари Ҳиндистондан «Сантур» номли мусиқий асбоб олиб келди. Исоҳқон Ибрat чет элларда олим ва фозил кишилар билан, улар қайси дин ёки қайси миллатга мансуб бўлишидан қатъи назар, яқин алоқада бўлди. Бу ҳақда у кейинчалик қуйидагиларни ёзади: «Ҳар бир заввор² ва аҳли фазл кишини кўрсам, кайфият ва таълимот маолларини³ андин сўрдим».

Рус тили билан бир қаторда, яқин шарқ ва ғарб тилларини анча мукаммал билган Исоҳқон Ибрat бу муҳим масалада ҳам ўз халқига ёрдам қўлини чўзди. У олти тилдаги: *арабча, форсча, ҳиндча, туркча, сартча (ўзбекча)* ва *русча* сўзларни ўз ичига олган «Луғат ситта-ас-сина» номли мукаммал луғат китобини яратди. Муаллиф русча ёзув системасини билмайдиганларга ҳам қулай бўлсин учун рус сўзларини араб ёзуви билан беради. Маълумки, рус ва Европа сўзларини араб ёзувида ифодалаш анча мураккаб иш, лекин Исоҳқон Ибрat бу мураккаб ишни муваффақиятли ҳал қилди.

Исоҳқон Ибрatнинг мазкур «Луғат ситта-ас-сина» асари бир неча йиллик саргузаштлардан сўнг 1901 йилда Тошкентда нашрдан чиқди.

Мазкур луғат илғор педагоглар томонидан очилган усули савтия мактабларида ҳам рус тилини ўргатишда бирдан-бир дарслик қўлланма сифатида фойдаланиб келинди.

Тилшунослик фанининг бу мураккаб соҳасида Исоҳқон Ибрat анча мукаммал «Жомеъ ул-хутут» («Хатчилар мажмуи») номли илмий

---

¹ Исоҳқон Ибрat. Жомеъ ул-хутут. Наманган, 1912, 4—5- бетлар.

² *Заввор* — сафар қилувчи, ажнабий.

³ *Маол* — мазмун, натижа, оқибат.

асар яратди. Бу асарда муаллиф ёзувларнинг энг ибтидоийси — пиктографик ёзувлардан, то сўнгги даврнинг энг мукаммал ёзувларигача босиб ўтилган тарихий тараққиётни ёритиб беришга ҳаракат қилди. Олимнинг мазкур асари анчагина катта ҳажмда — 132 бетдан иборат бўлиб, 1912 йилда ўзининг босмахонаси — «Матбааи Исҳоқия» да нашр қилинди.

Исҳоқхон Ибратнинг тилшунослик соҳасида чуқур билимга эга эканлиги мазкур асарида намоён бўлди. Асарда пиктографик ёзувлардан кейин вужудга келган энг қадимий товуш-ҳарф ёзувлари: *финикия, яҳудий, сурия, араб, юнон, форс, славян, санскрит, ҳинд, лотин, арман, грузин, уйғурча* ва бошқа қирқдан ортиқ ёзувлар, уларнинг келиб чиқиши, тараққиёти ҳақида маълумот берилади. Ибрат фақат ўз ватанидаги ёзувларнинг намуналарини ўрганиш билан чегараланмай, араб мамлакатларидаги қадимий ёзувларни ҳам ўрганди, бу ёзувларни тўғри ўқишга ҳаракат қилди. У эрамиздан 2000 йил илгари финикия халқлари томонидан вужудга келтирилган ёзув ёдгорликларини, Кипр оролидаги ғорлардан топилган ёзув қолдиқларини ўз асарида акс эттирди. Ибрат ёзувлар тарихини ўрганар экан, товуш — ҳарф ёзув тизими биринчи марта финикия халқлари томонидан яратилган ва бошқа кўшни халқлар: *яҳудий, сурия, араб* ёзувлари финикия ёзувлари асосида вужудга келган, деган илмий хулосага келди. Муаллиф ушбу асарида араб ёзувлари тарихи, уларнинг ривожланиши — эволюциясига алоҳида тўхталади. У, ўз текширишлари натижасида қуйидаги хулосага келади: араб ёзувлари финикия халқлари ёзувларидан келиб чиққан бўлиб, VII асрдан бошлаб икки шаклда: *куфи* ва *насх* ёзувлари шаклида ривожланган. Куфи ва насх ёзувлари асосида нисбатан содда бўлган «сулс» ёзуви яратилди.

«Жомеъ ул-хутут» асарида дунёда машҳур бўлган 41 хил ёзув тизими ҳақида, шу жумладан, араб хатининг *сулс, тавкеъ, райҳон зулф, ҳумоюн, турра* каби шакллари ҳақида маълумот берилган ва шу билан бирга, унда ҳуснихат санъатига оид фикрлар билдирилган. Ибрат ушбу асарида инглиз, француз, немис, лотин каби чет эл тилларини ўрганиш ҳам илм-фан ва маданиятни эгаллашда катта ўрин тутишини алоҳида таъкидлайди.

Исҳоқхон Ибратнинг жаҳон халқлари тарихига бағишланган мазкур «Жомеъ ул-хутут» асарининг нашр этилиши, ўзбек матбаачилиги маданияти тарихида, ёзувлар тарихини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Исҳоқхон Ибрат «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият». «Мезон уз-замон» асарларида ҳам ўзининг педагогик маърифатпарварлик қарашларини илгари сурди. Исҳоқхон чет эл сархатида, техника ва маданият ривожланган улкан шаҳарларда бўлди. У, Туркистон шаҳарлари ҳам вақти соати етиб маданий шаҳарлар қаторидан ўрин

олишига ишонди. Буни амалга оширишнинг бирдан-бир йўли — илм-фанда, ўқиш ўрганишда деб билди.

Исҳоқхон Ибрат 1886 йилда эски мактабларга нисбатан бирмунча илғор бўлган мактаб очди. 1907 йилда эса иккинчи марта қишлоқ болалари учун эски мактаблардан бутунлай фарқ қилувчи, бепул, янги — усули савтия мактабини очди. Бу мактабда ўз фарзандлари Аббосхон, Ваққосхон, Файёзхонларни ҳамда 25 нафар қишлоқ болаларини ўқитди. Мактаб ўз уйида, деразали, ёруғ хонада жойлашган бўлиб, у янгича ўқув қуроллари — парга, стол, стул, янги китоблар, дарсликлар, дафтар, доска кабилар билан жиҳозланганди. Ўқиш-ўқитиш ишларини бўлса, у ўзи тузган дастури асосида олиб борди. Исҳоқхон ўз мактабида ўзининг «Луғат ситта ас-сина», «Санъати Ибрат, Қалами Мирражаб Бандий» асарларидан, Туркистонда рус-тузем мактабларининг асосчиси ва бундай мактаблар дарсликларининг биринчи муаллиф С.М. Граменицкийнинг уч қисмдан иборат «Книга для чтения» («Ўқиш китоби»), рус-тузем мактабларининг биринчи ўзбек ўқитувчиси ва бу мактаблар учун ўзбек тилида дарслик яратган Саидрасул Саидазизовнинг «Устози аввал». Али Асқар ибн Байрамалининг «Таълимус соний», Наманган рус-тузем мактабининг ўқитувчиси М.М. Орақуловнинг 1887 йилда нашр қилинган ««Самоучитель» русского языка для русско-мусульманских школ» каби дарслик ва қўлланмаларидан фойдаланди.

Исҳоқхон янгича таълим-тарбия тизимининг ниҳоятда катта афзалликларини исботлашда кўпроқ ўзи эришган ютуқларга, ўзи амалиётга татбиқ қилган янги методларига таянади. Исҳоқхон ўз мактабида ҳафталик дарс жадвалини жорий қилди.

Исҳоқхон илғор ўқитувчи сифатида болаларни мактабдан бездирувчи, уларда ўқитувчига нисбатан нафрат уйғотувчи тан жазосига биринчилардан бўлиб барҳам берди. Исҳоқхон фақат мактабда эмас, оилада ҳам болани калтаклаб тарбиялаш — ўта ногўфри муомала усули эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Исҳоқхон Ибрат илғор муаллимлар орасида, «биринчи қалдирғочлар»дан бўлиб, 1914 йилда Тўрақўрғонда рус мактаби очди ва уни «Учитель» номи билан атади. Бу мактабда 1916 йилгача Тўрақўрғон ва қўшни қишлоқлардан бўлган 30 нафар ўқувчи таҳсил кўрди. Ибрат бу мактабга рус ўқитувчиларини ҳам жалб қилди, ўзи ҳам ўқитувчилик қилди. Мактаб 1916 йилда ёпилди.

Исҳоқхон Ибрат рус маданияти ва техникасини ўз кўзи билан кўриш мақсадида 1907 йилда Россиянинг Оренбург шаҳрига борди. У ердаги маданият, санъат ва техника янгиликлари билан яқиндан танишди. Исҳоқхон Оренбургдаги Гауфман деган матбаачидан, пулини 10 йил мобайнида тўлаш шарти билан кредитга (1901 йилда чиққан) литографик машина сотиб олади. Исҳоқхон литографик машина ва ҳарфларни катта машаққатлар билан Оренбургдан Қўқонга

поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келди. 1908 йилда ўзи қурдирган ҳаммом ўрнида «Матбааи Исҳоқия» номли литография ташкил қилди.

Туркистоннинг чекка қишлоғида матбаанинг вужудга келиши ўзбек халқининг фан ва маданият соҳасидаги катта ютуғи эди. Бу литография ўз фаолиятини илм-маърифат тарқатишдан, мактаблар учун дарслик қўлланмалар нашр қилишдан бошлади. У, бу ерда биринчи марта 1908 йилда савод чиқаришга бағишланган «Санъати Ибрат», «Қалами Мирражаб Бандий» асарларини нашр қилди. Савод чиқаришда ва ҳуснихат намуналарини ўргатишда бу асарнинг аҳамияти шубҳасиз катта бўлган.

Исҳоқхон матбаага нур таратаётган қуёшнинг тасвирини ишлаб, қуёш ичига «илм» сўзини ёзган. Бу билан маърифатпарвар Ибрат илмни нур сочаётган қуёшга ўхшатади. Бу рамзий белги матбаада чоп этилган китобларнинг кўпида мавжуд эди.

Халқ ўртасида китоб ва турли рисоаларга талабнинг ортиши натижасида литография 1910 йилда Наманган шаҳрига кўчирилди ва типолитографияга айлантирилди.

Бу даврда матбаа Туркистон миқёсида катта аҳамият касб этди. «Матбааи Исҳоқия»да катта ҳажмда асарлар ҳам нашр қилина бошланди.

Исҳоқхоннинг ҳуснихатга, хат-савод чиқаришга бағишланган «Санъати Ибрат», „Қалами Мирражаб Бандий» рисоалари, «Илми Ибрат» номли шеърлар тўплами, ёзувлар тарихига бағишланган «Жомеъ ул-хутут» каби маърифатпарварлик руҳи билан суғорилган китоблари ўзи ташкил қилган матбаада нашр этилди.

Наманган матбааси маҳсулотининг кун сайин ортиб бориши шаҳар ва қишлоқларда китоб дўконлари ва китоб бозорларининг бирмунча кўпайишига сабаб бўлди. 1910 йилдан бошлаб Наманган шаҳрида 13 та, Чустда 2 та, Попда 2 та, Янгиқўрғонда 1 та китоб дўкони очилди. Бу дўконларда асосан «Матбааи Исҳоқия»да нашр қилинган китоблар жуда арзон нархларда сотилар эди.

Маърифатпарвар Исҳоқхон халқнинг билим савиясини янада ошириш ниятида кутубхона ташкил қилишга киришади, у яна ташаббусни ўз қўлига олиб, ўз уйида анчагина бой кутубхона ташкил қилди ва уни «Кутубхонаи Исҳоқия» деб атади.

Маълумотларга қараганда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланувчи Юсуф Хос Ҳожибга тегишли «Қутадғу билиг» асарининг Наманган нусхаси деб ном олган нодир қўлёзмаси «Кутубхонаи Исҳоқия»га мансубдир.

Исҳоқхон хотин-қизлар озодлиги, уларнинг эркаклар билан бир қаторда илм олишлари, меҳнат қилишлари учун кураш олиб

борди. 1919 йилда унинг ташаббуси билан Наманганда ўзбек аёллари учун биринчи марта янги мактаб очилди.

Исҳоқхон Ибрат аёллар, ёшлар ўртасида мактабнинг аҳамиятини, илм-фан ютуқлари ҳақида суҳбатлар, маърузалар уюштириб турди.

Исҳоқхон Ибрат бу даврда ижодий иш билан бир қаторда, жамоат ишларини ҳам олиб борди. У, қишлоқни ободонлаштириш, маориф, маданият, таълим-тарбия ишларини тубдан яхшилашда фаол қатнашди. Мактаблар очиш, малакали ўқитувчи кадрлар тарбиялаб етиштириш, ёппасига саводсизликни тугатиш, халқ фарзандларини мактабларга тортиш ишларида фаол иштирок этди.

Исҳоқхон Ибрат 1937 йилда 76 ёшида вафот этди. Ижодкор халқимиз фан, техника, маданият, адабиёт ҳамда педагогикамиз тараққиёти тарихидаги улкан хизматлари учун Тўрақўрғон тумани марказидаги 44- ўрта мактабни унинг номи билан аташга қарор қилди. Маърифат дарғаси, оташин шоир, олим ва моҳир ўқитувчи, шубҳасиз, ана шундай таҳсинга лойиқдир, албатта.

Саидаҳмад Сиддиқий

(1864 — 1927)

Самарқанд педагогика муҳитининг ёрқин намояндаларидан бири Саидаҳмад Ҳасанхўжа ўғли Сиддиқий (тахаллуси — Ажзий)дир. У, фақатгина педагог бўлибгина қолмасдан, истеъдодли шоир, файласуф олим ҳам эди (У Ажзий тахаллусида дидактик-ахлоқий шеърлар ёзган). Саидаҳмад Сиддиқий ўзбек, тожик ва рус тилларини пухта билган, форс ва араб тилларини ҳам яхши тушунган, шунинг учун ҳам бўлса керак, у ўзи ташкил этган мактабларда, асосан ўзбек тилини асос қилиб олган бўлса-да, ҳеч қийналмасдан, тожик ва рус тилларида ҳам ўқитиш, таълим-тарбия ишларини олиб бора олган. Умуман, у ўз мактабига ўтмиш мадрасаларида қонун бўлган Муҳаммад Пайғамбарнинг *«бир тилни билган — бир киши, икки тилни билган — икки киши, уч тилни билган — уч киши, тўрт тилни билган — тўрт кишидир»*, деган ақидасини олиб киришга ҳаракат қилган. Бу унинг таълим-тарбия тизимидаги энг ижобий ҳислатларидан биридир. Мавжуд архив маълумотларида тавсифланган, Сиддиқийнинг дин арбоблари томонидан таъқиб этилганлиги кабилар уйдирмадан бошқа ҳеч нарса эмас, уни фақатгина мутаассиб кишиларгина таҳқирлашга ҳаракат қилишган, бундайлар бизнинг замонамизда ҳам мавжуд.

Сиддиқийнинг педагогик фаолиятига чуқур назар солинса, шу нарса алоҳида кўзга ташланадики, у эски мактаб таълим-тарбия услубининг энг илғор томонларини қабул этган ҳолда, масалан, керакли маълумотни ёд олиш, кейин уни изоҳлаб бера олиш, ўқув ва тарбия ишига онгли ёндашув асосида қуришга ҳаракат қилган. У машғулотларни қатъий жадвал асосида ўзбек, рус ва тожик тилларида олиб борган. Табиатшунослик, география дарслари табиат қўйнида ўтказилган, бу машғулотлар давомида ўқитувчи ўз шогирдларига олам сирлари ва уларни эгаллашлари лозимлиги ҳақида қизиқарли тарзда ҳикоялар қилиб берган. У, умуман, уйга вазифа бермаган, бироқ ўқувчиларнинг ота-оналари билан жуда ҳам яқин алоқа боғлаш орқали фарзандларининг умумий шаклланишига таъсир кўрсата олган.

У, ўз педагогик фаолияти жараёнида Шарқ, Европа маданияти билан ўз ўқувчиларини таништиришга алоҳида аҳамият берган.

У Самарқанд вилояти халқ нойиблари, мусулмон меҳнаткашлари кенгашининг раиси ўринбосари, вилоят адлия комиссари вазифаларида ишлаган вақтида ҳам ўз севган касбини унутмаган, мактаб-маориф ишига жонкуярлик қилган. У «Хизмат кўрсатган ўқитувчи» унвони билан тақдирланган.

СИДДИҚИЙ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

«Миръоти ибрат» дан

Таҳсил ўла рус мактабинда,
Анвои фунун анунг тилинда.
Илми ҳама ихтироу ҳикмат,
Таълими зироату тижорат.
Билгунг ясамоқ одати олот,
Мошин ила фирмофону соат
Вопур шинандафуру телефон
Ҳам ҳикмоту тилгирофу болун
Мансужаи помбуку бирешем
Мактабда ўлур тамоми таълим.
Ҳар чоқки, лисони чўх билурсен
Дунёда азизроқ ўлурсен.
Ким давлатинан лисони билмаз
Таъсиф сўнгинда суд қилмаз.

* * *

Бухоро ҳукмидин озодсизким —
Мингларча шукрлар қилсангиз бўлар,
Бу ерда ўсиб, унишингиз мумкин,
Мен айтарман: бу неъмат қадрини билингиз!
Болаларингиз мактабга берсангиз
Бу орқали ўз мақсадингизга етарсиз.
Мактабларни ислоҳ этишни ўйланг,
Буни ҳар бир киши қулоғига сўйланг.
Мактаблар сонини кўпайтирсинлар
Халойиқни илм-фанга тайёр этсинлар...
Ҳаётдан агарда умидингиз бўлса,
Европа билганини сиз ҳам билингиз...
Далада пахта экиб, шаҳарда мактаб қур,
Бу иккаласи орқали етарсан матлабга.

Аҳмаджон Табибий

(1869 — 1911)

Жаннатмакон Хоразм сўлим боғлар диёри экани, нодир меъморчилиги, машхур илму маърифати, нафис адабиёти ва нафис мусиқа санъати, қолаверса, халқининг такрорланмас ватанпарварлиги билан бошқа мамлакатлардан ажралиб тургани тарихдан маълум. Айрим амалдору биродарларининг мунофиқлиги туфайли шу муборак юртнинг озодлиги ва эркинлигини сақлаб қололмаган Сайид Муҳаммад Соний Феруз маданий ишларни, чунончи алабиёт ва санъатни юксак чўққиларга олиб чиқишга зўр берди.

Огаҳий, Комил Хоразмий, Баёний, Муҳаммад Расул Мирзо, Муҳаммад Юсуф Ҳожи Доний, Ҳабибулла охунд Ҳабибий сингари пешқадам шоирлар завқ-шавқ билан ижод қилаётган жўшқин адабий муҳитда Аҳмаджон Али Муҳаммад ўғли 1869 йили Хива шаҳрида табиб оиласида дунёга келди.

Аҳмаджон Табибийнинг отаси Али Муҳаммад (Али Маҳрам) асли афғонистонлик бўлса-да, Хоразм адабиёти ва санъати билан жуда яқин эди. Ерлик ижод аҳли билан алоқаси мустаҳкам бўлган. У ўғли Аҳмаджоннинг тарбиясига алоҳида эътибор бериб, уни шаҳардаги маҳалла мактабига беради. Уйда эса ўғлига одоб ва ахлоқ, нафис адабиёт сирларини ўргатди. Кейин мадрасада ўқитди. Қолаверса, Али Маҳрам Аҳмаджонга форс тилини ўргатди, табиблик илмидан сабоқ берди. Табибий шу кенг кўламдаги илму таълимни эгаллашда зўриқмади. Чунки, у иқтидорли, саботли, илмга ташна эди.

Аҳмаджон, айниқса, мумтоз адабиёт сир-синоатини ўрганиш иштиёқи билан яшади. Фирдавсий, Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Низомий Ганжавий, Фузулий, Навоий, Мунис, Огаҳий, Комил Хоразмий, Андалиб, Роқим сингари шоирлар шеъриятидан баҳраманд бўлган Аҳмаджоннинг ўзи ҳам дастлаб тақлидий ғазаллар бита бошлади. Тинимсиз машқ, ўқиш-ўрганиш унинг ақлини, қаламини чархлади, билимини оширди, завқу шавқини тоширди.

Натижада, ёш шоирнинг шеърлари ўзига хослик, бадиий баркамоллик, маъно ва мазмун жиҳатдан теранлик, нафис ва латифлик касб эта бошлади. Унинг мумтоз ғазаллари дастлаб қаламкаш дўстларининг таҳсинига сазовор бўлди, кейин эса талабчан халқ

орасида маншур бўлиб кетди. Хоразм адабиёти ва санъатининг раҳнамоси, шу мамлакат хони Феруз унга «Табибий» тахаллусини таклиф этгани маълум. Бу тахаллус унинг шоир ва табиблигига ишорадир. Демак, Аҳмаджон халққа шоир ва табиб сифатида хизмат қилган.

Аҳмаджон Табибийнинг назм гулшанидаги ягоналиги, серқирра ижодкорлигини ҳисобга олиб, Муҳаммад Раҳимхон Соний уни махсус фармон билан сарой шоирларига раҳбар қилиб қўяди. Энди у бошлиқ сифатида устоз ва тенгқур шоирларга, қолаверса, ёш ижодкорларга ғамхўрлик қилади, тез-тез мушоира кунларини уюштиради. Бу талбир адабий ҳаракатчиликнинг кенг қулоч ёйишига олиб келди. Ёшлар ҳам уни устоз сифатида ҳурмат қилардилар. Аваз Ўтар ўғлининг қуйидаги сатрлари шу фикримизнинг ёрқин далилидир:

Эй, Аваз, қил жаҳд, девонинг қилмоқ истасанг,
Гар Навоийю Табибий дафтарларига ҳамрадиф,

Ёки:

Аваз гар назм аро бўлмоқ тиларсен захр яктоси,
Ҳамиша кўнглинг ичра қил Табибий аён ихлос.

Шунингдек, Табибий ҳам инсон, ҳам шоир сифатида бошқа шоирларнинг ҳурмат-эътиборини қозонганини таъкидлаймиз. Устоз шоир, тарихчи олим унинг фазилатини қуйидагича ифода этади:

Табибийкидур шоири муҳтарам,
Найлай онинг атворин айлаб рақам,
Маорифда бордир бағоят ориф,
Мажлисда боғи ҳарифу, зариф.

Шоир Табибий мусиқа санъатига ихлоси улуг, хаттотлик сирларини эгаллаган, таржимонликда маҳоратли серқирра ижодкор эди. Қизиғи шундаки, шоир шёър ва дostonларининг сон жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам улуғлигига қарамай, уларни бир жойга тўплаб девон тузмаган эди. Балки бу шоирнинг камтарлигидир.

Хива хони Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соний Табибийни қабулхонасига таклиф қилиб, ғазалларидан девон тузиш ҳақида маслаҳат беради. Хоннинг бу таклифи ва маслаҳати шоирга илҳом бағишлайди, кўнглини кўтаради. Шу кўтаринки руҳ билан асарларини тўплайди ва девон тузади. Табибий «Мунис ул-ушшоқ» номли девонига ёзган кириш сўзида шундай ёзади: «Бу фақир қўлида жамъ бўлган китобнинг сони беш девондир. Аларнинг учтаси туркий ва иккитаси форсийдир. Биринчисини адолатли шоҳга ҳадя этиш сабабидин «Тухфат ус-султон» деб атадим. Иккинчи девонга ошиқлар унсияси сабабидан «Мунис ул-ушшоқ» номи берилди. Учинчисига фақат иш ҳолатларидан гапирилган важдин «Миръот ул-ишқ» деб ном қўйдим. Тўртинчи девонга ошиқлар ўқиб ҳайрон бўладилар деб

«Ҳайрат ул-ошиқин» деб ном берилди. Бешинчиси бедиллар иштиёқи жилвагоҳи бўлғони сабабидин «Мазҳар ул-иштиёқ» деб аталди» (қаранг: Н. Қобулов. Хоразм адабий муҳити. «Хоразм» таҳририят-нашр бўлими, Урганч, 1992, 95-бет).

Шоир шеъриятнинг ғазал, рубоий, мухаммас, мусаддас, му-саммал, мураббаъ, маснавий, қасида сингари жанрларида ижод қилган. Унинг қаҳрамонлари пок муҳаббати, шудринг каби тоза нияти, гўзал одоб-ахлоқи билан мафтун этади. Айниқса, «Вомиқ ва Узро» қаҳрамонлари турли томонлама ўрнак бўлгулик. Унда ватанпарварлик, инсонпарварлик, тинчлик, дўстлик, бир-бировига садоқат, диёнат, меҳр-оқибат оҳанглари юқори пардаларда жаранглайди.

Табибий узоқ умр кўролмади. Шафқатсиз ўлим уни 41 ёшида ўз домига тортди. Ундан жуда катта алабий мерос қолди. Уни педагогик нуқтаи назардан ўрганиш тарбияшунослик фани ривожига учун муҳим аҳамият касб этади.

АҲМАДЖОН ТАБИБИЙ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Адаб бирла топиб ондин ижозат,
Бажо келтиргил адаби тахият.
Сен ўлмай тарбия бирла муовин,
Эмас комил набототу маодин.
Чу сен тарбият айлаб ошкора,
Бўлур тарбиятингдин лаъл хоро.

* * *

Бу оламда кимиким пок қалбу соф ботиндур,
Ҳамиша кунжуда қаноат бирла сокиндур.
Бировким бўлмаса кўнглида они бешу кам фикри,
Ташвиши каводис ваҳмидин албатта.

* * *

Кимдаким аҳли жаҳондин бор илму маърифат.
Қилғусидир они бархуродр илму маърифат.
Ғафлату жаҳл уйқусига ғарқ бўлгон шахсни,
Файз бирла ул қилур безор илму маърифат,
Илм — нафсу маърифат, жондур тани инсон аро,
Ёлғиз ўлмас дирҳаму динор илму маърифат.
Илм бирла иззатинг ортуқроқ ўлғай барчадин,
Келди фазли воҳиди қаҳҳор илму маърифат.
Эй, биродар, олиму ориф бўлурға жаҳд қил,
То еткурай кўнглунға анвор илму маърифат.
Ҳосил эт боринча жон такрор илму маърифат.
Маст эсанг субҳу масо оламда нодонлиғ била,
Қилғуси ондин сени ҳушёр илму маърифат.

* * *

Кимки олим бирла суҳбат тутса, ул,
Порсодур, порсодур, порсо.
Жоҳилу нодонга ёр ўлғон киши,
Норасодур, норасодур, норасо.

* * *

Эй Табибий, кўр ўзинг фазл аҳлидин
Камтарину, камтарину, камтарин.

* * *

Табибий, назар айла диққат била,
Ҳеч одамга боқма ҳақорат била.

* * *

Карам халқни қилғуси нек ном,
Қарам ҳосил этғуси мақсуд.

* * *

Табибий санга ҳиммат бўлса ёр,
Бўлур Ҳотам олдингда хизмат гузор.

* * *

Билурга улум айлагил жидду жаҳд.
Кито олгасен ондин охирида шахд.

* * *

Эрур тарбиятда ажаб хосият,
Ки аксарга таъсир этар тарбият.
Агар тарбият қилмас эрса агар,
Топилмас эди ҳеч соҳиб ҳунар,
Чу устоддин етса қаттиғ сухан,
Бўлур жаҳл учун дафъаи ранжи михан,
Неча қилса устод кахаш анчо,
Бўлур боиси илми бе интиҳо.

Анбар Отин

(1870 — 1906)

XIX асрнинг охирги чораги ва XX аср бошларида ўзбек демократик адабиётининг кенжа вакили — Анбар Отин Қўқонда — Бузрукхўжа маҳалласида истиқомат қилувчи косиб Фармонқул оиласида туғилди. У етти ёшга кирганда ўз маҳалласидаги мактабдор шоира Дилшоддан таълим-тарбия олади.

15 ёшларида у Зоҳидхўжа исмли новвойга турмушга чиқади. Зийрак ва зеҳнли Анбарой тез орада шоира бўлиб етишади. У бадий ижодда Дилшод, Муқимий, Фурқат ва Завқийлар изидан бориб, ўз давридаги ижтимоий ҳаётнинг фожиали воқеаларига муносабат билдирди. Шоира 30 ёшларида эканлигида жоҳил бой хотинларнинг тажовузи туфайли жисмоний хасталикка учрайди. Тўрт боланинг онаси Анбар Отин оёқлари шол бўлиб ётиб қолганда ҳам умид билан яшади ва асарлар ижод қилди.

Анбар Отиннинг бизгача ўзбек ва тожик тилларида Анбарой, Анбарнисо, Анбар Отин тахаллуслари билан ёзилган қатор лирик асарлари ва, шунингдек, унинг ижтимоий қарашларини акс эттирган «Қаролар фалсафаси» рисоласи етиб келган.

Анбар Отиннинг лирик ва фалсафий асарларида қора кучлар ҳукмрон бўлган замондан шикоят, эрлар билан хотин-қизлар ўртасидаги тенгсизликни қоралаш, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатидан нафратланиш туйғулари ўз ифодасини топган. Қолаверса, фозил аёлларга хайрихоҳлик, дўстлик ва нурли кунларига умид каби ижтимоий фикрлари диққатга лойиқ. Анбар Отиннинг лирик асарлари ва фалсафий рисоласи — ўзбек адабиёти хазинасини бойитишга муносиб ҳисса бўлиб қўшилди.

Анбар Отин шеърларидан намуналар

Эй, болам, Хайруллахон мактаб очибдур, борингиз,
Албатта, шу янги мактабда ўқингиз, борингиз.

Ерда ўлтурмай хорракда ўлтурурмиш болалар,
Тоза тургай уст-бошу жомайи дасторингиз.

Ўргатармиш турк тилида ҳар илмдин борини,
Келгусида шу билимлар бирла бўлғай корингиз.

Ҳар ўқишнинг маънисига тез тушунсангиз агар,
Яхши муллолар каби олис борар рафторингиз.

Отажонингиз ҳамият берса ўқишга доимо,
Ул Худо соғлиқда сақлаб бўлса доим ёрингиз.

Бибихон яхши қараб, ҳар кун жўнатса вақтида,
Яшнаса, мактаб қошида боғчаю гулзорингиз.

Болалар, озода бўлсангиз, адабли бўлсангиз,
Мушку Анбар ҳиди бергай куйлаган ашъорингиз.

* * *

Мендек ётма, уйғонгил, эй, замони Фарғона!
Эрлардек бел боғлагил эмди бўлуб мардона!

Мани бошимдадурсиз, дўстлик қилурсиз,
Фазаларимни тинглаб, худди парвона.

Бу дард мандин йироқ бўлишни истамас,
Ўхшайдур охири тўладур паймона.

Хасталигим яхши бўлди, ёронлар,
Кўрмак учун сизгадур бу бир баҳона.

Қитъа

Одам эрсанг ҳамиша иш қилиб юр,
Қаю йўлга борурингни билиб юр.
Ҳақиқат сўзларин, сўзлаганда,
Ани ёдлаб, қулоғингга илиб юр.

Маснавийлар ёки якка байтлар

Камтарин заифаи мазлума
Анбар Отиндин манзума
Ушбу ёзилгон байтлар
Башар зийнатин айтар
Бу китобим тамоми
Якка байтлар итмоми.

Алиф

Одам эрсанг, мани бил дона-дона,
Ватан эрур санга иккинчи она.
Сўзламасдин олдин сўзингни сина,
Ҳар бир сўздур умринг ичинда сина.

Бе

Улғаюрсан — санда бор ўлса адаб,
Улғаюрсан — санга ёр ўлса адаб.
Одам эрсанг, ташқи сураат берма зеб,
Она юртингни ҳамиша айла зеб.

Те

Бир иш қилки, эл ичра бўл бо ҳурмат.
Икки дунё номинг бўлур бо иззат,
Ҳаёнсиз эрса минг жафо, машаққат,
Ул иш дейилмағай эл ичра меҳнат.

Же

Харобот элида султонлар олур бож,
Адолат илкида яксон ўлур тож.
Кимки эл ғамидадур сухансанж,¹
Анинг ҳар сўзи дуняда улуг ганж.
Қаю султон адолатға қўюр синч,
Қўл остида эли доим бўлур тинч.

Ҳ — ҳуттий

Бутун умримда ер эрдим ғами субҳ,
Дам охирида келди бу дами субҳ.
Умидим субҳидамдин бошланур сулҳ,
Диёримға суюнуб тошланур сулҳ.

Х

Фалак кажравлиғидин шом эрур талх,
Ғаму қайғу чекишдин ком эрур талх.

---

¹ Сухансанж — сўзини пишиқ-пухта билувчи ва айтувчи.

Д—дол

Башарни тарихи қонуни аждод,
Анингдин илм топғуси ҳар авлод.

Бу йўқсул эл ҳаёти гарчи барбод,
Бўлур авлодини рўзғори обод.

Ҳаёт тарихи элда некую бал,
На тавсиф билдирур, на хатти абжад.

З — зол

Манга халқ рўзғори бўлди устоз,
На сифат китоби, на таку тоз.
Хирад элиға кўксин тутди қоғаз,
Ҳам ирфон ишқида қон ютди қоғаз.

Р

Киши ўз тақдириға ўзи маъмур,
На маъмурлар яратган рўзи маъмур.
Муродингни ҳаётинг ичра ахтар
Ки, мавҳум илм ичинда ахгар.
Машаққатсиз ҳунардин чиқмағай дур,
Ҳаёнсиз ҳунардин чиқмағай дур,
Кимики қўбни рангин этди заъфар,
Икки дунёда бўлмайдди музаффар.
Минг йил армону ҳасратда оқар Сир,
Музаффар элға сирини очар Сир.

З — зе

Кимики маърифатни этса эъзоз,
Ани ирфон этар албатта мумтоз.
Ўзингни элга хизматкор эткиз,
Ишинг анжوميға еткунча еткиз.

С — син

Шаҳаншоҳи номвар афзал бўлмас,
Ҳар адли ҳам зулмдин холи бўлмас.
Мани сўзимни тингланг, айюҳаннос,
Келур авлод даври ўзига хос.
Азалдин адл ила зулм эрди ножинс,
Зулмни пеша қилди, кимки ножинс,
Билингки, ўзига қўймиш бино кас,
Такаббурлик ўтида куйди нокас.

Ш — шин

Дарифоким, ҳамиша кўнглум ғаш,
Чораки, кўп халойиқ кўнгли ғаш.
Ҳукмрон зулм тобора қилур иш,
Ўзин жисмига кўп яро солур ниш.
Жаҳонгир қўшинларга қўйса оташ,
Анинг бошига бўлғуси балокаш.

С — сод

Биз адабда кўргумиз ҳусни қасас,
Хуш куним деб ўтодур аҳли асас.
Ким ўзин Намрудга айлар қиёс,
Иброҳимни қавмидин тортғай қасос.

З — зод

Зулм бўлгон ўлкада қолмайди файз,
Тонггача кун нурина олмайди файз,
Муфти эл бошига солғай янги фарз,
Ўлмағай то бермагунча элға қарз.

Г — (га — итқи)

Эл ғамидин ўзгароқ ўлмас бухат,
Шунча қилсам бир йўли бўлмас ғалат.
Йўлларимда жару (кўҳ), қиру қиёт,
Шул сабаб юрганда қолгум эҳтиёт.

З — (за — изғи)

Беқироат сўзламас аҳли воиз,
Ҳар нидо қилғанда тинглайман ғализ,
Танға озиқдур ҳамиша тўғри лафз,
Миллату тилға хиёнат ўғри лафз.

Айп — (а)

Адаб — ирфон илми ичрадур шамъ,
Ақл ойнасида чеҳрадур шамъ.
Ўрусдин юртимиза тушди шуоъ,
Хирадин муждасини кучди шуоъ.

Ғайп — (ғ)

Бу вужуд бир қўлима берди яроғ,
Бир қўлим ҳодисадин тутди чароғ.
Ажнабий хайлига йўл бермади тоғ,
Учса ҳам қўнғали тоб этмади зоғ.

Ф

Маърифат шоирини сўзи садаф,
Ҳарзағўй¹ аҳли учун мисли ҳадаф.
Мадҳдин воизи минг айласа лоф,
Дину вужуд орасида мингта хилоф.

Қ — қоф

Меҳнату ақлу вужуд иттифоқ,
Шайх, дин, бу ораға солма нифоқ.
Гарчи бу аҳли вужуд бўйни синиқ,
Чиркинат таъсири йўқ — кўнгли тиниқ.
Шайху пир кўрсатади йўл-йўриқ,
Оғзида зикри Худо, кўнгли қуриқ.

К — коф

Одам эрсанг кўнглинг эткил пок-пок,
Сандин этмасдин ўзини улки пок.

Ҳар нафас мазмун илан ўтса керак,
Гар ҳаёт мазмунини билса юрак,

Одамейда бўлса гар яхши тилак,
Халқ учун тебратгуси доим билак.

Л — лом

Яхши одамлар ишидин ибрат ол,
Ибратомуз хизмат айлаб, иззат ол.
Кимни илкида бор эрса ҳиммати олий,
Ранги рўйида кўрунғай раҳмати олий.
Ҳар ғазалда янги мазмун айла ҳал,
То қиёмат ранги ўчмас мисли ҳал.

М — мим

Бош эгиб тургай ҳамиша ҳарфи мим,
Ўйламанг таъзимда бор деб зарбу бим.
Одамейлик хислатидур ҳар салом.
Ҳам баҳойим этмас одамдек калом.
Ким ҳаёт ичра босиб келди қадам,
Рўзгорини ясаб, бўлсун адам.

---

¹ Ҳарзағўй — беҳуда, бемаъни гаплар гапирувчи

Н — нун

Она ер шаклидаги бу ҳарфи нун,
Қўксида равнақ топадур ҳар фунун.
Вақти келгунча такаббур осмон,
Сирни бермай тек турурмиш олумон.
Зуфунунлиқ хулласи бирлан кийин,
Элга ҳикмат сирини айғил кейин.
Ўз гуноҳингни сўраб элдин ўтин,
Нафрат ўти ичра бўлмасдин ўтин.

В — вов

Одами ақлу назокатда сулув,
Бўлса ахлоқи садоқатда сулув.
Дунёни билмакка идрокинг гаров,
Зеҳн қўймоқға дили покинг гаров.
Яхши иш қилмоқ учун йўқса уқув,
Санга лозимдур уқув бирлан ўқув.
Боқ ҳаётинг лавҳасига бўлма қув,
Гар нишони яхшилиқ топилса қув.

Ҳ — ҳавваз

Бу ҳарфни ишлатурлар «алиф» ўрнига,
Анга маъқул «алиф» юрса алифда.

Қачон еткурғуси ул кунни Оллоҳ?
Хотунлар хуррам ўлса чекмайин оҳ.

Қачон бахт ўлғуси бизлара ҳамроҳ?
Ки, тоқай банд ўлурмиз ҳамчу гумроҳ.

Нечун иқбол биздин мунча сарқуҳ,
Анинг куйида ермиз шунча андуҳ?

Й — е

Бу ҳарфни «ё» деюрлар лафзда асли,
Ки аксар сўз охири «н» дур насли.
Агар ирфонға вусъат берса бори,
Фунуни заҳматға бергай эрди ёри.
Худо хотунни бахтин очса эрди,
Ки ҳовар ўз нуруни сочгай эрди.
Бу Анбар оҳини тингла Илоҳи,
Замона аҳли аҳволим гувоҳи.
Чуқур мазмунда бу сўзлар тамоми,
Келур давронға қолди итмоми.

Жаҳон Отин Увайсий

(1779 — 1845)

Жаҳон отин Увайсий Марғилон шаҳар Чилдухтарон маҳалласида, Фарғона тумани, Арсун қишлоғида туғилиб яшаган. Унинг отаси Қайнар девона ёки Девонаи Қаландар деб юритилган. (Унинг исмини Сиддиқбобо деб атаганлар.) Онасининг номи эса Чиннибиби эди.

Увайсийнинг мактабдорлик фаолияти қайси йилларда бошланганлиги маълум эмас. Аммо, у турмушга чиққунча, шоира, отинча сифатида анчагина танилиб қолган эди. Онаси Чиннибиби ўқитадиган қизлар мактабида аввал халфалик қилган, кейинчалик унинг ўзи мустақил тарзда қизларни ўқита бошлаган.

1809 йилда Умархон (1809—1822) хон бўлди. У Марғилон ўрдасидаги бутун ҳарам билан пойтахт — Қўқонга кўчиб келади. Бу даврда ота-онасининг вафоти, устига эри ўлиб, икки боласи билан бева қолган Увайсий Марғилонда яшарди, акаси Охунжон ҳофизнинг ёрдами ҳамда муаллималикдан келган даромади билан тирикчилик қилар эди.

Умархон Увайсийни ўрдага муаллима, созанда, хонанда сифатида қабул қилади. Увайсий ўрдада ёш болаларни ва канизакларни ўқитади. Нодиранинг ижодий ишига кўмаклашади.

Увайсийнинг Умархон саройига келиб сарой шоирлари қаторига қўшилиши билан боғлиқ турли фикрлар мавжуд. Аслида Увайсий махсус ёрлиқ билан Марғилондан Қўқонга чақирилганди.

Нодира Увайсийни ўз ҳимоясига олади. Иккала шоира эгачи-сингил тутинадилар. Нодира эгачисига Қўқондан ҳовли-жой инъом қилади. Увайсий Қўқонда Нодиранинг энг яқин кишиси, суҳбатдоши, сирдоши бўлиб қолади. Халқ орасида тобора унинг обрўи, шуҳрати ортади, Нодира қаерга саёҳатга борса, Увайсийни ҳам ўзи билан бирга олиб боради. Нодира билан у Конибодом, Хўжанд, Ўратепа, Тошкент, Андижон, Ўш ва бошқа шаҳарларда бўлади.

Аммо биз Увайсийнинг муаллимлик фаолиятини ўрганар эканмиз, унинг ўқитиш усуллари ҳақида, ўша даврдаги қизлар мактаби, уларнинг мазмунида отинларнинг ўрни ҳақида муайян маълумотга ҳам эга бўламиз.

XIX асрда ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди ва умуман Ўрта Осиёда таълим-тарбия муаммолари билан махсус шуғулланувчи мутахассислар, олимлар, мутафаккирлар бўлмаган. Лекин даврнинг илғор кишилари — шоир ва мутафаккирлари ўз маърифий қарашлари асосида таълим-тарбияни ривожлантирганлар. Шубҳасиз, таълим-тарбиянинг моҳияти, ижтимоий аҳамияти, мақсад ва вазифалари, тарбиячининг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни сингари масалалар ҳақида у ёки бу маънода ўз фикрини билдирмаган инсон — чинакам тарбиячи бўлиши қийин.

Ўтмишдаги барча Шарқ мутафаккир ва шоирлари сингари ўзбек отинларининг ҳам педагогика назариясига оид асарлари йўқ. Лекин, уларнинг кўпчилигида назм иқтидори бўлганлиги туфайли, бизга мерос қилиб қолдирган шеърий дурдоналарига асосланган ҳолда таълим-тарбия тўғрисидаги қарашлари, халққа маърифат тарқатиш соҳасидаги интилишларини аниқлаш мумкин. Бир сўз билан айтганда, педагогика уларнинг асарларига сингиб кетгандир.

У 1796—1797 йилларда онаси отинлик қилган хусусий мактабда дастлаб халфалик ва кейинчалик мустақил равишда отинлик қилган. Жаҳон Отин ўз мактабида таълим-тарбия соҳасида ўзига хос илғор усулларни қўллашга ҳаракат қилганлигини кўрамыз.

Аввало, шуни таъкидлаш керакки, XIX аср шароитида мактабларнинг аниқ бир таълим тизими ҳақида гапириш бир оз қийин.

Бу даврда асосан мактабларнинг, яъни таълим муассасаларининг қуйидагича бошланғич мактаблар тузилишига эга эканини кузатамиз:

1. Мактаблар:

а) ўғил болалар мактаблари — ўғил болаларга диний таълим-тарбия берадиган бошланғич мактаблар;

б) отин ойи мактаблари — қиз болаларга Ислом қоидаларини ўргатадиган ва бошланғич таълим бералган мактаблар.

2. Мадрасалар — ўғил болаларга диний таълим берувчи олий таълим муассасалари.

Юқорида санаб ўтилган таълим ўчоқлари (отин ойи мактабларидан ташқари) вақф даромадларидан келган маблағ ҳисобига таъминланарди.

Қизларга бошланғич таълим берадиган отин биби мактаблари эса асосан хусусий бўлиб, отинларнинг уйларида ташкил қилинарди. Бундай мактаблар муайян бир ўқув режаси ва дастурига эга эмасдилар. Ўқувчиларни ҳам синфларга бўлиб эмас, балки болаларни ўқитиладиган китобларни ўзлаштириш даражасига қараб гуруҳларга бўлиб ўқитиларди.

Домла ёки отин ойи дарсни берилган вазифани ўқитиб кўриш ва янги топшириқ беришдан бошлар эди. Ҳеч бир домла ёки отин ойида ўзига хос ишлар, умумий ўқув дарслиги ё бўлмаса ўқув услуби бўлмас эди.

Катта ёшли ўқувчилардан бири отин ойига ёрдамчи қилиб сайланар ва «халфа» деб топшириларди. Мактабдаги асосий ўқув фани (шариат ва имон) Ислом қоидалари тўплами эди. Отин ойининг иш ҳақи сифатида болаларнинг ота-оналари томонидан берилган озиқ-овқат маҳсулотлари ҳамда кийимликлар ва баъзан пул тўланар эди. Бундан ташқари, ота-оналардан «бўйра пули», «ўтин пули» ҳам ундирилар эди.

Отин ойи мактабида ўқитишнинг сифати отин ойининг билим даражасига нисбатда боғлиқ бўлганлигини алоҳида таъкидламоқчимиз. Чунки, қизлар учун мутлақо нотаниш бўлган араб ёзувини уларга ўқитиш ва ёзишни ўргатиш нисбатда қийин шароитда кечади.

Лекин мактабларни битирувчилар орасида кўплаб оқила ва билимдон қизлар етишиб чиққанлиги ҳақида тарихда мисоллар кўп.

Мактабни муваффақиятли тугатган талабалардан бир қанчаси туман миқёсидаги отинлар мактабида ўқишни давом эттирар эдилар. Қобилиятли қизлар, аёллар, айниқса беклар, сарой аъёнларининг қизлари, аёлларига эса махсус фанлар бўйича отинлари кўпроқ адабиёт, мусиқа ва бошқалардан тўлиқ маълумот берар эдилар.

Увайсий Умархон саройида шоира сифатида шеър санъатидан, мусикадан шу тарзда муаллималик қилган.

Жаҳон Отин Увайсий фаолият кўрсатган қизлар мактаби ҳам ана шундай ибрат олса арзийдиган билим ўчоқларидан саналган. Ўзининг бутун фаолияти давомида халқимиз орзу-умидларини рўёбга чиқаришга ҳаракат қилган Жаҳон Отин халқимизнинг оқила қизларини тарбиялаш — гўзал ҳаётга эришишнинг бирдан-бир йўли деб ўйлаб, ўзининг бутун умрини ёш қизларга таълим ва тарбия беришга бағишлади. Ўзбек аёлларининг маънавий озодлиги уларнинг назм дунёсига кириб, баралла куйлашида муҳим ўрин тутди.

Ўз мактабида қизларга бошланғич таълим берар экан, Жаҳон Отин уларнинг зехнини ўстиришга катта аҳамият беради. Отин ўз шоғирдларига савод ўргатибгина қолмай, улар орасидан иқтидорли қизларни танлаб шарқ шеърини билан таништиради. Қизларни назм бўстонига етаклайди. Жаҳон Отин ўз шоғирдларига таълим-тарбия берар экан, уларга ҳаётни фаол ҳаракатда деб тушунтиради. Билим олишга интилиш ҳар бир инсоннинг бурчи эканлигини ўқтиради, илм-маърифат кишини гўзал қилувчи муҳим фазилат, деб таъкидлайди.

Ўзининг равон ва нафис ғазаллари билан Умархон саройида «ман-ман» деган шоирлар билан баҳсланган Жаҳон Отин Увайсийнинг бизга қолдирган меросида қатор чистонлар мавжудлиги эътиборга моликдир. Тажрибали мураббия ўзининг муаммо санъати орқали шоғирдлари зехнини ўстиришга ҳаракат қилган. Худди ана шу шеърини топишмоқлар орқали қанча-қанча ёш қалбларга зиё оқиб кирган. Чунки, булар шоғирд қизларнинг мушоҳада кучини таркиб

топтиришда нарсаларга эътибор билан қараш, санъаткор кўзи билан кузатишга ўргатишда Жаҳон Отиннинг ўзига хос услуби бўлган-лигига яққол мисолдир.

Қуйидаги чистонлар шоиранинг ақл-заковатидан далолат беради.

Мен икки маҳбубни кўрдим, иккисин киндиги бир,
Гар алар орасига тушсанг, бўладурсан касир. (*Қайчи*)

Ул надурким, сабз тунлик, ёз ёғочнинг бошида,
Қиш яланғоч айлағай барча халойиқ қошида.
Барча қушларнинг сўнгаки ичида,
Ул на қушдурким сўнгаки тошида. (*Ёнғоқ*)

Икки маҳбубни кўрдим, бир-бировин кўрмаган,
Иккисининг ўртасига дўстлар, қил сиғмаган. (*Кун ва тун*)

Ул надурким, пойи йўқ, юрса боши бирла юрар,
Органимда хок сурмай, анча устолик қилар. (*Сув*)

Увайсий ўз даврининг пешқадам шоираларидан бўлган. Шу боис қизларга шеър санъатидан дарс берганда, ўша давр шоирлари билиши зарур бўлган назирагўйлик, радифгўйликни ҳам ўргатган. Ҳар бир шоир мушоҳада кучига эга бўлиши зарурлигини кўрсатган. Бу нарса унинг «Девон»ларида ўз аксини топган. Ҳаётга ҳақиқий санъаткор даражасида қараш лозимлигини уқтиради шоира:

Бу на гумбаздур эшиги, туйнугидин йўқ нишон,
Неча гулгун пок қизлар манзил айлабдур макон.
Туйнугин очиб аларнинг ҳолидин олсам хабар,
Юзларида парда тортуглик турарлар бағри қон. (*Анор*)

Бунда анор эшик-туйнуксиз гумбазга, доналари бокира қизларга, дона устидаги юпқа қатлам қизлар юзидаги пардага ва анор доналаридаги қизил шарбат бағри қон қизларга ўхшатишган.

Увайсий шеърят санъатига оид машғулотларида шарқ адабиётига хос радифгўйлик каби шеърин мусобақаларга ҳам катта эътибор берганки, бунда ҳам шогирдларнинг зеҳни, нафис таъби шаклланган, санъаткор сифатида таркиб топишига ёрдам берган.

Унинг шеърларида она қалби, инсонга меҳр-муҳаббат, яхшилик каби покиза юракларнинг акс садоси эшитилади. Жаҳон Отиннинг кўпчилик асарлари инсоний муҳаббатни, гўзалликни ифода этади. Унинг шеърларидаги асосий лирик қаҳрамон ҳаётни бутун гўзаллиги билан севувчи, унга мафтун бўлиб, унинг ижобий ҳодисаларидан шодланувчи, жабр-зулмга қарши маънавий курашувчи, дўстлик, вафодорликка содиқ, чин ошиқ, ақлли, билимдон аёл. Ана шу

олижаноб инсоний фазилатлар кишилардаги вафосизлик, бемехрлик, ёлғончилик, субутсизлик каби иллатларга қарама-қарши қўйилади.

Увайсий ўзбек халқининг тил бойлигидан мақол, матал, атамалардан унумли фойдаланган.

Жаҳон Отин Увайсий ўзбек педагогикаси мактаблари тарихида ўз ўрнига эга бўлган буюк шахс.

У ўзининг мактабдорлик ва ижодий фаолияти билан ёшлар таълимида юксак ўринга эга. Увайсийнинг маърифий фаолиятида унинг аёллар саводхонлигини ошириш, ақлий тарбия, мусиқа санъати, қобилиятли қизлар билан иш усуллари алоҳида ўринга эга. У ўз даврининг ёш талабаларига ҳаётга муҳаббат туйғуларини синдириб борган; тез фикрлаш, чиройли сўзлаш ва бошқа тарбия воситалари билан боғлиқ бўлган чистон-топишмоқ усулларини яратишни ўргатган. Шунинг учун ҳам Увайсий ижодий меросини ўрганиш ва уни ҳозирги давр мактаблар таълим-тарбия тизими мазмунига киритиш муҳимдир.

Аваз Ўтар

(1884 — 1919)

XX аср бошларидаги ўзбек халқи демократик адабиётининг йирик намояндаси Аваз Ўтар ўғли 1884 йили 15 августда Хивада сартарош-табиб оиласида туғилган. Авазнинг отаси Полвонниёз Ўтар Гадойниёз ўғли илм-маърифатдан баҳраманд киши бўлганидан, ўз ўғлини ҳам илмли бўлишига алоҳида эътибор берди.

Ёш Авазнинг шеърятга бўлган зўр қизиқиши Хива шаҳрининг Иноқий мадрасасида таҳсил кўраётган пайтлардаёқ вужудга келган. Унинг истеъдодли шоирлиги хон саройидаги хизматга етаклаб келди. Хива хони, оташнафас шоир Муҳаммад Раҳимхон Соний Феруз ёш шоирни саройдаги йирик шоирларга шогирд сифатида бириктириб қўйди.

Шоирнинг адабий меросида XIX аср охири ва XX аср бошларида ўзбек халқи тақдиридаги мураккаб ижтимоий-маданий ўзгаришлар акс эттирилган. Ўрта Осиё халқлари, биринчидан, рус империясининг мустамлакачилик сиёсати орасида, иккинчи томондан, маҳаллий бой зодагонларнинг жабр-зулмлари остида эзилаётган бир даврда шоирнинг асарлари озодлик, хуррият байроғи бўлиб ҳилпиради. Шоир, одамларни тенг кўрмаган, бунинг устига салтанат тахтини жоҳил кишиларга топширган, уларнинг зулмларига ривож берган замонни тўғридан-тўғри ғаддорликда айблади.

Унинг ижодида маърифатпарварлик мавзуси алоҳида ўрин олган. Ўрта Осиё халқлари орасида етишиб чиққан Аҳмад Дониш, Сатторхон, Исҳоқхон Ибрат каби маърифатпарварлар ўз асарларида маърифатни таъқиб этишга қаратилган қонун-қоидалар, урф-одатларни қаттиқ қораладилар. Маърифатпарвар қалам соҳиблари ўз асарларида ҳаётни жаҳолатдан қутқариб, яхши йўлга тушиб олишга восита бўладиган маърифатни, ақл-идрок самараларини ва маданиятни тарғиб қилдилар. Тархимизда маърифатпарварлик анъаналарини реалистик заминда давом эттирган Аваз ўз фаолиятида бу мавзунинг замон тақозо этган янги қирраларини кашф этди. У асарларида халқни маърифатдан йироқ тутиб келаётган кучларга нафрат, халқ юрагида дард бўлиб келаётган маданий қолоқлик ва саводсизликдан ачиниш

мавзуларини ёритади. Шоир халқ болалари мактабларда қачон ўқийди, деб қайғуриб шундай дейди:

Топар эркан қачон, ё раб, ҳаёти жовидан миллат,
Топиб илму хунар бирла маорифдин нишон миллат.

Шоирдаги илм-фанга нисбатан жуда юксак фидойилик халқни нодонликдан, қолоқликдан қутқаришга, уларни ғафлат уйқусидан уйғотишда муҳим маънавий замин бўлди. Шунинг учун у, илм маскани — мактабни ниҳоятда улуғлайди ва халқни маданий юксалишга, маърифатни эгаллашга чақиради. Шоир ота-онанинг бола тарбиясидаги вазифасини жуда юқори баҳолаб, мактабни улуғлайди:

Ота бирла онага фарз ўқитмоқ бизни мажбурий,
Ки бизни яхшилик қилмоқда муътод этгуси мактаб...
Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактабким,
Балою жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.

Аваз ўз ижодида юксак инсоний сифатларни куйлаб, чинакам озодлик ва эрқпарварликни, ватанпарварлик, эркинлик берувчи ҳурриятни умид қилади ва «адолат офтоби» ни халқ бошида нур сочишига ишонади. Шунинг учун ҳам у асарларида «Инқилоб», «Ҳуррият», «Миллат», «Адолат» каби тушунчаларни асл маъносида ишлатади. Ўзининг мазлум халқини аҳилликка, фуқаролик бурчини бажаришга, халқ бошидаги қора пардаларни олиб ташлашга исёнкорона чақиради.

Тўғри, Аваз ўзбек халқи сиёсий-маърифий онгининг ўсишида сезиларли из қолдирган маърифатпарвар — демократ шоирдир.

АВАЗ ЎТАР ЎҒЛИ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Ғазаллар

Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,
Ўқусин ёшларимиз, кўнглини шод этгуси мактаб.

Дилу жон бирла эл мактаб очарга ижтиҳод этсин,
Нединким, бизни ғам қайдидин озод этгуси мактаб.

Кўнгулларниинг сурури, доғи кўзлар нуридур фарзанд,
Аларнинг умрини, албатта, обод этгуси мактаб.

Ота бирла онага фарз ўқитмоқ бизни мажбурий —
Ки бизни яхшилик қилмоққа муътод этгуси мактаб.

Қаю миллатга биздек гар насими инқироз етса,
Анга, албатта, мустаҳкамлик ижод этгуси мактаб.

Бу не навмидликдур, мактаб очсак, оқибат бизни,
Аруси ком ила мақсудга домод этгуси мактаб.

Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактабким,
Балои жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.

* * *

Эйки, мунча зулм ила миллатни айларсан хароб,
«Лоюхиббуз золимин» деб Тангри қилгонда хитоб.

Дам-бадам бедоду жабру, зўрликлар айлабон,
Солма мазлум элни кўнглига мунингдек изтироб.

Мунчаким зулм айлагунг бордур мукофоти замон,
Оқибат бир кун анга масъул бўлуб бергунг жавоб.

Бор умидим, тездин бўлгуси ҳуррият куни,
Эй, Аваз, қолмас булут остида доим офтоб.

* * *

Эйки, сизлар то таассуб бирла даврон этдингиз,
Миллати мазлума аҳволин паришон этдингиз!

Бирингиз қози, бирингиз аъламу муфти бўлуб,
Бу не оийн эрдиким, сизлар намоён этдингиз!

Бизни айлаб хору зор нотаваон этмак учун,
Бермайин осори ҳурлик банди зиндон этдингиз.

Бу фалокатлар учун масъул ўлурун сиз оқибат,
Зулму истибдод ила миллатни вайрон этдингиз.

Буйруқини сўрамайин, биздин, сўрар сиздин Худо,
Нега сиз билдурмай они, бизни нодон этдингиз!

Йўқса, одаммиз очиб мактаб илм билдирсангиз,
Беҳабар илму ҳунардин бизни ҳайвон этдингиз!

Қайси бир миллатни, айтинг, сиздек оғзи оладур,
Иттифоқ ила иш этмай бағримиз қон этдингиз.

Бир куни сўрғай Аваздек уйғониб аҳли замон:
Не учун миллатни сиз ер бирла яксон этдингиз?!

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур.
Тил воситаи робитаи оламиёндур.

Ғайри тилни саъй қилинг билгали ёшлар,
Ким илму ҳунарлар билонки ондин аёндур.

Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка они ғайрат этинг фоида кондур.

Илму фан уйига юборинглар болангизни,
Онда ўқуғонлар бори ўктойи замондур.

Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидин они бағри тўла қондур.

Топар эркан қачон, ёраб, ҳаёти жовидон миллат?
Топиб илму ҳунар бирла маорифдин нишон миллат!

Ватанпарвар фидойи фирқалар то бўлмайин пайдо,
На мумкин топмоғи ўлган таниға тоза жон миллат?!

Фидо миллат йўлиға молу жон этмак керак, ҳар ким —
Бўлай деса, агар авлоди машҳури жаҳон миллат.

Очиб ҳар бир сарида мактабинг унвонин айлаб чўх,
Тараққий айламасми ўқубон беҳадду сон миллат?

Бу янглиғ олам аҳлидин кейин қолмай юриш айла,
Аваз, бўлғай у ёниб комкору комрон миллат.

Бердақ

(1827—1900)

Бердақ Бердимурод Қарғабой ўғли истеъдодли қорақалпоқ шоири ва мутафаккири. Қорақалпоқ алабиётининг асосчиси сифатида танилган бу ижодкор ҳозирги Мўйноқ тумани ҳудудидаги қашшоқ оилала туғилган. Болалигида ота-онаси вафот этиб, у қариндошлари қўлида тарбияланади. Ўша кезлардан бошлаб қишлоқ одамларининг подасини боқади. Кенг дала ва гўзал табиат кучоғи ёш чўпонда шоирлик туйғуларини уйғотади. Бердимурод тақдир мушкулотларига чидаб, диний мактабни тамомлайди ва кейинчалик мадрасада таҳсил олади. Сўнгра бахши, қиссахон ва шоир сифатида танила бошлайди. У мактаб ва мадраса таълими давомида диний билимлар билан бирга қадимги грек (юнон) ва араб маданиятини ўрганади. Аристотель, Платон ғоялари билан танишиб, Шарқ мамлакатларида кенг танилган Фирдавсий, Бедил, Фарииддин Аттор, Абдурахмон Жомий, Навоий, Фузулий, Маҳтумқули каби алломалар ижодидан баҳраманд бўлди. У «Излар эдим» шеърисида «Ўтган Арасту, Афлотун, Яратиб илмнинг қантин», «Бедил, Аттор, Бинойи, такрорлаб оттирдим тонгни», «Бир сабабкор ёлғиз Оллоҳ, Фирдавсийдай доно борми?!», деб ёзди. Шоир Шарқ халқлари тарихи, тили ва, айниқса, алабиётининг етук билимдони эди.

Бердақ яшаган XIX асрда Хива хонлигига қарам қорақалпоқлар ҳаёти ниҳоятда огир эди. Шунинг учун қорақалпоқ халқи 1827, 1855—1856, 1858—1859 йилларда Хива хонига қарши кўзғолон кўтарди. Бердақ халқ орасидаги шундай тарихий ҳодисаларга гувоҳ бўлди. Бу эса унинг сиёсий қарашларини шакллантирди ва ривожлантирди.

Шоир ўз асарларида қорақалпоқ халқининг XVIII—XIX асрлардаги ижтимоий турмушини акс эттираркан, давр ҳодисаларига халқпарвар шоир сифатида баҳо берди ва осойишталик, ахлоқ-одоб,

меҳнат, адолат, ватанпарварлик ғояларини куйлади. «Яхшироқ», «Халқ учун», «Изладим», «Солиқ» ва бошқа шеърларида меҳнаткашларнинг оғир турмуши, эзувчи синфларнинг шафқатсизлиги ва оқибатсизлигини акс этгирди, яхши кунларга умид боғлади. Бердақ кўпгина лирик шеърлар билан бирга «Аҳмоқ бўлма», «Айлосбий», «Омонгелди», «Ерназарбий» каби ўйлаб поэмалар яратди. Бу асарларда катта ижтимоий турмуш воқеалари ўз ифодасини топган.

Бердақ дунёга муносабат масаласида қадимги грек (юнон) файласуфларидан ташқари Форобий, Беруний, Ибн Сино, Фирдавсий каби Ўрта Осиёнинг улуғ олимлари асарларини пухта ўрганган. Уларнинг фалсафий-дидактик фикрлари асосида Бердақ зулм ва тенгсизликнинг туб моҳиятини англаб етди ва билим бериш, маданый оқартув ишларини ривожлантириш, ёшларни илмий қилиш туфайли рўшноликка эришиш мумкинлигига тўла тушунди.

Шунингдек, Бердақнинг педагогик қарашлари ва тушунчалари ҳам муҳим аҳамият касб этади. У жамиятни яхшилаш учун одамларни тарбиялаш кераклигини алоҳида уқтиради. Тарбия кучига ишонган Бердақ диққатни инсон ҳаётида таълим-тарбиянинг муҳимлигига қаратади.

Бердақ асарларидан намуналар

Йигит бўлсанг арслон каби туғилган,
Ҳамиша сен хизмат этгил халқ учун.
Йигит бўлсанг арслон каби туғилган,
Ўзим демай, ғамхўрлик қил халқ учун.
Бердимурод, ўйлаб айтгил сўзингни,
Кўтарма, лоф уриб, фақат ўзингни.
Қизартмагай биров сенинг юзингни,
Қўлдан келса, хизмат айла халқ учун,
Етарсан муродга, агар хизмат этсанг.
Элинг йўлаганда, ҳар қаёни кетсанг,
Ҳар қачон душманининг бошига етсанг,
Аянмасдан, хизмат айла халқ учун.
Йигит киши одам дилин эритар,
Айтган сўзин болдан ширинроқ айтар,
Бир айтганда ўзидан қайтмасдан кетар,
Айнимасдан, хизмат этар халқ учун.
Золимлар тингламас фақирнинг сўзин,
Улар ўйлар ўз фойдасин, ўз корин.
Ҳеч қачон золимлар қўлдаги борин,
Эп кўрмаслар, бор бўлса-да, халқ учун.
Йигит деган яхши билимдон бўлур,

Билим, ҳунар йигит учун шон бўлур,
Ақлсизлар иши ҳўп ёмон бўлур,
Аҳмоқлар ҳеч хизмат этмас халқ учун.
Хизмат қил-у, юрма тагин дод этиб,
Душманни йиғлатгин, дўстни шод этиб,
Отаю онани доим шод этиб,
Хизмат айла ота-она ҳаққи чун.
Йигит кирмас фосиқларнинг сўзига,
Асло тушмас манманликнинг изига,
Файрат бериб ўлганича ўзига,
Хизмат этар мудом қондош халқ учун...
Одам ўғли бари бир хилда бўлмас,
Бирида бор нарса, бирида бўлмас,
Яхши бўлса беодоблик иш қилмас,
Яхши бўлса, хизмат этар халқ учун.
Ёш йигитга номус керак, ор керак,
Бўйи хипча, гўзал, нозли ёр керак,
Узоқ йўлга кетса, қатор нор керак,
Яхши йигит хизмат этар халқ учун.
Берайин бўлажак ишларни сўйлаб,
Асло иш қилмангиз ёмонлик ўйлаб,
Юз ўлчаб, бир кесинг, ишни соз айлаб,
Бор кучингни сарф айлагил халқ учун.
Мард йигитни севса агар элати,
Кундан-кунга ортар унинг қуввати,
Ортида қолади йигитнинг оти,
Шунинг учун хизмат этар халқ учун.
Бу замонда жабру жафо чекарман,
Қора кўздан қонли ёшлар тўкарман,
Золимларнинг зулмин кўриб сўкарман,
Куйганликдан жон қийналур халқ учун.
Бўлмади ҳеч ерда манзил-маконим,
Заҳру-заққум бўлди еган-ичганим,
Айтсам-да бўлмади менинг деганим,
Куйганликдан жон қийналур халқ учун.
Бердимурод ҳақиқатни изладинг,
Мудом элга тўғри йўлни кўзладинг,
Ёвузлардан қўрқмай, ҳақни сўзладинг,
Жон-танингни бердинг доим халқ учун.
Ажал етиб ўлсам шу кунда ўзим,
Кетимда қолади ўлмайин сўзим,
Тирикликда кўрди кўпларни кўзим,
Фарқин билган хизмат этар халқ учун.

Кўп йиғлама, ўз бағрингни доғлама,
Созни чертиб, элдан ўзга чоғлама,
Душмандан хавф этиб, йўлинг боғлама,
Умр бўйи хизмат айла халқ учун.
Душманларни бу замонда зўр этдинг,
Шул сабабли бизни жуда хўр этдинг,
Бози эшонларни ҳаромхўр этдинг,
Ўғрилиги нуқул зиён халқ учун.
Қолмагайман золимларнинг жабрига,
Тоқат етолмайман унинг амрига,
Қарши турган Яратганнинг қаҳрига,
Хатто этар ўзин қурбон халқ учун.
Оғалар, бўлди-ку бағрим юз пора,
Бу дунёда қайғум ошар тобора,
Эл кезаман, чинлик излаб, овора,
Яна хизмат қилар эдим халқ учун.
Яхши йигитларнинг феъли тор бўлмас,
Яхшиларга ёмон ишлар кор бўлмас,
Беодоблик ишлар ёдига келмас,
Шул сабабли кўнглинг тўлар халқ учун.
Рост айт, Бердимурод сўзлама ёлғон,
Бу дунё узоқ йўл отангдан қолган,
Юра бу замонда фақат ақл олган,
Яхшилар хизматни қилар халқ учун.
Шоир эдим, кўзим кўрганин ёздим,
Кўнглимнинг билганин, сезганин ёздим,
Замон жафосидан сарғайдим, оздим,
Келурму деб яхши кунлар халқ учун.
Отим Бердимурод, мен халқнинг ўғли,
Саҳрода сайровчи сайроқ булбули,
Ўн гулидан очилмади бир гули,
Муродига етолмади халқ учун.

Яхшироқ

Оқ бугдойи туриб сули сепгандан,
Тоза шоли туриб курмак эккандан,
Бекор қирқ кун қайғу-алам чеккандан,
Тан соғлиқдан шодмон фурсат яхшироқ.
Дунёга келибсан, бахтинг очилса,
Душманларинг оёғинга бош урса,
Қўлни қовуштириб, ҳурматинг қилса,
Кўз олайтиргандан иззат яхшироқ.
Ишни ишла, туғилгансан эл учун,

Жонингни аяма, элда эр учун,
Киндик қони томган азиз ер учун.
Ҳеч вақтда дўстларинг бўлмасин ҳайрон,
Қўлдан келса қилинг душманни вайрон,
Халойиқ, бир бўлиб яшанг меҳрибон,
Туғилган ер учун ҳурмат яхшироқ...

Болам

Талтаймагин, эрка бўлиб,
Йиғламагин тўлиб-тўлиб,
Қолмайсан оч, рангинг сўлиб,
Мард бўл ёшлиқдан, эй, болам!
Ёшлиқдан ботир бўлиб ўс,
Ёв йўлини доим тўс,
Мададкоринг бўлсин улус,
Мард бўл ёшлиқдан, эй, болам!
Ман-ман бўлма Пиримбойдай,
Қаддингни ҳам эгма ёйдай,
Эркин ўсгин асов тойдай.
Шалвираб ҳеч юрма, болам!
Белни боғла, даврингни сур,
Дўсту, душманни синаб юр,
Ёмон сўздан қулоқни бур,
Сен гафлатда қолма, болам!
Молим йўқ деб, қийнама жон,
Давлат топилур ҳар қачон,
Душманингга берма омон,
Ҳар чоқ ҳушёр бўлгин, болам!
Ёмон бўлиб тушма кўзга.
Доғ қўндирма оппоқ юзга,
Учма асло ёлғон сўзга,
Ёмондан зинҳор қоч, болам!
Отим йўқ, деб адашмагин,
Тўним йўқ деб, талашмагин,
Ёмонларга ёндашмагин,
Оринг ерга урма, болам!..
Ёмонларга ҳеч сир айтма,
Сўз келганда, сўздан қайтма,
Дўстингни асло мунғайтма,
Шундан бахтинг кулар, болам!
Молим бор деб ошиб, тошма,
Бескордан-бекор талашма,
Ҳеч ишга ҳадсиз ёндашма,
Тўғри сўзла, доим, болам!

Элни қошингдан қочирма,
Йўқ деб борингни яширма,
Қувлик, шумлик йўлга кирма,
Халққа сен бўл булбул, болам!
Яхшилик қил, элинг билсин,
Доим олқиш айтиб келсин,
Душманинг жуванмарг бўлсин,
Лекин кўз бўяма, болам!
Ўйламаслик кети вайрон,
Ахир қилар сени вайрон,
Тенгинг билан солгил вайрон,
Душманни аяма, болам!
Қошинга келса гар «қобон»,
Аён, сени қўймас омон,
Фойда бермас сўнгги пушмон,
Ёшдан ақлли бўл, болам!
Ёлғизман деб шалпаймагин,
Кўпман деб ҳам талтаймагин,
Нодонликка йўл қўймагин,
Доим ўйлаб сўйла, болам!
Ёмон учун тушма ўчга,
Хиёнат ўйлама юртга,
Онани берган оппоқ сутга,
Бу ўзинга яхши, болам!
То ўлгунча тўғри сўзла,
Отангни, онангни ўйла,
Яхшига — яхшилик айла,
Бу, одамзод нақши, болам!..
Етим кўрсанг қўлингни бер,
Яхшилар сенга шуни дер:
Мақтаниб демагил, мен — шер,
Мағрурликни қўйгил, болам!
Ғариб кўрсанг насиҳат қил,
Яхши кўрсанг, маслаҳат қил,
Буни сен зўр саодат бил,
Бу одатни суйгил болам!
Олдингда буюк довон бор,
Оша олсанг, бахт бўлгай ёр,
Отанг дер: бўлмай десанг хор.
Тўғрилиқни суйгил, болам!

Маҳмудхўжа Беҳбудий (1875—1919)

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистон ижтимоий-сиёсий, маданий ва маънавий ҳаётида чуқур из қолдирди. Қолаверса, у ўзбек миллий тарбияшунослик фани ривожига муносиб ҳисса қўшди.

Маҳмудхўжа Самарқанднинг Бахшитепа қишлоғида 1875 йил 10 мартда дунёга келди. Унинг ота-боболари илмли кишилар бўлиб, араб тилини пухта эгаллаган эдилар. Беҳбудий диний ва замонавий илмларни пухта эгаллаб, халқнинг эътиборига тушди. У тоғаси Муҳаммад Сиддиқ ҳузурида мирзолик хизматида бўлди. Бу ерда иш юритиш, ҳуқуққа оид ва муфтиликка тегишли барча илмлардан хабар топди. Илмининг тобора ошиши сабабли тезда муфтилик лавозимига кўтарилди. Беҳбудий умрининг охиригача диний таълим ва тарбияни замонавий тарбия билан қўшиб олиб боришга ҳаракат қилди ва шунга эришди.

Маҳмудхўжа Беҳбудий Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг «отаси» ҳисобланади. У Самарқанд яқинидаги Ҳалвойи қишлоғида *Ажзий*, Ражабаминда *Абдулқодир Шакурий*лар билан биргаликда 1904 йилда усули жадид мактабини ташкил қилди. Мана шу мактаб учун қуйидаги дарсликларни ёзди: «Мунтахаби жуғрофияи умумий» («Қисқача умумий география», 1906), «Китобат ул-атфол» («Болалар хати», 1908), «Амалиёти ислом» (1908), «Тарихи ислом» (1909), «Рисолаи жуғрофияи умроний» («Аҳоли географиясига кириш», 1905), «Мухтасари жуғрофияи русий» («Россиянинг қисқача географияси»), «Ҳисоб» ва шу кабилар.

Беҳбудий мактаб ва таълим-тарбия тўғрисида «Туркистон вилоятининг газети», «Тараққий», «Тужжор», «Хуршид», «Шухрат», «Осиё», «Турон», «Хуррият», «Ойна», «Самарқанд», «Меҳнаткаш»

лар товуши», «Улуғ Туркистон», «Нажот», «Вақт» ва бошқа матбуот саҳифаларида кўплаб мақолалар билан чиқишлар қилди. Масалан, «Таҳсил оyi», «Эҳтиёжи миллат», «Самарқанд усули жадида мактаби хусусида», «Мажлис имтиҳон», «Тарих ва жуғрофия», «Самарқанд: китобхона ва матбаахона», «Бухорода усули жадида» каби илмий-оммабоп мақолаларида янги усул мактаблари, уларнинг аҳамияти, ўқитиш тизими, янги маориф ва маданиятни ривожлантириш, дунёвий фанларнинг фойдаси, комил инсоннинг тарбияси тўғрисидаги муҳим маърифий фикрларни кузатиш мумкин.

Маҳмудхўжа Бехбудий 1911 йилда «Падаркуш» номли драма ёзди. У бу асарида ўзининг сеvimли мавзуси — барчани илм-маърифатли бўлишга чақираш, илмсизлик балосини даф қилиш гоясини қаламга олган.

Бехбудий ҳамроҳлари, Мардонқул ва Муҳаммадқул билан, 1919 йилнинг эрта баҳорида мамлакатдан чиқиб кетаётганида Шаҳрисабзда Инқилобий фавқулодда комиссия айғоқчилари кўмагида Бухоро амирлиги одамлари томонидан қўлга олинади. У, ҳамроҳлари билан биргаликда кофирликда айбланиб, Қарши шаҳрида зиндонга ташланади ва қатл этилади. Бехбудий ўлишини сезганидан сўнг, васиятнома ёзиб, Аҳмад исмли кишига қолдиради.

«Мани севар ўртоқларим! Маним сўзларимни қулоқларингизга олингизлар! Биз икки ойдан бери Бухоро шаҳрида банди бўлиб, охир ўн кундан бери бу ерда (Қарши шаҳрида) бу золимларнинг қўлига тушуб банди бўлдик. Жадида кофирлик отини кўтардик. Сипоҳлар ичида тилчилик отини кўтардик. Бу ердан қутулмоғимиз гумон бўлди.

Ўртоқларим Сиддиқий, Айний, Фитрат, Қурби ва Ақобир Маҳдум, ва ўғлонларим Вадуд Маҳдум, Абдулқодир Шакурый!

Сизларга васият қиламан: маориф йўлинда ишлайтурғон муаллимларнинг бошини сийлангизлар! Маорифга ёрдам этингиз! Ўртадан нифоқни кўтарингиз! Туркистон болаларини илмсиз қўймангизлар! Ҳар иш қилсангиз жамият ила қилингизлар! Ҳаммага озодлик йўлини кўрсатингизлар! Биздек маориф қурбонларини йўқлангизлар! Бухоро тупроғига тезлик ила йўл бошлангизлар! Озодликни тезлик ила юзага чиқарингизлар! Бизнинг қонимизни золим беклардан талаб қилингизлар! Маорифни Бухоро тупроғига жорий қилингизлар! Бизнинг отимизга мактаблар очингизлар! Бизлар ул чоғда қабримизда тинч ётармиз. Маним ўғлонларимга салом етказинглар! Бу ҳамроҳларимнинг авлодларидан хабардор бўлингизлар!» («Инқилоб», 1923 йил, № 1.)

БЕҲБУДИЙ АСАРЛАРИДАН НАМУНАЛАР

«Падаркуш» (1911) дан

*Ўқимоқ қарз ва ҳам илм сабаби иззати дунё ва шарофати охи-
ратдур.*

* * *

Ҳозир янги ва бошқа бир замондир. Бу замонга илм ва ҳунар-
сиз халқни бойлиги, ери ва асбоби кундан-кун қўлидан кетганидек,
ахлоқ ва обрўйи ҳам қўлдан чиқар, ҳатто дини ҳам заиф бўлур.
Бунинг учун биз мусулмонларни ўқитмоққа сайи қилмоғимиз ло-
зимдур, ваҳоланки, диний шарифимиз ҳар нав нафлик илм ўқимоқ-
ни бешикдан мазоргача бизларга фарз қилгандир. Бу ҳукм — ҳукми
шариатдир. Биз мусулмонларга алалхусус бу замонда икки синф
уламо керакдур: бири олим, диний, дигари олим замоний; олим
диний: имом, хатиб, мударрис, муаллим, қози, муфти бўлуб,
халойиқни диний ва ахлоқий руҳоний ишларни бошқарар, бу синфга
киратурғон талабалар, аввало, Туркистонда ва Бухорода илм диний
арабий ва бир оз русча ўқуб, сўнгра Макка, Мадина, Миср ва
Истанбулда бориб, улумий динияни хатм қилсалар керак, токи
комил мулло бўлсунлар».

* * *

Олим замони бўлмоқ учун болаларни, аввало, мусулмони хат
ва саводини чиқариб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини
биладурғондан, сўнгра ҳукуматимизни низоми мактабларинда бермоқ
керакдур: яъни гимназия ва шаҳар мактабларини ўқиб тамом қил-
гонларидан сўнг, Санкт-Петербург, Москов дорилфунунларига
юбориб, дуктурлик, зокунчилик, инженерлик, судьялик, илми
тижорат, илми зироат, илми иқтисод, илми ҳикмат, муаллимлик
ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдир. Россия ватанина ва давлатина
бил-феъл шерик бўлмоқ керакдир, ва давлат мансабларига кирмоқ
лозим. Токи маишат эҳтиёжи замонамиз тўғрисида ватан ва миллати
исломга хизмат қилинса, ва подшоҳлик мансабларига кириб мусул-
монларга наф еткурулса ва ҳам давлати Россияга шерик бўлунса,
ҳаттоки шул тариқа ўқуган мусулмон болаларини Фарангистон,
Амрика ва Истанбул дорилфунунларига тажриба учун юбормоқ
керакдур. Ҳазрат Пайғамбаримиз: илм Хитойга ҳам бўлса талаб
қилингиз, демадиларми?

* * *

Бу бадбахтлик ва мусибатга сабаб, жаҳолат ва нодонликдир,
беилмлиқ ва тарбиясизликдир. Уйингизни нодонлик бузди. Сизни

беилмлик хонавайрон қилди. Ўғлингизни беилмлик Сибирга юборади. Жонингиздан азиз фарзандингизни тарбиясизлик балоси сиздан умри айритадур. Болангизни отаси тарбия этмади, ўқитмади. Охири балога учради, ёмон рафиқлар йўлдан чиқардиларки, қурбони жаҳолат бўлдингиз.

* * *

Бизларни хонавайрон, бачагирён ва беватан, ва банда қилғон тарбиясизлик ва жаҳолатдир. Беватанлик, дарбадарлик, асорат, фақир ва зарурат, ва хорликлар, ҳаммаси илмсизлик ва бетарбияликни меваси ва натижасидир. Дунёга тараққий қилган халқ илм воситаси ила тараққий қилади. Асир ва забун бўлганларда, беилмликдан. Модомики, бизлар тарбиясиз ва болаларимизни ўқитмаймиз, бул тариқа ёмон ҳодисалар ва бадбахтликлар орамизда доимо ҳукмфармо бўлса керак. Бу ишларнинг йўқ бўлмоғига ўқимоқ ва ўқитмоқдан бошқа илож йўқдур.

* * *

«Миллатни ким ислоҳ этар?» (1914. «Ойна» ойномаси, №12) дан.

Биз Туркистон мусулмонлари орасинда хилоф шариат одатларни кўплиги ҳар кимга маълумдир.

Қуръони Каримда Умар маъриф айтмоқ учунму ваъз панд ва насиҳат учун кўп оятлар борлиги уламо ҳазратларига маълумдур. Олам Исломни ҳар тарафдаги масжидларда халқ тили илан ваъз ва панд айтмоқ жорийдир... Халқни ахлоқ ва исломияси кундан-кун бузилмоқда... халойиққа зарурроқ ваъзлар керакдур. Бу кун кўпайган бузуқлик ва фасодларни ислоҳи учун ваъз қилмоқ керак. Зарурияти диния ва ахлоқи исломияни аларга... татбиқ қилмоқ керакдур.

* * *

«Ёшларга мурोजаат» (1914. «Ойна» ойномаси, №21)

Бизни Туркистон ва Бухорода бир заиф муҳтарам ёшлар мавжуддурки ҳукумат маҳкамаларинда тижоратхона, банк ва корхоналарга котиб, таржимон, молфуруш ва даллоллик ёйинки насиачилик ила машғулдурлар. Ва сизларки озгина илм замони билганингиз, албатта, наф келтирди. Зотан исломият шундай бир дин қобул тараққийдурки илм замона ўқилса инсонни яна дини исломга шунча ақидаси мустаҳкам бўлур. Чунончи, илм замона кўп ўқиган Овропа олимларининг номдор ва давлатликларидан мусулмон бўлуб турганлари жаридахонларга маълумдир. Бас, собит бўларки, илм замона исломияга зарар қилмоқ нари турсун, фойда этар.

Муҳтарам биродарлар! Сиз хизмат қиладиган идораларда сиздан катта ва сиздан оз ишлайдурган, ва сизларга иш бературган кишилар борки, сиздан, беш, ҳатто йигирма даъфа зиёда вазифа олур. Мунга сабаб надур?

Албатта, мунга жавоб берурсизки: бизни устимиздан қарай-турганларни илм замонаси биздан зиёда, меҳнаткашларни илми бизча ҳам эмас. Мана сабаб шудир. Биз ҳам дермизки, жавобингиз дуруст. Бас, маълум бўлдики, ҳозирги замон ишларига хоҳ тижорат ҳукумат ва саноатхоналарга бўлсин керак. Вазифа олмоққа ва иш қилмоққа — илм замона деган нарса лозим экан. Ва ҳар ким бу қадар билғуси вазифа олар экан. Бас, сиз муҳтарамлар ҳам ўз авлодингизни ва азиз болаларингизни агарда хоҳласангизки сиздан кўра тараққий этса, дин ва миллатга хизмат этса (дин ва миллатга хизмат илм ва ақча ила бўлур) шу илм замона таҳсил қилмоғи учун ҳаракат қилмоғингиз лозимдур. Ҳамватанларимиз мулкини сотиб тўй қилганларидек, сизда ҳатто лозим бўлганда мулкингизни сотсангизда, ўғлингизни замонча ўқимоғига саъи қилингиз. Тўйга исроф қилинатурган ақчаларни ўқимоқ йўлига сарф қилингиз!

* * *

«Ўқувчиларга ёрдам керак» (1914. «Ойна» ойномаси, № 31)

Ҳозирги замон аҳволига ошно кишиларнинг бошига иш тушганларга барча тужжор ва мансабдорларга, албатта, маълумдурки, бизга мувофиқ замона одамлар керак. Яъни мусулмон духтур, мусулмон муҳандис (инженер, планчи), мусулмон закунчи; тижоратхоналарда мусулмон (агент иш бошилари, подшоҳлик маҳкамаларида мусулмон маъмурлари, мусулмон судиялари, натариус (муқвлот муҳаррири) банкларда мусулмон саркорлари... керакдир. Агарда, биздан мазкур тариқада одамлар етишса тижорат ва маишат ишларинда аларни бизга нафи тегиб яна бизни ҳукуматга яқинроқ этарлар ва ҳозирги замоннинг илм, ҳунар ва маданиятини бизларни орамизга нашр этарлар. Хулоса — тараққийимизга боис бўлурлар. Биз хоҳласакки ўзимизни бошқаларнинг маданий ва иқтисодий ютишидан сақланилса, юқоридаги айтилган кишиларни ҳозирлаб, яъни илм замона тайёрламоғимиз керакдур... Мактаб ва мадрасаларнинг усул таълимини ислоҳ қилмоқ кераклиги кўзи очиқ кишиларга маълумдир... Шариатда ҳар бир нафлик илмни ўқимоқ қарз ва лозимдир. Чунончи, ҳазрат Пайғамбар дейдиларки илм: бири, илми бадан, иккинчиси, илми дин. Албатта, бадан соғ бўлмаса дин иши маътал қолур. Яна дейдиларки: «Ҳакимолар ила аралаш бўлингиз». Бас, бу ҳадислардан маълум бўлурки, биз мусулмонлар илми тиб ва илми ҳукумат ўқимоқ керак. Илми хурофот ва саноат ҳам фарздур. Касб фарзун (касб фарздир Н. А.). Ҳар бир фарзнинг илмини билмоқ яна фарздур. Илм дунё доим саъи ва тажриба ила тараққий этар.

Масалан, беш юз сана муқаддимки илм тиб ва ҳукумат ила ҳозирги орасида ниҳоят катга фарқ бор. Аввалки мусулмонлар тибни юнон китобларидан ўқиб амалга киргизар эканлар. Энди русча ва фарангчадан ўқиб амалга олинса ва боис бордур? Бир карра ўқиб билдими? Ўзиники бўлди, кетти. Зотан, илм — муштаракдур. Албатта, ҳазрат Пайғамбаримизни муродлари илм замона эди. Олайлик бидъати замон ҳазрат Пайғамбаримизга йўқ. Ақчалик оталар ҳеч қизғанмасдан болаларини ҳукумат мактабларига бериб ўқитмоқлари лозим. Жамият хайриялар барпо этиб, ақча жамлаб, чақир болаларнида жамият ақчаси ила ўқитмоқлари керак. Замона одамлари етиштирмоқ учун ҳукумат мактабларига, мактабларни ислоҳи учун Оренбург, Қозон, Қрим, Кавказ, Истанбул мактабларига, мадрасаларни ислоҳи учун Макка, Мадина ва Мисрга талаба юбормоқ керакдир... Ёшлардан ҳиммат ва ғайрат, бойлардан шафқат ва марҳамат керакдур.

* * *

«Ибтидоий мактабларнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли» (1914. «Ойна» № 38) дан

Ҳақиқатда тараққий ва таомили учун биринчи йўл ва асос мактабдур. Мактаб ислоҳ қилинса, умумий ишлар ислоҳ ва тартибга кирази, деб бўладур. Чунки камроқ бўлса ҳам ислоҳ қилинган мактабдан чиққан болалар ислоҳпарвар бўлурлар. Биз Туркистонликларга лозимдурки болаларимизнинг кўз очиб кўратурғон 8—10 йиллар умр сарф қилатурган (дорилтарбия)лари бўлган мактабларнинг ҳолига назар ва диққат ила қарасак хоҳ Бухоро, Самарқанд, Тошканд хулоса умум Туркистон шаҳарларинда бўлган мусулмон қариндошларимиз инсоф ила фикр қилсалар мактабларимизни кўп паришон ва боинтизом ҳолда қурурлар. Таҳзиб ва тасфир ахлоқ деган нарса мактабларимизда ҳеч йўқ. Муддат таҳсил кўп узоқ бўлганлиги учун кўп кишилар болаларни 8—10 йил мактабга қўймайдилар. Чунки қудрат ва истеъдодлари етмайдур. Ҳам мактабларимизда интизом йўқдур. Шунинг учун мактабда юрган болаларимиздан 10—8 нафаридан 2—3 нафари саводли бўлиб чиқадурлар. Мактабларда зўр китоблардан таълим берилмаганлари ва ўқиган китобининг маънисини болаларга билдирмаганлари учун болалар ўқимоқ ва ёзмоқдин бошқа ҳеч бир маълумот олмайдилар. Низом ва тартибга қўйилмаган миллатнинг ҳоли паришон, мозийси барбод ва истиқболи қора ва умидсиз бўладур. Бу кун Бухорода юзларча мадраса ва қарийб 350 қадар ибтидоий мактаблар бордур. Булардан ҳеч бири тартиб ва интизомлик эмас.

Маданият илгари кетган ҳолда илм ҳам тараққий этиб илгари кетадур. Нафис илм санъат жумласидан бўлгани каби, таълим ва тарбия равишлари ҳам санъат жумласидандур.

Илм-маърифатсиз ҳеч бир миллат... ҳаёт майдонида тура олмас. Хоҳ ул миллат ҳоким ва хоҳ миллат маҳкум бўлсин, илм-маъ-

рифатдан маҳрум бўлганлиги учун бошқа санъат ва ҳунар тожи бўлган миллатларнинг оёғи остида эзилурга мажбурдирлар... Бой бўлган миллат, албатта, дунёда яшай оладур. Ул миллатнинг динига эмас, ҳатто миллатига ва шахсиятига ҳеч ким тега олмайди. Масалан, сувсиз, ерсиз ҳолда яҳудийларнинг ҳолига қараб ибрат олсак ҳам бўладур. Аларни ҳеч бир мамлакат халқи ўзларининг ерида турганларига рози бўлиб азон ва жавоб бермайлар. Лекин алар ҳамонда турарлар, аларга қарасак қандай улуғ ва катта шаҳарларнинг энг яхши ва энг тузук жойларида турарлар. Нимага яхши жойларда турарлар? Чунки яҳуд миллати бадавлат ва ҳунароманддур. Ҳунарлик ва бой бўлмоқ учун нима лозимдур? Албатта илм ва маърифат лозимдур. Илм ва маърифат учун мактаб ва мадрасаларнинг ислоҳ қилиниб низом ва тартибга киргизилмоғи лозимдир. Ҳунарли ва маърифатли бўлган миллатларнинг халқлари фақир ва бечора бўлиб, дарвишлар қиёфасига кириб, гадойлик қилиб юрмайлар. (Мақола «Ойна» журналида Ниёзий Ражабзода томонидан ёзилган.)

* * *

«Таҳсил ва сафар замони таъом» (1915. «Ойна», № 10).

Рухонийларни жадид мактабларига бола ўқитишга қаршиликда айблайди. Илм олишнинг фойдаси ҳақидаги ҳадислардан мисол келтириб уларни танқид қилади... Илм замона ўқуб замони одами бўлганлар замона ҳол ила тириклик қилганларидек, ҳукумат ишларига аралашиб мусулмонлар ила русларни бир-бирига яхши танишиб ва ҳам икки орани, ва икки тоифани тинч ва яқинлиги... бўлурлар.

Азиз биродарлар, ўғил тўйларга сарф қилатурғон ақчаларингизни шул илм замони йўлига сарф этингиз. Сиздан ўғлингизга мол мерос қолмаса қолмасин, балки, албатта, илм ва тарбия мерос қолсин.

* * *

«Бизни кемиргувчи одатлар» (1915. «Ойна», № 13) дан

Тўй ва таъзияга сарф қилинатурғон ақчаларимизни биз Туркистонликлар илм ва дин йўлига сарф этсак, қарийб европаликлардек тараққий этармиз ва ўзимизнинг динимизда обрўй ва ривож топар. Йўқ ҳозирги ҳолимизда давом этсак дин ва дунёга залолат ва маснунатдан бошқа насибамиз бўлмайду.

* * *

«Ҳақ, олинур — берилмас» (1917. «Хуррият», № 22) дан

Яъни, бировга ҳақингиз бўлса ўзингиз саъи ва ҳаракат ила баъзан ғайрат ва қувват сарф этмагунча ололмасиз, онинг учун

ман айтаманким, «ҳақ, олинур — берилмас», мунга тарихий, шаръи, воқъи кўб далиллар бўлуб, барча аҳли тажрибага маълумдур.

Федератсия, яъни мухторият, биз Туркистон мусулмонлари ис- таймизким, Русия мамлакатига ёпишуб туруб, хорижий ва ишлар- га онинг ила бир бўлиб туриб, доҳил ишлар ва тирикчиликлари- мизни ўзимиз идора этсак, муниг кайфияти шундай бўлур. Беш вилоят (область) дан иборат Туркистоннинг ҳар бир шаҳар ва уез- дидан бир неча нафардан киши сайланиб, Тошкентда катта марказ бир мажлисимиз бўлурки, барча олур-солиқ ва минбад жорий бў- латурган қонун ва низомномаларни алар тузиб Туркистонда жорий қиладурлар...

Ўзимизни муҳофазатимиз учун миллий жандарма, аскаримиз бўлур. Мамлакат хазинасидан бошқа миллий ва маданий ишлари- мизнинг масрафи учун ўзимизнинг алоҳида хазинамиз бўлур. Мак- таб ва мадрасаларимиз, вақф ва доролқазоларимиз ўз қарамоғи- мизда бўлур. Хулласи калом, давлат ва сиёсат ишларидан бошқа барча ишларимиз ўз ихтиёримизда бўлур.

* * *

«Бизга ислоҳ керак» (1917. «Нажот», № 18) дан

Эски золим ҳукуматнинг иши ва дин бузгувчи одамлари, ва миссионерлари мадрасаларимизни ва мактабларимиз тўғрисида ҳам бизни ҳайвониятга ва жаҳолат майдонига ҳам йўқ ва маҳв бўлмиш чуқурига судрайдурган зақунлар вазих этдилар. Мадрасада ҳеч нима билмайдурғон ёш талабаларни мадрасага сайлаб қўйиш тадбирини зақун қилиб чиқордилар. Миссионерлар ила бизнинг нафаспараст баъзи улаомларимиз бул мақсад зақундан модада зиёда истеъфода этдилар. Уч-тўрт мударрис ўрнига бир мударрис кифоя деб қарор бердилар. Натижада уламо озайди. Ахлоқ бузилди, уламо мусулмонияга жоҳил ва хоинлар сарф-саводсиз кишилар қози бўлди. Бошқа тарафга қарасак, қози ва мударрислик учун истеъдод томони бўлган улаомиз ва оч юрадур. Оҳ, золим ҳукумат ва миссионерлар бизга налар қил- дилар!

Эски ҳукумат зоҳиро бизни маданий қилмоқ учун «русский ту- земни» исминда бизнинг учун мактаблар очиб ўз фаҳмларинча бизни дунё ва охиратда нек бахт, яъни насорат (христиан) қилатурғон миссионерларга топширдилар... Хуфия приказлар ила бу мактаб- лардаги мусулмон болаларини оз таълим бермоқға ва бу қадар имкон амрини зоих ва ўзини ҳайвон қилмоқға фармойиш қиладилар.

Мадфун золим ҳукумат усул жадида мактабларига моних эди. Масалан, Хўжанднинг мавзийига... Тўрахоновлар бир мактаб очди, Каттақўрғоннинг Пайшанбасидаги руский туземний мактабига

муаллим бўлиб тургон мулла Юнусни олиб бордилар. Аммо адолатлик Фарғона инспектори сан самарқандлик деб мактабдан қувиб юборди.

... Бу тафтишлар устидан арз қилатургон ер йўқ.

* * *

«Таҳсил ойи» (1913. «Самарқанд», № 11)

Август ва сентябрь ойиндан бошлаб, дунёвий мактаблар, яъни ҳукумат мактаблари ва бошқа миллат болаларининг таҳсилига бошлаганлари кўз олдимиздадур.

Туркистон шаҳарларининг русия қитъаларинда эрта соат еттидан саккизгача диққат ила қараган киши икки синф халқни кўрар.

Биринчиси, етти ёшдан йигирмагача талаба ва толиботларга қўлларинда ўнлаб нусха китоб ва ҳар бири суратлик юриш ила гарва-гарва мактабларга кетарлар. Булар истиқбол учун, фаолият истиҳзоли учун дарс олурлар. Ва мунинг сабаби ила дин ва дунёларини обод этарлар.

... Бу синфга диққат қилғон киши кўрарга... замон одамлари рус, яҳудий, армонидур.

Буларнинг мақобилинда русия қитъаси узгамларинда яна бир синф халқ кўриладурки, устларина оғир юк. Қўлларина бел ва кетмон.. меҳнаткашлик ҳаммол ва маздурлик топмоқ учун корхона ва қадокхона, ва меҳнаткашларга бориб, бир кунда йигирма тийиндан бир сўмгача олмоқ учун, ва тамом ўн икки соат меҳнат қилмоқ учун кўча-бакўча иш ахтарурлар. Оҳ, на ёмон ҳолат.

Ҳамшаҳари яҳуд, армон, рус болалари оппоқ кийиниб, қўлтиқ-қўлтиқ китоб ила мактабларга кетар экан, бизни болаларимиз на учун кир ва йиртиқ кийим, оёқяланг бир ҳолда эшик-баэшиқ меҳнат ахтарур? Инсон бу ҳолатларга диққат ила боқса истиқболдан маънос улур...

... Энди бизларга икки ишдан бири қолур. Яъни алардек замонани илм ва ҳунарларга ёпишмоқ ва ёйинки борлиқ немираларимизни ҳам қўлимиздан бериб қўймарга ва беҳудаликга сарф этуб аларга хизматкор бўлмоқ.

Бир карра диққат ила шаҳарларга қаралсун. 25 санадан бери савдо ва касбимиз бошқаларга ўтди. Улар биздан уруб олмадилар, ўтуб олдилар...

Мозий — истиқболнинг тарозисудир.

«Эҳтиёжи миллат» (1913. № 26) дан

Бошқа миллатларга қаралса кўрилулга мунтазам мактаблари бор ва ул мактабларда диний илм устинда дунёвий илм ва фанлар ҳам ўқилур. Чунки дунёга турсоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур.

Замона илм-фанидан бебаҳра миллат, бошқа миллатларга поймол бўлур.

... Шариат илм мадрасаларга, қонун илми русия дорилфунун-ларига ўқидур. Дорилфунунга кирмоқ учун, аввало, ўн сана гимназияга кирмоқ керак. Сўнгра тўрт сана дорилфунун ўқиб андан ҳуқуқ санаси, юрист, таъбир жоиз бўлса, замона фақиҳи бўлиб чиқар. Суд маҳкамаларина, давлат доираларинда кириб ҳар бир ҳуқуқ, ўзликни ва ўз миллати, ва ўз тоифаси, ва ўз ватани, ва ўз давлатининг нафига сўйлашур, мудофаа қилур.

Масала, давлат думасинда биз Туркистон мусулмонлариндан шундай ҳуқуқ вакил бўлса бизни дин ва миллатимиз нафига ҳаракат қилур. Аммо шундай одам бизда йўқ. Давлат думаси нари турсун, судга ва расмий маҳкамаларга кириб бизни ҳимоя қилатурғон кишимиз йўқ.

... Туркистон меваси... тоши, туфроғи.. немусалари Оврўпо бозорига кетар. Муни Оврўпо доллори келиб оз баҳога олиб кетар. Меҳнатни биз қилармиз, фойдани улар кўрар. Ўз немирсамизни Оврўпо бозорига элтиб яхши баҳога сотатурғон бизда бир одам йўқ. Оврўпо ила савдо қилатурғон кишини ўн сана замона илми ўқимоғи лозим.

... мактабимиз, дўконимиз, корхонамиз, мадрасамиз ва немирсамизни замончи ислоҳи лозимдур.

Абдураззоқ Фақирӣ

(1880—1925)

Асл исми-шарифи Абдураззоқ Абдужаббор ўғли Фақирӣ (Фақирӣ унинг тахаллуси) Хивага яқин Бўзхона қишлоғида туғилган. Унинг отаси Абдужаббор ўз даврининг билимдон кишиларидан бўлиб, ўз қишлоғида мактабдорлик ва деҳқончилик билан шуғулланган. У, ўғли Абдураззоққа яхши тарбия бериб, унинг хат-саводини чиқариш учун мактабда бошланғич таълим беради, сўнг-ра эса Хивадаги Оллоқулихон мадрасасида ўқитади. Мадрасада ўқиб юрган кезларида у мустақил равишда Шарқ адабиёти ва мусиқасини, хаттотлик санъати ва араб, форс тилларини ўрганиб, шеърлар ёзишни машқ қилади. Ўз отасидан наққошлик ҳунарини ўрганиб, бу соҳада ҳам шуҳрат топади.

Абдураззоқ Фақирӣнинг шеърларида халқпарварлик, ватан-парварлик, маърифатпарварлик, яхши одоб-ахлоқ, шахс камолоти ва унинг тарбияси тўғрисидаги ғоялар ифодаланади. Шоирнинг фикрича, инсоннинг одобини белгилайдиган биринчи белги — керакли сўзни гапириб, кераксизини ишлатмаслик хусусида таълим берган.

Абдураззоқ Фақирӣ жоҳиллик ва нодонликни қоралаб, ёшларни бундай салбий хислатларга эга бўлган кишилардан доимо йироқ юришга ундаб, уларни ақлли, илмли кишиларга яқинлашиб, суҳбатидан баҳраманд бўлишга даъват этади.

Шоир, дўстлик ҳақида гапириб, ёшларни ўзи ёқтирган одобли, инсофли, диёнатли дўст орттиришга ва унинг фазлидан фақат яхшиликка бошловчи хайрли таъсирларидан баҳраманд бўлишга чақиради. У, ёшларни ўзаро яқин муносабатда бўлишга, дўстликка чақирар экан, бир-бирининг сирини ошкор қилмасликка, аксинча ҳамдард бўлишга ундайди.

Айниқса, шоирнинг оилавий турмуш этикаси ва меҳмондорчилик одоби тўғрисидаги фикрлари халқ мулкига айланиб кетганлиги диққатга сазовордир. Унинг ахлоқий-дидактик ғояларининг қимматли ва ҳаётийлиги ҳам ана шундадир.

ФАҚИРИЙ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Тили гўё сўз ичра барча одам,
Туну кун ҳоримас, сўзлар дамо-дам,
Ҳаммамиз ҳам улуғ сўзларга хуррам,
Бил энди, ҳақ суҳан тинглар киши кам.

Аввал ичра бу нақл ҳам эрур фош,
Неча эр оғзида сақлаб эмиш тош,
Суҳан дафъи учундир билки қардош,
Кўрар тилдин неча офат ғариб бош.

Яна дебдур неча бор аҳли ҳикмат,
Дема кўп сўз, агар истарсан иззат,
Ки, хомушлиғ эмиш нодонга давлат,
Хатога тил очиб, сўнг чекма ҳасрат.

Фикр қил, кўр шимиб сўзни мазосин,
Добон билмай яна тортма изосин,
Тилидин нечалар кўрмуш жазосин,
Топиб баъзиси танбеҳу сазосин.

Мажолис ичра ҳар хомуш омондур,
Хиҷолатга сабаб, бил, бу — забондур,
Оғизда тил уюб ётган йилондур,
Агар тебранса, чақмоқдин гумондур.

Бу тилдин нечалар ҳомиш зиёнга,
Неча расво бўлиб жумла жаҳонга,
Нечалар тил сабаб ғарқ ўлди қонга,
Не лозим сир деюб яхши-ёмонга.

Бўлур ақли фузун ким бўлса хомуш,
Ҳамма кайфдин анинг кайфи эрур хуш,
Кел, эй, дил, сенда бўлса ақл ила хуш,
Фақир ўл, бу шарафдин қолмағил бўш.

Сўзда навбат етса, минг андиша бирла сўзлангиз,
Йўқса хомушлиғ улуғ давлат экандур билсангиз.
Ақли маъни суҳбатин иста, бажо қил хизматин,
Меҳнату молингни зоё қилма ҳар нодона харж,
Жоҳилу фосиқ, мунофиқ аҳлидин бўлғил йироқ,
Дўст фаҳм айлаб, аларға қилмағил мардона харж.
Дўст жонлардин ҳамиша яхшилиғ айлаб умид,

Бас, ёмонлиғлар кўруб, тун-кунлар ҳайрон бўлмағай,
Аксари авқат нодонларға бўлдим ҳамнишин.
Ҳеч кишининг бу жаҳонда дўсти нодон бўлмағай,
Илтифот эткайлар аммо баъзи жоҳил дўстлар,
Излабон борсанг изингда бўлса ўғлон беғараз.

Ки, чин дўст аямас, бир-биридин моли ила жонин,
Агарчи бўлсалар ҳам бир-бирининг қонига муҳтож.
Эрур нокаслик аввалги ул дўстидин жудо бўлмоқ,
Бўлурлар баъзи тоза ҳамнишин бўлғониға муҳтож.
Дўст бўлғон дунёдин қўл ювса бир-бири учун,
Дўнмайин бир-бириға, қилса фидо жон беғараз.

Ким ақил эрса бир ёр ила умрин ўтказур доим,
У нодондур жононни ҳар лаби хандониға муҳтож.
На армондур кишининг бир вафолиғ дилбари бўлса,
Ҳамиша бўлсалар бир-бирининг фармониға муҳтож..

МУНДАРИЖА

Китобхонлар аҳлига (Академик И. Искандаров, профессор М. Ҳайдаров)	3
Ўзбек миллий таълим-тарбияси анъаналари тарихидан (Профессор К. Ҳошимов)	5
Ўзбек халқ педагогикаси (Профессор Малик Муродов)	11
Ўзбек халқ педагогикаси намуналаридан лавҳалар (З. Ф. Миртурсунов)	23
Зардушт (Профессор Ҳ. Ҳомидий)	31
Авесто (Ҳ. Ҳомидий)	34
«Авесто» дан намуналар	38
Арастунинг Искандарга насиҳати (Форс тилидан Ҳ. Алиқулов, Ҳ. Кароматовлар таржимаси)	41
Муҳаммад Мустафо саллалоҳу алайҳи васаллам пайғамбарнинг қисқача таржимаи ҳоли (С. Очил, А. Аҳмад) ...	49
Ахлоқ-одобга оид ҳадис намуналаридан	56

ҚАДИМГИ ЎРТА АСРДА ЎЗБЕК ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАКТАБИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ (VI—VIII АСРЛАР)

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (Профессор К. Ҳошимов, З. Очилов)	63
Ал-Хоразмий ижодида математик фанлар (Профессор А. Аҳмедов)	64
Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг «Васиятлар китоби» (Профессор А. Аҳмедов)	70
Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (З. Очилов) ...	81
Имом ал-Бухорий (Ш. З. Бобохонов)	88
Имом ат-Термизий (Ш. З. Бобохонов)	94
Аҳмад Фарғоний (З. Очилов, Р. Ҳасанов)	97
Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий «Жолин-ўз-Замон» (А. Зоҳидов)	101
Абу Наср Форобий (Академик М. Хайруллаев)	107
Имом ал-Мотуридий (М. Ширинов)	118
Абу Бакр Муҳаммад ибн ал-Аббос ал-Хоразмий (М. Жуманиёзов, М. Ҳошимова)	121
Абу Райҳон Беруний (А. Ирисов, Э. Тўрақулов)	127
Ибн Сино (А. Ирисов)	143

Ибн Сино ҳикматларидан (О. Имомхўжаева)	145
Юсуф Хос Ҳожиб (К. Ҳошимов)	157
Аҳмад Яссавий (М. Рўзиқулов, Р. Муҳаммадиева)	177
Аз-Замахшарий (К. Ҳошимов, С. Очилов, З. Нуриддинова) ..	184
«Нозик иборалар»дан (У. Уватов таржимаси)	190
Сулаймон Боқирғоний (С. Очилов)	196
Бурҳониддин Марғиноний (М. Умарова)	200
Маҳмуд Кошғарий (Ҳ. Алиқулов)	205
Шайх Нажмиддин Кубро (К. Ҳошимов)	212
Жалолиддин Мангуберди (Р. Жуманиёзов, С. Очил)	216
Бурҳониддин Зарнуджий (К. Ҳошимов)	221
Аҳмад Югнакий (А. Ирисов)	223
Паҳлавон Маҳмуд (С. Очил)	228
Баҳоуддин Нақшбанд (И. Тожиев, М. Ҳошимова)	234

ХIII—ХIХ АСРЛАРДА ЎЗБЕК ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ МАКТАБИ ВА АНЪАНАЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИ

Амир Темурнинг одоб-ахлоқ, таълим-тарбия тўғрисидаги ўғитлари (М. Муродов)	241
Лутфий (Ҳ. Алиқулов)	253
Улуғбек Мирзо (Профессор А. Аҳмедов)	256
Али Кушчи (Ҳ. Алиқулов)	265
Алишер Навоий (К. Ҳошимов, С. Раҳимов)	269
Абдураззоқ Самарқандий (Э. Тўрақулов)	281
Ҳофиз Хоразмий (Ҳ. Алиқулов)	286
Ҳайдар Хоразмий (Профессор Н. Қобулов)	289
Хожа (Доцент А. Зоҳидов)	292
Заҳириддин Муҳаммад Бобур (Ҳ. Алиқулов)	295
Мирзо Бедил (Ҳ. Алиқулов)	299
Турли Фароғий (А. Зоҳидов)	304
Роқим (С. Ҳасанов)	307
Муҳаммадниёз Нишотий (Профессор Н. Қобулов)	310
Махмур (А. Зоҳидов)	312
Мунис Хоразмий (Профессор К. Ҳошимов)	315
Муҳаммадризо Огаҳий (А. Муҳаммаджонов, С. Ҳасанов)	321
Нодири (Филология фанлари доктори М. Қодирова)	324
Дилшод (М. Қодирова)	326
Муҳаммад Юсуф Маҳзум ибн Хўжамберди Рожий (Профессор Ф. Р. Юзликаев)	332
Феруз (С. Очил)	334
Муқимий (А. Зоҳидов)	338

Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий (К. Ҳошимов).....	342
Фурқат (А. Зоҳидов)	347
Илёс Мулла Муҳаммад ўғли Сўфи (Профессор Н. Қобулов)	353
Муҳаммад Шариф Гулханий (А. Зоҳидов)	356
Комил Хоразмий (Р. Мадримова, М. Ҳошимова)	361
Аҳмад Дониш (Ҳ. Алиқулов, Р. Ҳасанов)	368
Исҳоқхон Ибрat (М. Ҳошимова, Р. Ҳасанов)	372
Саидаҳмад Сиддиқий (М. Фаттаев, Ю. Аҳроров)	378
Аҳмаджон Табибий (К. Ҳошимов, А. Мусаев)	380
Анбар Отин (М. Қодирова)	384
Жаҳон Отин Увайсий (К. Ҳошимова)	391
Аваз Ўтар (Ф. Расулова, М. Ҳошимова)	396
Бердақ (У. Алеуов)	400
Маҳмудхўжа Беҳбудий (Н. Авазов, Р. Ҳасанов)	406
Абдураззоқ Фақирий (К. Ҳошимов)	416

ЎЗБЕК ПЕДАГОГИКАСИ АНТОЛОГИЯСИ

Тузувчи муаллифлар: **КОМИЛЖОН ҲОШИМОВ**

САФО ОЧИЛ

Қайта ишланган ва тўлдирилган иккинчи нaшри

«O‘qituvchi» нашриёт-матбаа ижодий уйи

Тошкент — 2010

Муҳаррир С. *Мирзахўжаев*
Бадий муҳаррирлар Ш. *Хўжаев*, Д. *Мулла-Охунов*
Техник муҳаррир С. *Турсунова*
Компьютерда саҳифаловчи С. *Мусажонова*
Мусахҳиҳ А. *Иброҳимов*, Д. *Исмоилова*

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 25.05.2010. Бичими 60x90¹/₁₆.
Кегли 10 шпонли. Таймс ҳарфида териблиб, офсет босма усулида чоп
этилди. Шартли б.т. 26,5. Нашр т. 29,13. 1000 нусхада босилди.

Буюртма №156-10.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг «О‘qituvchi» нашриёт-
матбаа ижодий уйи. Тошкент — 129. Навоий кўчаси, 30 уй. // Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1- уй. Шартнома №12-82-07.

Ҳошимов, Комилжон.

Ўзбек педагогикаси антологияси / ЎзР олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Тошкент Давлат педагогика ун-ти «Педагогика» кафедраси; тузувчи муаллифлар: К.Ҳошимов (ва бошқ.); сўз боши муаллифи И.Искандаров; таҳрир ҳайъати: К. Ҳошимов ва бошқ. Тўлдирилган ва қайта ишланган 2-нашри. —Т.: «O'qituvchi» НМИУ, 2010, — 424 бет.

ББК74,03(5У)